

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

МАУП

В'ячеслав Іванов

**ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ
І ПРАВА УКРАЇНИ**

Підручник

Київ 2007

ББК 67.2(4УКР)я73
І-20

Рецензенти: *В. Д. Бабкін, д-р юрид. наук, проф.*
Р. А. Калюжний, д-р юрид. наук, проф.
В. В. Коваленко, д-р юрид. наук, проф.
В. П. Марчук, канд. юрид. наук, доц.

Схвалено Вченою радою Міжрегіональної Академії управління персоналом (протокол № 6 від 05.07.06)

Іванов В. М.

І-20 Історія держави і права України: Підручник. — К. : МАУП, 2007. — 552 с. — Бібліогр. в кінці розд.

ISBN 966-608-695-6

У пропонованому підручнику висвітлюються суспільно-політичний лад, державний устрій і право України, розглядаються джерела українського права від найдавніших часів до сьогодення.

Підручник підготовлено відповідно до навчальної програми з дисципліни “Історія держави і права України” у вищих навчальних закладах. Структурно навчальний матеріал подається відповідно до змістових навчальних модулів. До кожної теми додаються першоджерела та завдання для самостійної роботи з опрацювання навчального матеріалу.

Для студентів вищих юридичних навчальних закладів, а також для широкого кола читачів, які цікавляться історією державно-правового розвитку України.

ББК 67.2(4УКР)я73

ISBN 966-608-695-6

© В. М. Іванов, 2007
© Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП), 2007

ЗМІСТ

<i>Передмова</i>	9
Модуль I. Вступ до курсу. Початок державно-правового розвитку на теренах України	12
Тема 1. Предмет, періодизація, історіографія курсу “Історія держави і права України”	12
Предмет та завдання курсу	12
Періодизація курсу	15
Історіографія курсу	19
<i>Завдання для самостійної роботи</i>	26
<i>Література</i>	26
Тема 2. Стародавні держави і право на території Північного Причорномор’я і Приазов’я	29
Скіфська рабовласницька держава і право	29
Рабовласницькі міста-держави Північного Причорномор’я та їх право	32
Боспорське царство та його право	36
<i>Завдання для самостійної роботи</i>	40
<i>Література</i>	42
Модуль II. Давньоруська держава і право	45
Тема 3. Ранньофеодальна держава Київська Русь	45
Формування і розвиток Давньоруської держави	45
Суспільний лад	51
Державний устрій	54
<i>Завдання для самостійної роботи</i>	60
<i>Література</i>	62
Тема 4. Право Київської Русі	64
Джерела давньоруського права.....	64
Руська правда — видатна пам’ятка давньоруського права	69
Характерні риси давньоруського права	72
<i>Завдання для самостійної роботи</i>	80
<i>Література</i>	82

Тема 5. Галицько-Волинська держава та її право	85
Утворення й історична доля Галицько-Волинського князівства	85
Особливості суспільного ладу та державного устрою	87
Риси права	91
Завдання для самостійної роботи	93
Література	94

Модуль III. Держава і право

литовсько-польської доби	96
---------------------------------------	----

Тема 6. Литовсько-Руська держава та її право	96
Формування Литовсько-Руської держави.	
Польсько-Литовські унії	96
Суспільний устрій	98
Державний лад	102
Джерела та характерні риси права	107
Завдання для самостійної роботи	117
Література	119

Тема 7. Суспільно-політичний лад і право на українських землях у складі Речі Посполитої	122
Суспільний устрій	122
Органи влади й управління	127
Основні риси права	132
Завдання для самостійної роботи	139
Література	141

Модуль IV. Держава і право козацької доби 143 |

Тема 8. Запорозька Січ: військово-адміністративний устрій та право	143
Запорозька Січ у козацькому державотворенні	143
Військово-адміністративний устрій	153
Право	160
Завдання для самостійної роботи	170
Література	171
Тема 9. Держава і право Гетьманщини	174
Створення української національної держави.	
Переяславсько-Московська угода (1564 р.)	174

Суспільний лад.....	178
Органи автономної влади й управління	183
Право	190
<i>Завдання для самостійної роботи</i>	208
<i>Література</i>	212
Модуль V. Держава і право України у XIX – початку XX ст.	215
<i>Тема 10. Суспільно-політичний устрій і право на українських землях у складі імперій</i>	215
Суспільний устрій на українських землях у складі Російської імперії.....	215
Російські органи влади й управління на українських землях	222
Судова система на українських землях у складі Російської імперії.....	228
Право на українських землях у складі Російської імперії.....	232
Суспільно-політичний устрій і право в Галичині, на Північній Буковині та Закарпатті.....	240
<i>Завдання для самостійної роботи</i>	248
<i>Література</i>	251
Модуль VI. Відродження української національної держави і права	254
<i>Тема 11. Державний лад і право Української Народної Республіки</i>	254
Утворення Центральної Ради. Державне будівництво УНР	254
Формування права УНР	259
<i>Завдання для самостійної роботи</i>	265
<i>Література</i>	267
<i>Тема 12. Держава і право за гетьманату П. Скоропадського</i>	270
Формування держави	270
Законодавча діяльність	275
<i>Завдання для самостійної роботи</i>	279
<i>Література</i>	280

Тема 13. УНР часів Директорії та її право	283
Державне будівництво	280
Риси права	289
Завдання для самостійної роботи	293
Література	295
Тема 14. Західноукраїнська Народна Республіка та її право	298
Державне будівництво	298
Законодавство ЗУНР	304
Завдання для самостійної роботи	307
Література	309
Модуль VII. Радянська держава і право України	311
Тема 15. Утворення радянської держави і права в Україні	311
Становлення радянської влади в Україні	311
Становлення органів захисту радянської влади	318
Формування основ радянського права	320
Завдання для самостійної роботи	327
Література	329
Тема 16. Радянська державність і право в Україні у 20–30-х роках ХХ ст.	332
Утворення Союзу РСР. Зміни в державному статусі УСРР	332
Державний устрій УСРР у 20–30-ті роки	335
Судові та правоохоронні органи	342
Перша кодифікація радянського права в Україні	350
Конституційне та надзвичайне законодавство 30-х років	362
Завдання для самостійної роботи	373
Література	375
Тема 17. Держава і право України у роки Другої світової війни (1939–1945 рр.)	378
Приєднання Західної Волині, Східної Галичини, Північної Буковини та частини Бессарабії до складу УРСР	378

Перебудова органів влади й управління в роки Великої Вітчизняної війни	383
Окупаційний режим. Спроби національно-державного будівництва. Рух опору	391
Риси права	396
Завдання для самостійної роботи	403
Література	406
Тема 18. Державно-правове будівництво в УРСР у повоєнні роки та у період десталінізації (1945 — перша половина 1960 р.)	408
Державний лад.....	408
Реформування судових і правоохоронних органів.....	412
Зміни в законодавстві	416
Завдання для самостійної роботи	427
Література	429
Тема 19. Держава і право України в період “застою” (середина 1960-х — середина 1980-х років)	431
Органи влади й управління.....	431
Судові та правоохоронні органи.....	435
Риси права	439
Завдання для самостійної роботи	447
Література	450
Тема 20. Державно-правовий розвиток України в період перебудови (1985–1991 рр.)	452
Перебудова. Зміни у державному статусі Української РСР.....	452
Зміни у законодавстві	459
Завдання для самостійної роботи	464
Література	466
Модуль VIII. Розбудова та розвиток сучасної Української держави і права	468
Тема 21. Держава і право України на сучасному етапі (1991–2006 рр.)	468
Розбудова незалежної Української держави	468

Конституційний процес. Конституція України 1996 р. Конституційна реформа	477
Судові та правоохоронні органи. Судова реформа	494
Реформування законодавства. Розвиток галузей права	501
<i>Завдання для самостійної роботи</i>	523
<i>Література</i>	526
Словник термінів	529
Коротка хронологія історії держави і права України	538

ПЕРЕДМОВА

Важливою умовою реалізації проголошеного в Конституції України курсу на побудову демократичної, соціальної, правової держави є подальший розвиток теорії і практики юриспруденції, підвищення рівня професійної підготовки юристів. Особливо актуальним є відновлення ґрунтовної історико-правової підготовки студентів юридичних навчальних закладів. Реальна можливість звернутися до наукового аналізу власної історії з'явилася недавно. Тривалий час у періоди входження українських земель до складу сусідніх країн історія держави і права України розглядалася лише в межах історії держави і права цих країн, насамперед Росії та Польщі. Не передбачала формування належного історико-правового мислення у юридичних кадрів і радянська освіта, що була побудована на догмах про створення докорінно відмінної від попереднього “буржуазного права” системи регуляції суспільних відносин та формування нової соціальної спільності — радянського народу.

Тому в умовах розбудови незалежної держави, основу якої має становити право, актуальним є наукове переосмислення процесу державно-правового розвитку України. Серцевиною професійної правової соціалізації майбутніх юристів має стати пізнання закономірностей національного державо- і правотворення, причин перервності державного будівництва при безперервності еволюції вітчизняного права, розуміння процесу розвитку українського права як цілісного, нерозривного природно-історичного вдосконалення правових форм переважно на національному ґрунті.

Історія держави і права України є фундаментальною юридичною навчальною дисципліною. Вона входить до основних навчальних курсів, що становлять невіддільну частину і необхідний елемент вищої юридичної освіти. Вивчення історії держави і права України тісно пов'язано із знаннями з теорії держави і права, історії держави і права зарубіжних країн, історії політичних і пра-

вових вчень, історичних аспектів конституційного права України та інших галузей права, а також суміжних історичних, політологічних та філософських дисциплін.

Згідно з навчальними планами вищих юридичних навчальних закладів цей предмет вивчається на 1-му курсі протягом всього навчального року.

Завдання навчальної дисципліни — дати майбутнім юристам *знання про*:

- предмет, завдання, періодизацію, історіографію курсу “Історія держави і права України”;
- еволюцію суспільно-політичного ладу, закономірності виникнення, функціонування та занепаду історичних типів і форм держави і права в Україні;
- закономірності і характерні особливості історичного розвитку систем органів державної влади, центрального й місцевого управління, суду, правоохоронних органів в Україні;
- юридичні пам’ятки, джерела, кодифікацію, еволюцію галузей та інститутів українського права на всіх етапах історичного розвитку;

а також виробити *уміння*:

- пізнавати й пояснювати історію державно-правового розвитку України;
- використовувати історичний досвід українського державо- і правотворення у практичній діяльності;
- спираючись на принципи історизму, наукові методи пізнання, аналізувати джерела українського права;
- на основі історико-правових знань вдосконалювати національну свідомість, правову культуру, розуміти значення державно-правових інститутів у житті суспільства.

Підручник створено відповідно до навчальної програми з курсу “Історія держави і права України”, розробленої на кафедрі історії та теорії держави і права Інституту права ім. князя Володимира Великого МАУП. Структуру і логіку висвітлення навчального матеріалу побудовано за розділами відповідно до запропонованої автором періодизації курсу. Кожна тема висвітлюється за єдиним планом (із незначними варіаціями): суспільно-політичний устрій, державний лад, судові та правоохоронні органи, джерела та риси права.

При опрацюванні навчального матеріалу стануть у пригоді завдання для самостійної роботи, перелік літератури для поглибле-

ного вивчення курсу, коротка хронологія історії держави і права України, а також відомості, що містяться у термінологічному словнику.

Підручник є результатом багаторічної праці автора і не лише узагальнює й доповнює науковий доробок відомих у цій галузі вчених, а й висвітлює власне, авторське бачення державно-правових процесів в Україні з найдавніших часів до сьогодення. Проте автор не вважає, що йому вдалося сповна задовольнити потреби читача, і буде вдячний за конструктивні критичні зауваження й оцінки, які допоможуть у подальшій роботі.

ВСТУП ДО КУРСУ. ПОЧАТОК ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОГО РОЗВИТКУ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ

ТЕМА 1. ПРЕДМЕТ, ПЕРІОДИЗАЦІЯ, ІСТОРИОГРАФІЯ КУРСУ “ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА УКРАЇНИ”

Предмет і завдання курсу

На сучасному етапі політичного та соціально-економічного розвитку України актуальним і вкрай необхідним стає підвищення рівня державно-правової свідомості як частини самосвідомості народу. Без глибокого осмислення минулого, яким би складним і суперечливим воно не було, неможливо творити нову державу, серцевиною якої має стати право.

Всесвітня історія свідчить про тісний взаємозв'язок держави і права. Право — основа держави, частина духовної культури народу. Високорозвинене право завжди надавало надзвичайної сили і народові, й державі. І навпаки: держави, де панувало “безправ'є”, були приречені. Їх не змогли врятувати навіть “великі ідеї”, якщо вони перебували понад Законом.

Мета курсу “Історія держави і права України” — сприяти поглибленню знань майбутніх юристів про історичні підвалини українського державо- і правотворення, на основі узагальнення й аналізу досвіду минулого допомогти збагнути сутність нової системи права в державі, в якій має утвердитися верховенство закону. Сучасна історико-правова наука прагне подолати однобічність в оцінках і висвітленні минулого. Лише за таких умов вона буде наукою, а не “політикою, спрямованою в минуле”. Відхилення від історичної правди небезпечне тим, що воно *volens nolens* слугує соціальному протистоянню.

Предметом історії держави і права України є пізнання загальних законів виникнення, розвитку й змін типів та форм держави і права, особливостей функціонування державних установ та інсти-

тутів права в конкретних історичних умовах України. Дослідження державно-правових явищ ґрунтується на їх науковій систематизації та періодизації в хронологічній послідовності.

Розглядаючи в рамках одного предмета два соціальних феномени — державу й право, історія держави і права України виходить з того, що політичні й правові явища тісно взаємопов'язані у своєму історичному розвитку. Досвід минулого переконливо свідчить: політичні відносини як складова соціальних відносин суспільства стимулюють вдосконалення правових норм. І навпаки: норми права регулюють, упорядковують усі сфери людських взаємин, у тому числі й політичні.

Історія держави і права України посідає важливе місце в системі соціально-гуманітарних, українознавчих дисциплін, які вивчають усе розмаїття взаємин людей (виробничих, соціальних, духовних та ін.). Водночас як самостійний *об'єкт* вона має досліджувати державно-правові явища в історичному розрізі. Це зокрема:

- організація і діяльність органів державної влади, центрального та місцевого управління, судочинства;
- джерела національного права, кодифікації, еволюція галузей права, зміст найважливіших юридичних інститутів та норм (право власності, злочин, кара та ін.);
- взаємозв'язки державних органів та правових інститутів.

Історія держави і права України має свою *методологію*, яка визначає основні підходи, принципи та методи вивчення історико-правових явищ.

Стратегію історико-правових досліджень визначають *філософсько-світоглядні підходи*: ідеалістичне або матеріалістичне розуміння історії державно-правового розвитку, яке відповідно поєднується з метафізичним чи діалектичним методами пізнання. Представники ідеалістичної концепції виходять з первинності духу й свідомості, а тому основою історичного процесу вони вважають розвиток духовності, моральне вдосконалення людей. Прихильники матеріалізму вважають, що первинним є матеріальне життя; саме економіка визначає духовний розвиток людей і суспільства. Сучасна вітчизняна історико-правова наука розглядає державно-правовий розвиток як природно-історичний процес, на який через діяльність суспільних верств, класів, національної еліти, правителів, політичних діячів та лідерів впливають також суб'єктивні фактори.

Наукове вивчення історико-правової дійсності передбачає врахування *принципів історико-правових досліджень*, тобто основних

правил, яких потрібно дотримуватися при вивченні явищ і подій в історії державно-правового розвитку України. Серед найважливіших принципів історико-правової науки вирізняють такі:

- принцип історизму — передбачає вивчення державно-правових явищ відповідно до конкретно-історичних обставин. Історичний аналіз держави і права неможливий поза часовими вимірами;
- принцип об'єктивності — означає опору на державно-правові факти в їхньому об'єктивному (справжньому) змісті, з урахуванням як позитивних, так і негативних проявів;
- принцип системності — дає можливість розглядати історію держави і права як розвиток складної цілісної державно-правової системи. При цьому потрібно враховувати, що кожна складова цієї системи (державна в цілому, органи влади й управління, судові й правоохоронні органи, джерела, галузі, інститути права) своєю чергою також є певною системою. Без урахування взаємозв'язку та взаємозумовленості розвитку державно-правових явищ уявлення про історію держави і права України буде неповним і недостовірним;
- принцип соціального підходу — передбачає вивчення історії державно-правового розвитку з урахуванням інтересів народу, загальнолюдської моралі. Аналізуючи державно-правові явища й події, потрібно співвідносити інтереси класові й вузькогрупові із загальнолюдськими. Діяльність правителів, органів влади й управління, судових і правоохоронних органів, розвиток джерел, інститутів та норм права потрібно оцінювати лише в гуманітарному вимірі, з позиції загальнолюдських цінностей.

Існують також *конкретно-наукові, прикладні методи* історико-правової науки: структурно-функціональний аналіз, порівняльний, моделювання, хронологічний, статистичний тощо.

Отже, науковості і достовірності у висвітленні історії держави і права України можна досягти лише за умови дотримання всіх принципів і методів пізнання.

Історія держави і права України — одна з базових юридичних наук і навчальних дисциплін історико-теоретичного напрямку. Вона вивчає об'єктивні закони й закономірності державно-правового розвитку нашої Вітчизни від найдавніших часів до сьогодення. Як одна з фундаментальних державно-правових дисциплін,

що вивчає правові аспекти суспільного життя, вона тісно пов'язана з теорією держави і права, використовує розроблені нею узагальнення і понятійний апарат, а також дає конкретний державно-правовий матеріал для таких узагальнень. Принципова відмінність між ними полягає в тому, що теорія держави і права досліджує загальні закономірності розвитку певних типів держави і правових технологій, а історія держави і права України — виникнення й розвиток державно-правових систем, їхні особливості, а також характерні риси в тих чи інших історичних умовах.

Зауважимо, що історія держави і права тісно пов'язана з конституційним правом, бо вона досліджує історію конституційного процесу і державного правового розвитку в Україні. Крім того, ця наука, вивчаючи державні й правові інститути практично аж до сьогодення, стикається з чинним правом, зокрема адміністративним, цивільним, земельним, трудовим, кримінальним, процесуальним та ін., допомагаючи зрозуміти його сутність, відстежити негативні й позитивні риси. Проте на відміну від галузевих юридичних наук історія держави і права вивчає розвиток державно-правових явищ на території України у їхній цілісності, єдності та взаємозв'язку.

Як і кожна наука, історія держави і права України має певні *завдання*:

- пізнання та пояснення історії державно-правового розвитку в Україні;
- визначення стійких тенденцій, закономірностей розвитку історико-правових явищ;
- формування національної свідомості, високих моральних і правових цінностей, поваги до минулого українського народу та віри в його майбутнє.

Незнання минулого ставить під загрозу будь-яку спробу належно діяти у майбутньому. Історико-правова наука, вивчаючи й узагальнюючи досвід минулого, виконує також і прогностичну функцію, сприяє уникненню повторення помилок.

Періодизація курсу

Періодизація курсу має важливе значення для опанування предмета історії держави і права України. Як один з елементів суспільного життя право розвивається разом із суспільством. Пра-

вові відносини, інститути, норми різних етапів розвитку українського суспільства являють собою своєрідний комплекс правових приписів, властивий для певного часу, але в подальшому замінений іншими правовими приписами. Іноді вони дещо випереджають розвиток суспільного ладу і прискорюють його еволюцію, іноді, навпаки, відстаючи від розвитку суспільства, гальмують цей розвиток. У сучасній історико-правовій науці подано різні підходи до періодизації.

Автори академічного курсу “Історія держави і права України” за редакцією академіка НАН України В. Я. Тація, академіка Академії правових наук України А. Й. Рогожина (К., 2000 р.) питання періодизації вирішують з урахуванням *теорії суспільно-економічних формацій*. Принципове значення при цьому вони надають відокремленню рабовласницьких, феодальних, капіталістичних і соціалістичних державно-правових утворень.

Професор П. П. Музиченко у навчальному посібнику “Історія держави і права України” (К., 2000) наголошує на необхідності відійти від формаційного підходу до періодизації, беручи за основу *цивілізаційну теорію*, згідно з якою певний період історичного розвитку визначається не так об’єктивно-матеріальними (способом виробництва, співвідношенням класових сил), як ідейно-духовними, культурологічними факторами (уявленнями про світ, які існують у рамках культури, соціальними цінностями, стереотипами поведінки).

Професор Л. Окіншевич у своїх курсах з історії українського права (Український Вільний університет, Мюнхен) застосував *поділ його на епохи*: 1) феодальну (X–XV ст.); 2) станової держави (XVI — середина XIX ст.); 3) модерної держави. Позитивним аспектом такої схеми є відповідність її аналогічним етапам в історичному розвитку інших європейських націй, складовою яких є й український народ. Такий підхід дає підстави застосовувати історико-порівняльний метод зокрема у дослідженнях правових норм за певними аналогічними історичними етапами.

Автори навчального посібника “Історія українського права” за редакцією професора О. О. Шевченка (К., 2001) виходять з того, що *періоди розвитку української держави й українського права не збігаються*. У багатьох випадках українське право існувало і застосовувалося за відсутності української держави. Тож за основу періодизації вони взяли співвідношення джерел права. При цьому

вчені стверджують, що українське право мало два основних джерела — звичай і закон. Проте від середини XIV ст. звичаєве право поступово трансформується в загальне і стає головним джерелом права. Воно містить не тільки юридичні норми, а й норми моралі, етики, зокрема такі чесноти, як миролюбність, працьовитість, гідність і загалом свідомість народу. Якщо звичаєве право досить консервативне, то загальне — динамічно розвивається. Тому законодавство національної української держави із середини XVII ст. базується на загальному праві. Закон і загальне право України співіснували аж до кінця XVIII ст., збагачуючи й доповнюючи один одного. Подальші періоди характеризуються домінуванням закону як джерела права й пануванням закону влади.

Розглянуті, а також інші варіанти періодизації поглиблюють вивчення державно-правового розвитку України. Водночас доцільно у визначенні періодизації курсу виходити із сутності предмета курсу “Історії держави і права України”. Вивчення загальних законів виникнення, розвитку й змін типів та форм держави і права, особливостей функціонування державних установ та інститутів права у конкретних історичних умовах України дає підстави запропонувати таку періодизацію курсу:

1. *Початок державно-правового розвитку на теренах України (середина I тис. до н. е. — середина I тис. н. е.)*. Закладений появою найдавніших рабовласницьких державних утворень у Північному Причорномор’ї та Приазов’ї. В цих державних утвореннях проживали не лише греки-колоністи, скіфи та кочові племена, а й пращури слов’ян. Передові для тих часів грецькі й римські політичні та правові інститути, соціально-економічні й культурні надбання впливали на розвиток ранньослов’янського населення Середньої Наддніпрянщини.

2. *Період давньоруської держави й права (VI — середина XIV ст.)*. Пов’язаний з формуванням, розвитком і занепадом Київської Русі. Саме тоді виникла давньоруська правова система, було створено видатну пам’ятку права Русі-України — Руську правду. Продовженням давньоруських державно-правових традицій стало Галицько-Волинське князівство.

3. *Литовсько-руська держава і право (друга половина XIV — середина XVI ст.)*. Давньоруська державно-правова організація значною мірою була успадкована Великим князівством Литовським, Русь-

ким та Жемайтійським, яке складалося переважно з українців та білорусів. Відбувся дальший розвиток українського права, видатними пам'ятками якого (а також білоруського й литовського права) є Литовські статuti. Включення частини українських земель до складу Речі Посполитої призвело до подальшої їх колонізації польсько-литовськими феодалами і втрати залишків автономії.

4. *Козацька держава і право.* В умовах соціального, національного і релігійного гніту центром боротьби за волю українського народу, головним чинником державотворення стає *Запорозька Січ* — військово-демократична форма української державності. Універсальним джерелом права на Січі було козацьке звичаєве право. В результаті перемоги українського народу в національно-визвольній війні 1648–1654 рр. постала козацька держава — *Гетьманщина* (середина XVII — друга третина XVIII ст.). Входження за Березневою угодою 1654 р. до складу Росії прирікало Україну на поступове обмеження і ліквідацію її автономії. До основних джерел права належать гетьманські статті — конституції Гетьманської держави. Проте царський уряд дедалі більше обмежував дію гетьманського законодавства. Не дістала законодавчого оформлення й спроба кодифікації українського права.

5. Суспільно-політичний устрій і правове становище українських земель визначалися їхнім входженням до складу *Російської та Австро-Угорської імперій і поширенням на них дії російського та австрійського права* (XVIII — початок XX ст.).

6. *Період відродження української національної держави і права (1917–1921 рр.).* Внаслідок військово-політичної боротьби відбувається багатодержавність розвитку України. В цей період виникає національне українське законодавство.

7. *Період становлення і розвитку України як радянської республіки, а з 1922 р. — як союзної радянської республіки у складі СРСР (1917–1991 рр.).* Виникає і діє радянське право, в якому домінує загальносоюзне законодавство. В межах періоду можна виокремити кілька етапів з характерними для них закономірностями державно-правового розвитку.

8. *Період розбудови та розвитку сучасної Української держави і права, який розпочався з прийняттям Декларації про державний суверенітет України 16 липня 1990 р., Акта проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р.* Визначальними державно-пра-

вовими подіями стали Всенародний референдум 1 грудня 1991 р. та прийняття Конституції України 28 червня 1996 р.

Пропонована періодизація ґрунтується на розумінні права, основним джерелом якого у його найдосконалішому вигляді — писаному законодавстві — є влада, що репрезентує державу. Але правові відносини і норми, джерелом яких не є державне законодавство (насамперед звичаєве право), переважно залежать від соціально-культурного розвитку, а не політичних факторів. Тому потрібно враховувати, що в історичному процесі державно-правового розвитку України попри те, що форми влади змінювалися і навіть втрачалася національна державність, тривав процес еволюції правових відносин на національному ґрунті.

Історіографія курсу

Знання про історію цивілізації, що сформувалася на теренах сучасної України, сягають сивої давнини. Відомості про нашу країну та її людиність містять твори античних і візантійських авторів, ранньосередньовічні європейські й арабські хроніки. Значне місце серед них належить Геродоту, який у V ст. до н. е. присвятив дослідженню Скіфії одну з книг своєї багатотомної “Історії”.

Перші спроби дослідити виникнення власне української держави і права були здійснені в літописах на початку II тисячоліття. Автор і упорядник першого з відомих літописів — “Повісті минулих літ” (бл. 1113 р.) чернець Києво-Печерського монастиря Нестор відводить українській державі центральне місце, пов’язує історію Київської Русі зі світовою. Зауважимо: призначення влади князя він вбачає в тому, щоб “правду діяти на цьому світі, у правді суд судити”. Цілком імовірно, що і раніше були спроби відповісти на запитання “откуда есть пошла Руська”. Так, серед джерел “Повісті”, окрім грецьких хронік та місцевих переказів, за твердженням академіка О. Шахматова, були давньоруський літописний звід 1037–1039 рр. та два київських — 1073 і 1095 р., які не збереглися.

Важливим джерелом вивчення державно-правового розвитку України є також мемуарно-історична література XVI — першої половини XVII ст. (мемуари М. Литвина, “Щоденник” Е. Лясоти, “Опис України” Г. Боплана та ін.). 1647 року у друкарні Києво-Пе-

черської лаври вийшов “Синопис” — перша друкована праця з історії України. Видатними працями з історії держави і права України, які з’явилися у XVIII ст., є козацькі літописи С. Величка, Г. Граб’янки. В них відображено побут, устрій, військову організацію козацтва, причини повстань і визвольної війни проти іноземного панування.

Науковий погляд на розвиток історіографії української держави і права започаткувала “Історія Русів” невідомого автора (90-ті роки XVIII ст.). Автор оглядає історію України від найдавніших часів, а історію княжих часів — як самостійне державне життя під управою кийвських князів. Стверджується, що козаки — прямі нащадки русів, й обгрунтовується, відтак, право українського народу на самостійний державно-політичний розвиток. Вперше використано архівні джерела у фундаментальній 4-томній праці “Історія Малої Росії” Д. Бантиш-Каменського (1822 р.). Плідно працювали над дослідженням української державності М. Маркевич, М. Максимович, П. Куліш. Ідеї окремішності української політичної історії, непорушності національних прав українців, української національної демократії обстоював у своїх працях М. Костомаров.

Порівняно з іншими галузями юридичних знань історія держави і права України є відносно молодого наукою. Її становлення здебільшого пов’язується із зверненням науковців у XIX ст. до вивчення національних і регіональних особливостей державно-правового розвитку на українських землях в контексті загальної історії держави і права. Поглиблення інтересу до історії українського права викликала робота кодифікаційних комісій. З’являються праці І. Даниловича “Огляд історичних відомостей складання Зводу місцевих законів західних губерній” (1837), П. Данєвського “Про джерела місцевих законів деяких губерній та областей Росії” (1847).

Значна робота з вивчення історії українського права виконувалася на історико-філологічних та юридичних факультетах університетів Києва, Одеси, Харкова.

Першим у Російській імперії висловив думку про необхідність вивчати руське право у порівнянні з правом слов’янських і германських народів М. Іванишев, який у 1838–1865 рр. працював в Університеті св. Володимира на посадах професора, завідувача кафедри, декана юридичного факультету та ректора. Йому нале-

жить пріоритет у дослідженні обцинних (копних) судів, державної унії Польщі і Великого князівства Литовського, правової природи шляхетських сеймиків. М. Іванишев знайшов і проаналізував багато юридичних документів, серед яких важливе джерело русько-литовського права “Устава на волоки” (1557 р.).

Серед перших досліджень у галузі історії права давньоруської та литовсько-руської доби — праці ректора Новоросійського (Одеського) університету Ф. Леонтовича. Його наукові дослідження базувалися на досконалому знанні історичних джерел, історико-правової літератури. Серед численних праць з історії литовсько-руського права — “Руська Правда і Литовський статут” (1864), “Джерела русько-литовського права” (1894), “Правоздатність литовсько-руської шляхти” (1911) та ін. Не втратили актуальності його праці з історії давньоруського права “Джерела з історії слов’янських законодавств” (1866), “Звичаєве право південних слов’ян” (1873), “Історія руського права” (1902) та ін. Ф. Леонтовичу належить першість наукового висновку про наступність положень Руської Правди в Литовському Статуті, що стало основою концепції західноруського права.

Дослідженням з історії права давньоруської і литовсько-руської доби була присвячена наукова діяльність професора Університету св. Володимира М. Владимирського-Буданова. Його фундаментальні праці заклали підвалини історії права як галузі вітчизняної юридичної науки. Передусім це “Обзор історії руського права”, що вийшов сімома виданнями у 1886–1915 рр., та “Хрестоматія по історії руського права”, три випуски якої вийшли протягом 1872–1875 рр.

1879 року професор Університету св. Володимира О. Кістяківський вперше зібрав, систематизував і опублікував зі своєю передмовою видатну пам’ятку українського права — “Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 року”.

Палким прихильником історичної школи права в Україні був професор Університету св. Володимира в Києві В. Антонович. Єдиним джерелом влади він вважав народ, засуджував станові привілеї, віддавав перевагу “вічовому принципу широкого демократизму” і вимагав повного підпорядкування держави громадянському суспільству. В. Антоновичу належить видатний внесок в у розробку проблем історії козацтва, гайдамаччини, селянства, міщанства, шляхетства, духівництва.

Центральне місце з-поміж істориків України кінця ХІХ — першої третини ХХ ст. належить М. Грушевському, який у праці “Звичайна схема “русской” історії й справа раціонального укладу історії східного слов’янства” обґрунтував історичну закономірність здобуття Україною державності. Його історико-правові погляди виходять з розуміння українського історичного процесу у контексті єдиного культурного потоку на тлі еволюційного розвитку людства. М. Грушевський — родоначальник української історичної школи, творець новітньої концепції суспільної історії України, яку він виклав у капітальній праці “Історія України-Руси” (1898–1936), а також у ґрунтовних дослідженнях “Нариси історії українського народу” (1904), “Ілюстрована історія України” (1911) та ін.

У *радянський період* процес вивчення історії української держави і права має свої особливості. Подальшому його розвитку сприяло повернення у 1924 р. М. Грушевського в Україну. Під його керівництвом в Академії наук досліджувалася не тільки історія української держави, а й історія українського права.

Вагомий внесок у розвиток української історико-правової науки зробила “Комісія для вивчення історії західноруського і українського права ВУАН” (1919–1934 рр.), яку спочатку очолював Ф. Тарановський, а з 1920 р. — М. Василенко. До складу комісії на різних етапах її роботи входили С. Борисенко, А. Кримський, О. Левицький, М. Максимейко, О. Малиновський, Л. Окіншевич, М. Слабченко, І. Черкаський та ін. Результатом плідної роботи комісії стали 8 випусків (тираж сьомого було знищено з ідеологічних міркувань) “Праць комісії для вивчення історії українського права”, які містили результати досліджень, науково-полемічні та бібліографічні матеріали. Комісією було підготовлено і в 1928 р. видано перший том “Матеріалів до історії українського права”, в якому опубліковано пам’ятки українського права “Суд і розправа в правах малоросійських”, “Процес короткий приказний”, “Інструкція судам 1730 р.” та ін. Другий том “Матеріалів до історії українського права” був заборонений у 1930 р. на стадії друку. Крім того, членами комісії було підготовлено велику кількість праць, опублікованих у наукових збірниках ВУАН, наукових і фахових юридичних часописах.

Значну роботу з вивчення архівних документів, етнографічних матеріалів правового характеру, а також із збирання і досліджен-

ня матеріалів звичаєвого права здійснила “Комісія для вивчення звичаєвого права України ВУАН” (1918–1934 рр.). Члени комісії підготували низку наукових праць, присвячених аналізу ролі звичаєвого права на різних етапах історичного розвитку України, впливу звичаєвого права на Руську правду, Литовські статuti та інші джерела права України. Після обрання головою комісії О. Малиновського, крім вивчення дореволюційного звичаєвого права, зусилля членів комісії спрямовувалися також на “революційне звичаєве право”, тобто на нові звичаї і традиції.

У 30-х роках важливих результатів у вивченні кодифікації українського права першої половини XVIII ст. досяг В. Мєсяц. Репресії проти української інтелігенції і диктат більшовицької ідеології, що посилювалися в 30-ті роки, перервали плідну працю українських дослідників. У цей же період у Галичині продовжували діяльність з вивчення історії українського права В. Заїкін, І. Крип’якевич, Я. Падох, М. Чубатий та ін.

Важомий внесок у дослідження історії держави і права України зробили вчені української діаспори Д. Дорошенко, Р. Лещенко, О. Оглоблин, Л. Окіншевич, Н. Полонська-Василенко, С. Шелухін, В. Юрченко, А. Яковлів та ін.

В умовах тоталітарного сталінського режиму історія української держави і права спеціально не досліджувалася. У передвоєнні та перші повоєнні роки історико-правові дослідження майже винятково пов’язані з працями С. Юшкова, який зробив розгорнутий аналіз текстів “Руської Правди”, Статуту кн. Володимира та інших пам’яток давньоруського права. Однак уже у другій половині XX ст. над проблемами історії держави і права України працюють такі вчені, як Б. Бабій, А. Дубровіна, В. Кульчицький, П. Михайленко, А. Пашук, А. Рогожин, Ар. Ткач, П. Щербина, С. Фукс та ін. В результаті плідної діяльності колективів істориків права з’являються фундаментальні праці: Історія держави і права Української РСР (1917–1960) / Ред. В. Корецький та ін. — К., 1961; Істория государства и права Украинской ССР (1917–1973) / Ред. Б. Бабий и др. — К., 1976; История государства и права Украинской ССР: В 3 т. / Ред. Б. Бабий и др. — К., 1987. Проте остання праця залишилася незавершеною: третій том, що охоплює період з 1938 до 1987 р., не вийшов.

На межі тисячоліть у процесі докорінного перетворення українського суспільства проблеми нашого минулого загалом та іс-

торії держави і права зокрема опинилися в епіцентрі громадської думки і масової свідомості.

Зважаючи на гостру потребу в нових історико-правових дослідженнях, нині цю тематику активно вивчають науковці Інституту держави і права ім. В. Корецького НАН України, Національної юридичної академії ім. Ярослава Мудрого, Одеської національної юридичної академії, юридичних факультетів Київського національного університету ім. Т. Шевченка, Львівського національного університету ім. І. Франка, Міжрегіональної Академії управління персоналом та ін. Піднесенню історико-юридичної науки на новий якісний рівень сприяє діяльність заснованої в 1996 р. з ініціативи вітчизняних вчених Міжнародної асоціації істориків права.

З'явилося чимало праць з історії держави і права України, в яких подається й аналізується величезний фактичний і літературний матеріал, діалектично поєднується узагальнення з ретельним висвітленням особливостей розвитку української державності та права (Історія держави і права України / За ред. А. Й. Рогожина: У 2 ч. — Харків, 1993–1996. Перевид. К., 1996; Історія держави і права України / За ред. В. Г. Гончаренка. — К., 1996; Історія держави і права України / За ред. А. С. Чайковського. — К., 2000; Історія українського права / За ред. О. О. Шевченка. — К., 2001; Копиленко О. Л. “Сто днів” Центральної Ради. — К., 1992; Копиленко О. Л., Копиленко М. Л. Держава і право України 1917–1920 рр. — К., 1997; Кульчицький В. С., Тищик Б. Й. Історія Держави і права України. — К., 2001; Мироненко О. М. Світоч української державності: політико-правовий аналіз діяльності Центральної ради. — К., 1995; Музиченко П. П. Історія держави і права України. — К., 2000; Українське державотворення: невитребуваний потенціал: Словник-довідник / За ред. О. М. Мироненка. — К., 1997; Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929–1941) / Відп. ред. О. М. Мироненко, І. Б. Усенко. — К., 2001; Усенко І. Б. Україна в роки непу: доля курсу на революційну законність. — Х., 1995; Чехович В. А. Проблеми національно-державного будівництва України в роки непу. — Х., 1995; Ярмиш О. Н. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці ХІХ — на початку ХХ ст. — Х., 2001 та ін.). Історико-правовій тематиці присвячена значна кількість статей в “Юридичній енциклопедії”, т. 1–6 / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. — К., 1998–2004.

За останні роки видано ряд документальних збірок (Зібрання малоросійських прав 1807 г. — К., 1993; Конституційні акти України 1917–1920. Невідомі конституції України. — К., 1992; Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. — К., 1997; Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. — Од., 2002–2004 та ін.), хрестоматій (Історія держави і права України: Хрестоматія / За ред. О. О. Шевченка. — К., 1996; Хрестоматія з історії держави і права України: У 2 т. / За ред. В. Д. Гончаренка. — К., 1997), перевидано раритетні видання (Лашенко Р. Лекції по історії українського права. — К., 1998 та ін.).

Під егідою Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України видано десяти томну Антологію української юридичної думки, яка увібрала в себе кращі здобутки вітчизняних правознавців XVIII–XX століть (Антологія української юридичної думки: У 10 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. — К., 2002–2005). Відкривається вона томом, у якому представлені праці із загальної теорії держави і права, філософії та енциклопедії права. У другому томі подано праці відомих вітчизняних юристів XIX–XX століть, присвячені дослідженню видатної пам'ятки політико-правової культури України — Руської Правди: історії її створення, джерелам, змісту та системі. Третій том містить праці з історії держави і права України козацько-гетьманської доби. Зміст Антології побудовано як за тематичним, так і за галузевим принципом. Нею в історичній ретроспективі охоплено всі основні галузі права — конституційне, адміністративне, цивільне, кримінальне та ін.

Результатом значної за обсягом наукової праці колективу авторів, істориків права з Харкова, Києва, Львова став двотомний академічний курс з історії держави і права України, який рекомендовано Міністерством освіти і науки України як підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих закладів освіти (Історія держави і права України. Академічний курс: Підручник: У 2 т. / За ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина. — К., 2000). За значний внесок у розвиток української історико-правової науки авторський колектив підручника у 2002 році було удостоєно Державної премії України в галузі науки і техніки.

Сьогодні, як слушно зауважує авторитетний історик права І. Усенко, “і громадськість, і науковці все більше консолідується навколо ідеї, що не можна штучно перекреслювати жодного пе-

ріоду нашої непростої історії. Слід відзначити, що сучасна незалежна Україна, що постала перед світом у серпні 1991 р., є спадкоємцем всієї правової спадщини, яка протягом віків створювалась на українській землі”.

Завдання для самостійної роботи

1. Що становить предмет та об'єкт курсу “Історії держави і права України”? З'ясуйте відмінність між предметом і об'єктом науки.
2. Розкрийте основні світоглядні підходи, принципи та систему методів історико-правової науки.
3. У чому полягає зв'язок “Історії держави і права України” з іншими юридичними дисциплінами?
4. Розкрийте основні завдання “Історії держави і права України”.
5. Назвіть основні підходи до періодизації курсу “Історії держави і права України”. В чому полягає їх принципова відмінність?
6. Які періоди “Історії держави і права України” можна виокремити виходячи із сутності предмета цієї науки? В чому полягає їх основний зміст?
7. Охарактеризуйте доннауковий період історіографії державно-правового розвитку України.
8. Науковий погляд на розвиток історіографії української держави і права припадає на... Закінчіть речення. Які праці цього періоду вам відомі і хто їх автори?
9. У чому полягали особливості вивчення державно-правового розвитку України в радянський період?
10. Охарактеризуйте сучасний період розвитку історії держави і права України.

Література

Основна

1. *Історія держави і права України: Академічний курс: У 2 т. / За ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина. — К., 2000. — Т. I. — С. 3–9.*

2. *Історія держави і права України: Підручник: У 2 ч. / За ред. А. Й. Рогожина. — К., 1996. — Ч. I. — С. 3–5.*
3. *Іванов В. М. Історія держави та права України: Навч. посіб.: У 2 ч. — К., 2002–2003. — Ч. I. — С. 3–11.*
4. *Іванов В. М. Історія держави і права України: Навч. посіб. — К., 2003. — С. 3–13.*
5. *Іванов В. М. Практикум з історії держави і права України. — К.: МАУП, 2006. — С. 3–11.*
6. *Історія держави і права України: Курс лекцій / За ред. В. Г. Гончаренка. — К., 1996. — С. 3–11.*
7. *Історія держави і права України: Навч. посіб. / За ред. А. С. Чайковського. — К., 2000. — С. 3–10.*
8. *Історія українського права / За ред. О. О. Шевченка. — К., 2001. — С. 5–8.*
9. *Музиченко П. П. Історія держави і права України. — К., 2000. — С. 13–30.*

Додаткова

10. *Астахова В. І. Деякі правові аспекти висвітлення української історії // Правознавство: Доповіді і повідомлення III Міжнародного конгресу україністів. — Харків, 1996.*
11. *Бабий Б. М. Очерк развития правовых исследований в Украинской ССР. 1918–1884 гг. — К., 1984.*
12. *Бабкін В. Д. Сучасна методологія досліджень історії держави і права України // Антологія української юридичної думки: В 10 т. / Редкол. Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. — Т. 10: Юридична наука незалежної України. — К., 2005. — С. 103–115.*
13. *Бурчак Ф. Г. Про державу і право. — К., 1979.*
14. *Грушевський М. С. Звичайна схема “русской” історії й справа раціонального укладу історії східного слов’янства // Вивід прав України. — Л., 1992.*
15. *Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії: Державна школа: історія, політологія, право. — К., 1996.*
16. *Завольнюк В. Принцип історизму в право- та державознавстві // Право України. — 1998. — № 2.*
17. *Зашкільняк Л. О. Вступ до методології історії. — Л., 1996.*

18. Коваленко Л. А. Історіографія історії Української РСР від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції. — К., 1983.
19. Костицький М. В. Методологія пізнання української історико-правової дійсності // Вісник ЛДУ. Сер. юрид., 1993. — Вип. 30.
20. Кульчицький С. Проблеми періодизації вітчизняної історії // Історія України. — 1998. — № 36.
21. Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини ХІХ ст.). — К., 1959.
22. Музиченко П. П. Методологічні принципи та методи пізнання історико-правових явищ // Юридична освіта і правова держава: Зб. наук. праць. — Одеса, 1997.
23. Настюк М. И., Костицький М. В., Гураль П. Ф., Тыщук Б. И. Методы изучения историко-правовых явлений. — Л., 1986.
24. Усенко І. Б. Вступ до розділу “Висновки національного права” // Мала енциклопедія етнодержавознавства. — К., 1996. — С. 169.
24. Усенко І. Б. До питання про генезу українського виміру юридичної науки // Антологія української юридичної думки: У 10 т. / Редкол. Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. — Т. 10: Юридична наука незалежної України. — К., 2005. — С. 188–202.
25. Шемшученко Ю. С. Сучасна українська юридична наука: здобутки і перспективи // Антологія української юридичної думки: У 10 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. — Т. 10: Юридична наука незалежної України. — К., 2005. — С. 9–26.
26. Юридична наука і освіта в Україні. — К., 1992.
27. Ярмиш О. Н. Актуальні проблеми методології вітчизняної історії держави і права // Антологія української юридичної думки: У 10 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. — Т. 10: Юридична наука незалежної України. — К., 2005. — С. 175–185.

ТЕМА 2. СТАРОДАВНІ ДЕРЖАВИ І ПРАВО НА ТЕРИТОРІЇ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я І ПРИАЗОВ'Я

Скіфська рабовласницька держава і право

Серед перших паростків державності на теренах України історико-правова наука традиційно називає *Скіфію*. Більшість дослідників вважає, що формування скіфів відбулося внаслідок взаємодії місцевих (кімерійських) племен та прибулих (іранських) кочових племен. Давньогрецький історик Геродот вважав скіфів одним народом, однак аналіз їх способу життя та господарювання свідчить про інше.

У VII–V ст. до н. е. утворюється могутній союз *скіфських племен*. Основу його становили *скіфи царські* — наймогутніше і найбільше плем'я, яке проживало на лівобережжі нижньої течії Дніпра, а також у степовому Криму. До цього союзу входили також *скіфи-кочівники* (правий берег нижнього Дніпра), *скіфи-землероби* (між Інгулом і Дніпром), *елліно-скіфи* (в басейні Північного Бугу). В межах степової смути України проживали *скіфи-хлібороби (орачі)*. Деякі вчені саме їх вважають прапращурами українського народу. Існують різні гіпотези щодо того, чи входили праслов'яни лісостепового межиріччя Дністра і Дніпра до складу Скіфії. Об'єктивний ступінь політичної залежності місцевого населення від іраномовних кочівників зумовлювався їх віддаленістю від центру Скіфії та конкретно-історичною обстановкою. Якщо південні райони правобережної частини Середньої Наддніпрянщини могли безпосередньо входити до складу Скіфії, то лісостепові племена перебували, найімовірніше, під її впливом.

За правління царя Атея (IV ст. до н. е.) Скіфії належала величезна територія Причорномор'я від Дунаю до Дону. Центром держави було Кам'янське городище на Нижньому Дніпрі. Після розгрому сил Атея військом Філіпа II Македонського (339 р. до н. е.) почався занепад Великої Скіфії. Володіння скіфів значно зменшились у III ст. до н. е. під тиском сарматів.

У Нижній Наддніпрянщині та у Степовому Криму залишки скіфського населення утворили нову державу, що її Страбон назвав *Малою Скіфією*. Найбільшого піднесення вона досягла в II ст. до н. е. за царів Скілура та його сина Палака. Столиця держави — Неаполіс (поблизу Сімферополя) була важливим ремісничо-тор-

говельним і культурним центром. Скіфія вела успішну боротьбу з античними містами-державами, зокрема, взяла під контроль Ольвію. Влада скіфів поширилася на всю Тавриду.

На зламі II–III ст. н. е. скіфське царство зазнало нищівного нападуготів. Вторгнення у 375 р. гунів призвело до остаточного розпаду Скіфії.

Суспільний лад у скіфському царстві характеризується соціальним розшаруванням. Розкопки курганів свідчать про різкий контраст поховань знаті й простих людей. *Панівну верхівку* суспільства становили: царська сім'я, військова аристократія, родоплемінна знать, багаті купці, які постійно збагачувалися за рахунок військових походів, работоргівлі, експлуатації общинників і рабів.

За Геродотом, відособленою соціальною групою, яка відіграла значну роль у житті суспільства, були жерці.

Найбільшу верству населення становили *вільні общинники*, які відбували військову службу, платили данину, виконували інші повинності.

У Малій Скіфії (степовому Криму) основну масу міського населення становили вільні ремісники й купці.

На найнижчому щаблі скіфської соціальної ієрархії перебували *раби*. Хоча кількість рабів була значною, вони не відігравали вирішальної ролі у виробництві, їх використовували у домашньому господарстві, а також як товар у торгівлі з грецькими містами. Головними джерелами рабства були: підкорені народи, військовополонені, народжені від рабині та ін.

Основу скіфського війська становила легкоозброєна кіннота, головною ударною силою були загони важкоозброєних вершників, захищених панцирами та щитами.

Державний лад. Скіфія була державою рабовласницького типу. *За формою правління* — один із різновидів рабовласницької монархії. За даними писемних джерел вона поділялася на три частини, кожна з яких очолював цар. Один з них, що владарював над скіфами царськими, був верхнім царем. Своєю чергою, царства поділялися на округи — номи. На чолі царств і номів стояли представники царської династії. *Верховному цареві* належала вся повнота законодавчої і розпорядчої влади. Він самостійно вирішував питання внутрішньої і зовнішньої політики, виконував судові функції. Базуючись на уявленні про божественне походження царської влади, цар виконував також функції жерця. *Апарат державного управління*

складався з найближчих родичів, найвідданіших слуг і військової верхівки. Найвпливовіші з них утворювали наблизений до царя дорадчий орган — *царську раду*. За часів Геродота у скіфському суспільстві існував також демократичний орган — *народні збори* всіх воїнів, на яких обговорювалися важливі питання суспільного життя і престолонаступництва. Із зміцненням царської влади, починаючи від Атея, значення зборів втратило силу.

Виникнення державного апарату не знищило повністю колишньої родової організації, особливо у місцевому управлінні, де зберігалися свої старійшини й вожді.

Державна структура скіфів була ще досить нестійкою і значно відрізнялася від розвинених рабовласницьких або феодалських держав. Але вона була політичною організацією за своїми основними *функціями*:

- підтримання відносин залежності й панування;
- зміцнення верховної влади;
- нагромадження багатств у руках панівної верхівки.

Право. Основними *джерелами права* у Скіфії були: звичай і правила, встановлені царською владою. Певний вплив на право мала релігія. Скіфи уникали запозичення чужоземних звичаїв, особливо від еллінів, таврів, неврів та інших груп населення.

Цивільно-правові норми захищали державну владу, життя, майно та привілеї царської сім'ї. Верховна власність на землю належала цареві. Скіфське право захищало приватну власність на рухоме майно, худобу, домашні речі, рабів, особисті речі, зброю, знаряддя виробництва.

Було розвинене *зобов'язальне право*, яке регулювало відносини купівлі-продажу, дарування, міни. Зазвичай договори скріплювалися клятвою.

Здійснювалася правова регламентація данницьких відносин. Так, відмова від сплати данини вважалася достатнім приводом для початку воєнних дій, які супроводжувалися пограбуванням майна, худоби, захопленням полонених (рабів).

Шлюбно-сімейне право базувалося на принципах патріархату. Відлік родоводу здійснювався за чоловічою лінією. Практикувалося багатоженство. Жінки не мали жодних прав на власність і спадщину. Якщо вдову після смерті чоловіка не було вбито й поховано разом із ним, то вона, як і майно померлого, переходила у спадщину до його старших родичів. Майно після смерті батька успад-

ковував молодший син, а старші сини наділялися частинами рухомого майна при одруженні.

Кримінальне право перебувало у початковому стані. Зазвичай існувала кровна помста. Найнебезпечнішими вважалися злочини проти царя, замах на життя можновладця, непокіра царському наказові, що каралися скіфами на смерть. Жорстоко переслідувалося нехтування законів, порушення звичаїв та боговідступництво. Чітко визначеної системи покарань не існувало. Суддя сам визначав покарання за злочини, серед яких, окрім смертної кари, були калічення, вигнання за межі держави.

Рабовласницькі міста-держави Північного Причорномор'я та їх право

Колонізація Північного Причорномор'я була частиною так званої Великої грецької колонізації VIII–VI ст. до н. е. Вона зумовлювалася низкою причин, головною з яких вважають відносно перенаселення в материковій Греції. Греки — засновники північно-причорноморських поселень були в основному малозаможними безземельними землеробами. Інші їхні тогочасні заняття (ремісництво, торгівля) були другорядними. Отже, *грецька колонізація Північного Причорномор'я мала переважно аграрний характер* — як господарське освоєння греками вільних на той час земель. Колонії засновувалися здебільшого упорядковано, ще в метрополії обиралися або призначалися керівники груп колоністів — ойкісти.

Найдавніше поселення на Березанському півострові (тепер острів) Борисфеніда могло виникнути у середині VII ст. до н. е. Інші міста-колонії з'явилися здебільшого у VI ст. до н. е. (Ольвія на Бузькому лимані, Феодосія, Пантикапей у Східному Криму, Керкінітіда на місці сучасної Євпаторії, Тіра біля сучасного Білгород-Дністровського та багато інших), а також у V ст. до н. е. (Херсонес поблизу Севастополя). Окрім Херсонеса, який заснували вихідці з Гераклеї Понтійської, більшість згаданих міст заснована вихідцями з району малоазійського міста Мілет. Кількість населення міст була різною і залежала від рівня розвитку міста (Ольвія близько 20 тис., Херсонес близько 15 тис.).

Новозасновані колонії, як і метрополії, були рабовласницькими полісами, але політично від них не залежали. Вони підтримували

з метрополіями соціально-економічні стосунки, укладаючи угоди про взаємне сприяння в торгівлі, надання громадянам рівних прав, мали з ними однакові культу й літочислення тощо.

Майже тисячолітня історія цих держав поділяється на *два великих етапи*. На першому (VII–I ст. до н. е.) міста-держави, виконуючи функцію грецької колонізації Північного Причорномор'я, формально були незалежними утвореннями. В матеріальному, духовному й державно-правовому житті колоністів абсолютно домінували еллінські традиції. Тому цей період називають еллінським, або грецьким. В останній третині V ст. до н. е. частина причорноморських міст входить до складу Афінського Морського союзу. На другому етапі (I ст. до н. е. — 70-ті роки IV ст. н. е.) ці міста підкорилися Риму. Міста-держави Північного Причорномор'я стали для Римської імперії своєрідним бар'єром перед натиском кочовиків на їх східні кордони. На північному узбережжі Понту (Чорного моря) спочатку спорадично з'являються римські війська, а від середини II до середини III ст. н. е. в Тірі, Ольвії, Херсонесі розміщуються постійні загони римлян. Відповідно відбувається переорієнтація культурно-економічних зв'язків. Занепад міст-держав відбувся на зламі III–IV ст. н. е. внаслідок кризи рабовласницької формації, загострення внутрішніх класових суперечностей і наступу кочових племен.

Грецькі міста мали *розвинену економіку*, ремісниче виробництво, землеробство, рибальство. Так, значних успіхів досягли ольвійські майстри у виготовленні виробів із бронзи, міді; славилися їхнє керамічне, ювелірне, деревообробне, ткацьке виробництво. Освоюючи порівняно нешироку (5–10 км) смугу морського або лиманного узбережжя, переселенці мали ефективне сільськогосподарське виробництво. Найбільшу роль в економіці північно-причорноморських держав відігравало садівництво й виноградарство (особливо Херсонес, Пантикапей), виробництво зерна (особливо Ольвія), тваринництво, городництво. Кожний із полісів карбував власну монету.

Торговельні стосунки з кочівниками та місцевими племенами відбувалися на обмінній основі. Розрахунки із заморськими купцями здійснювалися головним чином монетами різних місць карбування. На середземноморські ринки експортувалися зерно, риба, шкіра, худоба, сіль. Торгували й рабами. Предметом імпорту з Греції були тканини, металеві, мармурові вироби, вино

й оливкова олія. Античні міста мали *високу культуру*. Споруджувалися муровані будинки, оздоблені скульптурою, розписом і мозаїкою. Вступаючи у взаємовідносини як з грізними степовиками, так із землеробами українського Полісся та Лісостепу, міста-держави встановлювали з ними тісні економічні зв'язки. Хоча метрополії і вбачали в них передовсім джерело надходження прибутків і рабів з “варварського світу”, існування таких міст на Північному березі Чорного моря було могутнім стимулом для прискорення процесу соціально-економічного розвитку племен, що їх оточували.

Суспільний устрій характеризується виразним соціально-класовим розшаруванням. *Панівним класом* були судновласники, купці, землевласники, господарі виробництв і майстерень. Основна маса населення — *вільні землероби, ремісники, торговці*. Але вільними повноправними громадянами були тільки чоловіки — громадяни міста. Жінки вважалися вільними, але не мали політичних прав. Соціальні відносини між громадянами будувалися на принципі рівноправності.

Великою соціальною групою були також *осілі чужоземці*, вихідці з “варварського світу”, які проживали у містах. Вони не мали громадянських прав, не брали участі в політичному житті міст, а набути громадянство могли лише за великі заслуги перед полісом.

На найнижчих щаблях соціальної ієрархії перебували безправні *раби*, яких зараховували до об'єктів права. Джерелами рабства були купівля на невільницьких ринках, захоплення або купівля у племенах “варварського світу”, військовий полон, народження від рабині. Праця приватних рабів широко використовувалась у домашньому та сільському господарстві, у ремісничому виробництві, соледобуванні та ін. Рабів інколи відпускали на волю, здійснивши обряд посвяти божеству. Релігійна громада в такому разі ставала заступницею цих рабів. За мужні дії під час війни міська влада також давала рабам волю. Прикладом цього є рішення міської влади Ольвії в 331 році до н. е., в період облоги міста військами Александра Македонського під керівництвом полководця Зопіріона, про надання рабам громадянства. Проте, на відміну від Аттики, в Північному Причорномор'ї не було великих груп державних рабів.

Крім громадян і рабів, існували й *інші категорії людей* — залежних або напівзалежних, котрі могли працювати практично в усіх сферах життя полісів. Так, у сільському господарстві, де землею володіла або державна, або громадяни, особисто вільні були економічно залежними.

Соціальний статус не завжди відповідав матеріальному становищу: могли бути й багаті вільновідпущеники, й бідні громадяни.

Державний лад міст будувався на таких самих засадах рабовласницької формації, що й устрій античних полісів Греції. За формою правління це були демократичні (V–II ст. до н. е.) або аристократичні (починаючи з I ст. до н. е.) республіки. Вищий законодавчий орган державної влади — народні збори, які, наприклад, в Ольвії, скорочено називалися “Народ”. Практично це були збори міської общини з участю лише повноправних громадян міста, до яких належали греки віком 25 і більше років. Решта населення міста (раби, чужоземці, жінки) не мала права брати участі у владних органах. Хоча за великі заслуги перед полісом іноземцям могли надаватися такі права. Збори вирішували найважливіші питання внутрішньої і зовнішньої політики, обирали посадових осіб і контролювали їх діяльність. Збори також надавали громадянство, торгові привілеї іноземцям, вшановували громадян, які мали заслуги перед містом. В Ольвії, наприклад, за розбудову міста й значні пожертви до міської скарбниці громадян нагороджували золотим вінком або встановлювали їхні статуї.

Народні збори щорічно обирали постійно діючий виконавчий орган — *Раду міста*, яку очолював голова; обирався секретар. До складу Ради міста входив також головний жрець міста, який відповідав за релігійні культи. Рада організовувала підготовку та попередній розгляд рішень, декретів і постанов народних зборів. Тому законодавчі акти міст видавалися від імені “Ради і народу”.

Окремою ланкою міського управління були виборні колегії — *магістратури* або окремі посадові особи — *магістрати*, які обиралися з повноправних громадян міста. Вони управляли фінансами, судовими установами, військовими справами та іншими сферами життєдіяльності міста. Найбільші права мала колегія архонтів. Вона керувала іншими колегіями, стежила за станом фінансів і в разі необхідності скликала народні збори. Її очолював перший архонт; йому належало право командування військом

міста, хоча військовими справами займалася окрема колегія стратегів. Колегія номофілаків (стражів закону) здійснювала нагляд за поведінкою мешканців, вимагала від них дотримання законів; до відання колегії агораномів належали питання торгівлі. Колегія продиків (юристів) виконувала прокурорські або адвокатські функції.

У містах-державах Північного Причорномор'я функціонували *суди*, у тому числі й суд присяжних. У судочинстві брали участь судді, обвинувачені, свідки. Судовий процес мав змагальний характер, вирок суду був остаточним.

Основою *права* міст-держав Північного Причорномор'я була правова система Афіньської полісної демократії, а його особливістю — вплив звичаю місцевого або сусіднього з ним населення. Основними *джерелами* вважалися закони народних зборів, декрети Ради міста, постанови колегій посадових осіб, які ухвалювалися з урахуванням звичаїв і традицій, а також місцеві звичаї.

Розвиненій правовій регламентації підпорядковувалися *відносини власності*. Право регулювало майнові відносини, захищало приватну власність на житло, рухоме майно, худобу, особисті речі. Земля і раби могли бути як у приватній, так і в державній власності.

Жвава зовнішня і внутрішня торгівля зумовили розвиток *зобов'язального права*. Укладалися договори купівлі-продажу, позики, дарування, поклажі та ін. Важливі угоди здійснювалися у державних установах при свідках, у присутності чиновників. Регламентувалося право оренди землі, найманої праці. Для регуляції особистих стосунків між громадянами і в родинах широко застосовувалося звичаєве право.

У *кримінальному праві* найтяжчими вважалися злочини проти держави (змова, спроби повалення демократичного ладу, державна зрада, розголошення державної таємниці). Серед видів покарань застосовувалися смертна кара, штрафи, конфіскація майна.

Боспорське царство та його право

Боспорська держава *виникла* у V ст. до н. е. на основі об'єднання ряду грецьких держав-полісів та приєднання території місцевих племен синдів, меотів, торетів та інших на Керченському і Та-

манському півостровах, а також Південному узбережжю Азовського моря. Центром цього краю було місто Пантикапей (сучасна Керч), яке й стало столицею царства.

Спочатку тут правила династія Археанактидів, а з 438 р. до н. е. — династія Спартоکیدів. У III ст. до н. е. один із представників династії Спартоکیدів (Євмел) проголосив себе царем; власне з того часу Боспор вважається царством. У IV—III ст. до н. е. Боспорське царство досягає найбільшого *розквіту* й поширює свій вплив на Північне узбережжя Чорного моря. В середині II ст. до н. е. Боспор переживає економічну й зовнішньополітичну *кризу*, яка ще більше загострилася повстанням рабів у Пантикапей у 107 р. до н. е. під проводом Савмака. На початку I ст. до н. е. Боспорське царство підпадає під владу понтійського царя Митридата VI Євпатора. Щоправда, ненадовго — після поразки Митридата у боротьбі з Римом у середині I ст. до н. е. Боспор опинився *під владою римлян*. За імператора Нерона (54–68 рр. н. е.) було здійснено спробу перетворити Боспор на римську провінцію, але в останній чверті I ст. н. е. він стає васалом Риму, який, однак, вважав Боспор союзною державою. За римських часів царі офіційно титулювалися “друг кесаря і друг римлян”.

У III ст. н. е. на Боспор нападають готські племена, які розорили багато поселень і міст. Остаточно Боспорське царство було зруйноване наприкінці IV ст. кочовими ордами гунів і підвладних їм племен. Території Боспору в VI ст. увійшли до складу Візантії.

Суспільний лад у Боспорському царстві характеризувався наявністю рабовласників і рабів, вільних і невільників.

До *панівної верхівки* належали царі з їх оточенням, представники родоплемінної і військової знаті, жерці, чиновники державного апарату, судновласники, власники земельних ділянок, ремісничих майстерень. Інтенсивний експорт зерна, риби, худоби, рабів сприяв формуванню прошарку багатих людей, які займалися торгівлею і работоргівлею. Найбільшими купцями вважалися сам цар і його посадовці, в тому числі воєначальники. Рабовласницько-купецька знать відіграла вирішальну роль у житті Боспорського царства.

Вільні люди, общинники за користування землею, яка вважалася власністю царя, значну частину врожаю віддавали державі. На них покладалося виконання повинностей на користь держави, в тому числі несення військової служби.

Основною продуктивною силою були *раби*. Їх праця використовувалась на різних промислах, у будівництві, ремісництві, виноробстві, домашньому господарстві. У землеробстві, крім рабської, використовувалася праця вільних селян-общинників. Вони були основними платниками натуральних податків і несли тягар повинностей як на користь держави, так і місцевої аристократії.

Державний устрій. Боспорське царство *сформувалося як союз грецьких полісів*, кожний з яких зберігав певну частку самостійності. На чолі держави стояв *цар* — монарх згаданих племен і архонт грецьких міст. Архонти видавали закони для всього об'єднання античних полісів, хоча кожен із них як незалежне місто-держава мав власне право. Отже, щонайменше до III ст. до н. е. тут зберігалася антична форма правління. Поступова ліквідація залишків автономії і самоврядування сприяла *переродженню Боспорської держави у монархію*. За своєю формою Боспор нагадував греко-варварські монархії елліністичного часу.

Державно-політичний устрій у Боспорському царстві римського періоду лишився майже таким, як і за правління Спартокідів. Залежність від Риму передбачала сплату імперії данини ("форос"), комплектування допоміжних військ тощо.

Проте цар Боспору вважався одноосібним правителем, розпоряджався всіма його матеріальними та людськими ресурсами. У руках царя зосереджувалася вища законодавча, виконавча й судова влада і навіть жрецькі функції. При вступі на престол боспорський цар затверджувався римським імператором, від якого одержував регалії своєї влади — курульне крісло, скіпетр та ін.

Функції *центрального управління* здійснювало найближче оточення царя. Монарх призначав із середовища вищої придворної знаті різноманітних управителів. Центральний апарат управління становили: міністр палацу, особистий секретар, начальник фінансів, охоронці царських скарбів, скарбниці, керуючий справами релігійних культів, спальник та ін. Для зв'язку із сусідніми племенами й державами при дворі утримувалися перекладачі.

У *місцевому управлінні* спочатку зберігалася полісне самоврядування у вигляді народних зборів, ради, виборних посад. Але з часом традиції демократичного ладу, які були властиві для грецьких полісів, поступово зникли. Певна автономія була у місцевих племен, що визнали владу боспорського царя. У них залишалися власні царки, або вожді, зберігалися племінний устрій, спосіб

життя, родовий побут, звичаї, але вони зобов'язані були сплачувати данину боспорським правителям.

У перших століттях нашої ери за римських часів держава поділялася на округи, управління якими доручалося *царським намісникам*. Органи місцевого самоврядування ліквідовуються.

Право. Збереглося мало відомостей про боспорське право. Його джерелами були законодавча діяльність царів Боспору, право грецьких міст-держав, звичаї місцевих племен, норми римського права. Право захищало інтереси рабовласників. Воно регулювало *майнові відносини*, насамперед державної та приватної власності на землю, рабів, худобу, рухоме майно. Здебільшого власниками земель були боспорська знать і місцева аристократія. Землі належали також і храмам. Усі землевласники могли користуватися землею, виконуючи певні службові обов'язки та повинності на користь царя, який вважався верховним власником усіх земель. Товарне виробництво, жвава внутрішня й зовнішня торгівля стимулювали розвиток *зобов'язального права*, договірних відносин: купівлі-продажу, позики, дарування та ін.

У *кримінальному праві* найтяжчими злочинами вважалися повстання, змова та замах на життя царя, державна зрада тощо. Каралися й злочини проти особи, власності. З-поміж видів покарання застосовувалися: смертна кара, конфіскація майна, штрафи. До нас дійшло небагато свідчень про судочинство в Боспорському царстві. Вірогідно, що суд творили цар із своїми приближеними, які зналися на судових справах, і місцеві правителі. Існувала посада судового виконавця.

* * *

У першому тисячолітті до нашої ери людство на території України розвивалося дуже нерівномірно. Тут сходилися різні племена й народи. Тому й перші державні утворення, що виникли на українських землях, формувалися в різні часи по-різному. Так, Скіфська держава характеризувалася неподільною єдністю влади та її ж верховною власністю на землю, природні та людські ресурси. На вузькій смузі Чорноморського узбережжя греки-колоністи розвинули полісну цивілізацію, яка поєднувала державну владу й приватну власність, що сприяло демократії вільних громадян.

Виникали й розвивалися економічні та політичні зв'язки між Скіфською державою, грецькими містами-державами, Боспорським царством і землеробами українського Полісся та Лісостепу. Скіфи-орачі, яких вважають пращурами сучасних українців, становили значну частину населення Скіфської держави. Передові для тих часів грецькі й римські політичні та правові інститути, соціально-економічні й культурні надбання впливали на розвиток ранньослов'янського населення Середньої Наддніпрянщини.

Завдання для самостійної роботи

1. Спираючись на знання, отримані з курсу історії України, проаналізуйте процес формування, розвитку та причини занепаду Скіфської держави.
2. Охарактеризуйте суспільство Скіфії, звернувши увагу при цьому на причини його соціального розшарування. Наведіть аргументи на підтвердження різкого контрасту між знатними і простими людьми у Скіфській державі. Охарактеризуйте склад і правове становище панівної верхівки скіфського суспільства. З'ясуйте, яка верства населення Скіфії була найбільшою. Охарактеризуйте правове становище вільних общинників. Розкрийте джерела рабства і становище рабів у скіфському суспільстві. Поясніть, чому раби, кількість яких у скіфів була значною, не мали вирішальної ролі у виробництві.
3. Використовуючи знання, отримані з курсу теорії держави і права, охарактеризуйте державний лад Скіфії. Поясніть, яка це була держава за формою правління, формою територіального устрою, політичним режимом. Складіть схему центральних органів влади й управління і розкрийте їх повноваження. З'ясуйте, який військово-демократичний орган існував у скіфському суспільстві за часів Геродота та які питання належали до його компетенції.
4. Назвіть і розкрийте основні джерела права Скіфії. Які відносини врегульовували норми скіфського права? Охарактеризуйте процес розвитку правового регулювання у скіфів відносин власності, виконання зобов'язань, сплати данини. Розкрийте засади розвитку родинного та спадкового права.

- Охарактеризуйте стан розвитку кримінального права. Які види злочинів можна виокремити та які покарання застосовувалися у скіфів? Випишіть у зошит окремо риси кримінального права скіфів, які мали характер приватної розправи, та риси, що набували публічно-правового значення.
5. Пригадайте причини грецької колонізації Північного Причорномор'я. Розкрийте процес заснування, соціально-економічного та культурного розвитку античних полісів на території сучасної України і встановіть характер їхніх зв'язків з метрополією. З'ясуйте причини занепаду античних міст-держав Північного Причорномор'я.
 6. Поясніть причини соціально-класового розшарування суспільства полісів Північного Причорномор'я та охарактеризуйте правове становище суспільних верств міст-держав. Використовуючи знання з курсу історії держави і права зарубіжних країн, зробіть порівняльний аналіз суспільно-політичного устрою полісів Північного Причорномор'я та Аттики.
 7. Дайте загальну характеристику державного ладу античних полісів Північного Причорномор'я. З'ясуйте, в чому полягає принципова відмінність їхнього державного устрою від Скіфії. Розкрийте порядок формування та повноваження органів влади й управління, посадових осіб, порядок створення та юрисдикцію судових органів міст-держав.
 8. Розкрийте основні засади та охарактеризуйте джерельну базу правової системи полісів Північного Причорномор'я. Дайте власне пояснення, які фактори спричинили значний розвиток правової регламентації соціально-економічних відносин та суспільно-політичного життя в полісах Причорномор'я.
 9. Охарактеризуйте зміст і процедури цивільно-правового регулювання, зокрема права власності, зобов'язального, спадкового та шлюбно-сімейного права. З'ясуйте, які види злочинів вирізнялися в полісах та які види покарання за них застосовувалися.
 10. Проаналізуйте процес формування, розвитку та причини занепаду Боспорської держави. Зверніть при цьому увагу на процес її перетворення в царство.

11. Дайте загальну характеристику суспільного ладу Боспорського царства. З'ясуйте особливості формування панівної верхівки, її склад та правовий стан. Охарактеризуйте соціально-правове становище вільних людей та рабів.
12. Зробіть порівняльний аналіз державного устрою Боспору як союзу античних полісів та Боспорського царства. Розкрийте структуру та функції органів центральної влади й управління. З'ясуйте, як здійснювалося управління територіями.
13. Назвіть та охарактеризуйте джерела боспорського права. Які інтереси воно захищало? Розкрийте характерні риси правового регулювання відносин власності, спадкування, родинних відносин. Поясніть, які фактори стимулювали розвиток зобов'язального права, договірних відносин та охарактеризуйте правове регулювання зобов'язальних відносин. Розкрийте характерні риси кримінального права. Охарактеризуйте основні види злочинів та систему покарань. З'ясуйте, як здійснювалося судочинство в Боспорській державі.

Література

Основна

1. *Історія держави і права України: Академічний курс: У 2 т. / За ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина. — К., 2000. — Т. I. — С. 11–34.*
2. *Історія держави і права України: Підручник: У 2 ч. / За ред. А. Й. Рогожина. — К., 1996. — Ч. I. — С. 6–25.*
3. *Іванов В. М. Історія держави та права України: Навч. посіб.: У 2 ч. — К., 2002–2003. — Ч. I. — С. 12–21.*
4. *Іванов В. М. Історія держави і права України: Навч. посіб. — К., 2003. — С. 14–26.*
5. *Іванов В. М. Практикум з історії держави і права України. — К.: МАУП, 2006. — С. 12–18.*
6. *Історія держави і права України: Хрестоматія / За ред. О. О. Шевченка. — К., 1996. — С. 10–18.*
7. *Історія держави і права України: Навч. посіб. / За ред. А. С. Чайковського. — К., 2000. — С. 11–28.*

8. Кузьминець О. В., Калиновський В. С., Дігтяр П. А. Історія держави і права України: Навч. посіб. — К., 2000. — С. 7–22.
9. Кульчицький В. С., Тищик Б. Й. Історія держави і права України: Навч. посіб. — К. 2001. — С. 4–14.
10. *Хрестоматія з історії держави і права України: У 2 т. / За ред. В. Д. Гончаренка.* — К., 1997. — Т. I. — С. 5–11.
11. *Хрестоматія з історії держави і права України: Навч. посіб. / Упоряд.: А. С. Чайковський (кер.), О. Л. Копиленко, В. М. Кривоніс та ін.* — К., 2003. — С. 5–12.

Додаткова

12. *Алексеев А. Ю. Скифская хроника.* — СПб., 1992.
13. *Брашинский И. Б. Сокровища скифских царей.* — М., 1967.
14. *Высотская Т. Н. Неаполь — столица государства поздних скифов.* — К., 1979.
15. *Геродот із Галікарнасу. Скіфія. Найдавніший опис України з V ст. перед Христом.* — К., 1992.
16. *Давня історія України: Навч. посіб.: У 2 кн. / П. П. Толочко (керівн. кол.), Д. Н. Козак, С. Д. Крижицький та ін.* — К., 1994. — Кн. 1.
17. *Давня історія України: Навч. посіб.: У 3 т. / П. П. Толочко (керівн. кол.), В. Д. Баран, С. М. Бібіков та ін.* — К., 1997–2000. — Кн. 2.
18. *Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство.* — М.; Л., 1949.
19. *Гайдукевич В. Ф. История античных государств Северного Причерноморья.* — М.; Л., 1955.
20. *Ганусенко І. М. Київська Русь і Північне Причорномор'я // Укр. істор. журн.* — 1961. — № 6.
21. *Граков Б. М. Скіфи.* — К., 1947.
22. *Граков Б. Н. Скифы.* — М., 1971.
23. *Грушевський М. Історія України-Русі.* — К., 1994. — Т. 1.
24. *Кадєєв В. І. Про державний лад Херсонеса в перших століттях н. е. // Укр. істор. журн.* — 1971. — № 9.
25. *Каришковський П. Й. Про державний устрій Ольвії // Укр. істор. журн.* — 1973. — № 2.
26. *Латин В. В. Греческая колонизация Северного Причерноморья (критический очерк отечественных теорий колонизации).* — К., 1966.

27. Мурзин В. Ю. Происхождение скифов: основные этапы формирования скифского этноса. — К., 1990.
28. Ольвия и ее округа. — К., 1986.
29. Паїк В. “Велика Скіфія” — Велика Скелотія // Державність. — 1992. — № 1–2
30. Русяева А. С. Религия и культуры античной Ольвии. — К, 1992.
31. Самойлова Т. А. Тира в VI—I вв. до н. э. — К., 1988.
32. Скржинская М. В. Северное Причерноморье в описании Плиния Старшего. — К., 1977.
33. Смирнов А. П. Скифы. — М., 1966.

ДАВНЬОРУСЬКА ДЕРЖАВА І ПРАВО

ТЕМА 3. РАННЬОФЕОДАЛЬНА ДЕРЖАВА КИЇВСЬКА РУСЬ

Формування і розвиток Давньоруської держави

Археологічні пам'ятки (черняхівська, зарубинецька, корчуватська культури) свідчать про те, що предками українців були східні слов'яни. Східні слов'яни упродовж I тисячоліття н. е. пройшли шлях від військово-демократичної організації племен до ранньофеодальної держави. На цьому шляху простежується принаймні чотири етапи.

Наприкінці старої ери завершується епоха первіснообщинного ладу у східних слов'ян. В історії їхнього розвитку настає *етап розкладу родового ладу і зародження "військової демократії"* (II ст. до н. е. — II ст. н. е.). У писемних джерелах тих часів (римські історики Пліній Старший, Тацит) слов'яни згадуються під назвою "*венеди*". Венеди становили єдиний, стійкий і найбільший масив, що заселяв терени Центральної та Східної Європи. Венедську єдність праслов'ян зруйнувало вторгнення германського племені готів.

Наступний етап (II–VI ст.) характеризується як *етап розквіту "військової демократії"* — перехідної форми управління суспільством, що поєднувала елементи громадського самоврядування та публічної влади. Східні слов'яни, які називалися *антями*, за свідченнями готського історика Йордана і візантійського історика Прокопія Кесарійського, в IV ст. населяли територію від Дунаю до Азовського моря. Видатний український історик М. Грушевський вважав об'єднання антів спробою предків українського народу створити державність з організованим військом та участю населення в політичному житті. Цієї ж думки дотримуються і чимало сучасних дослідників, зазначаючи, що *об'єднання антів складалося з князівств (княжінь)*. Наваля аварів наприкінці VI ст. не

зруйнувала основи східнослов'янської державності — князівств. Саме на цьому етапі з'являються такі *елементи державності*, як територія, поділ населення за територіальною ознакою, публічна влада з її ще недосконалим апаратом, відчужена від народу військова дружина.

У писемних джерелах VII ст. уже не зустрічаємо назви “анти”, зате дедалі частіше — “слов'яни”, “склавени”, “склавіни”. Починається наступний етап історії східних слов'ян — **етап утворення ядра давньоруської державності** — своєрідної федерації князівств (VII–VIII ст.). До VIII століття на території, яка населялася східними слов'янами, утворилися племенні союзи, що виникли як військові об'єднання, засновані одночасно на родовому й територіальному принципах. Пізніше вони будуть названі в “Повісті минулих літ”: поляни, древліани, сіверяни, дреговичі, бужани, волиняни, уличі, тиверці, білі хорвати, радимичі, кривичі, словени, в'ятичі. Потрібно зазначити, що в давньоруських літописах інтенсивні державотворчі процеси на наших теренах пов'язуються з розвитком Києва — важливого адміністративно-політичного і культурного центру союзу племен полян. Місто розташовувалося у вигідному географічному місці, де перетиналися торговельні шляхи, які вели до могутньої Візантійської імперії; пізніше Київ стає центром південної частини східних слов'ян. Тому тут розвиток класових відносин і становлення державності відбувалися швидше, ніж в інших слов'янських племен. У VIII ст., в умовах боротьби з кочівниками, навколо нього об'єдналися кілька союзів племен. Кожна з племінних земель була незалежним князівством, яке сплачувало Києву данину і виставляло на його вимогу свої дружини. *Військова демократія переростає у військово-ієрархічне правління.*

На рубежі VIII–IX ст. придніпровський союз союзів племен об'єднував не лише регіони Київського, Переяславського, Чернігівського князівств, а, за твердженням академіка Б. Рибаківа, охоплював територію близько 120 тис. кв. км і сягав на північ аж до Західної Двіни. Правила у цьому державному об'єднанні, згідно з літописом, династія Кия, представниками якої в IX ст. були Дір і Аскольд.

В іноземних джерелах, зокрема візантійських та арабських, щодо Придніпровського об'єднання, особливо племен полян і сіверян, вживають назву “Русь”. Проте поширення цей термін

набуває з IX століття. Уперше давньоруський літопис повідомляє під 852 р.: “Нача прозывать Руська земля”.

Змістом *завершального етапу формування давньоруської державності є об’єднання південного і північного* ранньодержавних утворень у Давньоруську державу з центром у Києві. На півночі також відбувалося об’єднання ільменських слов’ян (словени, кривичі) й окремих неслов’янських племен (меря, весь, мурома) навколо Новгороду. Але, за літописом, ці племена не змогли самі зорганізувати державу і запросили варягів на князювання. У 882 році представник новгородської знаті Олег, родич або воєначальник варязького князя Рюрика, захопив Київ, підступно вбив Аскольда і Діра й утвердився на Київському престолі. Цьому сприяла політична криза в Київській державі внаслідок невдоволення боярства політикою і хрещенням (про що повідомляє Никонівський літопис) правлячої верхівки, в тому числі й Аскольда. *Династичний переворот* спричинив об’єднання двох величезних слов’янських центрів і ця подія традиційно вважається датою утворення однієї з найбільших країн Європи, названої істориками “Київська Русь”.

Звичайно, Олег аж ніяк не був творцем держави для русів. Київська держава на той час здобула міжнародне визнання, утвердившись походами дружин київського князя Аскольда на Візантію (860, 863, близько 866, 874 р.). Олег і його дружина фактично вступили на службу до Києва.

Процес консолідації слов’янських земель об’єктивно зумовлений низкою *внутрішніх факторів*: спільність території, тісні економічні зв’язки, спорідненість матеріальної та духовної культури, релігії, схожість мови, традицій, суспільного, державного, військового устрою, судочинства, звичаєвого права. Серед *зовнішніх причин* об’єднання основною, безперечно, була необхідність спільної боротьби проти експансії сусідніх народів.

З початку X ст. набуває офіційного значення назва держави — “Русь”. Походження терміна є предметом давніх дискусій істориків. Деякі дослідники стверджують про північне, варязьке походження назви “Русь”, пов’язуючи її з “Ruotsi” (так фіни називали шведів). Проте вітчизняні вчені наголошують на південному, слов’янському походженні цього терміна. Так, Б. Рибаків, пояснюючи літописний вислів “Поляне, яже нене зовомае Русь”, робить висновок, що вже полянський союз Середньої Наддніпрянщини називався ім’ям одного з племен народу “рос”,

відомого вже в VI ст. Назва “Русь” первісно мала географічний зміст. Землі між річками Десною на півночі, Сеймом на сході, Россю на півдні, Горинню на заході мають найбільше гідронімів і топонімів, пов’язаних з цією назвою: Рось, Росава, Роставиця, Ростовець. Перше серед кількох давньоруських міст, що мали назву Переяслав, називалося Переяслав-Руський. З Новгорода та Пскова до Києва їздили “на Русь!”. “Ім’я Русі, — пише М. Грушевський, — вказує на Полянську землю і старий її центр — Київ”. У процесі утворення тут держави ця назва стала її назвою, а пізніше набула також етнічного значення назви власне українського народу.

Як стверджує П. Толочко, назва “Русь” є цілком органічною для південних земель східнослов’янського світу. Вона не принесена з далекої півночі, а побутувала тут очевидно ще з сарматських часів. Звідси поширилася на всі східнослов’янські землі, але впродовж IX–XIII ст. родовою лишалася тільки для Середньої Наддніпряни.

Літописне повідомлення про закликання варягів на княжіння частиною північно-східних слов’янських племен та варязьке походження династії руських князів використано в так званій *норманській теорії*, яка відмовляє східним слов’янам у здатності самим створити власну державу. Норманізм у XVIII ст. започаткували німецькі вчені Г. Байер, Г. Міллер, А. Шлецер, які працювали в Російській академії наук. Вони штучно перебільшили роль варягів у долі Русі, вважаючи норманів засновниками східнослов’янської державності. У XIX ст. їх підтримали М. Карамзін, С. Соловйов, М. Погодін. Наукову неспроможність норманізму переконливо довели М. Ломоносов, М. Грушевський, Б. Греков, Б. Рибаків та ін. Вітчизняний історик права М. Владимирський-Буданов зазначав, що прийшли варяги-князі застали тут готовий державний устрій. На відміну від прибережних територій Західної Європи, куди нормани прямували у великій кількості, Русь не знала такої інтенсивної їх експансії. Вплив варягів на Русь не мав вирішального значення й тому, що вони перебували на тому самому рівні розвитку, що й русичі. Норманська теорія походження Давньоруської держави втратила наукове значення. Поодинокі вияви сучасного норманізму (Г. Янкун, Г. Штокль, М. Стенбергер та ін.), що трапляються переважно за кордоном, відображають суто політичні або патріотичні мотиви.

Не знайшли підтвердження також і спроби пояснити виникнення Давньоруської держави з позиції *теорії пантюркізму*. Прихильники цієї теорії вважають, що Давньоруська держава була утворена Хозарським каганатом, а київські князі були, відповідно, тюркського походження. Активно відстоює хозарську гіпотезу професор Гарвардського університету (США) О. Пріцак у своїй праці “Походження Русі” (1992 р.). Шляхом етимологічних пошуків він намагається довести ідентичність полян і хозар. Але дані археологічного вивчення Києва переконливо доводять, що його матеріальна культура характеризується слов'янською самобутністю. Речі хозарського кола, за висновком академіка П. Толочка, становлять незначну частку відсотка від загальної кількості знахідок. Що ж до впливу хозарів, то можна зазначити лише той факт, що необхідність боротьби з набігами хозарських племен змушувала слов'ян консолідувати свої сили й об'єднуватися навколо Києва.

Отже, виникнення Давньоруської держави з центром у Києві — закономірний результат внутрішнього соціально-економічного та політичного розвитку східних слов'ян.

У подальшій історії Київської Русі можна виокремити три основних періоди. *Період консолідації державності* (кінець IX — X ст.) пов'язується з князюванням Олега (882–912), Ігоря (912–945), Ольги (945–964) та Святослава (964–972). У процесі завершення політичного об'єднання Русі відбувалося становлення феодального суспільного ладу, утворення апарату влади. За цей час було створено величезне господарське й політичне об'єднання.

Найбільший *період розвитку держави* (X — перша третина XII ст.) припадає на час правління Володимира Великого (980–1015) та Ярослава Мудрого (1016, 1019–1054), а також Володимира II Мономаха (1113–25) та Мстислава Великого (1125–1132). На противагу територіальному зростанню попереднього періоду в цей час переважає внутрішній розвиток, зміцнення законопорядку. Характерною рисою були швидкі темпи соціально-економічного розвитку. Русь досягла значних успіхів у розвитку господарства, міст, культури.

Надзвичайно важливою подією було *прийняття християнства*, яке принесло нову культуру й духовність. Щоправда, на перших етапах долучення Русі до християнства переважали політичні розрахунки. То було прагнення прийняти не стільки нову віру,

скільки нову ефективнішу політичну ідеологію. Християнство, яке з 988 р. стало державною релігією, своєю підтримкою й освяченням великокнязівської влади сприяло зміцненню внутрішнього й зовнішнього становища Русі, забезпеченню їй рівноправного становища в колі християнських держав.

Утвердженню міцної централізованої держави сприяло проведення під час правління Володимира *адміністративної реформи*. Територія країни, що значно збільшилась за рахунок підкорення в'ятичів, радимичів, сусідніх литовських племен, була поділена на вісім волостей. На чолі кожної волості були поставлені спочатку намісники, а потім сини Великого князя. Реформа Володимира ліквідувала владу місцевих князів племен, скасувала автономію земель. У такий спосіб Володимир зміцнив владу Києва і запобіг розвитковій відцентрових тенденцій, що підігрівалися місцевою аристократією.

Важливе значення мала й *військова реформа*, внаслідок якої було створено сильне військо (що складалося з великокнязівської дружини, дружин місцевих князів, народного ополчення, найманих загонів) і споруджено фортифікаційні укріплення. Внаслідок *судової реформи* відбулося розмежування світських та церковних судів. Це була доба досягнення Києвом політичної могутності й стабільності, економічного і культурного розвитку.

Наступний *період розпаду та занепаду державності* (друга третина XII ст. — перша половина XIII ст.) характеризується загостренням міжусобної боротьби, посиленням нападів кочовиків, економічним застоєм. Сильні відцентрові тенденції спостерігаються під час княжіння Ярополка Володимировича (1132–1139), Всеволода Ольговича (1139–1146), Ізяслава Мстиславича (1146–1154) та Ростислава Мстиславича (1158–1167). Занепад Києва почався з розгрому міста в 1169 р. військами володимиро-суздальського князя Андрія Боголюбського. Остаточне зруйнування Києва монголо-татарами сталося у 1240 р. Давньоруська держава розпалася на 15 окремих земель, які не визнавали влади Києва.

Серед *причин занепаду* Київської Русі можна назвати такі:

- надто великі для середньовіччя розміри держави за відсутності захищених природних кордонів, надзвичайна родючість земель, що притягувала завойовників;
- розвиток вотчинного землеволодіння, княжі чвари та міжусобиці;

- слабкість державного устрою, невпорядкованість права успадкування великокнязівського престолу за наявності величезної кількості нащадків;
- перманентна зовнішня агресія кочових народів (з 1061 до 1210 р. половці вчинили 46 набігів на руські землі), татаро-монгольська навала;
- неспроможність замирення з Володимиро-Суздальським князівством, Польщею, Угорщиною, Литвою.

Суспільний лад

За соціальною структурою і правовим статусом населення Київської Русі поділялося на *численні, строкаті групи*, які ще не мали того майже замкнутого характеру, що його матимуть пізніше суспільні стани. Саме ця велика кількість станів призводила до того, що правові відмінності між ними не мали чітко встановлених меж, поступово переходячи від вищих, привілейованих, до нижчих, з меншими правами, і навіть до найнижчих, що не мали жодних прав. Умовно тогочасне суспільство можна поділити на три великі категорії: феодала, особисто вільна верства, феодально залежне населення.

Феодала. Найвище місце в суспільній ієрархії посідали *Великий князь* і численні члени різних відгалужень династії Рюриковичів. Наприкінці X ст. сформувалися великокнязівський домен і домени *місцевих князів*, які стали адміністративними і господарськими центрами феодальних володінь. Феодала були пов'язані між собою системою васальних відносин. Клас *бояр*, або “княжих мужів”, склався у X–XI ст. з бояр земських (старовинного, місцевого походження) і дружинників князя (вояцько-лицарських елементів, здебільшого варязького походження). Згодом відмінність між ними зникає і вони утворюють групу бояр-землевласників.

На відміну від Західної Європи, де феодальне землеволодіння узалежнювалося службою своєму сюзерену, на Русі бояри, як про це свідчить Розширена редакція Руської правди, користувалися правом спадкового володіння вотчинами. Боярське успадкування вотчин могло зберігатися навіть з переходом від одного князя до іншого. Бояри у багатьох випадках мали свої військові дружини,

брали участь у князівських радах, обіймали вищі посади в князівській адміністрації.

Помітне місце в панівній верхівці давньоруського суспільства X ст. посідали “старці”. У літописних оповідах про діяння князя Володимира вони згадуються поряд з боярами як радники. Деякі вчені (В. Мавродін, І. Фроянов) вважають, що “старці” — це племінна знать, яка виконувала судово-адміністративні функції.

Поряд з великими феодалами виростав клас *дрібних феодалів*, які отримували жалувані землі без права успадкування, дарування чи продажу. Такі тимчасові держателі земель могли жалувані або інші землі викупити і в такий спосіб стати довічними власниками.

Верства бояр не була замкнутою кастою. За визначні заслуги перед князем (державою) до неї міг увійти представник нижчих верств чи іноземець.

На щабель нижче від бояр стояла *міська знать* (“старці градські”, “нарочиті мужі”), найвизначнішими представниками якої були великі купці (“гості”), що займалися зовнішньою торгівлею. Вони домінували в міській політиці, часто вступаючи в родинні зв’язки з боярами. Міська верхівка часто виступала союзником боярства, яке мешкало в містах, у боротьбі проти посилення влади князя. За таких обставин з XII ст. князі змушені були укласти “ряд” (договір) з вічем.

Із запровадженням християнства на Русі почалося формування *духовенства*, верхівку якого становили митрополит, єпископи, ігумени монастирів. Духовенство ділилося на чорне (монастирське) і біле (мирське). Значну роль відігравало чорне духовенство, серед якого було чимало вихідців з вищих верств населення. Досить часто князі й бояри ставали засновниками монастирів.

Все *вільне населення* Київської Русі позначалося загальним терміном “люде”. Найбільшою соціальною верствою були вільні общинники (селяни), яких називали *смердами*. У Руській правді є статті, які захищають життя і власність смердів, регламентують порядок успадкування їхнього майна. Смерд мав право переїжджати з місця на місце, звертатися до суду. Основним обов’язком смердів була сплата князям, боярам та іншим власникам (залежно від того, на чийй землі посажений) данини, а також відбування військової повинності під час війни. Збирання данини дістало назву “полюддя”. Проте у XII ст. з’являються ознаки посилення поневолення селянства феодалами, що виявляється у ширшому за-

стосуванні “уроків” (відробіток на користь власника землі), захопленні феодалами общинних земель. Збільшення боярських землеволодінь призводить до виникнення великої групи смердів, які працюють на боярській землі, залишаючись дочасу особисто вільними. Проте їхня дієздатність дедалі більше стає обмеженою. В разі смерті такого селянина і відсутності спадкоємця по чоловічій лінії (сина) ця земля разом з усім майном поверталася феодалу.

До особисто вільної соціальної верстви також належала більшість міського населення: *ремісники*, що поділялися на майстрів та підмайстрів і гуртувалися в ремісничі корпорації, а також *дрібні торгівці, крамарі, рядове духовенство*. Ремісники й торгівці несли основний тягар міських повинностей. Вони сплачували податки гришми, платили натурою (хлібом, пшоном, солодом), відробляли на будівництві й ремонті міських укріплень. Місто тоді ще не мало свого окремого самоуправління і його людині ще не відокремилася від решти населення в замкнуту суспільну групу.

Феодално залежне населення, за Руською правдою, становили напівзалежна та цілковито залежна верстви. До першої належали *рядовичі*, які перебували у тимчасовій феодалній залежності на умовах “ряду” (договору). Великим за кількістю різновидом рядовичів були *закупи* — селяни, які, розорившись, брали у феодалів “купу” (позику) і за це мали працювати у їхньому господарстві. До відробітку боргу вони втрачали значну частину своєї правоздатності й опинялися в становищі, близькому до невільників. Позикодавець мав право фізично карати закупу “за вину”. У разі неповернення купи закуп перетворювався на холопа.

Холопи, челядь повністю залежали від феодалів і були їхньою власністю. Вони не мали ні особистих, ні майнових прав. У Руській правді термін “челядин” має широке поняття і стосується різних категорій залежного населення. Джерелом формування челяді на Русі був переважно полон. Соціальне становище холопа було аналогічним рабському. Життя холопа захищалося лише стягненням “урока” (відшкодування), він не міг виступати свідком, не був суб’єктом злочину. За злочин холопа відповідав феодал, він же отримував “урок”, якщо хтось неправомірно вбивав холопа. Руська правда встановлювала відповідальність за надання допомоги холопу-втікачеві та обов’язок сприяти тому, щоб його було спіймано. Джерелами холопства були: самопродаж чи продаж батьками ді-

тей, вступ на службу до феодала “без ряду”, народження від холопів, одруження з чужою рабинею, продаж боржника, який збанкрутував, безнадійна заборгованість, покарання за злочини. У холопство навертали також закупів-втікачів. Проте холопи могли самі викупити себе на волю чи, як повідомляє Данило Заточник, бути звільненими феодалом за вірну службу. Холоп міг одержати волю через суд.

Окремий прошарок населення, за Руською правдою, становили *ізгої* — люди, які вибули з однієї соціальної верстви і не потрапили до іншої. Найчастіше на ізгоїв перетворювалися смерди, які в процесі феодалізації втратили зв'язки з общиною, та холопи, які викупилися чи були відпущені на волю. Матеріально незабезпечені, вони змушені були проситися під владу пана або під патронат церкви і згодом ставали залежними від землевласників. Изгоями могли стати й вихідці з вищих верств суспільства: збанкрутілі купці, діти священиків, які не навчилися грамоти, князі-сироти, які втратили “причетність” до руської землі. Такі ізгої вважались вільними доти, поки не потрапляли до когось в услужіння. Під патронатом церкви перебували також *прощеники* (в минулому вільні, а потім феодально залежні люди, які були “прощені” паном, тобто відпущені на волю) та *зaduшні люди* (холопи, яких феодал відпустив на волю за заповітом).

Державний устрій

Давньоруська система політичної влади ґрунтувалася на *принципах ранньофеодального монархізму і федералізму*. Існує ряд концепцій руської державності. С. Соловйов основу давньоруської державності вбачав у династичних князівських стосунках і, виходячи з цього, заснував “родову теорію”, за якою Русь перебувала у сімейно-родовому володінні Рюриковичів. Такого самого підходу дотримувався В. Ключевський, який вважав князівську династію елементом політичної єдності держави.

В. Сергеевич, виходячи з теорії договірного права, замість родової єдності на перший план виводив міжкнязівські угоди із взаємними зобов'язаннями.

За М. Костомаровим державна організація Русі походить від племінної організації, яка згодом стає земською організацією і на-

буває елементів державності. Тому він описував Русь як федерацію князівств, очолюваних представниками єдиного княжого роду.

Концепцію походження Русі як земської держави відстоював М. Владимирський-Буданов. Рід, община, волость були послідовно пережиті східними слов'янами на шляху послаблення кровних та посилення територіальних засад їх єдності. Вища форма — “земля” є союзом волостей і передмістя під владою старшого міста. Органи влади, на думку М. Владимирського-Буданова, виражали інтереси усієї руської землі, отже, земська держава мала “народний”, надкласовий характер.

На думку О. Преснякова, Русь не можна визначити ні як єдину державу, ні як федерацію. Одночасно існували багато невеликих держав.

С. Юшков вважав Київську Русь комплексом окремих держав, пов'язаних між собою системою сюзеренітету-васалітету.

Безперечно, Русь не була державою в сучасному розумінні цього слова. Періодично вона набувала ознак клаптикової ранньофеодальної імперії, міжкнязівської федерації або конфедерації під колективним правлінням династії Рюриковичів.

У період феодальної роздробленості (XII–XIII ст.) вона дедалі більше перетворювалася на конгломерат самостійних князівств, пов'язаних відносинами колективного сюзеренітету. Руссю вже правив не лише Великий князь Київський, а й інші сильні князі, які сиділи в удільних столицях і мали наділи в Київській землі. Основним змістом міжкнязівських відносин стає юридично закріплене поняття вотчинних володінь.

Центральне управління уособлювали Великий князь, боярська рада, князівські з'їзди (снеми) та віче. Кожна з цих інституцій була виявом відповідно монархічної, аристократичної та демократичної тенденцій у державному устрої Русі. Проте Київська Русь за формою правління є ранньофеодальною монархією.

На чолі держави стояв *Великий князь київський*. У IX–X ст. його повноваження обмежувалися керівництвом дружиною, організацією воєнних походів, збиранням данини, охороною кордонів, дипломатичною діяльністю, здійсненням судочинства на основі звичаєвого права. Київські князі тоді володіли переважно київською землею. Князівства племен зберігали певну автономію. Вони сплачували Києву данину й залучалися до участі у воєнних та зов-

нішньополітичних акціях. З кінця X ст., починаючи з Володимира, Великий князь розглядається як верховний володар і розпорядник усієї землі держави. У зв'язку з ускладненням структури війська (дружина, війська васалів, ополчення) збільшується обсяг його діяльності як воєначальника. Функції щодо захисту кордонів передбачають організацію сторожової служби, будівництво укріплень, встановлення й підтримання зовнішніх зв'язків. З'являються нові функції: господарсько-розпорядчі (організація будівництва шляхів, укріплень, мостів та ін.), придушення народних повстань, опору пригнічених, керівництво збиранням податків, мита за торгівлю, плати за судочинство, штрафи. Великий князь усіляко сприяв поширенню християнства у суспільстві. З прийняттям християнства князівська влада набула більш реального державно-політичного змісту, але не втратила й певної сакральності (божественності). В XI–XII ст. особливо вагомою стає законодавча функція князя.

Процес децентралізації влади пов'язується з реформою Ярослава Мудрого, за якою кожний член династії Рюриковичів, що швидко збільшувалася, отримував реальну (чи позірну) частку володінь. Внаслідок цього статус Великого князя був обмежений до рівня титулованого глави династично пов'язаного конгломерату князівств. Міжкнязівські відносини не були юридично унормовані, навіть принцип “старшинства” не мав жодного юридичного обґрунтування і утверджувався правом сили. У намаганні посісти київський престол численні представники династії безперервно ворогували й воювали між собою. Проте відомі випадки *дуумвірату* — співправління двох князів (Святослав і Всеволод Ярославичі) і навіть *тріумвірату* — трьох князів (Ростиславовичі: Роман, Мстислав, Рюрик).

Княжа (*боярська*) *рада*, пізніше *боярська дума*, була постійним дорадчим органом при князеві. Це був становий орган, який сягав своїм корінням періоду військової демократії. Рада складалася з верхівки дружини князя, великих бояр, представників верхівки міст, вищих церковних ієрархів, а у воєнний час — і керівників союзників. До компетенції князівської ради входила участь у вирішенні військових, адміністративних, фінансових питань. Інколи вона виконувала функції вищої судової влади. Про це зокрема свідчить текст “Повчання” Володимира Мономаха. Рада не мала впорядкованої організаційної структури, однак її діяльність мала

стабільний характер. Це пояснюється насамперед тим, що князь був заінтересований у підтримці найважливіших рішень впливовими особами держави.

До структури центральних органів влади належали *князівські з'їзди (снеми)*, які скликалися Великим князем для вирішення питань війни і миру, змін у державному устрої, порядку зайняття столів, ухвалення найважливіших законодавчих актів. Так, на снємах 1072 року у Вишгороді було схвалено “Правду Ярославичів”, 1101 та 1103 року під Києвом вирішувалися питання війни й миру з половцями. Важливі рішення, спрямовані на припинення чвар між Рюриковичами за спадкове право на управління удільними отчими територіями та об'єднання військових сил перед половецькою загрозою, прийняв Любецький з'їзд князів 1097 р. З'їзд закріпив два основоположні принципи взаємин між Рюриковичами: принцип успадкування земель батьків (“хай кожен тримає отчину свою”) та принцип суверенітету князів — намісників Великого князя в їхніх володіннях (“не переступати межі братньої”). У снємах, крім власне Рюриковичів, брали участь місцеві князі, їхні союзники (брати), васали (сини), наймогутніші бояри, інколи — церковна знать. У період послаблення влади Києва значення князівських з'їздів набуло особливої вагомості — їхні рішення певний час мали силу загальнодержавних законів. Але вони не змогли зупинити процес феодалної роздробленості.

Віче було демократичним елементом у системі органів влади Київської Русі. Як один із найархаїчніших інститутів народовладдя, віче виросло з племінних сходів давніх слов'ян. Збиралося віче на княжому дворі, торговищі чи церковному майдані. Головував на його зборах князь, а в деяких випадках єпископ або тисяцький. Участь у вічових зборах брали усі вільні жителі міста, які мали власне господарство (голови родин), але вирішальна роль на них належала міській феодалній верхівці. У компетенції віча було запрошення князя на престол, комплектування ополчень і вибори ватажків. Віча могли виконувати функції суду, домагатися зміни посадових осіб князівської адміністрації. Віче скликалося перед початком воєнних дій, під час облоги, інколи — на знак протесту проти політики князя. На віче укладалися “ряди” (договори) з обраними населенням князями, і цю практику можна вважати витоками вітчизняного конституціоналізму.

У Київській Русі віча не стали постійним органом влади, за винятком Новгороду і Пскова. Перша згадка у літописі про віче у Києві датується 1068 р., а остання — 1202 р.

Верв була органом місцевого селянського самоврядування — спершу родова, а згодом територіальна сільська громада, що об'єднувала самостійних господарів одного або кількох сіл. Члени верви спільно володіли неподільними землею, лісами, випасами та іншими угіддями. Вони були пов'язані круговою порукою і несли взаємну відповідальність за сплату данини, а також, як повідомляє Руська правда, за вчинені на території громади злочини. У вервній громаді періодично відбувалися переділи орної землі, існувала обов'язкова сівозміна. Функції управління у верві здійснювали “копні” збори, судові справи на основі норм звичаєвого права провадив вервний суд.

Управління територіями до X ст. здійснювалося на основі *десятинної системи*, що зберігалася від періоду військової демократії. Київські князі ставили у центрах васальних князівств свої гарнізони — тисячі, в містах, менших за значенням, — сотні, десятки. *Тисяцькі, соцькі, десятники* виконували, крім військових, адміністративні, судові, фінансові й інші функції. З розвитком феодалізму її витісняє *двірсько-вотчинна система*, за якої управління територіями здійснювалося через бояр-вотчинників та службовців княжого двору. Усі нитки управління сходилися у дворі князя. Різниця між органами державного управління й управління особистими справами князя не існувало. Центральні управлінські функції здійснювали особи з оточення князя та його особисті слуги (тіуни). Найповажнішими посадовими особами були: *дворецький*, який керував двором князя і виконував важливі державні доручення, *печатник*, котрий очолював канцелярію, *стольник*, до обов'язків якого входило постачання князівського двору продовольством, *тіун конюший*, який відповідав за княжу стайню. На місцевому рівні владні функції здійснювали *воєводи, посадники, волостелі, старости*, яким допомагали мечники, вірники, мостники та ін. Княжі службовці не утримувалися з центру, а використовували на свої потреби частину податків і поборів, що збиралися з населення (система кормління).

Судові органи — як особливі державні структури — в Київській Русі не існували. Суд не був відділений від адміністрації і захищав

насамперед інтереси вищих верств населення. Суди поділялися на світські й церковні.

До судів світських належали суди княжі, князівської адміністрації (посадників, волостелів), вічові, доменіальні (вотчинні). Існував у Київській Русі і громадський суд — суд общини (верви).

Княжий суд чинив сам князь як зверхній суддя або, за його дорученням, — урядовці. Судова влада належала до основних прерогатив князівської влади. Справи, де хоча б однією зі сторін були феодалі, підпадали під юрисдикцію виключно князівського суду. Про князя як суддю Руська правда згадує досить часто. У княжому судочинстві брали участь окремі процесуальні особи: “ябедник” (обвинувач), “метальник” (писар), “істці” (слідчі). Враховувалася думка представників громадськості — “старців”. Судові рішення щодо важливих справ могли приймати разом з боярами. Княжий суд відбувався на княжому дворі в столиці князівства або у інших місцях державної території, де зупинявся князь, об’їжджаючи землі. Для вирішення майнових спорів (поділ спадщини, суперечки за межу тощо) князь відправляв своїх “отроків”, або “дітських”.

На місцях діяли постійні княжі суди — суди намісників (посадників, волостелів). Під юрисдикцію князівського суду підпадало все населення за винятком “церковних людей”.

З утвердження феодальних відносин і зростанням великого землеволодіння на Русі виникли *вотчинні суди*. Це були суди землевласників над феодально залежним населенням (закупами, холопами). У справі холопа рішення суду феодала було остаточним і оскарженню не підлягало. Закупи мали право оскаржувати рішення вотчинного суду у князівському суді.

Найнижчою судовою інстанцією, під юрисдикцію якої підпадали члени селянських общин, були *громадські суди (суди верви)*. Вони розглядали справи, що не потребували втручання князівського суду. До складу громадського суду входили вервний староста й авторитетні члени громади (“добрі люди”).

Церковні люди (населення, залежне від монастирів) і духовенство підлягали з усіх справ *церковному суду*, де функції суддів виконували архімандрити, архієпископи, єпископи, митрополит. Церковний суд мав великий вплив на життя усього населення. До його виключної юрисдикції належали справи, що виникали на ґрунті шлюбно-сімейних стосунків, справи про порушення моралі, роз-

пусту, двоєженство, віровідступництво, святотатство, чаклунство, знахарство, здійснення язичницького культу, справи, пов'язані з церковним майном.

* * *

Могутня Київська Русь посідає значне місце у Всесвітній історії. Виникнення й розвиток Давньоруської держави зумовлювалось інтеграційними політико-економічними процесами внаслідок дії низки внутрішніх і зовнішніх чинників. Київська Русь являла собою центр об'єднання східнослов'янських народів. Це була удільна ранньофеодальна династична монархія на чолі з Великим князем. Відсутність кодексу престолонаступництва при сповідуванні принципу рівності всіх представників династії Рюриковичів, юридична невизначеність системи міжкнязівських відносин породжували взаємні претензії, що нерідко призводило до воєнних конфліктів. Аристократичну тенденцію у державному устрої уособлювали боярська рада та міжкнязівські з'їзди (снєми). Вона, як і демократична інституція — віче, належно не розвинулася і не перетворилася на відповідні витоки парламентаризму. В процесі зміцнення феодалізму відбувся перехід від десятинної системи управління державою, що сформувалася з дружинної організації, до нової — двірсько-вотчинної.

Судові функції здійснювали органи влади й управління, захищаючи насамперед інтереси вищих верств населення.

Завдання для самостійної роботи ---

1. Охарактеризуйте процес формування державності у східних слов'ян. На які етапи його можна умовно поділити?
2. Охарактеризуйте процес перетворення органів суспільного самоврядування у слов'янських племінних союзах на державні органи.
3. У чому полягає наукова неспроможність норманської та пантюркської теорій походження державності у східних слов'ян? Якими факторами був зумовлений процес виникнення Давньоруської держави?

4. Розкрийте, у чому полягає основний зміст періодів консолідації, розвитку та занепаду Київської держави.
5. На основі знань, отриманих з теорії держави і права, охарактеризуйте форму правління, форму державного устрою та форму політичного режиму Київської Русі; при цьому зверніть увагу на відмінності в політичному механізмі на різних етапах розвитку держави.
6. Зробіть порівняльний аналіз правового становища панівних верств суспільства. Поясніть, який характер мали відносини між феодалами. Використовуючи знання з історії держави і права зарубіжних країн, з'ясуйте, які існували відмінності у правовому становищі феодалів на Русі та в Західній Європі та поясніть, чим вони зумовлювалися.
7. Охарактеризуйте соціально-правове становище вільного населення Київської Русі. Зверніть при цьому увагу на появу у XII ст. ознак посилення поневолення вільних селян феодалами.
8. З'ясуйте, в чому полягали особливості соціально-правового становища економічно залежних людей та які правові механізми і в яких межах охороняли їхню особисту свободу.
9. Поясніть, у чому полягало становище особисто залежного населення як суб'єктів права.
10. Дайте загальну характеристику державного устрою Київської Русі.
11. Складіть схему організації влади й управління Давньоруської держави.
12. Зробіть власні висновки щодо ролі віче та снемів (міжкнязівських з'їздів) у системі органів центрального управління.
13. Охарактеризуйте систему управління територіями. Поясніть, у чому полягав і що спричинило перехід від десятинної до двірсько-вотчинної системи управління. З'ясуйте, які посадові особи здійснювали управлінські функції і в чому полягали їхні повноваження. Назвіть орган місцевого селянського самоврядування і розкрийте його функції.
14. Розкрийте основний зміст реформ Володимира Великого та Ярослава Мудрого.
15. Поясніть, кому належало право суду, на яких засадах була побудована судова влада на Русі. З'ясуйте, які існували суди в Київській державі, охарактеризуйте їх структуру, склад та юрисдикцію.

Література

Основна

1. *Історія держави і права України. Академічний курс: У 2 т. / За ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина. — К., 2000. — Т. I. — С. 35–71.*
2. *Історія держави і права України: Підручник: У 2 ч. / За ред. А. Й. Рогожина. — К., 1996. — Ч. I. — С. 26–54.*
3. *Іванов В. М. Історія держави та права України: Навч. посіб.: У 2 ч. — К., 2002–2003. — Ч. I. — С. 27–41.*
4. *Іванов В. М. Історія держави і права України: Навч. посіб. — К., 2003. — С. 14–26.*
5. *Іванов В. М. Практикум з історії держави і права України. — К.: МАУП, 2006. — С. 19–36.*
6. *Історія держави і права України: Хрестоматія / За ред. О. О. Шевченка. — К., 1996. — С. 3–9.*
7. *Історія держави і права України. Курс лекцій / За ред. В. Г. Гончаренка — К., 1996. — С. 12–31.*
8. *Історія держави і права України: Навч. посіб. / За ред. А. С. Чайковського. — К., 2000. — С. 29–57.*
9. *Кузьминець О. В., Калиновський В. С., Дітляр П. А. Історія держави і права України: Навч. посіб. — К., 2000. — С. 23–34.*
10. *Кульчицький В. С., Тищик Б. Й. Історія держави і права України: Навч. посіб. — К., 2001. — С. 15–22.*
11. *Музиченко П. П. Історія держави і права України: Навч. посіб. — К., 1999. — С. 31–62.*
12. *Хрестоматія з історії держави і права України: Навч. посіб.: У 2 т. / За ред. В. Д. Гончаренка. — К., 1997. — Т. I. — С. 12–23.*
13. *Хрестоматія з історії держави і права України: Навч. посіб. / Упоряд.: А. С. Чайковський (кер.), О. Л. Копиленко, В. М. Кривоніс та ін. — К., 2003. — С. 13–23.*

Додаткова

14. *Брайчевський М. Ю. Коли і як виник Київ. — К., 1963.*
15. *Брайчевський М. Ю. Походження Русі. — К., 1968.*
16. *Брайчевський М. Ю. Утвердження християнства на Русі. — К., 1988.*
17. *Брайчевський М. Конспект історії України. — К., 1993.*

18. *Брайчевський М.* Вибрані твори / Ред. Л. Винар. — К., 2002.
19. *Грушевський М.* Історія України-Русі: В 11 т., 12 кн. — К., 1994. — 2000. — Т. 1–2.
20. *Гумилев Л. Н.* Древняя Русь и Великая Степь. — М., 1992.
21. *Давня історія України:* Навч. посіб.: У 2 кн. / П. П. Толочко (керівн. кол.), Д. Н. Козак, С. Д. Крижицький та ін. — К., 1994. — Кн. 2.
22. *Давня історія України:* Навч. посіб.: У 3 т. / П. П. Толочко (керівн. кол.), В. Д. Баран, С. М. Бібіков та ін. — К., 1997–2000. — Кн. 3.
23. *Котляр М. Ф.* “Руська земля” в літописах XI–XIII ст. // Укр. істор. журн. — 1976. — № 11.
24. *Літопис Руський.* — К., 1989.
25. *Повість врем'яних літ.* — К., 1990.
26. *Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. — М., 1982.
27. *Терлюк І. Я.* Історія держави і права України: Практикум: Навч. посіб. — К., 1999. — С. 14–18.
28. *Толочко П. П.* Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII веков. — К., 1980.
29. *Толочко П. П.* Древний Киев. — К., 1983.
30. *Толочко П. П.* Древняя Русь: очерки социально-политической истории. — К., 1987.
31. *Толочко П.* Володимир Святий. Ярослав Мудрий. — К., 1996.
32. *Толочко П. П.* Київська Русь. — К., 1996.
33. *Юшков С. В.* Общественно-политический строй и право Киевского государства. — М., 1949.
34. *Юшков С. В.* Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. — К., 1992.

ТЕМА 4. ПРАВО КИЇВСЬКОЇ РУСИ

Джерела давньоруського права

У щонайширшому розумінні джерело права — це засіб існування й вияву правових норм як певних установок у поведінці людей, що характеризуються владністю і підтримуються державним примусом. Джерела права невіддільні від поняття юридичної норми. Вони є формою вираження правових норм. Джерела права завжди є більш-менш визначеними.

Основними джерелами права у Давньоруській державі були: звичаєве право, договори Русі з Візантією, князівське законодавство, канонічне (церковне) законодавство, Руська правда.

Домінуючим джерелом права було *звичаєве право*, що утворилося шляхом постійного дотримання протягом віків народних правових звичаїв та підпорядкування звичаєвим правилам правового побуту. Це історично первісна форма існування правових норм, перше джерело права. Єдиним правотворчим джерелом переддержавного періоду був сам народ, що встановлював правила суспільної поведінки і підтримання правопорядку. Предки українського народу протягом додержавної доби досягли високого рівня культурного розвитку і створили значну кількість правових звичаїв, якими керувалися в громадському і приватному житті. Ці неписані норми зберігалися у народній пам'яті у формі певних психологічних переживань, почуття справедливості й свідомості чинити так, як вказують “закони предків”.

Зовнішній вияв первісних норм звичаєвого права, як правило, супроводжувався особливими обрядами-символами. Найдавнішими з них можна вважати невербальні юридичні символи (лук і меч як символ досягнення юнаком повноліття; дерен як символ передачі землі у власність; схрещені на грудях руки убивці як символ прилюдного визнання своєї вини та ін.). Правничий зміст мали також фразеологізми, приказки, віщування. Так, за допомогою віщувальних, а також шляхом жеребкування вирішувалися спірні питання роду, з'ясовували, хто злочинець, вибирали юнаків у військо.

Початкове формування звичаєвого права відбувалося на основі родинних, майнових, спадкових, зобов'язальних, трудових, кримінальних та кримінально-процесуальних відносин. У сфері остан-

ніх, зокрема, поширеними були звичаї, якими встановлювалися види та способи покарань, процедури слідчих дій та суду. У літописах і повідомленнях зарубіжних авторів містяться дані про правові звичаї східних слов'ян ще до утворення Київської Русі. Це, наприклад, норми, що регулювали порядок здійснення кровної помсти, "віри", виконання деяких процесуальних дій (присяга, "свод", ордалії, оцінка показань свідків та ін.).

У процесі становлення класового суспільства звичаї, що використовувалися в інтересах панівного класу, поступово трансформувалися в норми звичаєвого права. Оскільки їх санкціонувала держава, вони ставали загальнообов'язковими для виконання. Держава забезпечувала їх дотримання, але вони діяли переважно у сфері общинного суду. Норми звичаєвого права були тісно пов'язані з нормами моралі і вони сприймалися як справедливі, моральні. На ці норми змушена була зважати і панівна верхівка.

Серед істориків права поширеною є думка, що в Давньоруській державі ще задовго до появи Руської правди діяла система звичаєвого права "*Закон руський*". Прямі посилення на цю самобутню систему уперше зустрічаються у русько-візантійських договорах 911 р. (ст. 5) і 944 р. (ст. 6). На думку О. М. Мироненка, характерними рисами "*Закону руського*" були: 1) поступовий відхід від поширеної у дофеодальному і ранньофеодальному суспільстві кровної помсти; 2) початок заміни принципу таліону (покарання, за силою рівного злочині) матеріальним відшкодуванням заподіяних збитків; 3) наявність чітко визначених санкцій за крадіжку та інші злочини.

Важливими першоджерелами давньоруського права були *русько-візантійські договори* 907, 911, 944 років. Вони дійшли до нас не в оригіналах, а у вигляді копій з грецьких текстів у складі "*Повісті минулих літ*". Перший усний договір, укладений князем Олегом у 907 р., вважають ніби вступом до наступного договору 911 р. Договір 911 р., укладений також князем Олегом, доповнював договір 907 р. і містив норми міжнародного публічного і приватного права. Наступний договір був укладений князем Ігорем 944 року з візантійськими імператорами Романом, Константином і Стефаном.

Потрібно зазначити, що існує також договір 971 р., укладений князем Святославом з імператором Цимісієм, але це був договір про перемир'я і ґрунтується він лише на візантійському праві.

Зміст договорів свідчить про те, що вони регулювали торговельні відносини, визначали права, якими користувалися руські купці у Візантії (забезпечення продуктами харчування на 6 місяців, дозвіл жити у передмісті Константинополя, користуватись лазнею та ін.). У них можна знайти норми цивільного, кримінального, міжнародного, процесуального права. Наприклад, договір 911 р. містить статті, які регулюють порядок успадкування майна русів, що були на службі у Візантії, саме руськими нащадками. Статті цього договору містять норми кримінального права, що трактують відповідальність за вбивство: "...якщо хто уб'є, християнина русин чи християнин русина, — нехай умре там, де вчинить убивство". Договір 944 р. дозволяє й інший варіант дій — убивця може бути затриманий і позбавлений життя близькими родичами вбитого. Договори містять також чимало інших норм, що встановлюють відповідальність за крадіжку, тілесні ушкодження, розбій, пограбування тощо. Деякі з них пізніше відтворено в Руській правді.

В окремих випадках норми русько-візантійських договорів ви-переджають тогочасне міжнародне право. Скажімо, договір 911 р. встановлював взаємні обов'язки русів та візантійців, пов'язані зі збереженням майна розбитого об берег чужоземного корабля, поки не з'явиться законний власник. У Західній Європі в такому разі майно належало власникові берега. До норм міжнародного права належить також екстрадиція — обов'язок сторін щодо видачі злочинців.

Серед джерел давньоруського права чільне місце посідає **княже законодавство** (договори князів між собою, договори князів з народом, княжі устави (статути), грамоти й уроки). Договори князів між собою містили зобов'язання, пов'язані зі спільною обороною від зовнішнього ворога, утримання від дій проти сторін, які уклали угоду, тощо. Договори ("ряди") князів із народом укладалися, як правило, на віче, щоб контролювати діяльність князя, і спиралися на давні звичаї і традиції. Тексти договорів не збереглися, але про них згадується в літописах. *Княжі грамоти* також мало збереглися, найдавніша з них — грамота Мстислава I (1130 р.).

Устави — це розпорядження князя на доповнення або зміну норм звичаєвого права, що діяли тривалий час і стосувалися питань державного, цивільного, сімейного, спадкового, опікунського, кримінального права. На Русі термін "устав" (від "установити")

вживався в значенні “звід правил”, “закон”. Серед перших з цього виду джерел збереглися відомості про “Устав Земляний” Володимира Святославича. За повідомленням Нестора Великий князь здійснив правову реформу, запровадивши усний звід законів, який містив норми державного права і визначав правове становище дружинників.

Уроки (від “уректи”, тобто проголосити) стосувалися здебільшого фінансових справ держави, являли собою конкретні постанови про мито та інші податки. Відомо, що княгиня Ольга в перші роки правління пройшла з дружиною Русь від древлянської землі до Новгородчини, встановлюючи “устави й уроки”, тобто утворюючи певні податки та повинності для людної. Характерно, що грамоти, устави й уроки відтворюють процеси диференціації суспільства, взаємовідносин держави та церкви, регулювання земельної власності.

Окреме місце серед джерел права займає *церковне законодавство*. Воно містило норми канонічного (церковного) права, регулювало відносини між церквою й державою, усередині церкви, між церквою і паствою. Для захисту своїх інтересів церква домоглася отримання княжих церковних уставів. Відомі *церковні князівські устави* Володимира Святославича та Ярослава Мудрого.

Устав Володимира до юрисдикції церкви зараховував справи людей церковних, а також шлюбно-сімейні. Джерелом матеріального забезпечення церкви було визначено десятину від митних надходжень, приплоду худоби та зібраного врожаю. Устав Ярослава відтворює характерне для феодального суспільства право привілею щодо диференціації покарання (залежно від станової належності потерпілого). Вони містять заходи щодо боротьби із залишками язичництва та порушенням християнської моралі: заборони шлюбів між родичами, двоєженства, самовільного розірвання шлюбу, примусу до укладення шлюбу тощо.

Внаслідок *рецепції ряду норм візантійського права* набрали юридичної сили в церковних судах збірники “*Номоканон*” (у перекладі з грецької: закон і церковне правило), які з прийняттям християнства потрапили до Русі через Болгарію. Це були збірники норм церковного права, до складу яких увійшли правила апостолів, отців Церкви та Вселенських соборів, а також закони імператорів у церковних справах. Найдавнішими традиційно вважають “*Номоканон у 50 титулах*” Іоана Схоластика та “*Номоканон у 14 титу-*

лах”, авторство якого приписується константинопольському патріарху Фотію. Оскільки підпорядкована константинопольському патріархові руська церква мала користуватися єдиними канонічними нормами, номоканони у слов'янських перекладах поширилися на Русі як джерела передусім церковного права.

До Київської держави номоканони потрапили у перекладах на старослов'янську мову, що їх здійснили Кирило і Мефодій, і стали основою *“Кормчих книг”*. Останні з поширенням і розвитком християнства доповнювалися новими канонічними матеріалами і справили неабиякий вплив на розвиток церковного права на Русі.

До рецептованих джерел права візантійського походження належить також юридичний збірник *“Еклога”*, створений грецькими правознавцями для практичного використання в судах. Видана приблизно між 740–750 рр. за правління імператорів-іконоборців Лева та його сина Константина. Містила норми, присвячені особистим правам, норми зобов'язального та спадкового права. Було закріплено зміни в процесуальному праві, зокрема проголошувався принцип рівності усіх перед судом. Серед покарань за кримінальні злочини домінували жорстокі заходи: осліплення, відрубання кінцівок, відрізання носа, язика, хоча було скасовано смертну кару у вигляді публічного спалення, роз'яття. В окремих випадках замість членушкоджень допускалася виплата високих грошових штрафів. Еклога певною мірою обмежувала церковні привілеї, тому наразилася на спротив духівництва. Зрештою її було оцінено як перекручення законодавства Юстиніана і скасовано.

З поширенням християнства до *“Кормчих книг”* також увійшло чимало положень *“Прохіроу”*, який був своєрідним практичним посібником у тогочасному візантійському судочинстві. Виданий 879 року за імператора Василя Македонянина, *“Прохірон”* анулював низку положень *“Еклоги”*. Його титули містили стислий виклад норм цивільного, кримінального, почасти судового і церковного права.

Позитивний вплив на розвиток давньоруського права, крім суто візантійських джерел, справив юридичний збірник під назвою *“Закон судний людем”*, положення якого межували із статтями Руської правди. Це найдавніша пам'ятка слов'янського права VIII–IX ст. На думку вчених, укладачем її був болгарський цар Симеон. Основу *“Закону судного людем”* становлять болгарське звичаєве право і *“Еклога”*, хоча при його укладанні візантійські нор-

ми активно перероблялися з метою привести їх у відповідність до болгарської реальності. Збірник містив норми державного, кримінального, процесуального і частково цивільного права. Мав на меті охорону феодальної власності, у тому числі власності церкви. “Закон судний людем” був досить поширеним на Русі, тому не випадково існує гіпотеза про його давньоруське походження.

Відомі також компілятивні збірники візантійського права “*Книги законнія*”, складені наприкінці XII — на початку XIII ст. на Русі. Вони містили переважно норми кримінального права, визначали види покарань за злочини проти держави, церкви, особи.

Рецепція візантійського права, а з ним і римського права збагатила давньоруське право новими правовими поняттями та нормами. Слід зазначити, що всі візантійські збірники при перекладах зазнавали значних змін. Тексти доповнювалися з урахуванням місцевих звичаїв та умов судочинства, що наближало ці джерела до давньоруського права.

Серед джерел давньоруського права визначне місце займає Руська правда.

Руська правда — видатна пам’ятка давньоруського права

Вінцем давньоруського права є кодифікований юридичний збірник Руська правда (термін “правда” тут означає закон). Оригінал Руської правди не зберігся. Вона дійшла до нас у 106 списках (дехто з дослідників називає іншу кількість списків — близько 300) — у літописах та юридичних збірниках XIII–XVII ст. Списки мають назви або за місцем їх знаходження (Синодальний — у бібліотеці Синоду, Академічний — у бібліотеці Академії наук, Троїцький — у Троїцько-Сергієвій лаврі), або за прізвищем осіб, які їх знаходили (Карамзінський, Татищевський та ін.). Ці списки поділяють на три редакції — коротку, розширену та скорочену з розширеною.

Найдавнішою є *Коротка редакція Руської правди*, яка відображає державну організацію і давньоруське право періоду становлення феодального ладу. Вона складається з Правди Ярослава (1–18 ст.), Правди Ярославичів (19–41 ст.), Покону вирного (ст. 42), Уроку мостникам (ст. 43). Вважають, що Правда Ярослава з’явилась у 10–30-ті роки XI ст. (за деякими даними — близько 1016 р., після

повстання у Новгороді; за іншими — в часи боротьби за престол між Ярославом та його братом Святополком 1015–1019 рр.). Вона регулювала суспільні відносини ранньофеодального періоду. У *Правді Ярослава* подано найдавнішу норму ще з додержавного періоду про порядок здійснення кровної помсти (ст. 1). Предметом правового захисту є життя і тілесна недоторканність феодалів і князівських дружинників; вона регулює питання власності, володіння, спадкоємства. Чітко простежується специфіка феодального права як права привілею панівних станів.

Заголовок *Правди Ярославичів* свідчить про те, що вона розроблялася трьома синами Ярослава Мудрого з участю осіб з найближчого князівського оточення. За аналізом тексту можна вважати, що збірник був затверджений не раніше 1054 р. (рік смерті Ярослава) і не пізніше 1072 р. (рік смерті одного з його синів). Зміни й доповнення *Правди Ярославичів* спрямовані на захист князівського маєтку і князівської земельної власності. Навіть заміна кровної помсти системою грошових стягнень передбачала збільшення надходжень до державної скарбниці. *Покон вирний* стосується розподілу надходжень від вир (сплати штрафів за злочини) та продажу (натуральної чи грошової винагороди, яку повинен отримати вирник при вилученні вири). *Урок мостникам* регулює оплату ремонту міських мостових.

Розширена редакція Руської правди почала формуватися у другій половині XI ст. і остаточно склалася у XII ст. (період князювання Володимира Мономаха та його сина Мстислава).

Розширена редакція (121 стаття за Троїцьким списком) відображає еволюцію феодального права внаслідок подальшого соціально-економічного й політичного розвитку Київської держави. Вона містить більшість перероблених і доповнених норм Короткої редакції, а також *Устав Володимира Мономаха*, в якому впорядковано ряд нових норм, що захищають інтереси феодалів, обмежують майнові й особисті права феодально залежного населення. Але “Устав” був спрямований переважно на пом’якшення суспільних суперечностей, що загострилися в умовах занепаду Київської держави (його появу спричинило повстання у Києві у 1113 р.). Тут йдеться про порядок успадкування майна, регуляцію боргових зобов’язань і кабальних відносин, обмеження лихварства, заборону перетворення закупів у рабів, впорядкування правового становища холопів. Розширена редакція складається з об’єднаних ніби

за єдиним змістом груп статей. Вона містить норми кримінального і спадкового права, визначає юридичний статус категорій населення (феодалів, вільного люду, холопів), подає своєрідний статут банкрутства та ін. Отже, за рівнем розвитку правових інститутів це вже достатньо розвинена пам'ятка права.

Третю редакцію Руської правди — Скорочену (50 статей за IV Троїцьким списком) — дослідники розглядають як переробку у XV чи навіть у XVII ст. одного зі списків Розширеної редакції.

Аналіз змісту норм Руської правди, наявність великої кількості її списків переконують у практичній спрямованості цієї пам'ятки давньоруського права. Вона насамперед допомагала суддям справедливо вирішувати справи на основі чинного права, а сторонам — захищати свої права у суді.

Існують різні погляди на походження і джерела Руської правди. Так, норманісти (Карамзін, Щепкін та ін.), тяжіючи до думки про низький рівень суспільно-економічного і правового розвитку Давньоруської держави, пов'язували її виникнення з впливом законодавства Швеції і Данії. Інші дослідники (Гетц та ін.) вважали джерелами Руської правди німецькі варварські правди. Ідеї впливу іноземного права на створення Руської правди дотримувався М. Максимейко, який вважав, що джерелом її Короткої редакції було законодавство Юстиніана.

Переважає більшість вчених сходиться на тому, що основним джерелом Руської правди були норми руського звичаєвого права. Як її прототипи називають згадувані в окремих фрагментах літературних пам'яток і договорах Русі з Візантією "Статут" і "Закон Руський" — норми права ранньофеодального суспільства, що створювалося на Русі протягом віків і являло собою якісно новий етап розвитку руського усного права в умовах існування держави.

Аналіз норм Руської правди свідчить, що вони виникли на місцевому ґрунті й були результатом розвитку юридичної думки в Київській Русі. Отже, наші пращури були носіями високої на той час правової культури. Руська правда справила неабиякий вплив на розвиток права західних і північно-східних слов'ян, помітно вплинула на становлення таких пам'яток права, як Литовські статuti, Псковська судова грамота, Судебники 1497, 1550 р. і певною мірою — Соборне уложення 1649 р.

Характерні риси давньоруського права

Норми цивільного права княжої доби містяться, разом з іншими правовими нормами (кримінального, канонічного права та ін.), в усіх тогочасних законодавчих пам'ятках. Вони є в документах, що врегульовували внутрішньополітичні та господарські питання (княже законодавство), у документах зовнішньополітичного характеру (договори з Візантією), у церковному законодавстві. Основним їх джерелом є Руська правда.

Право власності. На той час ще не існувало абстрактного поняття права власності на річ, не було створено й спеціального терміна для позначення права власності. Поняття права власності впроваджувалося у Київській державі поступово. Руська правда містила деякі вказівки на власність княжу, боярську та церковну. В ній ідеться про княжі борті, ролейні межі, перевіси на деревах, купівлю й продаж, позику й поклажу майна, порядок повернення речі справжньому власникові з неправомірного володіння. Отже, можна стверджувати, що в давньоруському праві застосовувався інститут права власності й права володіння.

Зміст права власності в Київській Русі залежав від того, хто був суб'єктом і що розглядалося як об'єкт права власності. В ролі суб'єкта права власності чи володіння згадуються як окремі особи (в сучасному розумінні — “фізичні”), так і “юридичні”: монастирі, громади, роди. Об'єктом приватної власності були як рухомі речі (одяг, зброя, прикраси, худоба, продукти промислів, збіжжя), так і нерухомі — дім і двір володільця. Холопи, челядь та їхні народжені діти, все, що набував раб, вважалися майном володільця.

У Руській правді Ярослава ще не йдеться про власність на землю, згадується лише про рухоме майно, яке належало дружинникам. Перша згадка про князівське землеволодіння міститься в Руській правді Ярославичів. Так, ст. 32 встановлює штраф три гривні за пошкодження борті у князівських володіннях, ст. 34 — штраф 12 гривень за заорювання межі, знищення “перетеса” — межового знака, зробленого на дереві у лісі. Основними *формами земельної власності* були князівський домен, боярське й монастирське землеволодіння, земля селянських общин.

Серед джерел придбання землі спочатку переважало освоєння вільних земель, отримання їх у князя за службу. Пізніше набуває поширення пряме її захоплення у селянських общин, сусідів (“ок-

няження”, “обоярення”). Розширена редакція Руської правди визнавала право вотчинників на захоплення лісів, мисливських угідь тощо.

Існують різні погляди щодо юридичної природи селянського землеволодіння. Переважна більшість вчених (М. Владимирський-Буданов, М. Грушевський, Р. Лащенко та ін.) відстоює думку про землекористування селян на праві власності. Інші вважають, що право власності на землю належало виключно князеві, а селяни були тимчасовими користувачами землі.

Охорона права власності феодалів-вотчинників — одне з основних призначень правової системи Київської Русі. Вже статті найдавнішої Короткої редакції Руської правди були спрямовані переважно на захист феодалної власності, рухомого й нерухомого майна. Втім, аби уникнути повстань, давньоруське право певною мірою захищало від феодалного свавілля й окремі інтереси залежного населення. Так, у період особливого загострення соціальних відносин на початку XII ст. для умиротворення країни Володимир Мономах пішов на деякі поступки закупам і смердам, обмеживши лихварські проценти (рези).

З розвитком законодавства відбувається диференціація норм охорони приватної власності. Якщо Коротка правда визначала розмір штрафу залежно від виду й кількості украденого стада, то за статтями 41, 42 Розширеної редакції він залежав також від місця злочину.

Існування права приватної власності сприяло розвитку *спадкової права*. Договір Русі з Візантією 911 р., а пізніше й Руська правда вирізняють успадкування за законом і за заповітом тільки членами родини. Спадкування сторонніх осіб не передбачається. Заповіт є “рядом”, тобто внутрішньородинним договором; заповідач виявляє не так власну волю, як волю родини щодо поділу спадку між законними спадкоємцями. Право заповідати належало батькам щодо дітей та чоловікові “на виділ” дружині. Крім того, частка майна “по душі” померлого виділялась церкві.

На думку деяких вчених, поняття “спадок” охоплює лише реальне майно і речі, інші (М. Владимирський-Буданов, М. Грушевський) у поняття “спадок”, окрім майна і речей, включають також права й зобов’язання. Дискусійним є й питання щодо спадкування землі. Проте, оскільки Руська правда серед об’єктів спадщини називає двір, це дає підстави поширити поняття спадку і на землю.

Спадкове право відповідало становій диференціації суспільства. Згідно із законом боярську вотчину успадковували не лише сини, а й дочки (за відсутності синів). Пізніше ця норма була поширена на “біле” духовенство й ремісників. Майно ж померлого смерда, у якого не було синів, вважалося виморочним і переходило до князя. У спадковому праві діяв принцип мінорату, за яким батьківський двір переходив до молодшого сина. Решта спадщини розподілялася між старшими синами. Дочки отримували лише придане, а на спадкоємців покладався обов’язок видати їх заміж. До досягнення спадкоємцями повноліття майном розпоряджалася мати-вдова. Коли ж вона вдруге виходила заміж — опікун із найближчих родичів. Позашлюбні діти спадкових прав не мали, однак якщо їх мати була рабинею, то вони разом з нею отримували свободу. Суперечки з приводу розподілу спадку зазвичай розглядалися церковними судами, а в окремих випадках — князівськими посадовцями.

Зобов’язальне право розвивалося на потребу відносин власності. Перші зобов’язання виникали *внаслідок правопорушення*, пов’язаного із заподіянням матеріальної шкоди. Як зазначається в Правді Ярослава, особа, яка зламала чужий спис або щит, зіпсувала одяг, зобов’язана була відшкодувати вартість речі (ст. 18 Кор. ред.). Цивільні зобов’язання впливали також з *договорів*. Зобов’язальні відносини виникали лише між людьми, не обмеженими у право- і дієздатності. Характерно, що невиконання стороною зобов’язань могло не тільки призводити до майнових стягнень, а й надавати потерпілій стороні право на особу, котра не виконала своїх зобов’язань.

Одним із найдавніших видів угод були договори (“ряди”) *купівлі-продажу*. Об’єктом купівлі-продажу могло бути рухоме й нерухоме майно. Такий договір укладався в результаті словесної згоди і здійснювався фізичною передачею речі. Зауважимо: така важлива правова функція, як нагляд за торговими мірами й терезами, у XII–XIII ст. належала церкві. Договори купівлі-продажу регулювали як загальний порядок торговельних відносин, так і окремі важливі торгові процедури (купівлі-продажу челядина, продажу себе в рабство, установлення добросовісного придбання речі). Коли продавець продавав чужу річ, то договір вважався недійсним. Річ переходила до власника, а покупець подавав позов на продавця про відшкодування збитків. Що стосується купівлі-продажу землі,

то існує думка про збереження на деякий час права продавця на викуп проданого наділу, тобто обмежений обсяг права власності на землю покупця.

Найповніше врегульованими були договори *позики* (грошей, худоби, речей, продуктів). Існує позика без сплати відсотків та із сплатою. Боржники мали сплачувати встановлену величину відсотків (“рези” — для грошей, “присоп” — у разі позики жита, “наставу” — у разі позики меду). Відсотки поділялися на річні, третні й місячні. Найлегші до оплати були річні, які зазвичай становили 40 % (10 кун на гривню), найтяжчі — місячні. Руська правда встановила обмеження у сплаті для довгострокової позики у розмірі 50 % суми боргу щорічно (ст. 51 Розш. ред.). При цьому вважалося, якщо кредитор встиг отримати відсотки за три роки (150 % боргу), зобов’язання щодо повернення позики боржником вважалося виконаними (ст. 53 Розш. ред.). Коли позика становила суму понад три гривні, при укладанні таких договорів вимагалася присутність послухів. Проте не передбачав присутності свідків договір між купцями. У разі неспроможності боржника сплатити борг з власної вини він міг бути проданий на торгу у рабство. Отримані за нього гроші розподілялися поміж кредиторами. Насамперед задовольнялися претензії іногородніх гостей, чужоземців, князя, решта розподілялася серед інших кредиторів. Борги за холопа чи челядина платив його власник.

В умовах розвиненої внутрішньої й зовнішньої торгівлі право Київської Русі детально регулює питання *банкрутства* і розрізняє три його види. У разі банкрутства “без вини” (стихийне лихо, розбійницький напад тощо) купцеві надавалася відстрочка у сплаті боргу. Якщо “купець проп’є, програє” чужий товар, то на розсуд кредиторів він або продавався в холопи, або отримував відстрочку у сплаті (ст. 54 Розш. ред.). У разі злісного банкрутства, коли неплатоспроможний купець позичав у гостя з іншого міста чи іноземця і не повертав борг, він продавався разом з усім його майном (ст. 55 Розш. ред.).

Договори найму за Руською правдою укладаються тіунами й ключниками у разі особистого найму на службу. Зазвичай такий договір призводив до особистого рабства, якщо в умовах договору не зазначалося про виключення рабства у кожному окремому випадку. Окрім того, у реальній тогочасній практиці присутні також договори найму для виконання певної праці, договори найму май-

на, реманенту (сохи, борони, приміщення), худоби, збіжжя, бджіл та ін.

Договір поклажі мав особливе значення у давні часи, коли через відсутність внутрішньої безпеки під час подорожі чи народних повстань потрібно було віддавати речі на збереження у надійні руки. Згідно з Руською правдою, “тому, хто взяв на збереження, треба мати свідків”. Загалом Руська правда вбачає у договорі поклажі передусім моральну послугу, аніж зобов’язання: “Я йому його зберіг і вчинив добро” (ст. 49 Розш. ред.).

Шлюбно-сімейне право до прийняття християнства регулювалося звичаєвим правом, яке допускало багатоженство, купівлю, викрадення і приведення нареченої. Відомо, що князь Володимир Великий мав 5 дружин і майже 800 наложниць. Після прийняття християнства сімейне право розвивалося в Київській Русі відповідно до візантійського канонічного права. Проте якщо візантійські джерела розглядали шлюб як звичайний договір, то для церкви шлюб — не договір, а таїнство. Встановлювалася одношлюбність (моногамія). Церква забороняла укладення шлюбу з представниками інших конфесій, ухилялися освячувати шлюби між людьми, які належали до різних соціальних станів. При укладанні шлюбу звертали увагу на вільне волевиявлення сторін. Візантійські джерела визначають різну межу шлюбного віку, а реальна практика на Русі не завжди збігалася з цими вимогами. Обмежень щодо максимального віку вступу у шлюб не встановлено.

Ускладненою була процедура розлучення. Розлучення оформлялося зазвичай церковним судом. Залишаючи дружину без достатніх на те причин, чоловік мав надати їй значну матеріальну компенсацію, а також виплатити штраф на користь церкви. Розмір його залежав від соціального стану подружжя. Про родичів Руська правда згадує хіба що у першій статті Короткої редакції Ярослава як зобов’язаних правом і обов’язком кровної помсти. Руська правда відрізняє дітей законнароджених від незаконнароджених (від наложниці-невільниці).

Давньоруське право знало досить розвинений *інститут опіки*. Опікунами малолітніх дітей за відсутності батька й матері призначалися зазвичай ближні родичі. На них покладався обов’язок прийняти майно підопічних і повернути його в цілості по досягненні підопічними повноліття. Прибутки з підопічного майна визнавалися як винагорода опікунові за його працю. За будь-які втрати

опікун ніс матеріальну відповідальність. Опіку встановлювали органи влади, а також міг визначати батько за життя.

Руська правда та інші джерела права не відрізняли *кримінального правопорушення* від цивільно-правового. Заподіяння потерпілому фізичної, матеріальної чи моральної шкоди визначалось як “обіда”, тобто кривда. Отже, злочин, як і в стародавні часи, вважався тільки приватним ушкодженням людини або майна. Згодом злочином також вважалось порушення публічного правопорядку: крім обов’язку приватного відшкодування матеріальної чи моральної шкоди, злочинець зазнавав державної кари.

Злочини поділялися на такі види:

- проти князівської влади (повстання, змова з ворогом);
- проти церкви (чародійство, віровідступництво, церковна татба, грабування могил, волхвування тощо);
- проти особи (убивства, каліцтва, ушкодження здоров’я);
- проти честі (образа, побої);
- майнові (розбій, крадіжка, підпал, пошкодження або незаконне користування чужим майном, привласнення загублених коней, зброї, одягу тощо);
- проти родини (двоєженство, двоємужжя, кровозмішення, подружня зрада, покидання подружжя);
- проти моралі (згвалтування, сексуальні збочення тощо).

Суб’єктами злочину були тільки вільні люди. За холопів і челядинів матеріальну відповідальність несли їхні власники, що, однак, не виключало застосування до раба фізичного впливу.

Життя, честь і майно представників панівних класів захищалися суворішими санкціями, ніж життя, честь і майно простих людей. Про це свідчить зокрема ст. 3 (Розш. ред.): “Якщо хто уб’є князівського мужа в розбої, а головника не шукають, то вервену платить той, у чий верві лежить голова — 80 гривень, а за простолюдина — 40 гривень”. Відомостей стосовно віку кримінальної відповідальності джерела давньоруського права не містять.

Руська правда розрізняє суб’єктивну сторону злочину проти життя, умисел та необережність. Так, якщо вбивство вчинено у стані афекту, випадково (“у пиру”), винний ніс відповідальність разом з общиною (ст. 6 Розш. ред.). Коли ж убивство вчинено умисно (“стал на розбой”), “то за разбойника люди не платять, но відадять и всего с женою и с детми на поток и на разграбление”

(ст. 7 Розш. ред.). Умисний убивець називався розбійником, немисний — головником або убійником.

Деякі види вбивств (умисне тілесне ушкодження із смертельним наслідком, вбивство чоловіком дружини за подружню зраду) каралися менш суворо. Окремі вбивства були безкарними: вбивство нічного злодія, вбивство внаслідок провокації тощо.

Посилена відповідальність встановлювалася за злочини проти честі. Так, за удар мечем, “не вийнявши його із піхов, або рукою меча” карали вчетверо суворіше (12 гривень за ст. 23 Розш. ред.), ніж за удар і несмертельне поранення гострим боком меча (3 гривні за ст. 28 Розш. ред.).

Серед майнових злочинів найсуворіше (зазвичай на “потік і пограбування”) каралися підпали і рецидивні випадки конокрадства.

Досить просто розв’язувалася проблема співучасті: розподіл функцій не здійснювався і всі співучасники злочину відповідали порівну.

Система покарань має певну динаміку щодо сутності та видів. Найдавнішим інститутом охорони правопорядку і карою була помста. Вона сягає доби приватної розплати. Згодом помста підпадає під контроль держави і значно обмежується, а в середині XI ст. синами Ярослава Мудрого замінюється на грошовий викуп (ст. 2 Розш. ред.).

За Руською правдою покарання були досить м’якими. До монголо-татарської навали Русь (чи не єдина в Європі) не знала смертної кари як юридично санкціонованого вбивства. Щоправда, літопис засвідчує її застосування в окремих випадках за державні злочини. Так, у 1068 р. були страчені через повішення учасники повстання проти князівської влади.

На думку відомого історика права С. Юшкова, смертна кара застосовувалася за вбивство боярина.

Вищою мірою покарання були *потік і пограбування*, коли злочинця позбавляли особистих і майнових прав. Покараного ставили поза правом і виганяли з общини. Майно його конфіскувалося на покриття шкоди, решта — до княжої скарбниці. Коли ж майна не вистачало на покриття шкоди, злочинця поневолювали.

Поширеними були грошові покарання (*віра й продаж*), які стягувалися до княжої скарбниці. Віра присуджувалася за вбивство і становила 40 гривень, а продаж у розмірі 1, 3 та 12 гривень — за

інші злочини. За вбивство княжого мужа, як уже зазначалося, сплачувалася подвійна віра. Це були значні матеріальні стягнення, якщо взяти до уваги, що за 2 гривні можна було купити корову або до десяти баранів. Потрібно зазначити, що Володимир Великий замінив віру на смертну кару, але ненадовго, бо це негативно позначилося на надходженнях до державної скарбниці. Відома й *дика віра*, яку сплачувала верв, коли на її території знаходили вбитого, а вбивцю з якихось причин община не видавала (не вдалося розшукати тощо). Інколи платилася тільки *полувіра*. Грошові виплати здійснювалися родичам убитого (*головництво*), а також потерпілим від “обід” (урок).

Судовий процес мав змагальний (обвинувальний) характер, стори в ньому були рівноправними. Він починався із заклича — публічного звернення потерпілого на торгу про пропажу та її прикмети (ст. 32 Розш. ред.). Хоча чіткого розмежування між кримінальним і цивільним процесом не було, деякі процесуальні дії могли застосовуватися тільки за кримінальними справами. До такої процесуальної дії було віднесене *гоніння сліду*, тобто пошук злочинця за його слідами. Якщо слід приводив до верви, вона мала видати винного або платити дику віру.

Специфічною процесуальною дією був *свод*. Він здійснювався тоді, коли особа, у якої була знайдена чужа річ, оголошувала себе добросовісним набувачем. Набувач вказував на того, у кого він ту річ придбав (“поиди на свод, кде есть взял”, ст. 35 Розш. ред.), той, у свою чергу, міг вказати на третього і т. д.

Судовими доказами були: свідчення видоків (очевидців правопорушення), послухів (свідків доброї слави підозрюваного), зовнішні прикмети, речові докази, власне зізнання. Коли ж не було інших доказів, могла застосовуватися присяга (рота), яка супроводжувалася цілуванням хреста, а також *суди Божі* (судовий поєдинок, ордалії — випробування водою чи розпеченим залізом). У разі випробування водою підозрюваного кидали зв’язаним у воду і, якщо він тонув, вважався невинним (“Погану людину вода не бере”). При випробуванні розпеченим залізом невинним визнавався той, у кого не залишалось слідів опіків. **Судові рішення** виносилися в усній формі, а до їх виконання залучалися спеціальні посадові особи (вірники, наприклад, збирали кримінальні штрафи за вбивство).

Право Київської Русі складалося й розвивалося у процесі еволюції Давньоруської держави. Серед основних його джерел був звичай. На нормах звичаєвого права базувалися писані джерела права: міжнародні договори, князівське законодавство, церковні статuti. Найважливішою пам'яткою давньоруського права є Руська правда, в якій найповніше розкрито характерні для того часу правові норми. Право Київської Русі було правом привілеїв. Його норми охороняли власність і забезпечували привілейоване становище панівної феодальної верстви. Феодально залежне населення перебувало поза законом.

Завдання для самостійної роботи

1. Дайте загальну характеристику джерел права Київської Русі.
2. Розкрийте, як у процесі становлення політичної організації суспільства звичай східних слов'ян трансформувалися у норми звичаєвого права. Чому вони ставали загальнообов'язковими для виконання? В яких сферах суспільних відносин вони діяли?
3. Прочитайте Коротку й Розширену редакції Руської правди. Охарактеризуйте її основний зміст та структуру. Наведіть аргументи на користь того, що за рівнем розвитку правових інститутів це була досить розвинена пам'ятка права.
4. Знайдіть у Руській правді статті, де йдеться про княжі борті, ролейні межі, перевіси на деревах, купівлю й продаж, позику й поклажу майна, порядок повернення речі справжньому власнику з неправомірного володіння. Зробіть на підставі цього самостійний висновок: чи можна стверджувати про застосування в давньоруському праві інститутів права власності й права володіння? Розкрийте зміст права власності в Київській Русі.
5. Розкрийте зміст спадкового права в Київській Русі, поняття "спадок", особливості спадкування за законом та заповітом. Кому належало право заповідати та успадкувати? Поясніть, чому існували обмеження на успадкування майна жін-

- ками. Чи передбачалося спадкування сторонніх осіб? Проаналізуйте, як у спадковому праві відображена станова організація суспільства. З'ясуйте, за яким принципом успадковувався “батьківський двір” і розкрийте суть його дії стосовно різних суспільних верств.
6. Що спричинило інтенсивний розвиток зобов'язального права на Русі? На основі аналізу Руської правди наведіть приклади виникнення зобов'язань, які стали результатом правопорушення, пов'язаного із завданням матеріальної шкоди, і впливали з договорів. Які наслідки мало невиконання стороною зобов'язань? Охарактеризуйте основні види договорів (позики, позички, міни, купівлі-продажу, найму, поклажі) та порядок їх укладання. В яких випадках договори вважалися недійсними і які це мало наслідки для сторін?
 7. Розкрийте відмінності у шлюбно-сімейному праві до і після прийняття християнства на Русі.
 8. Поясніть, чому Руська правда та інші джерела давньоруського права не відрізняли кримінальне правопорушення від цивільно-правового. Розкрийте процес еволюції від приватно-правового до публічно-правового розуміння злочину.
 9. Охарактеризуйте види злочинів за давньоруським правом. Знайдіть у тексті Руської правди зародки таких кримінально-правових інститутів, як умисел та необережність.
 10. Охарактеризуйте мету та види покарань на Русі.
 11. Як відомо, найдавнішим інститутом охорони правопорядку і карою була кровна помста. Спираючись на норми Руської правди, проаналізуйте процес її обмеження та скасування державою. Поясніть причини поширення грошових видів покарань на Русі.
 12. Сформулюйте і занотуйте в зошит характерні риси давньоруського кримінального права.
 13. З'ясуйте сутність змагально-обвинувального характеру судового процесу на Русі. Поясніть, чому не було чіткого розмежування між кримінальним і цивільним процесом.
 14. Назвіть і охарактеризуйте основні етапи судового процесу: заклич, звід, гоніння сліду. З'ясуйте, які процесуальні дії могли застосовуватися лише за кримінальними справами та в чому вони полягали.

15. Спираючись на статті Руської правди, назвіть основні види доказів, які використовувалися в судовому процесі, і розкрийте порядок їх застосування. Виокремте ті з них, які, на вашу думку, є характерними для ранньофеодального періоду державності, і порівняйте їх з аналогічними в інших державно-правових системах цього часу.
16. Охарактеризуйте процедуру винесення судових рішень та порядок їх виконання.

Література

Основна

1. *Історія держави і права України. Академічний курс: У 2 т. / За ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина. — К., 2000. — Т. I. — С. 35–71.*
2. *Історія держави і права України: Підручник: У 2 ч. / За ред. А. Й. Рогожина. — К., 1996. — Ч. I. — С. 26–54.*
3. *Іванов В. М. Історія держави та права України: Навч. посіб.: У 2 ч. — К., 2002–2003. — Ч. I. — С. 34–44.*
4. *Іванов В. М. Історія держави і права України: Навч. посіб. — К., 2003. — С. 42–57.*
5. *Іванов В. М. Практикум з історії держави і права України. — К.: МАУП, 2006. — С. 37–68.*
6. *Історія держави і права України: Хрестоматія / За ред. О. О. Шевченка. — К., 1996. — С. 3–9.*
7. *Історія держави і права України: Курс лекцій / За ред. В. Г. Гончаренка. — К., 1996. — С. 12–31.*
8. *Історія держави і права України: Навч. посіб. / За ред. А. С. Чайковського. — К., 2000. — С. 29–57.*
9. *Кузьминець О. В., Калиновський В. С., Дігтяр П. А. Історія держави і права України: Навч. посіб. — К., 2000. — С. 23–34.*
10. *Кульчицький В. С., Тищик Б. Й. Історія держави і права України: Навч. посіб. — К., 2001. — С. 15–22.*
11. *Музиченко П. П. Історія держави і права України: Навч. посіб. — К., 1999. — С. 31–62.*
12. *Хрестоматія з історії держави і права України: У 2 т. / За ред. Гончаренка В. Д. — К., 1997. — Т. I. — С. 12–23.*

13. *Хрестоматія з історії держави і права України*: Навч. посіб. / Упоряд.: А. С. Чайковський (кер.), О. Л. Копиленко, В. М. Кривоніс та ін. — К., 2003. — С. 24–40.

Додаткова

14. *Антологія української юридичної думки*: У 10 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Т. 2: *Історія держави і права України: Руська Правда* / Відп. ред. І. Б. Усенко. — К., 2002.
15. *Владимирский-Буданов М. Ф.* Обзор истории русского права. — Ростов н/Д, 1995.
16. *Воробейкова Т. У.* Древнерусское государство и право. — К., 1982.
17. *Древнерусские княжеские уставы. XI-XV ст.* / Под ред. Я. Н. Шалова. — М., 1976.
18. *Івановська О. П.* Звичаєве право в Україні: Етнотворчий аспект: Навч. посіб. — К., 2002.
19. *Лащенко Р.* Лекції по історії українського права. — К., 1998.
20. *Повість врем'яних літ.* — К., 1990.
21. *Пресняков А. Е.* Княжое право в древней Руси: Очерки по истории X–XII столетий. — М., 1993.
22. *Ричка В. М.* Шлюб та подружнє життя у Київській Русі // Укр. істор. журн. — 1992. — № 2.
23. *Свердлов М. Б.* От Закона Русского к "Русской Правде". — М., 1988.
24. *Тихомиров М. Н.* Исследование о Русской Правде. — М., 1941.
25. *Терлюк І. Я.* Історія держави і права України. Практикум: Навч. посіб. — К., 1999. — С. 20–30.
26. *Тихомиров М. Н.* Пособие для изучения Русской Правды. — М., 1953.
27. *Хачатуров Р. Л.* Некоторые методологические и теоретические вопросы становления древнерусского права. — Иркутск, 1974.
28. *Хачатуров Р. Л.* Мирные договоры Руси с Византией. — М., 1988.
29. *Хачатуров Р. Л.* Некоторые методологические и теоретические вопросы становления древнерусского права. — Иркутск, 1974.

30. *Хачатуров Р. Л.* Становление права (на материале Киевской Руси). — Тбилиси, 1988.
31. *Щапов Я. Н.* Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI–XIII вв. — М., 1978.
32. *Юшков С. В.* Общественно-политический строй и право Киевского государства. — М., 1949.
33. *Юшков С. В.* Русская Правда: Происхождение, источники, ее значение. — М., 1950.
34. *Юшков С. В.* Русская Правда. Тексти на основі 7 списків та 5 редакцій. — К., 1935.
35. *Яковлів А.* Українське право // Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. — К., 1993.

ТЕМА 5. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА ТА ЇЇ ПРАВО

Утворення й історична доля Галицько-Волинського князівства

Як зазначалося у попередніх темах, період роздробленості й розпаду Київської держави був закономірно зумовлений розвитком феодального виробництва і феодальних відносин. Подальшому розвитку українського державотворення значною мірою сприяло створення на заході сучасної України могутнього державно-політичного центру — Галицько-Волинського князівства. Воно *виникло у 1199 р.* завдяки об'єднанню Волинським князем Романом Мстиславовичем двох великих і могутніх князівств — Володимиро-Волинського та Галицького, які наприкінці XI — на початку XII ст. відокремилися від Київської держави. Однак цьому єднанню передував процес їх становлення й самостійного розвитку в складних суперницьких стосунках між собою. М. Грушевський вважав ці два князівства найбезпосереднішими спадкоємцями політичної і культурної традиції Києва. Центром нової держави могла стати саме Волинь, як за своїм становищем, так і за могутністю, проте Роман переніс центр у прикордонну Галичину, що в подальшому спричинилося до посилення втручання в долю цієї держави іноземців — угорців та поляків.

За шість років князювання Романа Галицько-Волинське князівство досягло великої могутності. У внутрішній політиці, спираючись на дрібне та середнє боярство й городян, Роман зосередив увагу на зміцненні княжої влади, підпорядкувавши свавільну галицьку боярську верхівку. Здійснюючи активну зовнішню політику, Роман поширював свій вплив на схід і в 1203 р. заволодів Києвом. Відтак під владу одного князя потрапили всі, за винятком Чернігівського, руські князівства. У Галицько-Волинському літописі його вперше серед південноруських князів названо “царем на Русі”, “самодержцем”. Успішними були й військові походи Романа проти половців, завдяки чому, як згадується у візантійських літописах, було врятовано Візантійську імперію. Раптова смерть Романа в 1205 р. у бою з поляками призвела до нових феодальних чвар, міжусобиць і війн, які знесли й спустошили цей регіон.

Свого *розквіту* Галицько-Волинське князівство досягло за князя *Данила Галицького (1238–1264)*, коли воно охопило велику части-

ну земель колишньої Київської держави, продовжило її державницькі й культурні традиції. Після загибелі свого батька князя Романа малолітній Данило з матір'ю та братом Васильком, рятуючись від бояр, перебував при дворі угорського короля. Пізніше він утвердився на Волині й за підтримки феодалів зумів у 1238 р. заволодіти Галичем, а наступного року — й Києвом.

Під час монголо-татарської навали, щоб зберегти владу й князівство, визнав себе васалом хана, зобов'язавшись сплачувати данину і надавати у розпорядження орди своє військо.

Влада Данила значно посилилася після перемоги його війська над коаліцією Угорщини, поляків та галицьких бояр у 1245 р. під Ярославом (тепер місто у Польщі). Узявши собі Галичину, Данило віддав братові Васильку Волинь. Попри такий поділ, обидва князівства продовжували існувати як єдине ціле під зверхністю старшого князя Данила.

Воєнні успіхи й піднесення Галицько-Волинського князівства не могли не викликати занепокоєння в Орді. Незабаром після перемоги під Ярославом Данило був викликаний до столиці орди Сараю, де, визнавши зверхність хана, отримав ярлик на князювання. Завдяки мудрій державній політиці Данило зумів уберегти свою державу від знищення монголо-татарами. А фактично він перебрав на себе ті виключні повноваження, що раніше належали київським князям.

Однак головним для галицько-волинського князя було підготуватися до боротьби з татаро-монгольським ярмом. Про це свідчить інтенсивне будівництво мурованих фортець і потужних замків у Бересті, Столп'ї, Хотині, Білгороді-Дністровському, Кам'янці-Подільському, укріплень Луцька, Данилова, Львова, Володимира та ін. Готуючись до подальшої боротьби із Золотою Ордою, Данило нормалізує стосунки з Польщею й Угорщиною. Намагаючись знайти союзників серед західноєвропейських країн, Данило звернувся до Папи Римського з пропозицією щодо хрестового походу проти монголо-татар. При цьому князь погодився на перехід своїх володінь під церковну юрисдикцію Риму, прийнявши у 1253 р. від Папи *королівську корону* (коронував його у Дорогичині на Бузі посланець Папи). Проте надії на допомогу Західної Європи реалізувати не вдалося і Данило розірвав контакти з Римом. У 1254 р. він самостійно розпочав визвольний похід на Київ, скориставшись тим, що основні сили монголо-татар були

далеко на сході. Але йому не вдалося здійснити свій задум. Платою за невдачу стало вторгнення у 1259 р. великого монголо-татарського війська у Галичину й Волинь. Данило Галицький змушений був знову визнати зверхність монголо-татар і на їх вимогу зруйнувати власні оборонні укріплення та фортифікаційні споруди.

1264 року князь Данило Галицький помер.

За наступників князя Данила внаслідок посилення феодальних міжусобиць і чвар та спустошливих нападів монголо-татар починається *занепад* Галицько-Волинського князівства. Хоча на деякий час їм вдалося зберігати державу й навіть розширювати території. Так, син Данила Лев приєднав до своїх володінь Люблінщину та частину Закарпаття, де проживало українське населення. В середині XIV ст., після смерті останнього галицько-волинського князя Болеслава Юрія II, який у 1340 р. був отруєний боярами, польські феодали захопили Галичину й частину Західної Волині. Основна частина Волині й Берестейська земля опинилися під владою Литовської держави.

Особливості суспільного ладу та державного устрою

Галицько-Волинське князівство значною мірою зберігало риси суспільного й державного устрою, властиві для Давньоруської держави. Водночас суспільна та державна організація князівства, внаслідок впливу сусідніх держав середньовічної Європи, мала свої особливості.

Могутню економічну й політичну основу *феодального класу* на Галичині становила велика група *боярської аристократії* ("мужі галицькі"), яка володіла великими земельними латифундіями, значною кількістю сіл і міст. Бояри істотно впливали на внутрішню й зовнішню політику держави. "Мужі галицькі" підтримували князівську владу тією мірою, якою вона відповідала інтересам феодальної верхівки. Вони активно протидіяли спробам обмежити їхні повноваження на користь великого князя чи зростаючих міст.

До панівного класу належали також *служилі феодали*, які перебували в економічній і політичній залежності від великого князя чи впливових бояр. Землеволодіння вони отримували як князівські пожалування за військову службу, хоча не гребували й мож-

лівістю самочинно захопити общинні землі. Галицьке боярство також роздавало їм власні землі, аби завоювати прихильність дрібних феодалів і використати їх як опору у протистоянні князеві.

До класу феодалів примикала *верхівка духовенства*. Церква, як і за часів Київської Русі, була великим землевласником і мала неабиякий вплив на соціально-політичне життя суспільства.

Селяни становили основну масу населення. Переважна більшість із них (*смерди*) були особисто вільними, мали власне господарство. *Холопство* в Галицько-Волинському князівстві не дуже поширилося. Вигідніше було садовити невільників на землю; відтак поступово холопи злилися із селянством. На користь великого князя селяни сплачували податки й несли військову повинність. Зростання боярського землеволодіння призводило до посилення залежності селян від феодалів. За користування землею вони мали сплачувати ренту землевласникові і виконувати різні повинності.

Серед важливих *особливостей* соціально-політичного розвитку Галицько-Волинської землі потрібно назвати наявність тісних економічних і торговельних зв'язків з європейськими державами, що сприяло бурхливому розвитку міст. Міста, яких налічувалося понад вісімдесят, були адміністративними, торговельно-ремісничими і культурно-релігійними центрами. Жителям міст належала важлива роль у політичному житті держави. Соціальний склад *міського населення* був неоднорідним. Ремісницька й купецька *верхівка міст* ("*мужі градські*") була опорою влади князя, сприяла її зміцненню, натомість влада надавала всілякі пільги й привілеї можним *городянам*. *Верхівці міст* належали торговельні ("*гречники*", "*чудинці*" та ін.) і ремісничі ("*ряди*", "*братчини*" та ін.) об'єднання. *Мешканці міст* — робітні люди, підмайстри, обслуга та інші "*люди менші*", хоча й були особисто вільними, підпорядковувалися міському патріціату.

У Галицько-Волинському князівстві значною мірою зберігалися характерні для Давньоруської держави риси *державного устрою*. Верховна політико-адміністративна та судова влада належала *Великому князю*. Князь здійснював центральне управління, очолював військову організацію, керував збиранням податків. Прерогативою великокнязівської влади була також зовнішньополітична діяльність держави. За згодою великого князя призначалися єпископи.

Атрибутами великокнязівської влади були “вінець” (корона), герб, печатка й прапор. Проте галицько-волинські князі не мали сильної соціально-економічної опори й фактично залежали від боярської аристократії, оскільки для здійснення тих чи інших заходів потребували військової та фінансової підтримки. Князівська влада часто-густо мала обмежений характер: без згоди бояр не відбувалася жодна політична акція. Тобто за *формою правління* це була феодальна монархія, обмежена впливом боярської олігархії.

Особливістю державного управління на Галицько-Волинській землі було застосування *дуумвірату* — спільного правління двох найвищих посадових осіб. Так, Великий князь Данило Галицький з 1245 року і до смерті правив спільно з братом Васильком, який “тримав” більшу частину Волині.

Помітну роль у політичному житті Галицько-Волинського князівства відіграла *боярська рада*. Вона являла собою різновид олігархічної форми правління, що протистояла єдиновладдю князя. До складу боярської ради входили найвпливовіші бояри-землевласники, галицький єпископ, найвищі державні посадовці. Боярська рада не залежала від князя й скликалася переважно з ініціативи самого боярства. В окремі періоди, коли відбувалося послаблення великокнязівської влади, роль боярської олігархії значно посилювалася. Так, після смерті князя Романа бояри не дозволили вдові правити від імені малолітнього сина Данила і за згодою боярської ради “вокняжився” боярин Володислав Кормилчич. За князювання Юрія II — Болеслава найважливіші документи підписувалися великим князем спільно з боярською радою.

Серед органів державної влади Галицько-Волинського князівства можна назвати також і *снєми* (князівські з'їзди). Але їхні рішення мали переважно консультативно-рекомендаційний характер. На снємах могли також укладатися різні угоди як внутрішньополітичного, так і зовнішньополітичного характеру.

У Галицько-Волинських містах, як і на інших давньоруських землях, скликалися *віче*. Однак тут віче не відіграло значної політичної ролі, як, наприклад, у Новгороді чи Пскові. Інколи воно скликалося з ініціативи князя. Так, Данило Галицький у 1213 та в 1235 р. намагався спертися на людність Галича у протистоянні боярській опозиції, але реальної допомоги не отримав. У разі зовнішньої небезпеки чи невдоволення міського населення діями посадових осіб віче могло збиратися стихійно.

Характерною особливістю *центрального та місцевого управління* в Галицько-Волинському князівстві було прискорене переростання десятичної системи управління у двірсько-вотчинну. Двірсько-вотчинні слуги виконували двірські обов'язки і здійснювали функції управління в усій державі.

Центральною фігурою був *двірський*, який стояв на чолі апарату управління князівським доменом, супроводжував князя й забезпечував його охорону під час воєнних дій та виїздів за межі князівства.

Важливі функції державного управління покладалися на *канцлера*. Він був хранителем державної печатки, організовував підготовку державних документів та їх зберігання, виконував зовнішньополітичні та інші доручення князя.

Своєчасне надходження доходів із князівських володінь мав забезпечувати *стольник*. Серед інших чинів літопис згадує про збройника, який відав справами озброєння князівського війська, отроків, дитячих, які супроводжували й охороняли князя.

Місцеве управління здійснювали посадовці, яких призначав князь. У межах своєї компетенції вони мали адміністративні, військові та судові повноваження, а також збирали данину, податки й мито з населення та приїжджих купців на користь князя. Містами управляли тисяцькі та посадники, воєводствами — воєводи, волостями — волостелі. Посадовці на містах мали у своєму розпорядженні допоміжний адміністративний персонал. Утримання системи місцевого управління здійснювалося за принципом “кормління”, що робило ці посади досить прибутковими. Управлінські функції у селах покладалися на виборних старост, підконтрольних місцевій адміністрації.

Судова система Галицько-Волинської держави не відокремлювалася від князівської адміністрації. *Вищою судовою* інстанцією був князь, а в окремі періоди — боярська рада. Від імені князя нерідко суд здійснював двірський, який був “суддею князівського двору”. Певні функції щодо забезпечення князівського судочинства належали також княжим тіунам, вірникам, мечникам, отрокам.

Право суду належало й посадовцям місцевого рівня: тисяцьким, посадникам, воєводам, волостелям, а також великим землевласникам — вони судили залежних від них селян. Значною була роль *церковного суду*, до юрисдикції якого належали справи про

порушення церковних законів, шлюбно-сімейні справи й деякі цивільні справи, що стосувалися церковного майна.

Судовий процес мав такі ж елементи, як і в Київській Русі, і мав змагальний характер.

Риси права

Галицько-Волинська земля значною мірою зберегла риси права, властиві для Давньоруської держави. *Особливості системи права* Галицько-Волинської держави такі:

- зміцнення феодального права привілею;
- відтворення соціальної диференціації населення;
- посилення місцевих особливостей внаслідок середньовічного партикуляризму (роздробленості);
- вплив європейського феодального права.

Упродовж існування князівства тут переважно діяли відомі з часів Київської Русі загальні принципи, інститути та форми правового регулювання суспільного життя. Серед *джерел права* — звичай, Руська правда, церковне законодавство. (Оскільки ці джерела подано раніше, зауважимо лише, що їх застосування в Галицько-Волинському князівстві не мало принципівих відмінностей.)

Подальший розвиток давньоруського права відбувся в *князівському законодавстві*, яке існувало у вигляді грамот, заповітів, статутів, договорів тощо. Так, у грамоті князя Івана Ростиславича (1134 р.) регламентувалося правове становище іноземних купців, зокрема порядок їх звільнення від сплати мита. “Рукописання” (заповіт) князя Володимира Васильковича (1287 р.) розглядає організацію управління містами й селами, право успадкування та купівлі-продажу феодального землеволодіння, порядок передачі князями права експлуатації залежного населення. Статутна грамота князя Мстислава Даниловича (кінець XIII ст.) регулювала розміри та форми повинностей міського населення на користь князя.

Серед пам’яток права цього періоду також — збірник постанов галицько-волинських правителів і договори (“ряди”) князів з народом. На жаль, ці важливі пам’ятки права не збереглися, є лише згадки й посилання на них в інших джерелах.

Літописи вказують на існування правових документів, що слугували впорядкуванню окремих інститутів *права власності* та *зобов'язального права* (договорів, угод, доручень тощо). Зокрема, широко застосовувались договори купівлі-продажу рухомого майна, обміну, дарування, заповіту нерухомої власності.

Містяться деякі відомості з кримінального права. Так, серед *видів покарань* називаються смертна кара, вигнання, конфіскація майна, штрафи.

Правова система Галицько-Волинського князівства розвивалася під впливом західноєвропейського феодального права. У XIV ст. на західноукраїнських землях з'являється *магдебурзьке право*, на основі якого здійснювалося самоврядування в містах. Визначалися зокрема права міських станів, порядок обрання та функції органів міського самоврядування, регламентувалася діяльність купецьких корпорацій, ремісницьких цехів, регулювався порядок суду та судочинства. На галицько-волинських землях першими отримали таке право міста Сянок (1339), Львів (1356), Кам'янець-Подільський (1374). Але воно поширювалося головним чином на німецьких колоністів, виводячи їх з-під юрисдикції місцевих феодалів. На переважну більшість українського міського населення, оскільки воно було православним, дія магдебурзького права не поширювалася.

* * *

Галицько-Волинське князівство явило собою продовження традиції русько-українського державотворення на початковому етапі розвинутого феодалізму та характерної для нього феодальної роздробленості. На зламі історії воно не дало Польщі захопити західноукраїнські землі.

Особливістю державного устрою було те, що галицько-волинські князі не мали широкої економічної й соціальної бази, а тому їх влада значною мірою обмежувалася боярством. Підґрунтям правової системи стало право Київської Русі. Основними джерелами права залишалися норми звичаєвого права й Руської правди. Давньоруське право розвинулося у князівському законодавстві. Наслідком впливу західноєвропейського середньовічного права стала поява в містах магдебурзького права, юрисдикції якого поки що підпорядковувалися тільки іноземці.

Завдання для самостійної роботи

1. Охарактеризуйте процес утворення та розвитку Галицько-Волинської держави.
2. Розкрийте роль Данила Галицького у становленні та розвитку Галицько-Волинської держави.
3. Поясніть, у чому полягав вплив особливостей розвитку феодального землеволодіння на суспільний устрій Галицько-Волинського князівства. Розкрийте правове становище панівної верхівки суспільства, передусім боярської аристократії.
4. З'ясуйте, які відмінності спостерігаються у правовому становищі селянства. Поясніть, чому в Галицько-Волинському князівстві не набуло поширення холопство.
5. Що сприяло бурхливому розвитку міст? Охарактеризуйте соціальний склад та правове становище міського населення.
6. Визначте, які характерні для Давньоруської держави риси державного устрою зберігалися в Галицько-Волинському князівстві. Водночас з'ясуйте, які відмінності були притаманні його політичній організації, в чому полягали особливості державного управління. Розкрийте причини обмеження князівської влади та характер стосунків князя з боярською радою.
7. Складіть схему органів влади й управління Галицько-Волинської держави. Поясніть, чим зумовлювалося прискорене переростання десятинної системи управління у двірсько-вотчинну. Проаналізуйте склад, структуру, функції та компетенцію центральних органів державної влади, посадових осіб держави. Розкрийте структуру, функції та компетенцію органів місцевого управління.
8. Охарактеризуйте судову систему Галицько-Волинського князівства.
9. З'ясуйте, в чому полягали відмінності у джерельно-правовій базі Галицько-Волинського князівства? Які правові джерела регламентували організацію управління містами й селами, право успадкування та купівлі-продажу феодального землеволодіння, порядок передачі князями права експлуатації залежного населення, правове становище іноземних купців, розміри та форми повинностей міського населення?
10. Поясніть причини та особливості запровадження магдебурзького права в західноукраїнських містах.

11. Розкрийте характерні риси цивільно-правового регулювання в Галицько-Волинському князівстві.
12. Розкрийте характерні риси кримінального права Галицько-Волинського князівства.

Література

Основна

1. *Історія держави і права України. Академічний курс: У 2 т. / За ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина. — К., 2000. — Т. I. — С. 115–125.*
2. *Історія держави і права України: Підручник: У 2 ч. / За ред. А. Й. Рогожина. — К., 1996. — Ч. I. — С. 84–99.*
3. *Іванов В. М. Історія держави та права України: Навч. посіб.: У 2 ч. — К., 2002–2003. — Ч. I. — С. 45–53.*
4. *Іванов В. М. Історія держави і права України: Навч. посіб. — К., 2003. — С. 58–66.*
5. *Іванов В. М. Практикум з історії держави і права України. — К.: МАУП, 2006. — С. 69–75.*
6. *Історія держави і права України: Хрестоматія / За ред. О. О. Шевченка. — К., 1996. — С. 33–34.*
7. *Історія держави і права України: Навч. посіб. / За ред. А. С. Чайковського. — К., 2000. — С. 78–92.*
8. *Кульчицький В. С., Тищик Б. Й. Історія держави і права України: Навч. посіб. — К., 2001. — С. 29–37.*
9. *Музиченко П. П. Історія держави і права України: Навч. посіб. — К., 1999. — С. 72–98.*
10. *Хрестоматія з історії держави і права України: У 2 т. / За ред. В. Д. Гончаренка. — К., 1997. — Т. I. — С. 46–49.*
11. *Хрестоматія з історії держави і права України: Навч. посіб. / Упоряд.: А. С. Чайковський (кер.), О. Л. Копиленко, В. М. Кривоніс та ін. — К., 2003. — С. 41–42.*

Додаткова

12. *Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. — Львів, 1996.*
13. *Галицько-Волинський літопис. — Львів, 1995.*

14. *Грушевський М.* Історія України-Русі: В 11 т., 12 кн. — К., 1994. — 2000. — Т. 3.
15. *Івановська О. П.* Звичаєве право в Україні: Етнотворчий аспект: Навч. посіб. — К., 2002.
16. *Ісаєвич Я.* Галицько-Волинська держава. — Л., 1999.
17. *Костомаров Н. И.* Князь Данило Галицький. — К., 1990.
18. *Котляр Н. Ф.* Даниил Галицкий. — К., 1979.
19. *Котляр Н. Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XII вв. — К., 1985.
20. *Котляр М.* Галицько-Волинська Русь. — К., 1998.
21. *Крип'якевич І. П.* Галицько-Волинське князівство. — К., 1984.
22. *Лащенко Р.* Лекції по історії українського права. — К., 1998.
23. *Пашуто В. Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. — М., 1950.
24. *Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. — М., 1982.
25. *Софроненко К. А.* Общественно-политический строй Галицко-Волынской Руси XI–XII вв. — М., 1955.
26. *Толочко П. П.* Киев и киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII вв. — К., 1980.
27. *Яковлів А.* Українське право // Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. — К., 1993.

ДЕРЖАВА І ПРАВО ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ДОБИ

ТЕМА 6. ЛИТОВСЬКО-РУСЬКА ДЕРЖАВА ТА ЇЇ ПРАВО

Формування Литовсько-Руської держави. Польсько-Литовські унії

Після розпаду Київської держави й занепаду Галицько-Волинського князівства державно-правовий розвиток українських земель тісно пов'язується з Великим князівством Литовським (офіційна назва — Велике князівство Литовське, Руське та Жемайтійське), багатонаціональною феодальною державою, до складу якої входили литовські, білоруські, українські та окремі російські землі. Велике князівство Литовське утворилося шляхом об'єднання власне литовських земель і приєднання частини білоруських територій за князя Міндовга (1219–1263) і значно зміцніло як ранньофеодальна монархія за князя Гедиміна (1316–1341). У 50-х роках XIV ст. розпочався наступ Литовської держави на українські землі. Князь Ольгерд захопив Чернігово-Сіверщину, Волинь, Наддніпрянщину. 1362 року литовське військо, в якому було чимало українців, розгромило військо татарських ханів на р. Сині Води, внаслідок чого до Литовського князівства відійшло Поділля. Після приєднання українських земель населення Великого князівства Литовського на 90 % складалося з українців та білорусів. Учені по-різному пояснюють *характер цього приєднання*. Одні з них (В. Кульчицький) вважають, що литовські правителі завойовували українські землі, виношуючи загарбницькі цілі. Інші (Н. Полонська-Василенко, С. Юшков) наголошують на відносно м'якому характері їх "входження" до складу Литви. Але і названі вчені, і переважна більшість інших учених дотримуються думки, що цю проблему потрібно розглядати в контексті хронологічних періодів.

На першому етапі, у XIV ст. і в першій половині XV ст., литовська влада дотримувалася правила "ми старину не рушимо, а нови-

ну не вводимо". Між Великим князем і місцевою знаттю укладалися договори ("ряди"), за якими українські князі та бояри зобов'язувалися служити Великому князю, а князь — боронити землю від татар. Руські князівства зберігали у складі Великого князівства Литовського автономію. Державний устрій, суспільний лад, правова система залишалися такими ж, як і до входження в Литву. Державною мовою була давньоруська.

Консолідація литовських, українських і білоруських політичних сил була порівняно добровільною. Велике князівство Литовське, Руське та Жемайтійське було державою держав, у якій на засадах васальної залежності навколо Віленського князівства гуртувалися українські й білоруські князівства.

Проте *унія Великого князівства Литовського з Польським королівством* докорінно змінила історію розвитку Литовсько-Руської держави й правове становище українських земель. Процес об'єднання був зумовлений ослабленням Великого князівства Литовського, загостренням внутрішньополітичних та національно-релігійних суперечок. Основою унії стала необхідність об'єднати зусилля для боротьби з експансією німецького Тевтонського ордену на схід. Зі сходу також загрожував сильний супротивник — молоде Московське князівство. Ці обставини використали польські феодалі й католицьке духовенство, що прагнули приєднати до Польського королівства українські, білоруські й литовські землі. Однак реальне з'єднання Великого князівства Литовського з Польщею затяглося надовго.

1385 року була підписана *Кревська унія*, згідно з якою литовський князь Ягайло, одружившись з польською королевою Ядвігою, під ім'ям Володислава II став королем Польщі. Він зобов'язувався приєднати до Польщі литовські, українські й білоруські землі, повернути раніше втрачені Польщею й Великим князівством Литовським володіння, прийняти католицизм і зробити його державною релігією. Проте задуми Ягайла — Володислава II, який роздавав литовсько-українські землі польській знаті, не були підтримані його земляками. Цим скористався князь Вітовт, який силою зброї 1392 року прийшов до влади у Великому князівстві Литовському. Литовські й українсько-білоруські князі проголосили його "королем Литовським і Руським". Діяльність Вітовта була спрямована на зміцнення Литовсько-Руської держави. За його правління територія Великого князівства Литовського досягла

Чорного моря. Велику увагу Вітовт приділяв розвиткові промислів, торгівлі, будував нові міста й фортеці. Під його керівництвом у Грюнвальдській битві 1410 р. литовське військо, до складу якого входили українські, білоруські та російські полки, разом із поляками завдали нищівної поразки німецьким хрестоносцям.

Наступним етапом об'єднання стала *Городельська унія 1413 р.*, яка зрівняла в правах польську й литовську шляхту. Але — тільки католиків і цим внесла розкол на релігійному ґрунті. Цей акт знаменував поділ суспільства за релігійною ознакою, відкривав шлях до дискримінації православних. Загостренням релігійних і національних суперечностей у Литовсько-Руській державі скористалася православна Москва, до якої, внаслідок російсько-литовських війн, відійшли Смоленщина й Чернігівщина. Водночас із півдня посилювалася кримськотатарська загроза. 1484 року військо хана Менглі-Гірея зруйнувало Київ, пограбувало і спалило церкви, захопило в полон багатьох киян. Надалі українські землі щорічно ставали об'єктом спустошливих набігів татар. Усе це підштовхувало Велике князівство Литовське до зміцнення союзу з Польщею.

1569 року в Любліні відбувся спільний польсько-литовський сейм, де було підписано *акт унії Литви й Польщі*. Відтоді перестало існувати литовсько-руська форма державності українського народу. В умовах унії Корона (тобто Польща) і Велике князівство Литовське об'єдналися в єдину державу — *Річ Посполиту*. Обирався спільний король, якого одночасно проголошували Великим князем. Здійснювалася спільна зовнішня політика, створювалася спільна монета. Польська й литовська шляхта отримували право володіти землями в обох частинах держави. Відмінними залишилися герби, місцеві адміністрації, судочинство, війська. Після Люблінської унії починається відкрита польська колонізація українських земель: до Польщі крім раніше загарбаних українських територій відійшли Підляшшя, Волинь, Поділля, Брацлавщина, Київщина.

Суспільний устрій

На початку існування Литовсько-Руської держави змін у соціально-політичному устрої українських земель не відбулося. Але з кінця XV ст. розпочався процес централізації Великого князівства Литовського.

Феодали. Давніх удільних князів з роду Рюриковичів замінили представники литовської великокнязівської династії. Волості підпорядковувалися удільним князям Гедиміновичам, вони здійснювали адміністративне, військове та судове управління. *Князі* становили верхівку соціально-станової ієрархії. Сюди також належали *магнати* і “*княжата*”, які стали елементами реальної влади. Магнати мали велику земельну власність. Так, володіння роду Острозьких охоплювало третину всієї землі на Волині. Вони обіймали високі державні посади, були непідсудні провінційній адміністрації, підлягаючи суду Великого князя. Їхні посади іноді навіть передавалися у спадок.

Магнати Вишневецькі, Острозькі, Гольшанські, Чарторийські, Корецькі, Дашкевичі та інші мали своє військо і, за вимогою Великого князя, виводили його на війну. Із загальної кількості ополченців, яку мала виставляти Україна, 3/4 виступали під їхніми знаменами.

У становищі, схожому на князівське, перебувала верхівка *бояр*, або панів. Вони вирізнялися давністю роду, вотчинним характером землеволодіння й певним імунітетом щодо удільних князів, не виконували повинностей, не сплачували податків, до них не застосовувалися тілесні й ганебні покарання.

До феодалного стану належала також *шляхта*. Шляхтичі мешкали на землях Великого князя й магнатів, які надавалися їм за військову службу (так само, як російське дворянство). Вони були переважно держателями, а не власниками землі. Шляхта становила основну масу постійного війська, за що отримувала різні привілеї (звільнення від податків, непідпорядкування місцевій адміністрації та ін.). Вагомим привілеєм шляхти було право обіймати державні посади.

Однак цей стан не був замкнутою кастою. Титул шляхтича могли отримати від Великого князя й представники інших верств — міщан, духовенства, навіть заможні селяни. Шляхта мала право отримувати від підлеглого населення податки, вимагати виконання повинностей.

Українська шляхта сформувалася лише в першій половині XV ст. Привілеями короля Казимира IV на українських дрібних феодалів було поширено права та вольності шляхтичів. Загалом шляхта у Литовсько-Руській державі протягом XV–XVI ст. стала досить впливовою і міцною верствою панівного класу. Шляхта

поступово домоглася такого ж правового становища, яке мали князі чи пани-бояри, була основною опорою великокнязівської влади. Великокнязівський уряд надав шляхті права торгівлі, експорту сільськогосподарських продуктів, лісу, а також ввезення імпортованих товарів без сплати мита. Феодали-шляхтичі влаштували у власних маєтностях ремісничі майстерні, мануфактури, млини, розвивали промисли. Така протекціоністська політика держави щодо шляхти мала й негативні наслідки: гальмувався розвиток міст, збереження натурального господарства перешкоджало утворенню єдиного загальнодержавного внутрішнього ринку як основи політичної централізації.

До вищих верств населення у Литовсько-Руській державі належала *верхівка духовенства*. Литовсько-Руська держава підтримувала діяльність церкви. Князі та магнати надавали їй земельні пожалування, гроші, влаштували при церквах школи, притулки для сиріт, шпиталі. У 1458 р. Великим литовським князем всупереч посиленню впливу московського митрополита була відновлена митрополія у Києві, яка підпорядковувалася безпосередньо константинопольському патріархові.

Міське населення України було організоване на західний кшталт. Міщани користувалися самоврядуванням на основі маґдебурзького права. Але повну правоздатність мали тільки міщани-католики. Православні українці були зобов'язані проживати у передмісті або в межах певного району міста. Вони були позбавлені можливості брати участь у діяльності органів міського самоврядування, обмежувались у правах на заняття ремеслами, ведення торгівлі тощо. Міщани виконували як загальнодержавні повинності (серебщина, подимний збір та ін.), так і встановлені міською владою. Боротьба українського міщанства за рівні права з католиками призводила до збройних виступів, наприклад, у Черкасах, Каневі, Вінниці.

Міські жителі були зорганізовані за німецьким зразком у *корпорації*, серед яких привілейоване становище мало купецтво. Основні категорії міського населення об'єднувалися в *цехи*: будівельників, шевців, лікарів, зброярів, золотарів тощо. На вершині цехової ієрархії були цехмайстри, які стежили за якістю й кількістю продукції, розподіляли повинності й податки.

Цехові корпорації встановлювали монополію на випуск і продаж продукції, регулювали взаємини між окремими майстрами,

стежили за належним виконанням замовлень, впливали на ринок цін тощо.

Справами у містах керував *міський патриціат*, він складався з міської знаті й багатіїв, а в національному плані — німців і поляків. Своєрідною українською общиною в містах були *братства*, які захищали православне міщанство, здійснювали просвітницьку діяльність.

Рівень розвитку міста залежав від того, кому воно належало, тобто було великокнязівське, приватновласницьке чи самоврядне.

Сільське населення (“піддані”, “волосні люди”, “люди” — термін “селяни” тоді ще не вживався) становило майже 80 відсотків населення Литовсько-Руської держави. Воно було антиподом шляхти: чим більше прав і привілеїв здобувала вона, тим відчутніше втрачали їх українські селяни. Мешканці сіл за видами занять поділялися на хліборобів і ремісників, за правовим становищем — на великокнязівських та приватновласницьких.

Основою господарства українських сіл було “дворище”, воно об’єднувало кілька хат. Декілька дворич утворювали сільську громаду (село), яка володіла колективною земельною власністю. *Громада* (“копа”) мала адміністрацію, обирала старосту, здійснювала судово-поліцейські функції, стежила за сплатою податків, утримувала церкву. Села об’єднувались у волості. На волосному віче громадою (копою) обиралися волосні отамани або старшини.

За ступенем залежності від феодалів розрізняли три категорії сільського населення: 1) вільні, котрі не залежали від пана після виконання своїх зобов’язань; 2) напіввільні, з правом виходу від свого господаря лише за певних умов; 3) невільники.

Особисто *вільні селяни* — це: а) “чиншові селяни” або “данники”, що працювали на землі, сплачуючи данину натурою; б) “селяни-ремісники”, які займалися кустарними промислами (ковалі, ткачі, каретники), та “службові селяни” (бортники, рибалки, конюхи, ловчі).

Напіввільне населення — закупи зберігалися і в цей час (під назвами “закупні”, “люди в пенезях”), але на пом’якшених проти попереднього часу умовах.

Дещо зм’якшений був, але продовжував існувати *інститут невільництва* (“челядь дворная”). З поглибленням феодальних відносин наприкінці XV ст. у Галичині, а у Великому князівстві Ли-

товському на сто років пізніше, було запроваджено кріпацтво. По-кріпачені селяни втратили особисті й майнові права (право власності на землю, вільного переходу до іншого феодала та ін.). Вони становили найбільшу верству сільського населення.

Державний лад

Після входження в другій половині XIV ст. українських земель до Литви й утворення Великого князівства Литовського деякий час тут зберігався старий удільний устрій.

Вищі органи влади. На чолі держави стояв *Великий князь*. Це був монарх, який здобував княжий стіл на змішаній основі успадкування і вибору (вибір одного з синів Великого князя). Взаємини між Великим князем і місцевими князями мали васальний характер. Місцеві мали широку автономію у внутрішніх справах, але, на вимогу Великого князя, повинні були брати участь у воєнних походах зі своїм військом і платити данину (підданщину). За правління Вітовта і його наступників, у першій половині XV ст. місцеві князівства було перетворено на провінції єдиної держави, усунуто удільних князів, які з васалів Великого князя перетворилися на його слуг і поступово змішалися з верхівкою служилої знаті. Привілей 1434 р. остаточно закріпив втрату державницьких прав місцевих князів і перетворив їх на підданих Великого князя.

У XV ст. влада Великого князя значно посилюється. Він має широкі повноваження в питаннях внутрішньої та зовнішньої політики: оголошує війну, укладає мир, призначає й звільняє з посад вищих службових осіб; він — верховний головнокомандувач війська, розпорядник державного майна й коштів, а також — виконує функції вищого суду. Однак наприкінці століття розширилася компетенція іншого важливого органу держави *панів-ради*, який сформувався з найвпливовіших васалів Великого князя (удільних князів, магнатів, бояр, панів, зокрема й українських, церковних ієрархів) і діяв спочатку при ньому як дорадчий орган. За привілеєм 1492 р. найважливіші державні справи князь вирішував спільно з панами-радниками. Це стосувалося питань зовнішньої політики, видання й скасування законів, призначення та звільнення вищих урядовців, здійснення видатків із державної

скарбниці, судових рішень. Збільшилася не тільки компетенція, а й кількісний склад панів-ради, який налічував уже 80 осіб.

До особливо впливового становища панів-ради спричинили часті й довгі випадки перебування Великого князя поза межами держави (у Польщі, королем якої він одночасно був). Привілей 1506 р. ще більше зміцнив правове становище ради. Тепер, якщо думки панів-радників не збігалися з поглядами князя, останній повинен був підкоритися раді. За відсутності Великого князя рада мала керувати всією внутрішньою та зовнішньою політикою — з правом оголошувати війну включно.

За прикладом Польщі з'явився новий колегіальний, більш представницький орган — *Вальний (загальний) сейм*. Спочатку так називали з'їзди феодалів, а також литовської, української та білоруської шляхти. У 1507 р., з приводу збирання коштів на війну з Росією, вперше відбувся сейм, у якому, крім магнатів і урядовців, брала участь шляхта. Литовський статут 1529 р. визнав Великий Вальний сейм як державний орган.

Становлення сейму як представницького парламентського органу тривало до середини XVI ст. Якщо спочатку на сейми приїздили місцеві адміністратори-намісники з кількома шляхтичами, то з 1564 р. шляхта почала обирати на сейми по два представники від повіту. Крім обирання депутатів на повітових сеймиках вироблялася писана інструкція, положень якої депутати мали дотримуватись на сеймі.

Пани-рада стала верхньою палатою сейму — “лавицею”, до другої палати — “кола” входили представники шляхти.

Компетенція сейму певною мірою наближалася до компетенції Великого князя і панів-радних. Сейму належало право ухвалювати державні податки (насамперед у разі їх збільшення), що можна вважати початком вітчизняної парламентської форми ухвалення державного бюджету. Ухвали сейму затверджувалися Великим князем у формі його “отказів” (відповідей).

Створення *органів центрального управління* відбувалося повільно, у процесі централізації строкатого конгломерату васальних князівств протягом XV ст. Основою їх формування були урядовці Віленського князівства. Спочатку Великий князь призначав їх особисто, а потім — за погодженням із панами-радою та сеймом.

Характерною рисою Великого князівства Литовського було те, що для більшості центральних посад утворилося по два носії. Перший з них був старий придворний урядовець віленського князя. Другий, що з'явився після ліквідації державної природи васальних князівств, опікувався справами усього Великого князівства. Урядник придворний віленського князя (двірський) стає заступником урядника земського (вседержавного).

Найважливішими з центральних урядовців були *маршалки*. Маршалок земський — перша особа при Великокнязівському дворі. За відсутності князя головував на зборах панів-ради. Маршалок двірський був його заступником і помічником. Державною канцелярією завідував канцлер, а його заступником був підканцлер. Фінансами завідував підскарбій земський, а його заступником був підскарбій двірський. *Військом* командував гетьман земський (пізніше великий), а його заступником був гетьман двірський (польний), до відання якого пізніше відійшло наймане (“кварцяне”) військо. Були й інші урядовці (стольник, ловчий, кухмістер, чашник, кравчий тощо), які, окрім придвірських функцій, виконували державні доручення — адміністративні, судові, дипломатичні.

Місьцеве управління після ліквідації удільних князівств у землях здійснювали намісники-державці. Згодом, після поділу на воєводства і повіти, Великий князь став призначати *воєвод*, їх заступників — *каштелянів* та повітових *старост*. Вони збирали податки, чинили суд, організовували оборону територій, стежили за порядком. Апарат місцевого управління становили службовці зі староруськими назвами (тіуни, дітські). Пізніше появились возні, які були помічниками старост і виконували судові рішення, хорунжі, городничі, мостівничі та ін.

Устрій більших міст Литовсько-Руської держави у XV ст. зорганізувався за німецьким (магдебурзьким) правом, яке надавалося спеціальними привілеями Великого князя. Цим актом жителі міста виводилися з-під юрисдикції місцевої адміністрації і переводилися в *окремий соціальний стан* — *міщанство*, що мав свої органи самоуправління. Такими органами були *рада* (колегія у справах адміністративних) і *лава* (колегія насамперед у кримінальних справах). На чолі самоуправління в містах були *війти* та *бурмістри*, виконавчі функції належали писарю та шафарям. Проте магдебурзьке право поширювалося лише на католиків,

православне населення міст не мало права на участь у самоуправлінні.

Устрій міст Литовсько-Руської держави не був однорідним. Деякі міста тільки частково запроваджували управління за магдебурзьким зразком, інші — підпорядковувалися владі урядовців чи феодалів.

Суд спочатку був аналогічний суду Київської Русі. Найвищою судовою інстанцією вважався *великокнязівський суд*, який мав необмежену компетенцію. Справи про звинувачення князів, бояр, урядовців, справи про позбавлення феодалів честі, обвинувачення в антидержавних злочинах, а також скарги на рішення судів нижчого рівня князь розглядав одноособово і сам виносив рішення. Пізніше важливі справи почали розглядатися князем спільно з панами-радою.

Іноді пани-рада судили без князя, проте цей суд так і не сформувався в окрему судову установу. Через велику кількість справ князь доручав службовцям із найближчого оточення чинити суд, але ці суди (маршалкові, асесорські) мали тимчасовий характер.

Система *церковних судів* була аналогічна тій, що діяла за часів Київської Русі.

Після Кривської унії (1385 р.) судоустрій зазнав західноєвропейського і польського впливу. Посилилася ланка *провінційних, або територіальних, судів*, де судочинство здійснювали князівські намісники, а потім — старости, воєводи та великокняжі державці. Спочатку це були одноособові суди, які розглядали справи вільного населення та населення, яке було залежне від Великого князя як землевласника, але з 1529 р. до їх складу входило також по два шляхтичі. З 1542 р. воєводські суди діяли як суди вищої інстанції, а дещо пізніше, у середині XVI ст., статус вищих судів набули сеймові суди відповідної землі.

У привілейованих містах цивільні й кримінальні справи міщан розглядав *лавний суд*, який зазвичай складався з 12 членів; його головою був війт.

Діяли також *доменіальні суди (суди феодалів-землевласників)*. Спочатку вони здійснювали судочинство над залежним (невільним і напіввільним) населенням. Під кінець XIV ст. за західноєвропейським зразком їх юрисдикція поширилась і на вільне населення, що мешкало у межах панських іmunітетів. Привілеєм 1457 р.

феодалні (доменіальні) суди були офіційно узаконені, а Судебник Казимира 1468 р. врегулював їх компетенцію. Проте справи про важливі види злочинів розглядалися державними судами.

Від часів Київської Русі на великокнязівських землях існували “копні” (громадські, або колишні “вервні”) суди. Населення певної території у такий спосіб об’єднувалося для вирішення цивільно-правових спорів і самозахисту від злочинних елементів. У Литовсько-Руській державі шляхта дуже швидко звільнилася з-під юрисдикції цього суду, і він перетворився на власне селянський суд. Існувало три види копних судів: малі (копи сусідів), великі (копи громади) і згромаджені (складалися з жителів кількох сіл, а то й містечок). Право належати до членів копи мали лише глави сімей. Кількісний склад суду не був чітко визначений і становив, як правило, 10–20 осіб. Це мали бути “люди добрі, ні в чому не запідозрені, зацні й неосуджені та віри гідні”. Крім головних учасників — “сходаїв”, на суд запрошувались інші члени селянських сімей, а також селяни сусідніх громад (“люди сторонні”), які не мали права втручатися у справи.

Засідання копного суду проходили на задалегідь визначеному місці — “коповищі”, в присутності священика (під час складання учасниками присяги) та представника державної адміністрації — возного, який складав протокол та донесення в державний (гродський) суд для запису рішення в актові книги. Копні суди розглядали цивільно-правові, сімейні справи, а також справи про кримінальні, переважно майнові, злочини. Судили, керуючись звичаями (здоровим глуздом), а в разі потреби могли посилатися на закон.

Характерно, що копні суди виконували широке коло слідчих дій, які зазвичай покладалися на “гарачу копу” (групу сусідів потерпілого): опит або вивідування, оглядання, гоніння сліду, звід, трус, допит, здійснювали розшук обвинуваченого та ін. Під час судового слідства з метою “домучитися признання” допускалося застосування проб (мук) биттям, вогнем і розтягуванням на колесі. Але “мучити можна було до вечора, не переносячи на другий день і не переходячи за певні межі — не охромити або до смерті не замучити”. Рішення копного суду виконувалися звичайно “завитою копою”.

Найбільший розвиток копних судів припадає на першу половину XVI ст. Після Люблінської унії 1569 р. та юридичного

закріпачення селянства Третім Литовським статутом 1588 р. копні суди поступово було замінено доменіальними судами феодалів. Однак, як свідчать численні джерела, вони існували ще й у XVII — на початку XVIII ст., зокрема на Правобережжі.

Після Бельського сейму 1564 р., коли під натиском шляхти магнати зреклися права на привілейовану підсудність, відбулася **судова реформа**. Великим князем була створена нова система державних судів:

- *Гродські (або замкові)*, де розглядалися кримінальні справи усіх вільних станів (шляхтичів, міщан, селян). Судочинство здійснював одноособово намісник, староста чи воєвода. За дотриманням формальної сторони судової процедури стежив замковий суддя, судові книги вів судовий писар. Апеляційною інстанцією для цих судів був суд Великого князя.

- *Земські шляхетські суди (або шляхетські трибунали)* обиралися шляхтою в кожному повіті. До їх складу входили судді, підсудки та писарі. Вони судили шляхтичів у всіх справах, крім значних кримінальних (убивство, розбій, підпал, зґвалтування тощо); засідання відбувалися тричі на рік і тривали два тижні. Апелювати на їх рішення можна було до суду Великого князя.

- Відповідно до Другого Литовського статуту 1566 р. в кожному повіті створювалися *підкоморські суди*, які розглядали земельні справи. Судочинство здійснював підкоморій, котрий призначався для кожного повіту Великим князем. Заступником його був коморник.

Джерела та характерні риси права

На українських землях, що входили до складу Литовської держави, діяла досить різнопланова система права. Спочатку, оскільки ці землі стояли на вищому правовому щаблі розвитку, ніж Литва, тут зберігався свій юридичний устрій. Основними чинними **джерелами права** деякий час були *звичаєве давньоруське право та Руська правда*. Великі князі й урядовці, не маючи чого протиставити розвиненій давньоруській правовій системі, змушені були дотримуватися “старовини” й “давності” у вирішенні справ, посилаючись на ці джерела.

Власна законодавча діяльність литовських князів спочатку розвивалась у формі *Привілейних грамот (привілеїв)* щодо окремих питань, осіб, груп осіб, а пізніше — станів. Вирізняють такі привілеї: а) пожалувані, за якими надавалися землі, шляхетські титули, посади та ін.; б) пільгові, що звільняли від сплати мита, податків, підсудності тощо; в) охоронні, які відновлювали порушені права. Були ще земські привілеї, вони надавали виняткові права окремим станам (шляхті, духовенству, міщанам), церквам, монастирям. Так, за привілеями Ягайла 1387 р. і Вітовта 1413 р. передбачалося створення привілейованої військової верстви (шляхти) лише з литовців-католиків. Привілеї, які надавалися окремим землям, мали назву обласних. До них належали зокрема привілеї, що надавали автономію українським землям: Київській — 1494, 1507, 1529 р., Волинській — 1501, 1509 р.

Важливими пам'ятками законодавства достатутової доби були *Земські уставні грамоти*. Серед них: Галицькій землі (1456 р.); Дорогочинській землі (1516 р.); Луцькій землі (1424 р.). На відміну від привілеїв, що такі “заводили новину”, вони підтверджували давні права українських земель. В них міститься чимало норм цивільного, кримінального й процесуального права попередньої доби, у тому числі й для доменіальних судів.

Серед джерел права Литовсько-Руської держави важливе місце належить *міжнародним договорам*, які уклалися з Новгородською та Псковською республіками, Лівонським і Пруським орденами, Московським князівством. Для українських земель особливе значення мали договори з Польщею 1385, 1401, 1413, 1569 років.

Першим збірником, який уніфікував чинне законодавство (привілеї, звичаєве право, місцеве право) й судово-адміністративну практику, був *Судебник Великого князя Казимира IV*, ухвалений на провінційному сеймі у Вільно 1468 року. Він запозичив ряд правових положень із Руської правди, але передбачав значно суворіші покарання, в тому числі смертну кару. Судебник містив переважно норми кримінального права та процесу, маєткового права, які захищали насамперед феодальну власність. Щоправда, в ньому простежується ідея рівності усіх верств населення перед законом. Розрізняється велика і мала крадіжка, йдеться про індивідуальну відповідальність за вчинений злочин. За *судебником* суб'єктами злочину були не тільки вільні люди, а й залежні отчичі (хлопи).

Судебник Казимира не міг задовольнити дедалі більшої потреби у повному зібранні законів Литовсько-Руської держави. Серед основних причин кодифікації були вимоги шляхти законодавчого визначення шляхетських прав і привілеїв.

Значно ширшою і ґрунтовнішою кодифікацією став *Перший Литовський статут 1529 р.*, затверджений Вальним сеймом під титулом “Статут Вел. Кн. Литовського”. Структурно він складався з 13 розділів і 264 артикулів. Статут містив норми державного й адміністративного права (про верховну владу та її стосунки з населенням, про “земську оборону”, тобто організацію війська, про суддів та суди). Найсуттєвішим було визначення в статуті шляхти як окремого стану, гарантування їй низки прав і привілеїв. Основним критерієм належності до шляхти визнавався принцип давності. В окремих випадках шляхетство підтверджувалося за показаннями свідків — шляхтичів; вони робили це під присягою. Заново шляхетство надавалося рішенням господаря (правителя держави). Гарантувалося право шляхетського землеволодіння, яке не можна було відібрати без вини. Привілейований статус шляхти визначався також у судочинстві. За Статутом не дозволялося карати шляхту “безправно”, тобто без публічного судового процесу. Якщо шляхтич обвинувачувався у злочині, він міг “очиститися” присягою. Водночас Статут забезпечував деякі права селян, у тому числі право на землю.

Більшість розділів врегульовували окремі інститути цивільного, сімейного, кримінального і процесуального права.

Статут 1529 р. (його ще називали “Старий”) насамперед захищав інтереси і привілеї великих феодалів-магнатів. Тому шляхта наполягала на його “поправі”. У роки Лівонської війни Великий князь і магнати були змушені створити комісію для перегляду Статуту. Отже, *Другий Литовський статут 1566 р.* був прийнятий сеймом на вимогу шляхти. Система Статуту, що містив 14 розділів і 367 артикулів, нагадує попередній, але було значно розширено розділи про шляхетські права. По суті він оформив “шляхтизацію” суспільно-політичного устрою Великого князівства Литовського. Законодавчо закріплювалися нові соціально-політичні реалії: представництво шляхти на сеймах, поділ влади між князем і сеймом, розширювалися права шляхти розпоряджатися підданими селянами. У Статуті 1566 р. досконаліше систематизовано норми державного, приватного, кримінального, процесуального

права, зафіксовано створення нових гродських, земських і підкоморських судів.

Оскільки доопрацювання Статуту відбувалося під тиском переважно волинської шляхти, його називали ще й Волинським. Перший і Другий статуту були написані давньоруською мовою. З оригіналів переписувалося багато копій, тому збереглося чимало списків, у яких трапляються розбіжності.

Вдосконалення статутів тривало. Нарешті 1588 року з'явився *Третій Литовський статут*, який являв собою взірць законодавства і майже три століття діяв на українських землях. Він був прийнятий уже за часів Речі Посполитої (докладніше про це — у наступній темі).

Слідом за Польщею і через неї відбувалася *рецепція німецького права*. Вона здійснювалася не у формі окремих привілеїв лише німецьким колоністам, а партикулярно — як дозвіл Великого князя Литовського на переведення міст на магдебурзьке право. Як збірники норм цього права використовувалися приватні переклади магдебурзьких кодексів на латинську або польську мови та компілятивні підручники магдебурзького права.

У литовсько-руській правовій системі оформилися й були розвинені норми основних правових галузей, хоча самого поділу права на галузі ще не було.

Норми *державного права* містяться в статутах, князівському законодавстві, постановах сейму. Повніше вони подані у Статуті 1529 р. Там зокрема містяться положення, в яких розкриваються повноваження господаря (глави держави), органів управління, визначаються певні права й обов'язки громадян. Принципове значення має положення про рівність громадян перед законом: "Всі у великом князстві Литовском одним правом мають сужони бути". Зазначимо, що державне право Литовського князівства, особливо на перших етапах, ґрунтувалося на українських підвалинах давнього права. Все ще скликалися віча, народні збори, судові справи розглядалися у громадських та копних судах.

Розвиваються інститути *цивільного права*. Регулюється феодальна земельна власність, яка ще більше зміцнюється після розпаду власності общинної. Спочатку переважала феодальна власність на землю у вигляді помістя (пожалування князя з умовою несення служби) — тимчасово чи довічно. Право власності на землю у володільця помістя було неповним, без права розпоряджен-

ня. Пізніше феодали домоглися передачі земель у вотчину, тобто спадкового володіння. Землі набувалися їй завдяки купівлі чи князівському пожалуванню. Феодали мали необмежене право розпоряджатися цими землями за умови несення ними військової служби, а також надання для воєнних походів певної кількості воїнів.

Характерним правовим явищем в аспекті права власності на землю був *інститут застави*. Крім нерухомостей, за Литовськими статутами об'єктами застави були й рухомі речі, зокрема коні й худоба. Початковою формою була застава, коли кредитор одержував заставлену річ не лише у своє користування і розпорядження, а й у повну власність до моменту викупу застави боржником. Пізніше виникла інша форма застави, яка полегшила становище боржника. За неї заставлена річ лишалася власністю боржника, а на кредитора переходило тільки право користування і володіння нею. На українських землях була поширена також застава "на урок" (протягом не тільки одного заставного строку, а кількох, аж до викупу майна нащадками), за якою заставне право кредитора ніколи не переходило у право власності. На відміну від західноєвропейського чи московського права у такий спосіб забезпечувалося збереження родових маєтків.

Розвинулося *сервітутне право* — право користування чужими речами — лісом, сінокосом, місцями для полювання, прогону худоби тощо. Воно забороняло землеволодільцеві будувати греблі, мости, млини, змінювати течію річок, якщо це завдавало шкоди сусідам. Статути регулювали також відносини в разі знахідки коня чи худоби. Знахідка породжувала право володіння, але не була засобом набуття права власності. Так, за Першим статутом, якщо прибудеться кінь або якась інша свійська тварина, господар двору має повідомити про це владу. Якщо він протримає тварину, що прибудилася, більше трьох днів, то вважатиметься злочином.

Внаслідок звільнення частини станів від залежності та на основі індивідуалізації матеріальних і особистих прав поширювалося *зобов'язальне право*. Розвиток індивідуального права власності залучив до кола суб'єктів договору купівлі-продажу представників усіх станів. Куплені чи набуті іншим способом землеволодіння, крім родових маєтків, як і наділи вільних селян, могли бути об'єктом продажу.

Деяких змін зазнав інститут позики. Законодавець вимагав письмової форми позики на суму понад 10 кіп грошей. У разі смерті кредитора боржник мав повернути позику спадкоємцям. Договір особистого найму змодифікувався в бік збереження особистої свободи найнятого. Він вже не веде до рабства, як у попередню добу. За статутами вільна людина не може бути віддана у вічну неволю, неволя замінюється “вислужуванням” за суму “рубль грошей на кожний год мужику, а жонці — копу грошей”. Широко застосовуються договори найму або оренди, поклажі, поруки, дарування.

Договори укладалися переважно в письмовій формі, у присутності свідків. Для забезпечення виконання договорів застосовувалися застава, присяга та за порука, хоча й дещо обмежено щодо нижчих станів населення.

Зобов'язання також виникали за законом, внаслідок правопорушення. В основі таких зобов'язань були вина, матеріальна шкода і втрата. У таких випадках Литовський статут передбачав “нав'язки” залежно від станової належності винного.

Спадкування відбувалося за законом чи за заповітом. Закон давав змогу спершу успадковувати дітям, потім онукам і правнукам. Дочки при синах діставали у спадок за законом тільки чвертину батьківського маєтку, з якої їм видавався посаг (придане). При спадкуванні ж материнського майна сини не мали пріоритету. У разі відсутності прямих нащадків майно переходило до братів чи інших родичів.

За заповітом рухоме майно і набута самим заповідачем нерухомість могли передаватися й стороннім особам. Коли ж предметом заповіту були батьківські чи материнські маєтки, заповідач був зв'язаний колом законних спадкоємців. Заповідач мав складати заповіт у “добрій пам'яті й розумі”; за цих умов волю свою він мав право змінювати кілька разів. Скласти заповіт могла лише особа, не обмежена в правах. Цього права були позбавлені невільники й полонені, “виволанці”, божевільні, ченці й черниці та неповнолітні діти. Умовою отримання спадщини за заповітом була наявність правоздатності, тому невільники й челядь, не здобувши наперед волі, не могли успадковувати. Закон визначав особливості спадкування рухомого майна панських слуг і залежних селян. Дві третини його обов'язково мало переходити їхнім дітям, “для несення служби з землі, на якій вони сиділи”. Решту, одну третину, селянин чи слуга мав право заповідати на власний розсуд. Віль-

ним селянам дозволялося розпоряджатися усім складом рухомого майна.

Шлюбно-сімейне право в цьому періоді значно розвинулося. В тогочасному законодавстві — це найдосконаліше врегульований розділ цивільно-правових відносин. Хоча у своїй основі воно мало норми, що склалися в Київській Русі. Багатоженство і поліандрія під страхом смертної кари остаточно поступається місцем моногамії. Більш визнаним елементом шлюбу стає вінчання. Шлюби бралися лише за згодою молодих. Взяттю шлюбу мала передувати домовленість батьків сторін. Статут 1566 р. передбачав шлюбний вік для жінок 15 років, а для чоловіків — 18. Не втрачаючи свого значення “таїнства”, шлюб набуває дедалі більших ознак правового договору. Про це зокрема свідчить принцип матеріальної гарантії шлюбу, втіленням якого є договір щодо посагу (приданого) нареченої та вено (частини майна) нареченого. Статутом 1529 р. сума вена становлювалася вдвічі більшою, ніж придане, але не більш як третина вартості чоловічого майна. По смерті чоловіка вено ставало власністю дружини. Коли шлюб визнавався недійсним, придане залишалось у дружини, а вено поверталось чоловікові. При розлученні з вини дружини вона позбавлялася і приданого, й вена.

Розлучення відбувалося за рішенням церковного суду. На відміну від періоду Руської правди, поняття незаконнароджених дітей поширювалося не лише на дітей від наложниць-рабинь, а й на позашлюбних. Шлюбне право чітко розрізняло станову належність населення. Так, вдова-шляхтянка, що виходила заміж за нешляхтича, втрачала всі шляхетські маєтки.

Під впливом магдебурзького права досить широко розвинувся й інститут *опіки*.

У *кримінальному праві* дедалі більше відображається станова нерівність суспільства. Це виявляється у посиленні передусім відповідальності за злочини для нижчих станів і зменшенні відповідальності — за злочини шляхти. Великокняжі урядовці та особи вищих станів користуються посиленою правовою охороною. На шляхетському стані обмежується захист честі й свободи. За західноєвропейським зразком кримінальне право ґрунтується на доктрині превенції злочину, що в основі своїй містить залякування як злочинця (спеціальна превенція), так і всього населення (генеральна превенція) перед вчиненням злочину.

Як і в Київській державі, у Великому князівстві Литовському спочатку не було поняття злочину. Існували “образи” чи “обіди”. Пізніше розуміння злочину змістилося у сферу порушень норми права. Відтак з’явилися терміни “злодійство”, “бой”, “квалт”, “грабіж” та ін. Отже, панівний спочатку приватно-правовий елемент поступається перед дедалі сильнішим поглядом на злочин як на порушення правопорядку.

Суб’єктами злочину відповідно до встановленого привілеєм 1457 р. принципу індивідуальної відповідальності були окремі особи. Кримінальна відповідальність наставала за Судебником Казимира з 7-річного, а за Другим статутом — з 14-річного віку. Злочинець вважався винуватим, коли він усвідомлював протиправність діяння і мав волю його вчинити. Чітко розрізняється співучасть у вчиненні злочину. Існував поділ на головних злочинців, учасників злочину, помічників і підмовників. Об’єктами злочину могли бути всі особи, крім тих, що перебували поза правом, яких можна було безкарно вбивати.

Литовсько-руське право передбачало складну систему злочинів.

До категорії найтяжчих зараховувалися злочини *проти держави* (повстання, втеча до ворога, зрада, передача ворогам фортеці, замах на урядовців, передусім суддів, звільнення в’язнів тощо). Найтяжчим вважався раніше невідомий злочин *образи маєстату* (змова проти володаря, його життя та здоров’я; намагання усунути Великого князя з престолу або зайняти його місце після смерті). За зневагу маєстату вважалась критика великокнязівських розпоряджень, вироків, невідповідна поведінка при дворі тощо. До категорії найтяжчих належали також злочини *військові* (втеча з поля бою, продаж і вивезення до ворожих країн зброї тощо), *службові* (підробка та використання піддроблених документів, печаток князя, фальшивомонетництво тощо). Обов’язковою карою за ці злочини була страта.

Серед злочинів *проти релігії* виокремлюються богохульство, ересі тощо; *проти родини* — двоєженство, кровозмішення, викрадення жінки, побиття батьків тощо; *проти моралі* — згвалтування, проституція, позашлюбні статеві зносини тощо. Під впливом церкви за ці злочини винуватих засуджували здебільшого до смертної кари.

З-посеред злочинів *проти особи* виокремлювалося вбивство (“мужебойство”), яке поділялося на навмисне чи з необережності. Навмисне вбивство могло мати форму тяжкого, звичайного і

легкого. Як тяжкі кваліфікувалися вбивства підступом або з використанням вбивцею близьких зв'язків із жертвою. Легкі наближалися до вбивства з необережності, хоча до цієї категорії зараховувалося вбивство власної дитини чи дитини, народженої поза шлюбом. Такі види вбивств, як вбивство випадкове і вбивство при самообороні, не підлягали покаранню.

Тілесні ушкодження поділялися на навмисні, ненавмисні й випадкові; неспровоковані і внаслідок провокації (“з чужого початку”). Обтяжувало провину застосування небезпечного або незвичного знаряддя злочину. Особливо переслідувалася участь у двобої, який був заборонений.

Злочини *проти честі і свободи* стосувалися виключно охорони шляхетських прав і вольностей. Кожний замах на честь і свободу шляхтича суворо карався. Найтяжчим для шляхтича був закид щодо його позашлюбного походження.

Суспільно небезпечними вважалися *майнові злочини*: пограбування, крадіжка, що, залежно від вартості вкраденого (більше чи менше як 4 копи грошей), поділялися на тяжкі й легкі; користування краденим, знищення чи пошкодження чужого майна, підпал тощо. Виокремлюються так звані “квалти” — наїзди на дім чи садибу. Покарання за ці злочини залежали від наслідків вчиненого.

Систему покарань становила комбінація викупів і публічних кар. Спочатку переважали майнові штрафи, що надходили потерпілому (школа), родичам убитого (головщина), у скарбниці держави (наклад). Пізніше, після прийняття статутів, майнові покарання у багатьох випадках було замінено смертною карою. Смертна кара поділялася на просту (відрубання голови, повішення) і кваліфіковану (спалення, посадження на палю, закопування живим у землю тощо). До простих людей широко застосовувалися болісні й калічицькі покарання. За крадіжку злодія карали відрізуванням вуха, за протиморальні злочини — відрізуванням губ і носа. Ув'язнення застосовувалось здебільшого як превентивний засіб (затримання злочинця до суду), а також — до невиконавчих боржників. Згодом воно застосовується як кримінальне покарання на незначні терміни від 3 тижнів до 1 року 6 тижнів і поділяється на легке (наземне) і важке (підземне).

Шляхтичів карали також позбавленням прав і честі — “виволенням” (вигнанням за межі міста чи села й оголошенням поза за-

коном). Позбавлений честі втрачав свої шляхетські права і привілеї. Ця кара застосовувалася передусім за державні та військові злочини.

При карах на смерть і позбавлення честі додатковим покаранням були конфіскації майна, хоча інколи вони застосовувалися і як основні. Конфісковане майно йшло на покриття шкоди, решта переходила у власність держави.

На українських землях литовської доби тривалий час зберігався притаманний давньоруському праву *обвинувально-змагальний процес*. Судочинство починалося заявою заінтересованої особи або її родичів. Позивач повинен був сам зібрати і подати на суді докази. Але у XVI ст., як це закріплено у Другому Литовському статуті 1566 р., з'являються *елементи слідчого (інквізиційного) процесу* із застосуванням тортур. Суд, не чекаючи заяви потерпілого, мав право сам порушити справу. Допускалося представництво сторін: Статутом 1529 р. запроваджувалася норма, що передбачала участь у суді адвокатів, які називалися прокураторами, або речниками. Судовими доказами вважалися власне зізнання (для чого допускалися тортури), показання свідків, характеристика підсудного "добрими людьми", речові докази, письмові документи, присяга.

* * *

Руїнація Давньоруської держави призвела до того, що її землі опинилися під зверхністю сусідніх держав, насамперед Литви й Польщі. Українські землі, які увійшли до складу Литовського князівства, помітно вплинули на його державно-правовий розвиток. Високим рівнем культури, сталими правовими формами й традиціями вони сприяли еволюції князівства в Литовсько-Руську державу. Вікові традиції української державності не переривалися, але в подальшому їхній розвиток обмежувався місцевим самоврядуванням.

Литовсько-руське право багато в чому наслідувало й продовжувало давньоруське звичаєве право. Литовські статuti — видатні пам'ятки права литовського, українського та білоруського народів. За змістом, високим рівнем законодавчої техніки вони вважаються одними з найпрогресивніших на той час документів європейської юридичної думки.

Завдання для самостійної роботи

1. З'ясуйте історичні обставини входження українських земель до складу Великого князівства Литовського. Які існують погляди вчених на характер приєднання українських земель до складу Великого князівства Литовського?
2. Чим зумовлювався процес об'єднання Литви й Польщі? Розкрийте обставини укладання та зміст польсько-литовських уній. Поясніть, які наслідки для українських земель мали польсько-литовські унії.
3. Проаналізуйте соціально-станову ієрархію князівства, при цьому зверніть увагу на зміни, що відбулися в процесі шляхтизації суспільства. Поясніть сутність і наслідки для українського суспільства аграрної реформи (за Уставою на волюки 1557 р.).
4. Складіть схему суспільного ладу на українських землях Литовсько-Руської доби. Дайте соціально-правову характеристику основних соціальних верств.
5. Поясніть, як відбувався процес централізації Великого князівства Литовського. Складіть схему державного устрою Литовсько-Руської держави. Охарактеризуйте форму правління і систему органів центрального й місцевого управління Великого князівства Литовського.
6. З'ясуйте, які зміни відбувалися в повноваженнях центральних органів управління — Великого князя, пани-ради, Вального сейму — і якими факторами вони були спричинені. Поясніть, як особливості розвитку Литовсько-Руської держави вплинули на формування центральних посад урядовців і розкрийте їх повноваження.
7. Охарактеризуйте систему місцевого управління після ліквідації удільних князівств і розкрийте повноваження воєвод, каштелянів, старост та інших посадовців. Зверніть увагу на зміни, які відбулися в устрої більших міст Литовсько-Руської держави на основі самоврядування.
8. Складіть схему судоустрою в Литовсько-Руській державі до і після судової реформи середини XVI ст. Дайте характеристику судових органів.
9. З'ясуйте призначення Привілейних грамот (Привілеїв) та Земських уставних грамот як джерел права. У чому полягає

принципова відмінність між цими правовими актами князівської влади та Привілейними грамотами? Які норми права вони містили?

10. Охарактеризуйте зміст Судебника Казимира IV Ягелловича і з'ясуйте, які правові відносини він регулював.
11. Поясніть, які причини зумовили кодифікацію права у Великому князівстві Литовському та за яких обставин було прийнято 1529 року Перший Литовський статут. Охарактеризуйте його зміст, зокрема зверніть увагу на норми державного, приватного, кримінального та процесуального права. Поясніть, яке значення, на вашу думку, мало положення Статуту: "Всіх у Великому князівстві Литовському одним правом судити мають".
12. З'ясуйте, який документ юридично оформив шляхтизацію суспільно-політичного устрою Великого князівства Литовського і в чому це виявилось?
13. Розкрийте зміст і значення Другого Литовського статуту 1566 р.
14. Поясніть, в який спосіб відбувалася рецепція магдебурзького права і назвіть причини поширення його в українських містах.
15. Охарактеризуйте розвиток цивільного права Литовсько-Руської доби. Які зміни відбулися в інститутах виконання зобов'язань, спадку, сервітуту та ін.?
16. Охарактеризуйте розвиток родинного права в Литовсько-Руській державі. Зверніть увагу на розвиток правового інституту опіки та поясніть, чим це було спричинено.
17. Охарактеризуйте процес розвитку кримінального права Литовсько-Руської доби. З'ясуйте, яка тогочасна західноєвропейська кримінально-правова доктрина вплинула на литовсько-руське право, розкрийте її сутність, зробіть висновок, як це позначилося на правовій системі Великого князівства Литовського.
18. Відстежте динаміку поняття та складу злочину. Охарактеризуйте основні види злочинів, поясніть, які з них належали до категорій найтяжчих і тяжких.
19. Розкрийте мету покарань та охарактеризуйте види покарань за русько-литовським кримінальним правом.

20. Сформулюйте основні риси феодального кримінального права Великого князівства Литовського.
21. Пригадайте з попередніх тем, який характер, притаманний давньоруському праву, традиційно мав судовий процес. З'ясуйте, чи зберігався він на українських землях литовської доби. Розкрийте зміст обвинувально-змагального процесу.
22. З'ясуйте, у якому юридичному документі Великого князівства Литовського середини XVI ст. було встановлено елементи слідчого (інквізиційного) процесу. Охарактеризуйте зміст слідчого (інквізиційного) процесу та особливості його застосування на українських землях.
23. Проаналізуйте призначення в суді представництва сторін. Розкрийте функції прокураторів (адвокатів). Охарактеризуйте види судових доказів.

Література

Основна

1. *Історія держави і права України. Академічний курс: У 2 т. / За ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина. — К., 2000. — Т. I. — С. 128–202.*
2. *Історія держави і права України: Підручник: У 2 ч. / За ред. А. Й. Рогожина. — К., 1996. — Ч. I. — С. 102–169.*
3. *Іванов В. М. Історія держави та права України: Навч. посіб.: У 2 ч. — К., 2002–2003. — Ч. I. — С. 54–67.*
4. *Іванов В. М. Історія держави і права України: Навч. посіб. — К., 2003. — С. 67–88.*
5. *Іванов В. М. Практикум з історії держави і права України. — К.: МАУП, 2006. — С. 76–104.*
6. *Історія держави і права України: Хрестоматія / За ред. О. О. Шевченка. — К., 1996. — С. 35–63.*
7. *Історія держави і права України: Курс лекцій / За ред. В. Г. Гончаренка. — К., 1996. — С. 42–67.*
8. *Історія держави і права України: Навч. посіб. / За ред. А. С. Чайковського. — К., 2000. — С. 93–126.*
9. *Історія українського права: Навч. посіб. / За ред. О. О. Шевченка. — К., 2001. — С. 24–39.*

10. Кузьминець О. В., Калиновський В. С., Дігтяр П. А. Історія держави і права України: Навч. посіб. — К., 2000. — С. 45–73.
11. Кульчицький В. С., Тищик Б. Й. Історія держави і права України: Навч. посіб. — К., 2001. — С. 38–69.
12. Музиченко П. П. Історія держави і права України: Навч. посіб. — К., 1999. — С. 100–143.
13. Хрестоматія з історії держави і права України: У 2 т. / За ред. В. Д. Гончаренка. — К., 1997. — Т. I. — С. 50–122.
14. Хрестоматія з історії держави і права України: Навч. посіб. / Упоряд.: А. С. Чайковський (кер.), О. Л. Копиленко, В. М. Кривоніс та ін. — К., 2003. — С. 43–69.

Додаткова

15. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. — Ростов н/Д, 1995.
16. Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. — Львів, 1996.
17. Грушевський М. Історія України-Русі: В 11 т., 12 кн. — К., 1994–2000. — Т. 5.
18. Гурбін А. О. Копні суди на українських землях у XIV–XVI ст. // Укр. істор. журн. — 1990. — № 10.
19. Законодательные акты Великого княжества Литовского XV–XVII в. в. — Л., 1936.
20. Івановська О. П. Звичаєве право в Україні: Етнотворчий аспект: Навч. посіб. — К., 2002.
21. Лащенко Р. Лекції по історії українського права. — К., 1998.
22. Пашуто В. Т. Образование Литовского государства. — М., 1959.
23. Первый Литовский Статут 1529 года: Материалы республиканской научной конференции, посвященной 450-летию Первого Статута. — Вильнюс, 1982.
24. Русина О. Україна під татарами і Литвою. — К., 1998.
25. Статут Великого княжества Литовского 1529 года. Текст, перевод и словарь-комментарий. — Минск, 1960.
26. Статуты Великого князівства Литовського: У 3 т. — Т. 1. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. — Одеса, 2002.
27. Суд і судочинство на українських землях у XIV–XVI ст. / За заг. ред. П. Музиченка. — Одеса, 2000.

28. *Судебник Казимира* (1468 год). — Вильнюс, 2002.
29. *Терлюк І. Я.* Литовські Статути та їх застосування в Україні. — Львів, 1999.
30. *Тищик Б., Вівчаренко Б.* Суспільно-політичний лад і право України у складі Речі Посполитої та Литовської держави. — Л., 1996.
31. *Третий Литовский Статут 1588 года:* Материалы республиканской научной конференции, посвященной 400-летию Третьего Статута. — Вильнюс, 1988.
32. *Шабульдо Ф. М.* Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. — К., 1987.
33. *Яковлів А.* Українське право // Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. — К., 1993.

ТЕМА 7. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЛАД І ПРАВО НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Суспільний устрій

Актом Люблінської унії 1569 р. частина українських земель Великого князівства Литовського була вилучена з його складу і включена до Польського Королівства. Розпочався новий період перебування українських земель у складі Речі Посполитої. Польська експансія певною мірою позначилася на соціальній еволюції українського суспільства. Замість численних, строкатих суспільних груп у цю добу виокремлюється кілька дедалі більш суворо обмежених за правовим становищем суспільних станів.

Панівна верхівка суспільства (магнати й шляхта) являла собою соціальну базу колонізації українських земель. Здобувши за Люблінською унією право володіти землями на території Речі Посполитої, польські феодалі почали просуватися на українські землі, витісняючи з них місцевих власників і захоплюючи незайняті території. Після Берестейської церковної унії (1596 р.) ще більшої інтенсивності набуває процес приєднання українських феодалів до польського панства й польської культури. Економічним підґрунтям цих процесів був перерозподіл земельних багатств на користь групи польських, литовських, а також українських феодалів (*магнатів*), які попри національне походження належали до польської політичної еліти і являли собою вищий соціальний стан Речі Посполитої. За постановами сейму та королівськими універсалами магнатам-землевласникам роздаються земельні багатства Брацлавщини, Волині, Київщини та Лівобережної України. На цій території у XVI ст. створюються величезні латифундії, де безконтрольно панували магнати, які вважали себе “віце-королями” та “короликами”. Феодална анархія, характерна для Речі Посполитої, на українських землях взагалі була необмежена. Польські феодалі, об’єднавшись з українськими панами, почувалися в Україні ще незалежнішими від королівської влади, ніж на власне польській території.

Магнати, в тому числі й українського походження, входили до складу сенату в сеймі Речі Посполитої, де користувалися правом вето. Третім Литовським статутом їм надавалося право юрисдик-

ції не лише щодо селян, а й залежних від них феодалів. Самі ж вони користувалися правом широкого судового імунітету й підпорядковувалися юрисдикції лише королівського суду. У їхньому середовищі сформувався найвищий соціальний прошарок (*магнати-сенатори*), який був вирішальною політичною силою в державі. З представників цього стану кожні два роки сенатом призначалися 16 сенаторів-резидентів, з якими мав узгоджувати свої дії король.

Найбільшою групою феодального стану на українських землях була *шляхта*. Соціальне становище шляхти тривалий час було невизначеним і постійно змінювалося. Розрізненість і недостатня освіченість єднала значну кількість її представників з нижчими соціальними прошарками — заможними селянами й міщанами. Протягом першої половини XVI ст. неодноразово робилися спроби відокремити шляхту й підвищити її соціальний статус (1522 р. — постанова сейму про “вивід” шляхти; 1528 р. — перепис шляхти; 1545, 1552 рр. — складання списків шляхти під час ревізій-люстрацій замків і староств). Особи, які не мали змоги документально підтвердити своє шляхетське походження, позбавлялися шляхетства.

Економічним підґрунтям процесу відокремлення шляхти від інших станів став розвиток фільваркового господарства в Україні. На основі збірника литовського права “*Устава на волоки*” (1557 р.) з метою впорядкування сплати податків всі землі поділялися на волоки — земельні ділянки від 18 до 21 га. Кращі землі включалися у фільварки — господарства шляхтичів, які оброблялися закріпленими за ними селянами, а малородючі ділянки передавалися у користування селянам, приписаним до маєтку.

В “*Устава на волоки*” зазначалося: “Фільварки хочемо мати, щоб вони були зведені, причому якнайбільшого розміру, при кожних замках і дворах наших, крім тих, де б ґрунти погані або неродючі були, — такі (ґрунти) наказати людьми осаджувати...”

Акти королівської влади утверджували право земельної власності виключно за феодалами. Нехтуючи право селянського землекористування, що базувалося на звичаях, “за давністю”, феодали захоплювали кращі селянські наділи. При цьому вони посилювалися на відсутність у селян “юридичного права власності”.

Посилення політичної ролі та економіко-господарських функцій шляхти привело до встановлення режиму “*шляхетської демо-*

кратії". Низкою постанов сейму в 50–60 роках XVI ст. шляхта фактично була зрівняна в правах із магнатами. Запроваджуються представницькі станові органи шляхти — повітові сеймики, які обирали місцеві органи управління і послів на загальнодержавний сейм. Належність до шляхетського стану відтепер передавалась у спадок. Дарувати шляхетство мав право лише сейм, втрата ж шляхетського стану відбувалася за вироком суду або коли шляхтич поселявся у місті і займався там ремеслом чи торгівлею. Запроваджується єдиний для магнатів і шляхти порядок проходження військової служби.

Постановою сейму (1564 р.) були запроваджені спільні для шляхти і магнатів виборні земські суди, до юрисдикції яких належав розгляд усіх цивільних справ. Після Люблінської унії шляхетські права і привілеї були поширені й на верхівку українських феодалів. Більшість же дрібних феодалів, які не спромоглися довести своє шляхетське походження, були поневолені королівськими намісниками й старостами. Дехто з них отримав статус "замкових слуг" чи "служилих бояр" і, володіючи невеличкими маєтками, був зобов'язаний виконувати військові, адміністративні й поліцейські функції.

Духовенство становило окрему суспільну верству, до якої належали не тільки священики, а й їхні родини, весь церковний люд. Усі вони підлягали суду єпископа. Належність до соціальної верстви духовництва була спадковою. Після утворення Речі Посполитої православна церква втратила привілейоване становище, а після Берестейської церковної унії опинилася під загрозою цілковитого знищення. Польська влада контролювала призначення на вищі церковні посади, віддаючи перевагу "слухняним" священнослужителям. Православних усунули від участі в управлінні державою, їх не призначали на вищі адміністративні посади на місцях. В умовах посилення католицької експансії православна церква взяла на себе місію політичного представництва українського народу, охоронця національних прав і традицій.

Селянський стан охоплює всі різноманітні групи селянського населення попередньої доби. На українських теренах жили переважно селяни, які за правовим становищем поділялися на державних (проживали на королівських землях) і приватновласницьких (мешкали на землях феодалів чи церкви).

Приватновласницьких було більше і за ступенем *залежності* від *феодалів* вони поділялися на три соціальні групи. Першу становили особисто *вільні* селяни або *кмети*, які мали право безумовного виходу від феодала після виконання своїх зобов'язань. Кмети мали землю і, відповідно, врожай для забезпечення потреб своєї родини. Другою була група *напіввільних* селян, які ще мали право переходу, але з певними обмеженнями (виплата викупу, надання замість себе "селянина-замісника" тощо). Це були й селяни-данники, вони сплачували феодалу натуральні і грошові податки. До третьої групи належали селяни, які повністю *втратили волю* (право виходу). Вони були особисто залежними від пана й відбували повинності переважно у формі панщини. Кількість селян цієї групи постійно збільшувалася, посилювалася їх експлуатація.

Державним селянам спершу жилося порівняно легше. Але з появою на королівських землях у другій половині XVI ст. фільварків на них було накинута ярмо тих же повинностей, що й на селян панських. Вони не могли залишити своє господарство без дозволу управителя маєтку.

Розширення *фільваркових господарств* стало причиною збільшення кількості безземельних і малоземельних селян. У західноукраїнських повітах вони становили більшість селянства. Це були так звані загородники, які мали невеличкі садиби, городи та орну землю у розмірі не більше трьох моргів (близько 1,8 га); халупники, які мали лише будиночок і город; коморники та підсусідки, які мешкали у чужих дворах. Окрім панщини, вони мали найматися на інші роботи, щоб сплатити грошовий оброк.

Внаслідок "*волочної поміри*" (1557 р.) фактично *припинилося вільне землекористування* і процес закріпачення селянства набрав ще більших обертів. Панщина з двох тижнів на рік збільшилася до двох днів на тиждень. "Артикули" Генріха Валуа (1573 р.) надали право феодалам запроваджувати необмежену панщину "по волі пана". За Третім Литовським статутом (1588 р.) селянин, який прожив на землі пана десять років, набував статус кріпака. Удвічі, з десяти до двадцяти років, збільшувався термін розшуку кріпаків-втікачів. Цей статут встановив вигідний для панства порядок, за яким селяни "мають бути осажувані на землях і розумітись за отчичів". Феодали отримали право продавати, купувати, дарувати, передавати у спадщину, віддавати як заставу, судити й карати своїх селян.

Законодавство закріплювало лише обов'язки селян, а не їх права. Не задовольняючись цими нормами, феодалі на свій розсуд складали ще суворіші власні кодекси щодо підлеглих селян. Особливо жорстокого гноблення зазнавали українські селяни з боку середніх та дрібних польських шляхтичів — управителів або орендарів магнатських маєтків. Як зазначає у своєму Описі України Г. Боплан, українські селяни виконували “тисячі виснажливих і несправедливих вимог..., поміщики, відбираючи маєтки від селян, розпоряджаються вільно і життям їх... Багато хто з них (селян) від рабства рятується втечею”.

Міське населення за своїм соціальним становищем поділялося на три основні групи: міський патриціат, власне міщанство і міські низи.

На вищому щаблі соціальної ієрархії перебував невеликий за чисельністю *міський патриціат*: впливові сім'ї багатіїв, найзаможніші купці та власники ремісничих майстерень. Аристократичний прошарок міст утворювали переважно іноземці. До того ж влада надавала іноземним колоністам широкі соціально-економічні права, пільги та привілеї.

Власне міщанство (“поспільство”, “бюргерство”) становили звичайні повноправні мешканці міст: середні та дрібні торгівці, ремісники, майстри, власники невеличких промислів і майстерень. Бюргерство, невдоволене привілейованим становищем міської аристократії, перебувало в опозиції до неї й прагнуло розширити свої права. Міщани-українці зазнавали також національно-релігійних утисків. Вони були обмежені у праві займатися торгівлею та деякими прибутковими видами ремісництва. Ї прожити могли тільки у певному районі (у Львові це була Руська вулиця), як правило, у передмісті, а то й за межами міста.

Більшість населення міст становили *міські низи* — “робітні люди”, “партачі”, ремісники, що розорилися, підмайстри, учні, голога, плебс. Посилення соціального, національного та релігійного гноблення, експлуатації міських низів змушувало голоту чинити опір; час від часу через це виникали навіть локальні конфлікти.

Інтенсивний розвиток ремесла спричинив появу в містах об'єднань — *цехів*. Члени цих своєрідних професійних корпорацій за соціально-правовим станом не були рівними. Повноправними вважалися лише майстри; вони мали високу кваліфікацію й

володіли майстернями, де працювали кілька найманих підмайстрів та учнів. Очолювали ці об'єднання цехові старости ("цехмейстери"), яких обирали з-посеред найвпливовіших майстрів. Вони розпоряджались майном, керували справами цеху, здійснювали в ремісничих громадах судові повноваження з цивільних, господарських і дрібних кримінальних справ.

Соціально-правове становище міського населення залежало також і від категорії міста, де воно проживало. Більша частина міст, особливо дрібні та середні, була перетворена у приватну власність польських та українських магнатів. Менша ж їх частина, особливо ті, що займали важливе стратегічне положення, вважалися королівськими і управлялися королівськими старостами.

Мешканці королівських міст виконували загальнодержавні й міські повинності (будували й ремонтували споруди та шляхи, утримували адміністрацію, міську варту, виробляли зброю і боеприпаси, створювали ополчення у разі нападу ззовні тощо). Вони сплачували особливий податок на користь старости — десятину від торгівлі. Інші податки визначалися залежно від кількості землі, що перебувала у користуванні, наявності будинків, ремісничих майстерень тощо. Усі міщани сплачували подимний податок.

Жителі приватновласницьких міст, крім сплати загальнодержавних податків, виконували повинності на користь власника й не могли без дозволу адміністрації залишати місто.

Мешканці самоврядних міст, хоча й були юридично вільними, але також не звільнялися від повинностей і податків.

Починаючи з останньої третини XVI ст. в містах поширилася діяльність *православних братств*. Найвідомішими з них були: Львівське, Луцьке, Київське, Перемишльське. Братства створювали школи, друкарні, сприяли будівництву храмів, намагалися виборювати громадянські та релігійні права православних у судах та станово-представницьких органах влади — сеймиках і сеймах.

Органи влади й управління

Державний лад Речі Посполитої поширювався на українські землі, що належали Польщі (Галичина з Холмщиною), а також на ті, які раніше входили до складу Литовського князівства (Волинь, Поділля, Київщина із Задніпрянщиною).

Вищі органи влади й управління. Законодавча влада належала *Вальному (всепольському) сейму*, який складався з трьох станів: король, сенату й посольської ізби (зборні).

Державу очолював *король*. З 1386 р. його починають обирати на особливих сеймах. Отже, за *формою правління* це була *дворянська республіка на чолі з королем*. Державний статус королівської влади визначався “*Артикулами*” Генріха Валуа, французького принца, обраного 1572 року королем Речі Посполитої. Король відмовлявся від успадкування влади, питання війни і миру зобов’язувався вирішувати з урахуванням думки сенату. Він повинен був що два роки скликати сейм, а в разі порушення ним прав і привілеїв шляхти вона мала право відмовитися підкорятися королю.

Сенат, у якому головував король, об’єднував вищих посадових осіб Речі Посполитої. Сенатори в сеймі не голосували, а лише висловлювали свою думку з розглядуваних питань. На цій основі король або за його дорученням канцлер формували “*конклюдію*” — загальний висновок сенаторів. *Посольська ізба* складалася із 170 послів (делегатів), яких обирали на шляхетських повітових сеймиках.

Сейм мав виключне право ухвалювати закони, встановлювати податки, визначати напрями зовнішньої політики, санкціонувати скликання ополчення (посполитого рушіння). Рішення сейму могли ухвалюватися тільки *одностайно (одноголосно)*, бо діяв принцип “*вільного вето*”.

Центральне управління здійснювали король та вищі посадові особи держави. Так, коронний маршалок відав королівським двором, коронний канцлер — королівською канцелярією, коронний підскарбій — скарбницею корони, коронний гетьман очолював польське військо.

Місцеве управління, судова і військова влада на місцях перебували в руках панства і шляхти. Після Люблінської унії 1569 р. *обласні привілеї* були порушені, а територія України поділена на *воєводства* (старі — Руське, Белзьке та Подільське й нові — Волинське, Брацлавське, Київське, а з 1630-х років — Чернігівське) на чолі з воєводами і на сімнадцять судових *повітів* на чолі зі старостами і земськими суддями. У деяких воєводствах поряд з повітами зберігались і такі адміністративно-територіальні одиниці, як *землі*. На українських теренах, що входили до складу Литви, продовжували існувати *волості*, з яких склалися повіти. Своєрідний

статус мали *староства*, що були як адміністративно-територіальними, так і господарськими одиницями. Їх отримували від короля за службу. В міста, де були фортеці, крім старост, призначалися каштеляни, на яких покладалися функції комендантів.

Система органів місцевого управління створювалася відповідно до нового адміністративно-територіального поділу. Основними місцевими керівниками залишилися *воєводи*, *старости* та *каштеляни*. Вони зберегли у своїх руках адміністративні й судові функції, а також військову владу на своїх територіях. На всіх ланках місцевого управління було створено численний штат посадових осіб — *урядників*, *писарів* тощо. Але збільшенню ролі чиновницького апарату перешкоджала шляхта, яка зберігала значний вплив на місцеве управління насамперед через *шляхетські сеймики* у волостях, земствах і повітах.

На селі деякий час продовжували діяти *сільські сходи* або сільські громади, які обирали *сільських старост*. До волосного управління входили *волостель* і *писар*. З поглибленням кріпосного права і посиленням політичного впливу шляхти ці залишки громадського самоврядування зникли. Воєводською і старшинською адміністрацією в селах призначалися *управителі*. На приватновласницьких землях управителів у селах і волостях призначали власники.

У містах порядок управління був досить різноманітним і будувався залежно від категорії міста. У королівських містах адміністрацію формувала королівська влада, у приватновласницьких — магнати, шляхта, церква, яким належало це місто чи містечко. Управління здійснювалося призначуваними *війтами* та їх помічниками. В деяких містах міщанам дозволялись окремі елементи самоврядування: верхівка міщан могла обирати одно- чи двопалатні *ратуші*, *“радовці”*, які допомагали війту. У цілому ж власники міст — феодала, а також королівська адміністрація втручалися в соціально-економічне життя міст, обкладали населення непомірними податками й повинностями, а інколи й просто грабували. Тому міщани всіляко (за певну винагороду) домагалися від королівської влади переведення їхніх міст на самоврядування на основі магдебурзького права.

Мешканці самоврядних міст щорічно обирали *магістрат*, який складався з двох колегій — *ради* і *лави*. Міську раду утворювали обрані, як правило, з багатих міщан, радці (радники, ратмани). Рад-

ці обирали зі свого складу бургомістрів (бурмістрів), які головували на засіданнях ради. Рада виконувала адміністративні та господарські функції, а також функцію суду в цивільних справах. Міська рада також обирала або призначала лаву, яка була судовим органом. До її складу входили лавники на чолі з війтом.

На чолі магістрату стояв *війт*, якого обирав магістрат і затверджувала королівська адміністрація. При магістраті служили *городничі* і *возні*, на яких покладалися поліцейські та інші функції, у тому числі й судових виконавців. Магістратською канцелярією завідував писар.

Судова система ґрунтувалася на становому принципі побудови суспільства і була залежною від адміністративної влади.

Вищими судовими інстанціями були *сеймовий та королівський суди*, де судилися магнати і родовита знать. Основною ж судовою ланкою були створені в повітах земські, гродські та підкоморські суди.

У *земських судах*, які збиралися на сесії тричі на рік, розглядалися кримінальні та цивільні справи шляхти. Апеляційними інстанціями для них були *Коронний і Литовський трибунали*. Посадові особи земського суду (суддя, підсудок і писар) обиралися повітовими шляхетськими сеймиками.

Найтяжчі кримінальні справи шляхти та інших людей розглядали *гродські (міські, замкові) суди*, в яких головними суддями виступали воєводи і старости. Тут також судили злочинців, які були затримані на місці злочину, і розглядали справи про повернення челяді і невіільних селян. Гродські суди поділялися на вищі й нижчі. Вищий був судом другої інстанції і до його складу входили головні судді. Нижчий суд діяв у складі намісника головного судді, шляхтича й писаря. Засідання гродських судів відбувалися щомісячно і тривали перші два тижні. На гродські суди покладалося й виконання вироків, в тому числі інших судів повіту.

Функції встановлення межових знаків, розгляду конфліктів щодо меж земельних володінь феодалів покладалися на *підкоморський суд*, який діяв на Правобережній Україні на підставі Статуту 1566 р. Справи тут розглядалися одноособово суддею — підкоморієм.

Важлива роль у судовій системі повіту належала *замковим канцеляріям*. Основним їх призначенням було оформлення майнових угод, реєстрація заяв про вчинення злочинів тощо. Відповідно до

Волинського привілею 1569 р. судочинство в судових установах повітів здійснювалося переважно “руською”, тобто українською мовою.

Магнати і шляхта мали *вотчинні* (доменіальні) суди, де вони особисто чи, за їхнім дорученням, управляючи маєтків чинили суд над залежними селянами. Справи розглядалися з урахуванням волі феодала та місцевих звичаїв. Різновидом по суті доменіального суду були суди власників у приватновласницьких містах.

У самоврядних містах основними видами судів були *поточний* та *виложений*. Поточний суд розглядав переважно цивільні та господарські спори і збирався не пізніше як на третій день після подання заяви позивачем. Він працював у складі заступника вїйта, кількох бургомістрів, радців і лавників. До юрисдикції виложеного суду належали кримінальні й цивільні справи, а також справи, що передавалися на його розгляд поточним судом. Сесії виложеного суду скликалися тричі на рік і тривали до двох тижнів кожна. Головував на них вїйт. Судові функції здійснювали також магістрати й ратуші. *Магістратські суди* цивільні справи розглядали у складі ради на чолі з бурмістром, а кримінальні — лавою на чолі з вїйтом. До розгляду найтяжчих кримінальних справ (убивство, розбій, посягання на життя шляхтича тощо) залучався міський староста. Староста разом з вїйтом розглядав судові справи також тоді, коли сторонами виступали мішани і волосні люди. У ратушних містах судочинство здійснювалося за участю вїйта або бургомистра під головуванням міського старости чи іншого урядовця. Судом другої інстанції, де можна було оскаржити рішення міських судів, був підвоевода.

Церковні суди, роль яких на українських землях була значною, поділялися на *духовні*, *доменіальні* і *монастирські*. Духовні суди розглядали справи про порушення християнських канонів, церковних обрядів, норм моралі, про розлучення, подружню зраду, майнові спори між подружжям, про спадщину тощо. Юрисдикції церковного доменіального суду підлягали дрібні цивільні й кримінальні справи підвладних церкві людей, селян, що жили на церковних землях. Аналогічними правами користувалися монастирські суди. Судові функції виконували церковні ієрархи (єпископи, протопопи). За часів П. Могили церковна юрисдикція була зміцнена запровадженням консисторського суду митрополита, який діяв як вищий церковний суд.

На королівських землях продовжували існувати *залишки копних або громадських судів*, які діяли на основі норм звичаєвого права і розглядали цивільні й дрібні кримінальні справи (крадіжки, бійки, легкі поранення тощо), що виникали між королівськими селянами. Діяльність цих судів перебувала під впливом представників королівської адміністрації.

Основні риси права

Джерела права. Правова система на українських землях після Люблінської унії 1569 р. формувалась на основі звичаєвого руського права та законодавчих документів польсько-литовського законодавства (статутів, судебників, сеймових постанов, привілеїв тощо).

Королівські та великокнязівські грамоти, "Устава на волоки", Литовські статuti визнавалися польськими судами основними джерелами чинного права. Звичай, як джерело права, відійшли на останнє місце. Однак спочатку роль польського права у регуляції суспільного життя на українських територіях не була значною. У Польщі на той час ще не була вирішена проблема кодифікації права, хоча й діяли окремі збірники законів і статuti. Зважаючи на це, більшість дослідників стверджують про рецепцію Річчю Посполитою більш розвиненої правової системи, що склалася у Великому князівстві Литовському на основі київського права.

На українських землях продовжував діяти *Другий Литовський статут 1566 р.*, який взагалі вважався українським. Після зміни у державному становищі Литви за Люблінською унією польські феодали вимагали виправити та доповнити текст Другого статуту відповідно до польського законодавства. Проте комісія на чолі з литовським підканцлером Л. Сапегою підготувала проект Статуту на засадах самостійності і повноправності Великого князівства Литовського. По суті це суперечило умовам унії. Тому, вірогідно, він і не розглядався сеймом Речі Посполитої. 1588 року цей проект був затверджений королем Сигизмундом III як *Третій Литовський статут 1589 р.* Він набрав чинності у Великому князівстві Литовському, а також на українських землях ("нових воєводствах"), що відійшли до Польщі. Структурно він складався з 14 розділів і 488 артикулів. Виданням 1588 року у Вільно Статуту давньорусь-

кою мовою був завершений процес уніфікації правових систем на українських землях. Замість різноманітних місцевих прав було створено загальне “посполите право”. На початку XVII ст. Статут 1588 р. перекладено польською мовою, доповнено положеннями з польських конституцій і в 1614 р. надруковано польською мовою. При перекладі в цій редакції Третього Литовського статуту знайшли своє відображення окремі принципи польського феодального права.

Статут 1588 р. — найдосконаліший кодекс феодального права. Він всебічно регулював суспільні відносини, містив досконалі та той час норми державного, адміністративного, цивільного і кримінального права. У Статуті юридично закріплювалося панівне становище шляхти, оформлялося остаточне закріпачення більшості селянства, регламентувалося процедура судочинства. Як зазначають І. Усенко та В. Чехович, прогресивним було декларування обмеження влади монарха законом, проголошення єдиності права для всіх громадян, відмежування судової влади від адміністрації. Статут 1588 р. захищав інтереси українського (руського) населення від польської експансії, гарантуючи право судитися за нормами свого звичаєвого права у копних (громадських) судах, вимагав, щоб суддів і управителів обирали з людей, які знали право і руське письмо. За своїми правничими якостями Третій Литовський статут стояв значно вище багатьох тогочасних західноєвропейських кодексів. Він мав чималий вплив на законодавство сусідніх держав, був чинним як офіційний збірник законів в Україні-Гетьманщині і діяв на українських землях аж до середини XIX ст.

Польська влада сприяла значному поширенню на українські землі *магдебурзького права*, відповідно до якого окремі міста дістали право самоврядування. В українському судочинстві застосовувалися положення з німецьких збірників у польському перекладі, зокрема “Статей магдебурзького права” Б. Гроїцького, “Зерцала саксонів” П. Щербича, “Права цивільного хелмінського” П. Кушевича. Однак місцева інтерпретація магдебурзького права не давала змоги містам стати цілковито самостійними і незалежними. Можна погодитися з думкою С. Юшкова, який вважав, що магдебурзьке право в українських містах застосовувалося лише як зразок юридичного регулювання.

Магдебурзьке право посилювало диференціацію міського населення: верхівка (шляхта, купецтво, власники майстерень) набула

панівного становища, а нижчі верстви городян усувалися від участі в управлінні містом.

Джерелами церковного (канонічного права) православної церкви були кормчі книги “Номоканон” і церковні устави Володимира і Ярослава. Основною кодифікацією католицького права був “Звід канонічного права” 1532 р.

***Цивільно-правове регулювання.** Одним з основних інститутів права того часу було *право власності*. Існував поділ речей на рухоме й нерухоме майно. До нерухомого за польсько-литовським правом належали маєтки, будівлі, землі, ліси, тобто усе, що було пов'язано із землею. Головна увага приділялася правовому регулюванню феодального землеволодіння (королівського, великокнязівського, магнатського, шляхетського, церковного). Власниками землі могли бути лише “вільні люди шляхетського, військового і громадянського стану”.*

Третій Литовський статут заборонив селянам відчужувати землі, на яких вони сиділи, без згоди своїх панів.

Правовий режим маєтків залежав від способу їх придбання. Вирізнялися: а) одержані у спадщину родові володіння (“отчини”, “дідини”); б) одержані в користування за службу на певний час (наприклад, “до живота”, “до волі панської”); в) “куплені”. Якщо власник купленого маєтку розпоряджався ним вільно, то щодо землеволодінь, отриманих іншими шляхами, існували певні обмеження. Так, за Литовськими статутами 1529 і 1566 р. власники родового і вислуженого майна могли продавати, міняти, дарувати лише третину такого майна. Зрозуміло, що ці обмеження суперечили як статусу шляхти, так і потребам господарського розвитку. Литовським статутом 1588 р. вони були остаточно скасовані.

Право володіння ґрунтувалося на пожалуванні господаря, яке підтверджувалося відповідною грамотою. У разі відсутності грамоти застосовувався принцип давності часу. За Статутом 1529 р. після 10 років володіння землею гарантувалася недоторканність таких володінь і будь-які позови визнавалися недійсними. За загальним правилом шляхетська земельна власність усіх видів була недоторканною. Винятком було майно державних злочинців, яке конфісковувалося.

Обов'язком кожного землевласника за Литовськими статутами 1529, 1588 р. було особисте несення військової служби. Крім того, він був зобов'язаний поставити на війну певну кількість озброєних

людей, що залежало від розміру володіння. Шляхтич, який не виконував військову повинність, втрачав право на володіння землею. Передбачалася можливість неприбуття на службу лише у зв'язку з хворобою.

У самостійний правовий інститут виокремилася і *спадкове право*. Вирізняли успадкування за законом, за заповітом і на основі звичаю. За *законом* діти ставали спадкоємцями майна своїх батьків. Однак у Польщі нерухоме майно переходило до синів і лише в разі їх відсутності маєтки успадковували дочки. Пізніше, за Литовськими статутами, до спадкоємців за законом почали належати діти, внуки, правнуки, а за їх відсутності — бічні кровні родичі (брати, сестри тощо). Що ж стосується батьківського, в тому числі купленого майна, то дочкам належало “тільки придане з четвертої частини”. Материнське ж майно, як рухоме, так і нерухоме, розподілялося між дітьми порівну.

У деяких випадках спадкоємці могли бути позбавлені спадщини. Так, втрачали свою частку батьківського майна дочка, яка виходила заміж без згоди батьків або за іноземця, вдова-шляхтянка, яка без згоди родичів виходила заміж за простолюдина.

За *заповітом* успадковувалося рухоме майно і куплена нерухомість, яка не входила в родову власність. Права заповідати майно не мали неповнолітні, ченці, сини, які не були відокремлені від батьків, залежні люди. За відсутності нащадків родове (батьківське) майно переходило до близьких родичів по чоловічій лінії, а материнське — успадковували родичі, які були ближче до материнської маєтності. У разі відсутності спадкоємців за законом і за заповітом майно визнавалося виморочним і переходило у власність держави.

Чимало конкретних питань успадкування Литовський статут 1588 р. відносив також до сфери регуляції норм Руської правди і звичаєвого права.

В умовах феодального суспільства *зобов'язальне право* не набуло значного розвитку. У натуральному господарстві були поширені насамперед договір *міни* і договір *дарування*. Чітко було врегульовано і договір *оренди*, який часто застосовувався на практиці. З розвитком грошових відносин поширюється договір *купівлі-продажу* спочатку рухомого, а потім і нерухомого майна. У деяких випадках (наприклад, у разі позики на суму понад “десять коп грошей”) закон вимагав письмової форми договору. Як спосіб забезпечення

виконання зобов'язань могла застосовуватися *застава* (землі, маєтку тощо).

Законом встановлювалися строки позовної давності 5 або 10 років. При укладанні угод застосовувалися й норми звичаєвого права (обов'язковою була присутність свідків, які “перебивали” потискання сторонами рук; виставлявся могорич, договір скріпляли присягою).

Право чітко регламентувало процедуру продажу, дарування або застави *маєтків*. Такі угоди склалися в присутності трьох–чотирьох свідків шляхетського походження і скріплялися підписами та особистими печатками. Про передачу маєтку робився запис у книзі замкового суду, а під час сесії земського суду запис переносився “до книг земських”.

Шлюбно-сімейні відносини врегульовувалися нормами звичаєвого права та окремими законодавчими актами, в основі яких були принципи християнського православного права. Шлюб передував зговір батьків нареченого і нареченої. Передбачалася згода сторін, тобто тих, хто вступав у шлюб. Питання розірвання шлюбу вирішувалося церковними судами, а спори про майнові відносини розглядалися світськими судами. Детально були врегульовані *майнові відносини*: у разі винуватості жінки її позбавляли приданого й віна, якщо винен був чоловік — його позбавляли віна; коли ж шлюб визнавався недійсним, придане залишалось жінці, а віно поверталось чоловікові. Пережитком патріархальних відносин було право батьків у разі злиднів, голоду чи іншого нещастя віддавати дітей у найми або в заклад. Батьки не відповідали перед судом на скарги своїх дітей.

Чіткого розмежування між нормами цивільного і кримінального права не існувало. *Кримінальне право*, що застосовувалося на українських землях, мало становий характер. Виявлялося це, з одного боку, у тому, що особисті і майнові права представників панівних станів захищалися посиленими санкціями. Наприклад, Литовський статут за образу шляхтича передбачав ув'язнення, а за образу нешляхтича — штраф. З іншого боку — відповідальність магнатів і шляхти за деякі злочини, порівняно з простими людьми, була значно меншою. В законодавстві і судовій практиці розрізнялися такі кримінально-правові інститути, як умисел, необережність, замах на злочин, закінчений склад злочину, співучасть, необхідна оборона, крайня необхідність. До суб'єктів злочи-

ну почали зараховувати не лише вільних, а й феодално залежних осіб. Підвищився вік кримінальної відповідальності: за Другим Литовським статутом він становив 14, а за Третім — 16 років.

Злочини поділялися залежно від їх об'єкта. Найтяжчими вважалися злочини *проти релігії* (віровідступництво, богохульство, хула Богоматері і святих, чаклунство). Далі йшли злочини *проти королівської і панської влади* (зрада, бунт, замах на життя і здоров'я короля чи пана, образа суду тощо). Злочинами *проти особи* вважалися вбивства, тілесні ушкодження, фізичні й словесні образи та ін. Вбивства, наприклад, каралися смертю. За вбивство шляхтича додатково встановлювалася плата родичам потерпілого. До злочинів *проти власності* належали крадіжка, грабунок, знищення чи пошкодження чужого майна тощо. Наїзди, розбій, грабіжництво, підпали каралися здебільшого стратою. Виокремлювалися й злочини *проти сім'ї та моральності* (примушування до одруження, шлюб із близькими родичами, двоєженство, згвалтування тощо).

Існувала розгалужена *система покарань*. Покарання передбачало відшкодування збитків та залякування за принципом "на страх іншим". За чинними нормами права відповідно до виду злочину визначався вид покарання, але не було визначено чіткої міри покарання.

Найвищим видом покарання була *смертна кара*, яка присуджувалася за релігійні й державні злочини, вбивство, грабіжництво, крадіжку, військові злочини, злочини проти сім'ї та моралі. Вирізняли *просту* (повішання, відрубання голови) і *кваліфіковану* смертну кару (спалення, четвертування, посадження на палю, закопування живим у землю). До селян та інших простих людей застосовувалися *калічницькі* (відрубання рук, ніг, відрізання вух, виколювання очей) та *тілесні кари* (биття киями, батогами, різками). За незначні злочини практикувалося наземне або підземне *ув'язнення* на декілька тижнів, місяців у башті, фортеці чи в'язниці. Крім того, засуджених використовували як робочу силу. Існувала досить складна система майнових покарань, яка включала "головщину" (грошову виплату родичам вбитого), конфіскацію майна, відшкодування збитків тощо.

До панів і шляхти, якщо вони не хотіли підкорятися судовому рішення, застосовувалося *виволання* (позбавлення прав і честі). Така людина втрачала шляхетство, право на майно, змушена була переховуватися за кордоном, бо в разі затримання її належало

вбити. Пізніше, у XVI ст., виволання було замінено на *опалу* (позбавлення громадянських прав).

Існування системи станових судів і вплив польського процесуального права певним чином позначилося на *судовому процесі*, передусім у шляхетському судочинстві. У земських судах процес мав *обвинувально-змагальний характер*. Помісну шляхту викликали до суду письмовою повісткою, тоді як для бідних шляхтичів було достатньо усного виклику. Представництво сторін здійснювали професійні адвокати. Вони складали присягу і не мали права отримувати надто великих гонорарів. У шляхетському судочинстві існували особливі процеси: “межова тяганина”, “про біглих селян” тощо.

У гродських судах поширилося застосування *елементів інквізиційного процесу*. Проте на відміну від західного зразка інквізиції судочинство на українських землях було, як правило, відкритим, обвинувачений мав право на захист.

До найважливіших *доказів належали*: показання свідків, “поличне” (речовий доказ), власне зізнання (для чого використовувалося катування). Беззаперечним доказом вважалася присяга шляхтича.

* * *

За Люблінською 1569 р. унією українські землі увійшли до об'єднаної держави Речі Посполитої і втратили залишки автономії. Українські території, що були захоплені Польщею, зазнавали відверто колонізаторських утисків та католицької експансії. Відбулися нові структурні зміни в українському суспільстві. В новий соціальний стан оформилась панівна верхівка, яка попри українську національну належність стала носієм польської державності, польського менталітету й культури. Остаточно закріпачене й позбавлене особистих і майнових прав українське селянство потерпало від посилення феодального гніту магнатів і шляхти.

Незважаючи на вплив польської колонізації, на українських землях зберігався високий рівень власної правової культури. Функцію політичного представництва українського народу взяла на себе православна церква. Охоронцями національних прав і традицій в українських містах виступають православні братства.

В умовах спольщення української еліти центром визвольного руху в Україні, головним чинником українського державотворення стала Запорозька Січ.

Завдання для самостійної роботи

1. З'ясуйте, які наслідки для українських земель мало утворення Речі Посполитої.
2. Охарактеризуйте зміни в панівній верстві українського суспільства польської доби. Проаналізуйте, чому вона являла собою соціальну базу колонізації українських земель. З'ясуйте, що стало економічним підґрунтям процесу відокремлення шляхти від інших станів та які зміни відбулися в її соціальному становищі.
3. Як вплинули на соціально-правове становище духовенства та православної церкви Люблінська 1569 р. та Берестейська 1596 р. унії? Яку місію взяла на себе православна церква в умовах посилення католицької експансії?
4. Дайте соціально-правову характеристику селянського стану, з'ясуйте при цьому різницю між правовим становищем державних та приватновласницьких селян, відмінності у становищі особисто вільних, напіввільних селян та селян, які повністю втратили волю. Розкрийте зміст правових актів та юридичних норм, внаслідок дії яких відбулося остаточне закріпачення селянства. До чого призводило посилення соціального, національного та релігійного гноблення, експлуатації українського селянства?
5. Які соціальні зміни характерні для жителів українських міст у період польського панування? З'ясуйте, яких утисків зазнавали міщани-українці і в чому конкретно це проявлялося.
6. Складіть схему органів центрального та місцевого управління на українських землях періоду польського панування.
7. Складіть схему судових органів на українських землях польської доби. Охарактеризуйте порядок створення, структуру та юрисдикцію земських, гродських, і підкоморських судів. Розкрийте характер діяльності та повноваження доменіальних та церковних судів. У чому полягали особливості судо-

чинства у самоврядних містах? Які зміни відбулися в діяльності копних судів?

8. Назвіть і охарактеризуйте джерела права, що діяли на українських землях у період польського панування. Поясніть, чому спочатку роль польського права у регуляції суспільного життя на українських територіях не була значною. З'ясуйте, які правові акти визнавалися основними джерелами діючого права, а які з часом стали другорядними.
9. Як відомо, на українських землях продовжував діяти Другий Литовський статут 1566 р., який загалом вважався українським. Що спричинило потребу у продовженні кодифікаційних робіт з виправлення та доповнення його тексту? Охарактеризуйте структуру, зміст та значення Третього Литовського статуту 1588 р. Чи правомірно стверджувати, що з прийняттям цього важливого джерела права був завершений процес уніфікації правових систем на українських землях?
10. Поясніть, чим було спричинено значне поширення на українські міста магдебурзького права. Які його джерела застосовувалися в українському судочинстві? З'ясуйте, як застосування магдебурзького права позначилося на соціально-правовому становищі міст і чи можна стверджувати, що магдебурзьке право в українських містах застосовувалося лише як зразок юридичного регулювання.
11. Проаналізуйте процес розвитку інституту права власності. Охарактеризуйте зміни у правовому регулюванні феодального землеволодіння.
12. Охарактеризуйте процес розвитку зобов'язального та спадкового права.
13. Охарактеризуйте шлюбно-сімейне право, зверніть увагу при цьому на характерні риси його розвитку та пережитки патріархальних відносин, які воно зберігало. З'ясуйте, які встановлювалися умови взяття шлюбу і як врегульовувалися майнові відносини у разі розірвання шлюбу.
14. Характеризуючи кримінальне право на основі аналізу норм Литовського статуту, з'ясуйте, в чому полягав його становий характер і встановіть, які кримінально-правові інститути розрізнялися в тогочасному законодавстві. Які зміни відбулися в суб'єктному складі злочину? Назвіть і охарактеризуйте основні види злочинів.

15. Розкрийте мету та види покарання. З'ясуйте, в чому проявлявся становий характер системи покарань, що діяла на українських землях у період польського панування.
16. Які зміни відбулися в судово-слідчому процесі на українських землях польської доби? Який характер мав судовий процес? З'ясуйте, стосовно яких злочинів провадився розшуковий процес, в яких випадках слідство і суд були обов'язковими. Розкрийте призначення та функції адвокатів. Охарактеризуйте основні види доказів, що застосовувалися в процесі слідства та в судовому процесі.

Література

Основна

1. *Історія держави і права України*. Академічний курс: У 2 т. / За ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина. — К., 2000. — Т. I. — С. 128–202.
2. *Історія держави і права України: Підручник*: У 2 ч. / За ред. А. Й. Рогожина. — К., 1996. — Ч. I. — С. 102–169.
3. *Іванов В. М.* Історія держави та права України: Навч. посіб.: У 2 ч. — К., 2002–2003. — Ч. I. — С. 68–84.
4. *Іванов В. М.* Історія держави і права України: Навч. посіб. — К., 2003. — С. 89–112.
5. *Іванов В. М.* Практикум з історії держави і права України. — К.: МАУП, 2006. — С. 105–126.
6. *Історія держави і права України: Хрестоматія* / За ред. О. О. Шевченка. — К., 1996. — С. 63–81.
7. *Історія держави і права України: Курс лекцій* / За ред. В. Г. Гончаренка. — К., 1996. — С. 45–70.
8. *Історія держави і права України: Навч. посіб.* / За ред. А. С. Чайковського. — К., 2000. — С. 127–167.
9. *Історія українського права: Навч. посіб.* / За ред. О. О. Шевченка. — К., 2001. — С. 24–39.
10. *Кузьминець О. В., Калиновський В. С., Дігтяр П. А.* Історія держави і права України: Навч. посіб. — К., 2000. — С. 45–73.
11. *Кульчицький В. С., Тищик Б. Й.* Історія держави і права України: Навч. посіб. — К., 2001. — С. 38–69.

12. Музиченко П. П. Історія держави і права України: Навч. посіб. — К., 1999. — С. 144–175.
13. Хрестоматія з історії держави і права України: Навч. посіб.: У 2 т. / За ред. В. Д. Гончаренка. — К., 1997. — Т. I. — С. 122–138.
14. Хрестоматія з історії держави і права України: Навч. посіб. / Упоряд.: А. С. Чайковський (кер.), О. Л. Копиленко, В. М. Кривоніс та ін. — К., 2003. — С. 70–91.

Додаткова

15. Бардах Ю., Леснодорский Б., Пиетрчак М. История государства и права Польши. — М., 1980.
16. Володарі гетьманської булави: історичні портрети. — К., 1995.
17. Грушевський М. Історія України-Русі: В 11 т., 12 кн. — К., 1994 — 2000. — Т. 7.
18. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. — К., 1994.
19. Законодательные акты Великого княжества Литовского XV–XVII вв. — Л., 1936.
20. Івановська О. П. Звичаєве право в Україні: Етнотворчий аспект: Навч. посіб. — К., 2002.
21. Крикун М. Г. Адміністративно-територіальне устроєство Правобережної України в XV–XVIII вв. — К., 1992.
22. Крикун М. Г. Поширення польського адміністративно-територіального устрою на українських землях // Проблеми слов'язознавства. — 1990. — Вип. 42.
23. Міщенко О. Політико-правова система Польщі в період шляхетської республіки до II Польської республіки. — Л., 1995.
23. Наливайко Д. Козацька християнська республіка. — К., 1992.
24. Статут Великого княжества Литовского 1588 года. Тексты. Справочник. Комментарии. — Минск, 1989.
25. Тищик Б., Вівчаренко Б. Суспільно-політичний лад і право України у складі Речі Посполитої та Литовської держави. — Л., 1996.
26. Шевальє П'єр. Історія війни козаків проти Польщі. — К., 1993.
27. Яковенко Н. Українська шляхта. — К., 1993.
28. Яковлів А. Українське право // Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. — К., 1993.

ДЕРЖАВА І ПРАВО КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

ТЕМА 8. ЗАПОРОЗЬКА СІЧ: ВІЙСЬКОВО- АДМІНІСТРАТИВНИЙ УСТРІЙ ТА ПРАВО

Запорозька Січ у козацькому державотворенні

Упродовж давньої історії України тією чи іншою мірою відбувалися контакти кочової та осілої цивілізацій, в яких можна побачити попередників козаків. Археологічні та писемні джерела свідчать про постійне проживання за часів Київської Русі серед тюркомовних кочівників на півдні сучасної України великої кількості волелюбних людей суто руського походження. Вітчизняні та іноземні джерела називали це населення *бродниками* (інколи — *берладниками*). Ймовірно, вони займалися мисливством, рибальством та військовою справою. Після ординської навали під загрозою нападів татарських загонів зі степу для жителів південного українського порубіжжя необхідність бути завжди готовими для оборони значно посилилась.

Проте виникнення як запорозького, так і українського козацтва загалом відбулося внаслідок різкої зміни суспільно-політичного клімату на українських землях у хронологічний відрізок кінця XV — XVI століть. Під натиском, з одного боку, литовсько-польських феодалів, які поширювали на українське порубіжжя кріпацтво, і в результаті агресії Кримського ханства — з іншого, українське суспільство опинилося під загрозою знищення.

Виникнення козацтва пов'язане з виходом членів різних соціальних груп у безлюдні степи південної України. Поширенню *уходництва* сприяла наявність великих природних багатств краю. Ці люди об'єднувалися у ватаги, полювали, займалися рибальством, збиранням меду диких бджіл. У разі потреби вони спільно нападали на татар, відбиваючи в них “ясир” і нагробовану худобу. З часом уходники перестали повертатися до своїх пограбованих і

спустошених татарами помешкань і перетворилися на постійних оборонців українських земель.

Козаки вважали за краще жити у постійній небезпеці, переносити труднощі освоєння цілинних земель, ніж терпіти свавілля та гноблення феодалів. Це була реакція на посилення кріпацтва, обмеження національних і релігійних прав українського народу. Козацькі землі відігравали роль своєрідного буфера між Кримським ханством і володіннями польських феодалів. Перша писемна згадка про українських козаків датується 1492 роком.

Основою поселенців-козаків становили селяни-втікачі. Але на нові землі переселялися не тільки бігла голота, а й заможні селяни, міщани і навіть дрібні шляхтичі, які мали широкі можливості для експлуатації бідняків. Хоча формально кожен, хто прибував на козацькі землі, діставав рівні з іншими права користуватися громадянськими землями, брати участь у самоврядуванні. Суспільною організацією козацтва була *“громада”*, яка, незважаючи на домінуючу роль заможного козацтва, переважно базувалася на демократичних принципах. Козаки займалися землеробством, скотарством, мисливством, рибальством, бджільництвом, промислами, ремеслами, виготовленням горілки й пива, продажем надлишкової продукції. Їхні слободи й хутори, порівняно із селами селян-кріпаків, вирізнялися значним добробутом. Серед козаків можна було знайти *“плотників для будівлі будинків і човнів... ковалів, зброярів, кравців... Всі козаки, — повідомляє згадуваний уже Г. Боплан, — вміють орати, сіяти, жати, косити... турбуються лише про корисне і необхідне, особливо в таких справах, які необхідні для сільського господарства”*. Вільна праця на вільній землі невіддільна від самої суті козацтва і становить одну з його фундаментальних рис. Козацтво відіграло вирішальну роль у господарському освоєнні Дикого Поля, поливаючи кров'ю і потом його землі.

Войовничості козацтво набувало у боротьбі із зовнішніми ворогами. Польська держава виявилася неспроможною захистити українців від татарсько-турецької агресії. Видатний український мислитель С. Оріховський-Роксолан так писав польському королю про жахливі масштаби цього варварського етноциду: *“Доки ти живеш у Краківському замку, люд Русі гине. Та ще й як гине! Цього без сліз і розповіді неможливо: ніхто людей не захищає, ніхто не боронить; міста попалено, фортеці зруйновано; багатьох слав-*

них лицарів посічено або забрано в полон; немовлят порубано, літніх — повбивано, дівчат згвалтовано прилюдно, жінок збезчещено на очах у чоловіків, молодиць пов'язано і забрано разом з реманентом і худобою..." В цих екстремальних умовах *за відсутності національної держави козацтво виступає як єдино можливий самозахист українського народу, якому загрожувала цілковита руйнація і фізичне винищення.*

У першій половині XVI ст. внаслідок спустошливих татарсько-турецьких набігів смуга осілості в Україні відсунулася далеко на північ. В умовах постійної загрози з боку кримських татар козаки об'єднувалися у військові загони. Помітну роль у цьому процесі у 50–70-х роках відіграв нижчий прошарок шляхетського стану (дрібна шляхта та бояри-слуги), позбавлений урядом спочатку Великого князівства Литовського, а потім Речі Посполитої шляхетських прав. З середини 90-х років у формуванні козацького стану стрімко підвищується роль селян і міщан.

Масове покозачення населення півдня України особливо виразно простежується в повстаннях 30-х років XVII століття. В цей період завершується формування основ суспільно-політичної організації "козацького устрою". На думку М. С. Грушевського, козацтво в першій чверті XVII ст. "стояло мов на роздоріжжі своєї соціальної еволюції, як антагоніст привілеїв шляхетства, логікою соціального розвитку воно було покликане того, щоб прийняти в свій протекторат міщанство... визволити його від феодального утиску, допомогти Україні перейти з феодальної доби в добу буржуазного будівництва".

Козаки мали окреме й своєрідне *соціально-правове становище*, проміжне між становищем шляхтича-поміщика і селянина-кріпака. Як і шляхтич, козак був зобов'язаний державі військовою службою. Як і селянин, козак здебільшого був хліборобом, бо обробляв землю власною працею. Але на відміну від шляхтича козак не мав залежних від себе кріпаків, на відміну від кріпака-селянина він був вільною людиною.

Польська держава визначала належність до цього стану виключно належністю до *реєстрового козацтва* — прийнятих на державну службу козаків, яких заносили до окремого списку (реєстру). Кількість їх не була значною і змінювалася залежно від зовнішніх і внутрішніх обставин. Реєстрові козаки звільнялися від юрисдикції феодалів, старост, міських магістратів, підлягаючи

виключній юрисдикції реєстрового війська. За службу вони отримували грошове жалування та низку привілеїв (право на землю, на промисли й торгівлю, звільнення від податків). 1625 року польський уряд затвердив військово-адміністративний устрій Війська Запорозького реєстрового, створивши шість полків по тисячі козаків у кожному. Уряд неодноразово призначав на керівні посади в полки відданих польській владі людей, але реєстровці, відстоюючи право на власне самоврядування, незрідка усували їх і обирали власних старшин.

Під час воєн уряд Речі Посполитої в декілька разів збільшував кількість реєстрового війська. Але відразу ж після завершення бойових дій польська влада, вбачаючи певну небезпеку для себе з боку багатотисячних формувань реєстрових козаків, значно обмежувала їх кількість. Це спричинило появу *козаків-виписчиків* (виписаних з реєстру). Вони мали повертатися до свого попереднього стану (селянство, міщанство), але змусити їх до цього польській адміністрації вже не вдалося. Тому виписчики, прагнучи позбутися свого невизначеного, нелегального становища, утворювали опозиційну групу, завжди готову повстати проти Польщі.

1638 року сейм узявся до надзвичайних заходів, затвердивши “Ординацію Війська Запорозького реєстрового”. В ній зазначалося: “На вічні часи позбавляємо козаків старшинства, всяких старовинних судових установ, права, доходів і інших відзнак, набутих ними... і бажаємо тих, кого в живих зберегло воєнне щастя, мати в стані простого народу, оберненого в холопів”. Виборність козацької старшини була скасована. Верховне керівництво реєстровцями відтепер належало коронному гетьманові. Військова й судова влада зосереджувалася в руках комісара, якого обирав сейм із середовища шляхтичів. Осавули й полковники призначалися зі шляхтичів, а сотники й отамани обиралися з козаків, які мали заслуги перед польськими властями. Кількість реєстру становила 6 тис. осіб. Для придушення можливих конфліктів серед козацтва в розпорядження старшого комісара була передана особлива гвардія з польської шляхти. Використовуючи реєстрове козацтво не лише для охорони кордонів і військових походів, а й для придушення опору народних мас, польська влада намагалась у такий спосіб розколоти українське суспільство.

За польської доби найбільшим центром українського козацтва стає район дніпровських порогів. Постійна загроза нападів татар і

турків, а також з боку урядових військ змушувала козаків будувати укріплені засіками з рублених колод городки або містечка, так звані "січі". У 1550-х роках на дніпровському острові Мала Хортиця було збудовано постійне укріплення-фортецю як форпост боротьби проти татарської агресії. Фундатором цієї козацької твердині був канівський староста князь Д. Вишневецький, котрий як представник аристократичного українського роду пов'язав в одну органічну цілісність традиції української княжої держави і української козаччини. Незважаючи на короткий термін свого існування, хортицька фортеця стала прототипом козацького укріплення, яке, утвердившись у 60–70-х роках XVI ст. на о. Томаківка, дістало назву *Запорозька Січ*. На Томаківській Січі вже існував Кіш — власна військова козацька організація, зародок державності. Наступними були Січі — Базавлуцька (1593–1638), Микитинська (1638–1652), Чортомлицька (1652–1709), Кам'янська (1709–1711, 1730–1734), Олешківська (1711–1728), Нова (1734–1775).

Кожна з них була надійною фортецею — мала міцні вали з частоколом зверху, башти з бійницями для гармат. Тут розміщувалися курені — великі приміщення, в яких проживали козаки, січова церква, арсенали, торговельні лавки; в центрі розташовувався майдан, де відбувалися загальні козацькі ради й інші громадські заходи. Січове товариство *формувалося* на добровільних засадах із чоловіків за умови православного віровизнання та проходження випробувального терміну. За *національним складом населення* крім українців, які становили більшість січовиків, тут знаходилися прихисток литовці, поляки, росіяни, білоруси, греки та представники інших національностей. На січових землях у різні часи проживали десятки тисяч чоловік. Станом на 1775 р., крім власне козаків, тут мешкало близько 50 тис. селян, які займалися хліборобством. Під владою Січі були землі Великого Лугу, Дикого Поля, значної частини Правобережжя й Лівобережжя. *Територія* Запорозьких Вольностей протягом XVI–XVIII століть охоплювала землі сучасних Запоріжжя й Дніпропетровщини і сягала Харківської, Миколаївської, Донецької, Луганської та Херсонської областей.

Постійна воєнна небезпека унеможливлювала активне господарське освоєння земельних угідь, розвиток промислів і скотарства. Тому з початку свого існування *Запорозька Січ перебрала на себе державну функцію захисту України*. Здебільшого це здійснювалося не лише без допомоги, а навіть всупереч волі польського уряду.

Січ стала справжньою військовою базою, де готувалися сухопутні та морські походи козаків на землі Османської імперії. Діючи активно і енергійно, запорожці були основним стримуючим фактором проти турецько-татарської агресії. Протягом другої половини XVI — першої половини XVII ст. вони здійснили десятки військових походів до Очакова, Ізмаїла, Кілії, Акермана, Сінопа, Трапезунда та інших турецьких фортець на Чорному морі. Легендарною славою овіяні імена Б. Ружинського, С. Кішки, М. Наймановича, П. Сагайдачного та інших ватажків, під керівництвом яких запорожці здобували переконливі перемоги, що супроводжувалися звільненням з неволі співвітчизників.

Збереглося чимало листів турецьких і кримських володарів, в яких вони скаржилися польському урядові на козаків. У відповідь польські можновладці заявляли, що не можуть вплинути на них, оскільки запорожці їм не підпорядковуються.

Переможна участь українського козацтва у битві з турками під Хотином (1621 р.) врятувала ослаблене польське військо від неминучої поразки, а Річ Посполиту від катастрофи. Польська влада “віддячила” козакам, відхиливши всі їх прохання про збільшення реєстру, соціально-економічні вольності та права православної церкви. Проте головним результатом цієї перемоги стало усвідомлення козаками своєї сили в міждержавних відносинах і дедалі більше перетворення Запорозької Січі на незалежну від польської влади державу.

Запорожці вважали себе самостійною військово-політичною силою і здійснювали незалежну від Речі Посполитої зовнішню політику. Запорозька Січ від свого заснування під проводом Д. Вишневецького виходить на міжнародну арену як самостійний чинник і вагома військова сила. В останній третині XVI ст. Кіш надав значну військову допомогу молдавському народу у боротьбі проти турецького поневолення. В цей час козацтво сприймалося як єдина реальна сила в боротьбі проти султанської Туреччини. Козаків намагалися залучити на свій бік австрійський двір, римська курія, трансільванський князь, молдавський господар, російський цар та інші правителі. У 1604 р. запорозьке козацтво своїм походом на Чорне море відвернуло вторгнення в Австрію турецького війська.

Запорожці активно втручалися у внутрішньополітичну боротьбу серед кримських правителів, надаючи допомогу тим претендентам на ханський престол, які дотримувалися союзницьких сто-

сунків із Січчю. У 1624 р. між козаками і Кримом було укладено союз про взаємодопомогу в боротьбі з Портою.

Позбавлені офіційного статусу в польській державі, а також платні запорожці активно займалися військовим найманством. На запрошення австрійського імператора вони взяли участь у Тридцятилітній війні в Європі (1618–1648 рр.). Козаки успішно діяли на Закарпатті (1619 р.), а після вступу Франції у війну з Іспанією — в тилу французьких військ (1635–1936 рр.), внаслідок чого французи змушені були залишити територію Бельгії та частину Люксембургу. Успішними були рейди запорожців у провінцію Шампань, дії із забезпечення відступу австрійських військ під Ландау, участь у взятті Дортмунда, інших міст та фортець. Зважаючи на високу мужність та військову майстерність запорожців, французький уряд у 1645 р. запросив 2,5 тис. козаків на свій бік, для участі у війні проти Іспанії. На боці Франції запорожці також воювали вдало і хоробро, відзначившись під час облоги та взяття фортеці Дюнкерк.

У польсько-російських війнах першої третини XVII століття запорожці виступали на боці Речі Посполитої. Але зневірені в тому, що польський уряд визнає їх права, козаки незрідка переходили на службу до російського царя. Під тиском показаних селян П. Сагайдачний у 1620 р. пропонував царю взяти на службу все Військо Запорозьке. Добросусідські відносини традиційно зберігалися між запорозькими та донськими козаками. Вони координували свої воєнні акції проти кримських татар і Порти, спільно нападаючи на їхні поселення, фортеці й судна.

На початку XVII ст. на основі спільних інтересів у боротьбі проти султанської Туреччини встановилися міждержавні зв'язки Запорозької Січі із Західною Грузією. Запорожці використовували територію Західної Грузії для нападів на турецьке узбережжя Чорного моря, охороняли торгові каравани між Закавказзям і Центральною та Західною Європою. З появою грузинів на Запоріжжі й поселеннями запорожців у Грузії ці відносини доповнювалися економічними й родинними зв'язками. Через грузинських правителів Кошу вдалося налагодити стосунки з Персією.

Запорозька Січ мала також певні відносини з могутньою Швецією. На початку XVII ст. загін запорожців на чолі з легендарним С. Кішкою брав участь у поході польського війська в Лівонію і воював проти шведів. Проте коли 1626 року польський уряд спро-

бував знову схилити козаків до участі у військових діях проти Швеції, козацька рада виступила проти цього. Швеція, своєю чергою, також намагалася залучити запорожців до війни проти поляків на своєму боці. Шведська дипломатія активно діяла в цьому сенсі, а 1631 року з цією метою на Січ прибуло спеціальне шведське посольство. Запрошуючи запорожців на службу, шведський король Карл-Густав називав їх “благородними і вільними лицарями, мужами хоробрими, володарями Дніпра й Чорного моря”. Проте тоді союз Запорозької Січі із Швецією не склався. Але 1708 року кошовий отаман К. Гордієнко з частиною запорожців разом із гетьманом І. Мазепою перейшов на бік Швеції в її війні з Росією.

Правлячі кола Польщі розглядали діяльність запорозького козацтва як дестабілізуючий фактор внутрішнього життя та зовнішньополітичних відносин. Польським законодавством підданам Речі Посполитої переселятися й перебувати на підконтрольних Січі землях заборонялося (конституція Вального сейму 1590 р., ухвала Віленського сейму 1593 р.). Особливості соціальних джерел формування Запорозької Січі, законодавча неврегульованість її існування сприяли розвитку Січі як антиурядової опозиції, зробили її центром соціального невдоволення в українському суспільстві.

Січ бере активну участь у козацьких та селянських повстаннях. Чимало козацьких повстань поряд із протестною спрямованістю мали державотворчі цілі. Так, вже під час першого великого повстання під проводом К. Косинського (1591–1593 рр.) особливе занепокоєння польської адміністрації викликало намагання запорожців закріпити за собою визволену територію. На визволених від поляків землях запорожці запроваджували форми козацького устрою, а селян, міщан і шляхту приводили до присяги Війську Запорозькому. Козаки підтримали й повстання С. Наливайка (1594–1596 рр.), до планів якого входило створення незалежної від Польщі Української держави на чолі з князем.

У другій чверті XVII ст. Запорозька Січ стала центром організації повстанських загонів для боротьби проти польського війська. Масштабними за розміром і наслідками були козацько-селянські повстання під проводом М. Жмайла, Т. Федоровича (Трясила), І. Сулими, Я. Острянина. Саме запорожці під проводом Б. Хмельницького розпочали переможне повстання 1648 року і становили ядро козацько-селянського війська у національно-визвольній війні українського народу проти польського панування.

Після 1654 р. Запорозька Січ зберегла самоврядування на основі колишніх традицій суспільно-політичного ладу і намагалася проводити незалежну політику. За умовами Андрусівського перемир'я (1667 р.) вона перебувала під спільним російсько-польським контролем, а після укладення у 1686 р. "Вічного миру" відійшла до Москви. Це був своєрідний державний організм, який лівобережні гетьмани завжди вважали підпорядкованим за формою, близькою до васальних відносин. Проте Запорозька Січ продовжувала відігравати роль *опозиційного центру*, приймаючи всіх, хто був невдоволений політикою гетьманів.

Діяльність запорозьких козаків, як стверджував Д. Дорошенко, досить часто була не на користь державності України. За часів Руїни Запорозька Січ, не виробивши в себе сталих політичних принципів, є своєрідним центром деструктивної, а часом згубної для української козацької держави політики. Запорожці "піддержують Пушкаря проти Виговського, Брюховецького проти Сомка, Суховія і Ханенка проти Мазепи". Політичні орієнтири Запоріжжя час від часу змінювалися. Майже до кінця XVII ст. запорожці продовжували напади на татар і турків, хоча це не заважало їм інколи об'єднуватися з мусульманами чи проти гетьмана, чи проти польського короля, чи проти російського царя.

Царський уряд, зважаючи на необхідність охорони південних кордонів, змушений був миритися з існуванням Січі. Перехід кошового отамана К. Гордієнка і його прибічників разом з І. Мазепою на бік Карла XII Петро I використав як привід для *ліквідації Запорозької Січі*. Частина запорожців з дозволу кримського хана заснувала на півдні Олешківську Січ. У результаті січове козацтво було відірване від України-Гетьманщини. На прохання гетьмана Д. Апостола у 1734 р. імператриця Анна Іоанівна дозволила запорожцям заснувати Нову Січ. Було укладено *договір між царським урядом і запорожцями* на зразок гетьманських статей, за яким Січі поверталися всі землі і підтверджувалася її автономія. За несення військової служби запорожцям виплачувалось 20 тис. карбованців щорічно.

У подальших російсько-турецьких війнах запорожці воювали так добре, що імператриця Катерина II осипала їх похвалами й нагородами. Але автономне існування Запорозької Січі з соціально-політичного й економічного погляду не вписувалось у систему самодержавства. Запоріжжя, яке не знало кріпацтва і мало достат-

ньо вільних земель, надавало притулок селянам-втікачам. Запорожці незмінно брали участь у селянських повстаннях проти панів. Керівник Коліївщини М. Залізняк був запорожцем. Чимало запорожців брали участь у гайдамацькому русі. До того ж серед самих запорожців звичайним явищем стали соціальні конфлікти між багатою старшиною і неїмущою голотою. Зокрема 1768 року особливо запекла сутичка змусила старшину переховуватись у сусідніх російських залагах і звернутися за допомогою у наведенні порядку до російських військ. Після завершення російсько-турецької війни 1769–1774 рр. Запорозька Січ втратила й своє військово-стратегічне значення форпосту проти турецької та кримськотатарської агресії. Повертаючись з війни, російські війська під командуванням генерала Текелія оточили й зруйнували Січ.

3 серпня 1775 р. Катерина II підписала *маніфест про ліквідацію Запорозької Січі*. Її територію було приєднано до Новоросійської губернії. Близько половини всіх запорозьких земель було розподілено між російськими вельможами, а частину передано німецьким і сербським колоністам. Верхівка козацької старшини була репресована, а кошового П. Калнишевського заслано до Соловецького монастиря. Для старшини, яка не підлягала арештам, поставили перспективи отримати російські службові ранги і перетворитися на “запорожців-поміщиків”. Близько 70 старшин стали офіцерами російської армії у званнях від прапорщика до капітана. Рядовим козакам було дозволено записатися в купці чи міщани. Частина з них отримала земельні наділи і перетворилася в державних селян.

Проте царський уряд не залишав спроб використати козацтво як військову силу у боротьбі проти Туреччини. 1783 року створюється полк “Вірних козаків”, на основі якого протягом року сформувалося 12-тисячне “*Бузьке козацтво*”, згодом перейменоване на *Чорноморське козацьке військо*. На причорноморських землях між Бугом і Дністром та на Кінбурнській косі було утворено три козацькі паланки.

Сформоване з колишніх запорожців козацьке військо брало участь у російсько-турецькій війні 1787–1791 рр. Після її завершення за указом Катерини II Чорноморське козацтво було переселено на землі на Кубані. Військо отримало клейноди Запорозької Січі та дозвіл на елементи козацького самоврядування й суду. До 1800 р. на Кубань переселилися 20 тис., а до 1831 р. ще понад 80 тис. козаків.

Частина запорожців (до 10 тис. осіб) після руйнації Січі знайшли собі притулок на турецькій території, створивши з дозволу султана *Задунайську Січ* поблизу гирла Дунаю. Порта визнала запорожців своїми підданими, надавши їм землі та значні пільги в оподаткуванні. За це козаки мали служити на кордонах і брати участь у походах турецьких військ.

Задунайська Січ була побудована на зразок Запорозької Січі, але в дещо спрощеній формі. Вона також поділялася на 38 куренів. Вища влада належала козацькій раді, на якій обиралися кошовий отаман і старшина. Задунайська Січ, як і раніше Запорозька, надавала притулок тим, хто бажав стати запорожцем. Серед них було чимало кріпосних селян, невдоволених новими російськими порядками, та нащадків козаків з України. З початком російсько-турецької війни 1828 року Задунайська Січ отримала наказ виступити проти Росії, але частина козаків на чолі з кошовим отаманом Й. Гладким перейшла на російський бік. За це турки жорстоко розправилися з козаками, які ще залишалися за Дунаєм, і ліквідували Задунайську Січ.

Царський уряд надав задунайцям землі між Маріуполем і Бердянськом, створивши з них Азовське козацьке військо. Пізніше їх було приєднано до Чорноморського козацького війська. Ці об'єднані козаки під назвою *Кубанського козацького війська* (1860–1920 рр.) найдовше зберігали залишки запорозького самоврядування та козацького звичаєвого права.

Військово-адміністративний устрій

Запорозька Січ, устрій якої ґрунтувався на республікансько-демократичних засадах, мала військовий і територіальний поділ. Як військо вона складалася з *куренів*, територіально — поділялася на *паланки*. Курені, яких традиційно було тридцять вісім, розташовувалися безпосередньо в самій Січі. Вважають, що назва “курінь” походить від слова “куріти”, тобто диміти, і має спільне з тмулараканськими “курями” чи російськими “курними ізбами” значення. В таких курнях житлах ранньої весни чи пізньої осені на дніпровських порогах жили рибалки. Але в Січі, принаймні Новій, козацькі помешкання вже не були курними житлами, хоча колишня назва зберігалася.

Курінь являв собою військовий загін січового козацтва. Водночас він був адміністративно-господарською організацією. Діставши за рішенням січової ради певну частину запорізьких угідь, він займався там спільним сільськогосподарським виробництвом для власних потреб. На чолі куреня стояв курінний отаман, якого щорічно обирали належні до куреня козаки. Січ конструювалася за куренем і від нього залежала.

Всі курені мали різні назви, що походили від отаманів-засновників (Іванівський, Сергіївський, Брюховецький та ін.) або від назви територій, звідки вийшли козаки, що утворили цей курінь (Канівський, Батуринський, Менський та ін.). На думку авторитетного дослідника Запорозької Січі Д. Яворницького, “більшість козаків лише числилася у Січі по куренях, але перебувала в них одна десята всього війська, інші ж, а особливо влітку, то по рибу, то за кіньми, то на дикого степового звіра, то в роз’їздах, то в бекетах, то у Великому Лузі, то на “оселях” — скрізь розсипані були, мов бджоли на запашних квітах; узимку багато з них ішли в “городи” ... щоб побачитися з ріднею чи підманути кого з молоді до Січі”.

Адміністративно-територіальною одиницею була *паланка*, яких спочатку (до 1768 р.) було 5, потім їх кількість збільшилася до 8. У буквальному значенні в перекладі з турецької слово “паланка” означає невеличку фортецю. У запорожців під паланкою мали на увазі передусім територіальне управління. Паланки були розташовані по всій території Запорозьких Вольностей. Під кінець існування Січі на козацькій території, що мала 1700 верст по периметру, на правому березі Дніпра було три, а на лівому — п’ять паланок. На цих територіях козаки займалися господарством і промислами, там же на хуторах і зимівниках проживали із сім’ями одружені козаки. На чолі паланки стояв полковник.

Найвищим військовим, адміністративним і судовим органом була *загальна військова рада*, право участі в якій мали всі без винятку козаки. Участь у роботі січової ради розглядалась одночасно як право і як обов’язок, тому козаки, що перебували на територіях Запорозьких Вольностей або навіть за їхніми межами, намагалися завчасно повернутися на Січ. Рада скликала за потреби й обов’язково на великі свята: Різдво, Великдень, Покрову. Це були загальні збори запорозького козацтва, які відбувалися на січовому майдані. На раді вирішувалися найважливіші питання — обрання кошового отамана й військової старшини, війни і миру, розподілу

земель, воєнних походів, покарання злочинців. Кошовий отаман і військова старшина звітували на радах про річну діяльність.

Організаційно січова рада складалася з малого (старшинського) кола і великого кола рядових козаків, причому перевага у вирішенні питань віддавалась останньому. Формально в колі кожен мав рівне право голосу. Але підрахунку голосів не існувало, на око або на слух визначалася думка більшості присутніх. Зрозуміло, що внаслідок відсутності регламентних процедур такий широкий за складом орган не міг належно організувати обговорення та вирішення питань.

Із середини XVIII ст. загальна військова рада починає діяти також як законодавчий орган, який видає загальнообов'язкові норми, що фіксуються в письмовому вигляді. Так, 1764 року рада ухвалює: зловити, ватажків злочинських партій, передержувачів і покупців краденого нищити; завести взаємний на огляд між козаками; ручатися за винних чи причетних до злочинства забороняли; за кошовим визнавали право звільняти несправних курінних отаманів і призначати інших; кошового позбавляли права помилування.

У період Нової Січі царський уряд намагався обмежувати заporожців у їхніх правах, в тому числі й у праві обрання військової старшини. Але запорозька громада не дуже прислухалася до вимог російських урядовців і продовжувала самовільно обирати й скидати всю свою військовою старшину.

Існували також ради (сходки) за куреннями і паланками, на яких козаки цих підрозділів вирішували власні військово-адміністративні та господарські питання, обирали своїх ватажків — курінних отаманів і паланкових полковників та курінну й паланкову старшину.

Управління військовими, адміністративними, судовими, господарськими і навіть духовними справами всього Війська Запорозького відала військова старшина, до складу якої входили кошовий отаман, військовий суддя, військовий писар, військовий осавул. Наступні після них старшини і військові службовці лише допомагали їм і виконували їхню волю.

На чолі Запорозької Січі стояв *кошовий отаман*, який уособлював усю вищу владу (військову, адміністративну, судову й у певному розумінні духовну). Під час воєнних дій він мав диктаторські повноваження з правом карати на смерть тих, хто не виконував

його наказів. У мирний час він очолював управління січовою організацією на всій території Запорозьких Вольностей.

Кошовий отаман затверджував обраних на військовій раді старшин, розподіляв воєнну здобич, прибутки, царське жалування, виконував функції найвищого судді, здійснював загальне керівництво військовими справами, отримував королівські й сеймові конституції, царські укази, гетьманські універсали й ордери, представляв Січ у міжнародних відносинах тощо. Він приймав із Києва духовних осіб і призначав духівництво для січової та паланкових церков. Проте найважливіші справи кошовий отаман вирішував, тільки скликавши військову раду. З огляду на постійну залежність від січової ради та короткотерміновість перебування на посту січовий отаман, звичайно, являв собою вид органу республіканського типу. Офіційно кошовий титулувався “мосціпане отамане кошовий”, “його вельможність пан кошовий отаман”, “його благородіє пан кошовий отаман”; неофіційно ж звався “батьком, панотцем, вельможним добродієм”.

Побут кошового отамана, як і решти старшин, мало чим відрізнявся від життя простих козаків. Після обрання він продовжував перебувати у тому самому курені, що й раніше; стіл і страва його були разом із козаками куреня. Лише під кінець історичного існування Січі кошові отамани, як і вся військова старшина, почали отримувати царське жалування, заводили власні будинки й великі господарства з найманими працівниками. Як знак своєї гідності під час громадських заходів кошовий отаман тримав у руці булаву або, за іншими даними, — палицю. На час своєї відсутності у Січі він призначав заступника, який називався *наказним кошовим отаманом*. Для розгляду частини справ кошовий отаман збирав *раду січової старшини*, до складу якої, крім військової старшини, входили курінні отамани.

Військовий суддя був другою особою після кошового отамана і часом заміняв його під іменем “наказного кошового отамана”. На військовій раді його обирали як охоронця тих споконвічних звичаїв і порядків, на яких базувався весь лад козацького життя. Водночас він відав кошторисом і виконував обов’язки скарбника. Крім виконання зазначених функцій, військовий суддя був хранителем великої срібної печатки війська, яку він мусив мати при собі під час військових рад, старшинських сходок чи інших важливих січо-

вих заходів і за необхідності прикладати її до паперів, ухвалених у належному порядку.

Військовий писар відав усіма письмовими справами війська, вів документацію, здійснював облік прибутків та витрат. Серед його обов'язків важливе місце належало зовнішньополітичним справам. Від імені кошового отамана та всього війська він здійснював листування з володарями й вельможами різних держав. Перебуваючи на цій посаді тривалий час, багато хто з них істотно впливав на політику й громадське життя Запоріжжя. Так, у період Нової Січі, з 1734 по 1775 р., у Війську Запорозькому змінилося лише чотири писарі. Вплив військових писарів посилювався ще й тим, що кошові отамани часто були неписьменними. Проте військовий писар ніколи не намагався показати свою силу, навпаки, він завжди тримався нижче за своє справжнє становище. Тому, за рідкісним винятком, на всіх листах і паперах, що виходили з Січі, підписів чи імен писарів немає. Зазвичай писар у кінці документа писав формулу: "Атаман кошовий зі всім старшим і меншим низовим Войска Запорожского товариством" разом із прізвиськом кошового отамана. При військовому писарі був помічник — виборний військовий підписарій, крім нього іноді ще й кілька "канцелярських службовців", хоча справжньої канцелярії на Запоріжжі не існувало. Зовнішнім знаком війського писаря була чорнильниця в довгій срібній оправі, яку він під час зборів громади тримав за поясом.

Військовий осавул відповідав за громадський порядок, стежив за ладом і пристойністю серед козаків. На нього покладалися військово-поліцейські й комендантські функції із забезпечення громадського порядку як безпосередньо в Січі, так і на всій території Запорозьких Вольностей. Він організовував охорону зимівників і шляхів, захищав інтереси війська на прикордонній смузі. До його повноважень також належало виконання інтендантських функцій: заготівля продовольства для війська на випадок війни, приймання хлібного та грошового жалування й розподіл його за наказом кошового. У походах осавул керував військовою розвідкою, під час бою уважно стежив за діями і допомагав тій чи іншій частині війська залежно від ситуації. Помічником йому обирали військового підосавулія. Зовнішнім знаком влади військового осавула була дерев'яна палиця, дещо тонша посередині, з потовщеннями на кінцях, скріплених срібними кільцями.

В ієрархії військових начальників після січової старшини йшли *курінні отамани*, кожного з яких обирали козаки відповідного куреня на своїй курінній сходці. Прямим обов'язком курінних було постачання продовольством та предметами першої необхідності власного куреня, а також зберігання грошей і майна козаків у курінній скарбниці. Курінні отамани піклувалися про козаків куреня, як батьки про власних дітей, і якщо хтось з козаків провинився, могли карати його на власний розсуд. Улюблених курінних отаманів козаки часом слухали більше, ніж кошового чи військового старшин, тому у складних і небезпечних справах кошовий отаман намагався впливати на січовиків через курінних отаманів.

Важлива роль у системі військово-адміністративного управління належала *військовим служителям*: довбишу, пушкарю, товмачу, кантаржію, шафарю та ін.

Військовий довбиш, або политаврник, відав військовими литаврами, якими скликав козаків на ради перед військовими походами або під час прийому на Січ послів та інших важливих осіб. Крім цього, на довбиша покладалися й інші обов'язки: участь у збиранні податків та мита, виконання окремих доручень отамана. Військовому довбишу допомагав виборний піддовбиш.

До основної сфери діяльності *військового пушкаря* належала військова артилерія, гармати, мортири, ядра, дріб, свинець, порох.

Обов'язки перекладача на Січі здійснював *військовий товмач*, який знав польську, турецьку, татарську та інші мови. Як військового службовця, обізнаного з іноземними мовами, кошовий отаман незрідка таємно відряджав товмача для розвідки за межі Запорозьких Вольностей і навіть у ворожий табір.

Охоронцем військових ваг і мір, що служили нормою для ваг і мір усіх торгівців на Січі, був *військовий кантаржій* ("кантар" з турецької — вага). На нього також покладалося збирання податків з усіх привезених на Січ товарів, продуктів, горілки й вина.

Військові шафарі (з польської — економи, домоуправителі) займалися економічними питаннями, вели книги прибутків-видатків. Разом із підшафарями вони збирали мито з проїжджих купців та промисловиків на головних перевозах через Дніпро, Буг і Самару. Маючи при собі козацькі команди, військові шафарі суворо стежили за рухом вантажів через переправи.

Високий статус у соціальній ієрархії мали так звані *батьки або сивовусі діди*, — колишні запорозькі військові старшини, що зали-

шили свої посади через старість чи хворобу. Маючи величезний авторитет за свою звияжність у молоді літа та мудре управління військом, вони були опорою всього товариства, носіями й хранителями козацьких звичаїв і традицій. “Діди” могли виступати навіть проти військової старшини чи кошового отамана у разі порушення ними споконвічних січових порядків. На січовому майдані вони займали місце відразу після січової старшини, на курінних сходках — за курінним отаманом.

Як уже зазначалося, військова старшина виконувала не лише адміністративні, а й *судові функції*. У куренях роль судді покладалася на курінних отаманів, у паланках — на паланкових полковників. Вони розглядали різні суперечки сторін і, маючи велику силу й авторитет, виносили вироки, в тому числі карали винних тілесно. Здійснення основних судових функцій покладалося на військового суддю, який безпосередньо розглядав кримінальні й цивільні справи. Обов’язком його було судити винних швидко, правдиво й неупереджено. Виносячи вироки злочинцям, він керувався освяченими плином віків “законами предків”, козацькими звичаями і традиціями, що передавалися з покоління в покоління. Проте у тяжких кримінальних справах право остаточного рішення залишалося за кошовим отаманом, який вважався вищим суддею, оскільки мав верховну владу над усім військом. Рішення суду у таких випадках повідомлялося особливим документом, в якому писалося: “За наказом пана кошового отамана...” За рішенням кошового отамана такі справи могли виноситися на розгляд ради старшини, а справи про найбільш резонансні злочини передаватися на розгляд загальної військової ради.

Певні судові функції виконували й інші військові старшини. Військовий писар викладав присуд кошового отамана або старшини на раді, сповіщав засуджених. Військовий осавул здійснював оперативні-розшукові заходи щодо затримання злочинців, проводив дізнання, попереднє слідство та організовував виконання судових вироків. Військовий довбиш доставляв на Січ затриманих злочинців, приковував засуджених до ганебного стовпа, був присутнім при виконанні судових вироків. Злочинці, що чекали на суд, перебували під наглядом військового пушкаря — тимчасово їх утримували у військовій пушкарні; він також був наглядачем військової в’язниці.

Право

Формування козацької верстви супроводжувалося виробленням відповідних правових норм. Виникнення зародків козацького права належить до тих давніх часів, коли перебування в небезпечних умовах Дикого Поля змушувало козаків об'єднуватися у згуртоване товариство з притаманними йому звичаями й традиціями. Дії, що потребували спільних зусиль, породжували потребу у зібраннях громади, обранні ватажка, спільному поділі здобичі, а їх повторюваність формувала звичай діяти відповідним чином за схожих обставин. Отже, козацьке правовідчуття вироблялося самим життям, природними потребами товариства.

На цей процес істотно вплинуло виникнення й розвиток Запорозької Січі. На Запоріжжі сформувалася своєрідна правова система. Козаки не визнавали дії Статутів та маґдебурзького права. *Універсальним джерелом права на Січі було козацьке звичаєве право, яке регламентувало процедуру виборів козацької старшини, судочинство, правила воєнних дій, порядок землекористування, порядок укладання окремих видів договорів, види злочинів і систему покарань.* Д. Яворницький стверджував, що “писаних законів від запорожців годі було сподіватися передусім тому, що громада козаків мала позаду надто коротке минуле, щоб виробити ті чи інші закони, систематизувати їх і викласти на папері; а також тому, що все історичне життя запорозьких козаків було сповнене майже безнастанними війнами, які не дозволяли їм надто зупинятися на влаштуванні внутрішнього ладу свого життя; нарешті запорозькі козаки взагалі уникали писаних законів, побоюючись, щоб вони не змінили їхніх свобод”.

Погоджуючись з цим, зауважимо, що з часом на Січі створилися достатні техніко-юридичні умови для напрацювання власного писаного права: серед козаків були високоосвічені люди, що зналися на юриспруденції, функціонувала січова школа, високого рівня досягло діловодство. Відсутність писаного права пояснюється передусім умовами існування козацького товариства, особливостями розвитку його соціальної структури, яка ще не мала достатнього розшарування на класи, звичаєвою традицією “батьківських” відносин у громаді між отаманами й підлеглими козаками. До того ж у відсутності писаного права була зацікавлена козацька старшина, оскільки усна форма права давала їй змогу трактувати

стародавні звичаї у власних інтересах, а формальна відсутність старшинських привілеїв не викликала потреби в їх письмовій фіксації.

Вирішальний вплив на характер, зміст і форму козацького права мали умови існування Запорозького Коша. Громадівський спосіб життя та мислення запорожців спричинили розвиток козацького звичаєвого права передусім як **права публічного**. Постійно перебуваючи в умовах ворожого оточення, Січ могла вижити лише в разі єдності, надзвичайної згуртованості, щоб її не роздирали внутрішні суперечності. Тому правові норми, вироблені запорожцями, захищали військово-політичну організацію та основні соціальні цінності січовиків — волю, побратимство і демократизм. Це були специфічні звичаєво-правові норми, спрямовані на забезпечення безпосередньої демократії, встановлення певного компромісу між членами козацької громади. Вони також визначали правовий статус інших соціальних груп Запорозьких Вольностей: гніздюків — козаків, що проживали в паланках; посполитих — селян, які проживали на козацьких землях і сплачували податок Кошу. За змістом для козацького права властивий певний консерватизм. Носіями й охоронцями звичаєво-правових традицій були “сивовусі діди, славні лицарі” — заслужені старі козаки, які раніше обиралися на старшинські посади, думка яких була авторитетною серед громади.

Важливе значення для кошової організації мало *правове врегулювання демократичних засад формування органів влади і управління Запорозької Січі*. За козацьким публічним правом вибори кошового отамана і січової старшини відбувалися за чітко встановленою звичаєво-правовою процедурою 1 січня кожного року. З приводу цієї події на Січ збиралися всі козаки, у тому числі козаки-зимівчаки, що жили в паланках. Вислухавши спочатку утренью, а потім обідню в січовій церкві Покрови пресвятої Богородиці та пообідавши по курнях, козаки в урочистому вбранні виходили на майдан. За простими козаками йшли кошовий отаман, військовий суддя, військовий писар, військовий обозний, військовий осавул, за ними — курінні отамани та військові службовці. Вся старшина рухалася з непокритими головами, без шапок, “ішла на майдан, наче на судне місце”.

Кожен курінь висував свого кандидата у кошові отамани і наполягав на обранні саме його, а не когось іншого. Кандидати, чий імена вигукувалися на січовому майдані, мали негайно покинути

його і піти у свої курені, щоб особистою участю не впливати на процедуру обрання. Коли після тривалих суперечок зупинилися на одному з кандидатів, до нього в курінь від січової громади направлялася поважна делегація, яка оголошувала обраному волю зібрання і просила його прийняти виявлену честь. Зазвичай обраний починав відмовлятися і тоді козаки брали його під руки, штовхали ззаду і в боки і так вели на майдан. Там йому вручали палицю й оголошували про рішення ради, але обраний за давнім правилом мав двічі відмовитися від пропонованої йому честі і погоджувався лише після третьої пропозиції. Тоді довбишеві наказувалося пробити честь новому отаману, а старі січовики посипали йому голову піском чи обмазували грязюкою, щоб він не забував про своє походження і не прагнув вивищуватися над громадою. Кошовий у свою чергу мав кланятися на чотири боки і дякувати громаді, на що козаки відповідали схвальними вигуками. Цього ж дня так само обирали військову старшину, а по куренях — курінних отаманів. Наступного дня відбувалися вибори військових службовців.

Проте вибори політичного керівництва Січі рідко коли обходилися без ускладнень, а іноді завершувалися непередбачувано, із справжніми сварами, бійками, заворушеннями. За козацьким правом дозволялися прямі сутички між прихильниками кандидатів і перевага, звичайно, була на боці фізично сильнішої сторони, яка передбачала таке і відповідно готувалась до цього.

Деяко іншою була *звичаєво-правова процедура вирішення на раді питань про військовий похід*, участь у воєнних діях на запрошення володаря іноземної держави. Як повідомляє Д. Яворницький, козаки на таких радах розташовувалися на січовому майдані колом. У разі перебування на Січі посла від держави, яка запрошувала козаків у похід, його також допускали у коло. Обговорюючи пропозицію про участь у військових діях, запорожці за звичаєм розділялися на два кола: одне становила старшина, друге — рядові козаки, чернь, сірома. Перевага віддавалася рішенням кола рядових козаків. Приймаючи пропозицію, на знак згоди козаки голосно вигукували, підкидаючи вгору шапки. Потім вони йшли до старшини і вимагали від неї цілковитої згоди, погрожуючи у разі відмови повкидати їх у річку, а то й втопити. У разі ускладнень збиралося мале коло з 20 депутатів, яке радилося окремо і лише потім, розмістившись у середині великого кола, вело переговори з

послом, укладаючи з ним попередню угоду. Після завершення переговорів військові осавули доводили результати переговорів до кола черні, яка радилася між собою і висловлювала свою згоду гучними вигуками і підкиданням шапок. На честь посла били в барабани, сурмили в сурми, стріляли з гармат.

Проте на цьому рада могла й не закінчуватися. Увечері невдоволені таким рішенням козаки ходили з куреня в курінь і своїми зауваженнями про небезпеку походу, далеку дорогу тощо викликали занепокоєння громади. Вранці чернь знову скликала раду і приймалося протилежне рішення. Посол зі свого боку намагався розвіяти думки про небезпеку війни й обіцяв козакам великі винагороди. Військові старшини також переконували запорожців пристати на вигідні пропозиції і умовляли їх не ганьбити себе відмовою від боротьби проти ворогів віри Христової. Коли ж козаки наполягали на своєму, кошовий отаман складав із себе повноваження і виходив з кола, заявляючи, що не бажає лишатися ватажком людей, які не дбають про військову честь і козацьку славу запорожців.

По обіді знову скликала рада. Оскільки цього разу частина козаків не бажала йти на майдан, осавули заганяли їх киями. Козаки відряджали депутацію до кошового з проханням знову очолити їх. Після довгих умовлянь кошовий знову з'являвся на майдані. Укладалися письмові умови про участь у поході і відсилалися до посла. Посол з'являвся у коло, від імені свого володаря оголошував згоду на всі пункти й передавав козакам гроші за їх участь у поході. За дорученням громади ці гроші тут же прилюдно перелічували кілька старшин.

На завершення громада писала листа до іноземного володаря, дарувала послу хутро й шапку, урочисто прощалася з ним і проводжала з Січі.

Протягом усієї історії існування запорозького козацтва одне з основних місць у правовій системі Січі посідало *звичаєво-правове регулювання землеволодіння*. Вже з часів Чортотлицької Січі у запорожців починає оформлюватися землеволодіння, запорозька економіка дістає свій розвиток на певній території. Ця територія використовується для розвитку традиційних галузей: сільського господарства, рибальства та полювання. Згідно з нормами козацького звичаєвого права, поділ угідь здійснювався за жеребом, оскільки угіддя були нерівноцінні як за родючістю, так і за набли-

женням до небезпечних сусідів — татар. Про це оголошувалося 1 січня кожного року після певного встановленого ритуалу на загальній військовій раді кошовим отаманом. Курінні отамани по черзі виймали з шапки військового писаря свій жереб і таким чином на цей рік визначалося місце господарювання.

Поступово відбираючи території Запорозьких Вольностей, російський уряд послаблював її економічний розвиток, створював підґрунтя для подальшої колонізації краю. Своєю чергою Кіш, прагнучи підвищити свій економічний потенціал, намагався не віддавати перспективних з господарського погляду територій.

На Січі сформувалася і досягла значного розвитку своєрідна *система кримінального права*. Злочинними визнавалися діяння, що посягали на військово-політичні, економічні, соціальні й моральні основи січової громади, завдавали шкоди життю, здоров'ю, честі і гідності особи.

Найтяжчим злочином вважалося посягання на найвищу соціальну цінність запорожців — побратимство. Вбивство козаком свого товариша розцінювалося як найнебезпечніший злочин, який беззастережно карався лютою смертю. Для цього виду злочину на Січі існувало особливо жорстоке покарання — винного закопували живцем у землю під гробом з убитим побратимом.

Сучасні дослідники залежно від об'єкта посягання виокремлюють такі *види злочинів*:

- військові (зрада, невиконання наказу, дезертирство, пияцтво під час походів);
- службові (зловживання службовим становищем, розкрадання скарбниці);
- проти порядку управління й суду (непокора органам військово-адміністративної влади, підроблення документів, кривоприсяга й кривосвідчення в суді);
- проти особи (вбивство, покалічення, завдання тілесних ушкоджень, побої, образа, насильство у християнських поселеннях);
- майнові (крадіжка або приховування краденого, пограбування, знищення чужого майна);
- проти моралі (статеві збочення, "зганьблення жінки не по пристойності", приведення на Січ жінки, перелюбу).

Система покарань була дуже суворою, що пояснюється постійним перебуванням Січі у воєнному стані, а також тим, що серед

інших туди приходили люди з сумнівною моральністю та кримінальним минулим. Суворість січового життя була спричинена й тим, що військо жило без жінок і не зазнавало їх пом'якшуючого впливу на звичаї. Мета покарання полягала у відплаті за скоєний злочин, залякуванні потенційних злочинців, а також у відшкодуванні заподіяної шкоди. Суворі покарання слугували пересторогою іншим козакам, тому вони мали публічний характер і здійснювалися за участі громади.

За тяжкі злочини, особливо за зраду, порушення військового порядку й дисципліни, крадіжку січового або церковного майна, засуджували до *смертної кари*, яка поділялася на просту й кваліфіковану. Щоправда, указом царського уряду від 13 березня 1749 р. в Січі було заборонено застосування смертних вироків, але кошів отамани ігнорували ці заборони і продовжували утверджувати смертні вирoki злочинцям.

Для виконання смертних вироків у запорозьких козаків використовували *шибеницю й залізний гак*. Як вид покарання практикувалося також *утоплення*. Наприклад, за пияцтво під час морських походів за наказом отамана винного могли викинути за борт "чайки". Інколи на Січі карали *посадженням злочинця на палю або на гострий кіл*. Проте цей вид покарання був запозичений від поляків і татар, які застосовували його для залякування козаків.

Характерним для козацького кримінального права було засудження до конкретного виду покарання без визначення його міри. Так було, наприклад, при засудженні до *забивання киями біля ганебного стовпа*. Залежно від обставин це покарання могло полягати у простому побитті киями прикутого до ганебного стовпа злочинця. Проте інколи воно переростало в нещадне й жорстоке биття, яка завершувалося смертю засудженого. Процедуру цього покарання колоритно описує Д. Яворницький. Повз злочинця проходили товариші, причому одні мовчки дивляться на прив'язаного; інші, напившись, лають і б'ють його; треті пропонують йому грошей; четверті, прихопивши з собою горілки й калачів, поють і годують його. Але коли злочинець вип'є, то козаки, що до нього причепилися, кажуть: "Тепер же, брате, дай-но ми тебе трохи поб'ємо". Даремно тоді злочинець благатиме про помилування; на всі його прохання козаки вперто відповідають: "За те ми тебе, скурвий сину, й горілкою поїли, що нам тебе треба попобити". Після цього вони завдають кількох ударів по прив'язаному до

стовпа й ішли; за ними з'являлися інші. В такому положенні злочинець залишався добу, а то й п'ять підряд, на розсуд суддів. Але звичайно було так, що вже за добу злочинця вбивали на смерть, після чого його майно відбиралося на військо.

Практикувалися також *членушкодження і калічницькі покарання*, коли засудженому ламали або відтинали руку або ногу, відрізали ніс, вухо, язик, таврували злочинця.

За дрібні провини застосовували *ганебні покарання*: винного приковували або прив'язували до ганебного стовпа.

Судочинство і виконання вироків здійснювалося публічно. Суд не був відокремлений від адміністрації: в межах своїх повноважень судили паланкові полковники, курінні отамани, січова старшина, військовий суддя й курінний отаман, а в особливо важливих справах — січова рада. Важливу роль у здійсненні козацького правосуддя відігравали "старики" — заслужені й авторитетні козаки, які стежили за збереженням давнього порядку судочинства.

Як докази використовувалися: визнання підсудним своєї провини; показання свідків, потерпілих; пояснення підсудного; зовнішні ознаки, наприклад, синці чи інші ушкодження; речові докази; письмові документи (листи, боргові розписки тощо).

У вирішенні спорів приватного характеру судді всіляко намагалися схилити сторони до примирення. Тому козак, який не погоджувався з рішенням суду курінного отамана у першій інстанції, міг звертатися до суду другої інстанції — військового судді, а потім і до суду третьої інстанції — кошового отамана.

При розгляді кримінальної справи злочинцю пропонували зізнатися у скоєному і щиросердно покаятися. З метою дістати зізнання практикувалося застосування тортур, проте "мучити" мали прилюдно. Під час винесення вироку обвинуваченому у кримінальному злочині суд враховував думку громади.

Злочинцю, якого суд засудив до страти, за клопотанням громади могли призначити м'якше покарання. У разі повторного скоєння ним злочину громада зобов'язувалася спіймати його і доставити на Січ. Зважаючи на обставини, що пом'якшували провину, а також на наявність у злочинця малолітніх дітей, іноді смертну кару заміняли побиттям киями. Як додаткове покарання в такому разі застосовували конфіскацію майна, причому одну частину віддавали на військо, другу — старшині, третю частину і все рухоме майно винного — його дружині й дітям, якщо він був одружений.

Проте зазвичай призначені судом і схвалені кошовим отаманом вироки не підлягали оскарженню і виконувалися негайно.

Для виконання страти у запорозьких козаків не існувало ката. Коли була потреба стратити якогось злочинця, то його, як правило, наказували й страчувати злочинцеві. Якщо ж на той час був лише один засуджений до страти, то його залишали чекати доти, поки не з'являвся другий, і новий злочинець страчував попереднього.

Приватно-правове регулювання на Січі не було розвинене. Виникнення та функціонування норм приватного права було пов'язане з наявністю *особистої власності* запорожців на речі і зброю, а також їхнього права на частку від військової здобичі, спільного полювання чи рибної ловлі. За козацьким звичаєм існував специфічний порядок регулювання приватно-правових відносин, причини і сутність яких безпосередньо пов'язані з особливостями соціально-правової організації Січі. Запорожці змолоду зв'язували себе зі своїм куренем і відтоді не були сторонніми один одному, перебуваючи в тісних відносинах *спорідненості*. У складі куреня могли перебувати *близькі родичі*: брати-козаки, дядьки й племінники тощо. Практикувалося й *духовне споріднення*, що встановлювалося хрещенням (хрещені батько й син). Це стосується випадків, коли запорожці брали в Криму, Туреччині й Польщі в полон хлопців мусульманського чи католицького віросповідання і комплектували ними свої лави на взірць яничарів. Крім зазначених, на зразок родових були ще відносини, що походили з *виучеництва*. Молоді козаки, яких називали джури, проходячи військову підготовку при досвідчених запорожцях, по-синівському виконували свої обов'язки щодо названого батька. Джура нерозлучно був зі своїм батьком-козаком, ділив з ним усі незгоди й радощі життя й одержував у спадщину його речі.

Та головна сутність курінної спорідненості полягала в тому, що вільні козаки, чужі один одному, не вдовольнялися приятелюванням і спільним життям — серед них було розвинене *побратимство*. На знак побратимства запорожці мінялися хрестами з тіла і далі у них все було спільне. Вони дарували один одному кращу зброю, речі, які до них потрапляли. Якщо одного з побратимів хтось кривдив або ображав, інший заступався за нього, коли ж побратима вбивали, той побратим, що залишався живим, був за нього месником. У боях побратими билися поруч, захищаючи

один одного. Коли ж один побратим потрапляв у полон, другий мав усе зробити, щоб відшукати його і визволити або викупити. Якщо ж з якихось причин це не вдавалося, він мав особисто віддатися в неволю з умовою, щоб побратима звільнили.

Козаки звали один одного братами, а свого отамана батьком. Ті, хто вступав до Січі, відмовлялися від свого імені і брали нове. Все ганебне, що було раніше, не бралось до уваги, відтепер за козака відповідав курінь. Він же й захищав козака, бо за козацьким звичаєм мав право не видавати своїх членів на вимогу державної адміністрації. Отже, козацьке споріднення було спорідненням нового типу, в якому роль приватно-правового регулювання не мала істотного значення. Практично це проявлялося в особливому порядку *спадкування*. У спадковому праві домінувала звичаєво-правова норма, що зберігала єдність курінного майна. Особисте майно могло обертатися, але в межах курінної громади. *Заповіт* практикували по лінії курінного споріднення. Зважаючи на це, заporожці надавали своїм духівницям публічного характеру, урочисто зачитуючи їх перед громадою куреня.

Звичаєве козацьке право потребувало від кожного запорожця над усе ставити не особисті потреби, а потреби громади. Нерухоме майно, будівлі та січові укріплення, земля становили *власність усього Коша*, а військову здобич ділили порівну. Зазвичай багатство та розкіш у запорозькому середовищі не поважалися. На простоту та стриманість у побуті козаки дивилися як на одну з найважливіших причин їхньої непереможності, бо лише той, хто переміг у собі власні примхи, зможе перемогти й неприятеля.

Проте на останньому етапі існування Січі виразно проявляється соціальне розшарування в козацькому середовищі. Дослідник запорозького козацтва В. Голобуцький обґрунтовано показав наростання класових суперечностей між старшиною, заможними козаками, з одного боку, та козацькою біднотою — з іншого. Досліджуючи соціально-економічну та політичну історію Нової Січі (1734–1775), він довів використання найманої робочої сили в зимівниках старшин та заможних козаків, *поширення приватно-правового регулювання в козацьких господарствах* на території Запорозьких Вольностей, що було спричинено поєднанням феодалних тенденцій з розвитком ринкових відносин. Проте козацтво виступало в цих відносинах не як військовий, а як господарський елемент.

Козаки визнавали *право першого займу і право давності земельних володінь*, коли право на землю засвідчувалося самим фактом володіння нею протягом тривалого часу без документального оформлення. Кожен козак діставав право на заснування лише одного хутора-зимівника, старшина ж мала їх набагато більше. Зимівники засновувалися козаками з дозволу Коша на землях війська, але з часом ця земля могла переходити в їхню власність. Первісно зимівник являв собою маленьку хатку-халупку, а то й землянку, в якій козак перебував узимку і де утримувалася худоба. В період Нової Січі зимівники стають великими господарствами зі стадами худоби, табунами коней, отарами овець. У багатих зимівниках були будинки на кілька покоїв, окремі хати для наймитів, стайні, кошари, млини.

Потреби господарських і торговельних відносин спричинили розвиток *зобов'язального права*. Різноманітні *угоди* між козаками (дарування, купівлі-продажу, міни, особистого найму) уклалися в усній формі. Це не виключало можливості укладання їх за необхідності при свідках і навіть, що особливо стосується позики, у письмовій формі. Наприклад, при конфіскації майна козацької старшини під час зруйнування Січі у писаря Глоби було знайдено боргових розписок на 5618 рублів. Проте запорожці так і не досягли майстерності в складанні господарських та приватно-правових угод, не виробили певних вимог до їхніх форм. Зобов'язання виникали також *із заподіяння шкоди*. Правопорушеннями приватного характеру, які розглядалися козацькими судами, були справи з несплаченого боргу, різноманітної шкоди, несправедливої грошової претензії, справи про перевищення визначеної в Січі норми продажу товарів.

* * *

Поява козацтва відкрила у вітчизняній історії добу з новим змістом і складом. Вступ до січової громади передбачав взяття козаком на себе зобов'язання служити власному народу, виконувати певні військові обов'язки. Аналіз організації козацького самоврядування і судочинства дає підстави стверджувати, що тут відроджувалась українська державність. Система органів військово-адміністративної влади забезпечувала виконання властивих для

держави внутрішніх і зовнішніх функцій. Запорозька Січ являла собою військово-політичну організацію, автономне християнсько-демократичне державне утворення, що постало на руїнах княжої держави.

Універсальним джерелом права на Січі було козацьке звичаєве право, яке заперечувало феодалну залежність і станову нерівноправність, регламентувало процедури обрання старшини та здійснення судочинства, правила воєнних дій, порядок землекористування, визначало види злочинів і систему покарань. Запорозькі “права і вольності” передбачали вільний вступ до козацького стану будь-кого незалежно від станової чи національної належності, право участі в органах самоврядування, встановлювали рівність у праві власності на землю й сільськогосподарські угіддя, можливість займатися промислами й торгівлею.

Завдання для самостійної роботи

1. Проаналізуйте причини виникнення українського козацтва, його соціальну базу та характерні ознаки способу життя. Охарактеризуйте суспільну організацію та соціально-правове становище козацтва. Поясніть, у чому полягає унікальність козацтва як соціального явища.
2. Розкрийте роль козацтва в обороні християнства й захисті українського народу від нападів кримських татар і турків. Зробіть порівняльний аналіз соціально-правового становища реєстрових та нереєстрових козаків. Використовуючи знання, отримані з курсу історії України, наведіть приклади козацьких повстань проти польської влади.
3. Розкрийте соціальні джерела та засади формування Запорозької Січі. Зробіть власний висновок, що спричинило розвиток Січі як антиурядової опозиції, робило її центром соціального невдоволення в українському суспільстві.
4. Охарактеризуйте військово-адміністративний устрій Запорозької Січі, звичаєво-правові засади формування органів влади й управління. Розкрийте призначення та повноваження загальної військової ради, кошового отамана, січової старшини, курінних отаманів, паланкових полковників та інших посадових осіб Січі.

5. На основі знань, отриманих з курсу теорії держави і права, проаналізуйте, які з основних та додаткових ознак держави властиві для Запорозької Січі. Зробіть висновок щодо політичного змісту, форми та характеру політичного режиму цієї військово-політичної організації.
6. Охарактеризуйте судову систему, що склалася в Запорозькій Січі. З'ясуйте, який суд діяв у куренях та паланках, які судові інстанції розглядали справи про тяжкі злочини та злочини, вчинені військовою старшиною.
7. Розкрийте джерела та риси права Запорозької Січі. З'ясуйте, яке джерело права мало на Січі універсальний характер і які відносини воно регламентувало.
8. З'ясуйте, чому козацьке звичаєве право сформувалося переважно як право публічне. Розкрийте зміст публічного січового права та основні публічно-правові процедури.
9. Розкрийте риси цивільно-правового регулювання на Січі. З'ясуйте, чому на Січі приватне право не набуло достатнього розвитку. Охарактеризуйте основний зміст та процедури приватно-правового регулювання на території Запорозьких Вольностей.
10. Поясніть, у чому полягала специфіка січового кримінального права. Що охоплювало поняття злочину? Розкрийте види злочинів, що існували на Січі, і охарактеризуйте їх. З'ясуйте, які специфічні склади злочинів існували на Січі.
11. Визначте мету і систему покарань, що діяла на Січі, та охарактеризуйте основні види покарань. Поясніть, що спричинило суворість системи покарання, та охарактеризуйте систему покарань, яка існувала на Січі.
12. Назвіть характерні риси січового процесуального права. Розкрийте особливості козацького судового процесу.

Література

Основна

1. *Історія держави і права України*. Академічний курс: У 2 т. / За ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина. — К., 2000. — Т. I. — С. 152–156, 177–181, 191, 200.

2. *Історія держави і права України: Підручник: У 2 ч. / За ред. А. Й. Рогожина. — К., 1996. — Ч. I. — С. 124–130, 146–150, 158–159.*
3. *Іванов В. М. Історія держави та права України: Навч. посіб.: У 2 ч. — К., 2002–2003. — Ч. I. — С. 68–84.*
4. *Іванов В. М. Історія держави і права України: Навч. посіб. — К., 2003. — С. 73–75, 83–84, 96–98.*
5. *Іванов В. М. Практикум з історії держави і права України. — К.: МАУП, 2006. — С. 127–153.*
6. *Історія держави і права України: Хрестоматія / За ред. О. О. Шевченка. — К., 1996. — С. 63–81.*
7. *Історія держави і права України: Курс лекцій / За ред. В. Г. Гончаренка. — К., 1996. — С. 87–91.*
8. *Історія держави і права України: Навч. посіб. / За ред. А. С. Чайковського. — К., 2000. — С. 127–167.*
9. *Кузьминець О. В., Калиновський В. С., Дігтяр П. А. Історія держави і права України: Навч. посіб. — К., 2000. — С. 58–64.*
10. *Кульчицький В. С., Тищик Б. Й. Історія держави і права України: Навч. посіб. — К., 2001. — С. 56–58.*
11. *Музиченко П. П. Історія держави і права України. Навч. посіб. — К., 1999. — С. 158–161.*
12. *Хрестоматія з історії держави і права України: У 2 т. / За ред. В. Д. Гончаренка. — К., 1997. — Т. I. — С. 138–140.*
13. *Хрестоматія з історії держави і права України: Навч. посіб. / Упоряд.: А. С. Чайковський (кер.), О. Л. Копиленко, В. М. Кривоніс та ін. — К., 2003. — С. 92–132.*

Додаткова

14. *Антологія української юридичної думки: У 10 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Т. 3: Історія держави і права України: козацько-гетьманська доба; Відп. ред. І. Б. Усенко. — К., 2003.*
15. *Антонович В. Про козацькі часи на Україні. — К., 1991.*
16. *Апанович О. Передумови та наслідки ліквідації Запорізької Січі // Укр. істор. журн. — 1970. — № 9.*
17. *Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. — К., 1991.*
18. *Борисенко В. Й. Курс української історії з найдавніших часів до ХХ ст.: Навч. посіб. — К., 1998.*

19. *Борисенко В.* Міждержавне зближення Запорозької Січі з Кримським ханством // Історія України. — 1998. — № 11.
20. *Винар Любомир.* Козацька Україна: Вибрані праці. — Київ; Львів; Нью-Йорк; Париж, 2003.
21. *Володарі гетьманської булави: історичні портрети.* — К., 1995.
22. *Голобуцький В.* Запорозьке козацтво. — К., 1994.
23. *Грозовський І.* Звичаєве право Запорозької Січі // Радянське право. — 1991. — № 10.
24. *Грозовський І.* Козацьке право // Право України. — 1997. — № 6.
25. *Грушевський М.* Історія України-Русі: В 11 т., 12 кн. — К., 1994–2000. — Т. 7.
26. *Івановська О. П.* Звичаєве право в Україні: Етнотворчий аспект: Навч. посіб. — К., 2002.
27. *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. — К., 1954.
28. *Наливайко Д.* Козацька християнська республіка. — К., 1992.
29. *Русина О. В.* Україна під татарами і Литвою. — К., 1998.
30. *Сергієнко Г.* Біля витоків українського козацтва й Запорозької Січі // Укр. істор. журн. — 1992. — № 12.
31. *Смолій В. А.* Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті // Укр. істор. журн. — 1991. — № 5.
32. *Смолій В., Степанков В.* Богдан Хмельницький. — К., 1995.
33. *Смолій В., Степанков В.* Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення. — К., 1999.
34. *Станіславський В. В.* Запорозька Січ у політичних відносинах з кримським ханством (початок XVIII ст.) // Укр. істор. журн. — 1994. — № 2–3.
35. *Українське державотворення: невитребуваний потенціал: Словник-довідник / О. Мироненко, Ю. Римаренко, І. Усенко та ін.* — К., 1997.
36. *Щербак В. О.* Джерела формування українського козацтва // Укр. істор. журн. — 1995. — № 6.
37. *Щербак В. О.* Запорозька Січ як фактор консолідації українського козацтва до середини XVII ст. // Укр. істор. журн. — 1995. — № 5.
38. *Щербак В.* Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV — середина XVII ст. — К., 2000.
39. *Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків: У 3 т. — К., 1989–1991.

ТЕМА 9. ДЕРЖАВА І ПРАВО ГЕТЬМАНЩИНИ

Створення української національної держави. Переяславсько-Московська угода (1564 р.)

Національно-визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького (1648–1654 рр.) завершилася створенням Української національної держави, яку заведено ще називати Гетьманською державою.

Уже перші перемоги козацько-селянського війська під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями у 1648 р. завдали нищівного удару політичному режиму Речі Посполитої в Україні. Намагання польського короля Яна Казимира приборкати козаків спричинили новий спалах бойових дій у 1649 р. Зрада кримськотатарського війська під Зборовом не дала Б. Хмельницькому розгромити шляхетську Польщу і визволити Україну з-під її влади.

Однак у “Декларації його королівської милості Війську Запорозькому” від 8 серпня 1649 р., яка дістала назву *Зборівського договору*, було визнано українську державність у межах трьох воєводств — Київського, Чернігівського та Брацлавського. На цій території, площа якої становила близько 200 тис. кв. км і на якій проживало населення майже один мільйон чоловік, встановлювалася козацька адміністрація. В тогочасних документах її називають Військо Запорозьке, Русь, Руська земля, Стара Русь. З адміністративного погляду ця територія поділялася на полки й сотні. Функції органів публічної влади покладалися на генеральний, полковий і сотенний уряди. Сюди не мали права з’являтися коронні війська. Реєстр козацького війська становив 40 тис. У 1649 р. було розпочато створення власних фінансової, податкової, судової систем. Ограни державної влади взяли на себе функції підтримання громадського порядку, охорони торгівлі.

Проте продовження воєнних дій і поразка повстанців під Берестечком загальмували процес розбудови власної держави. За *Білоцерківським договором*, який було підписано 18 вересня 1651 р. внаслідок поразки, козацька територія обмежувалася Київським воєводством, а військо — 20 тис. чоловік. На Чернігівщині і Брацлавщині, які окупували польські війська, поновлювалася польська влада й дія адміністрації Речі Посполитої. Умови Зборівського договору було відновлено після перемоги козацького війська над поляками під Батогом (1652 р.) та Жванцем (1653 р.).

Однак політичне та економічне становище на визволених землях було складним. Негативно позначалося на господарстві держави продовження воєнних дій, загальна мобілізація, неврожай, ізоляція від зовнішніх ринків, татарські навали з їх трагічними наслідками. Загроза відновлення польсько-шляхетського панування на українських землях залишалася. За таких умов Б. Хмельницький, не раз обдурений і зраджений союзниками, з якими Україна вступала в союзи під час війни з Польщею (Туреччина, кримський хан, Молдавія), домагається рішення Земського собору Московської держави 1 жовтня 1653 р. про взяття Війська Запорозького “з городами их и землями... под государеву высокую руку”.

8 січня 1654 р. в м. Переяславі на загальновійськовій Генеральній раді було ухвалено рішення про перехід України під зверхність царя. У своєму виступі Б. Хмельницький, наголосивши на потребі України у верховному володарі, назвав чотирьох потенційних кандидатів на цю роль: польського короля, кримського хана, турецького султана та московського царя. Учасники Переяславської ради висловилися: “Волим під московського царя православного”. Це рішення було скріплено спільною присягою.

Незабаром після того тисячі людей у 117 містах України також склали присягу на вірність цареві. Проте далеко не всі і не повсюдно підтримали рішення Переяславської ради. Відмовилися складати присягу полки Уманський, Брацлавський, Кропивнянський та Полтавський. Попри ці розбіжності якихось значних виступів проти складання присяги не було. На думку деяких дослідників, складання присяги українським населенням відбувалося ще й тому, що Москва вважала Україну за державний організм із значною часткою прямого народовладдя. За таких умов вона мусила вважати недостатньою присягу самого гетьмана і наполягати на присяганні широкої людності як суб'єкта вирішення найважливіших справ.

Після Переяславської ради гетьманом Б. Хмельницьким від імені Війська Запорозького був укладений *договір з царем Олексієм Михайловичем*. Договір складається з таких актів:

1. Проекту договору “Просительні статті” з 23 пунктів, підписаного Б. Хмельницьким 17 лютого 1654 р. та поданого українським посольством царському уряду 14 березня 1654 р.

2. Акта “Статті Богдана Хмельницького” (або “Статті Війська Запорозького”) з 11 пунктів, поданого 21 березня 1654 р. за резуль-

татами переговорів у Москві посольства гетьмана Б. Хмельницького на чолі з генеральним суддею С. Зарудним і полковником П. Тетерею з представниками царського уряду.

3. Царських жалуваних грамот від 27 березня 1654 р.: а) про прийняття України під цареву високу руку; б) Гетьману і всьому Війську Запорозькому про збереження їх прав і вольностей; в) Б. Хмельницькому про передачу Чигиринського староства “на гетьманську булаву”. 12 квітня 1654 р. Б. Хмельницькому була направлена ще одна царська грамота, що також підтверджувала права й вольності Війська Запорозького.

За своєю сутністю ці документи (з одного боку — проект договору та акт, що дістали назву “*Березневих статей*”, а з іншого — царські жалувані грамоти) є *актами двох держав, якими вони обмінялися при укладанні договору*.

Основні вимоги української сторони, що визначають умови приєднання України до Росії, викладено у “*Просительних статтях*”. Серед них:

- невтручання царських воєвод та інших урядовців у внутрішні справи Гетьманщини;
- право зносин гетьманського уряду з іноземними державами з дозволу царського уряду;
- підтвердження прав і вольностей Війська Запорозького й української шляхти та залишення посполитих (селян) у феодальній залежності;
- встановлення 60-тисячного козацького реєстру, регулярна виплата платні старшині та коштів на утримання козацького війська;
- збереження козацької адміністрації та покладання виключно на неї обов’язку збирання податків для царської скарбниці;
- право Війська Запорозького обирати гетьмана та надання Чигиринського староства гетьманові у рангове володіння;
- збереження прав київського митрополита;
- участь царських військ у війні проти Польщі та обороні України від нападів татар;
- утримання козацької залози у фортеці Кодак.

Більшість статей було затверджено, а решту, з деякими змінами, підтверджено царськими грамотами. Скороченою редакцією “*Просительних статей*” є акт “*Статті Богдана Хмельницького*”. Зміст цього документа стосувався:

- 1) права української адміністрації “згідно з місцевими правами” збирати податки для царської скарбниці;
- 2) встановлення грошової плати козацькій старшині;
- 3) пожалувань старшини млинами “для прогодовання, тому, що несуть великі видатки”;
- 4) витрат на артилерію;
- 5) дипломатичних відносин (права гетьмана приймати послів, які прибувають з “добрими ділами”, про що інформувати царя, і обов’язку затримувати у війську послів, які прибуватимуть із “справами противними царському величеству” та заборону мати зносини “з турецьким султаном і польським королем без волі царського величества”);
- 6) царських пожалувань київському “митрополиту і всім людям духовного чину”;
- 7–8) відправлення царського війська проти поляків під Смоленськ та “на пограничу охорону України”;
- 9) плати Війську Запорозькому;
- 10) наказу донським козакам не порушувати мир з Кримом, якщо “Кримські люди не будуть зачіпати”;
- 11) допомоги “харчом і порохом” військовим залагам у Кодаку і “тим, що за Порогами коша стережуть”; встановлення 60-тисячного козацького реєстру та прискорення його комплектування гетьманським урядом.

В історико-правовій науці існують різні погляди на відносини України і Росії за Переяславсько-Московською угодою. Справа ускладнена й тим, що оригінали цих актів до нас не дійшли. В московських архівах збереглися лише проект договору в перекладі російською мовою (оригінал був написаний українською мовою) та чернетки акта й грамот з багатьма додатками й поправками. Навіть ці неточні копії та переклади, що збереглися, дехто з учених (наприклад, російський вчений П. Шафранов) вважає за фальсифікації, що були зроблені царськими переписувачами.

Серед основних думок щодо *правової характеристики цього об’єднання* можна назвати такі: 1) персональна унія, за якою обидві сторони мали спільного монарха, зберігаючи кожна свій уряд (Р. Лашенко, В. Сергеевич); 2) реальна унія, за якою відбувалася більш тісна злука (М. Дьяконов, О. Попов); 3) васалітет (почасти М. Грушевський, М. Слабченко, Л. Окіншевич); 4) протекторат (почасти М. Грушевський, Д. Дорошенко, В. Смолій, А. Яковлів);

5) псевдопротекторат (Б. Галайчук); ліквідація державності України (Б. Нольде, Д. Одинець, В. Мякотін); 6) воєнний союз (В. Липинський, І. Борщак). За офіційною радянською теорією Переяславська угода стала кульмінаційним моментом у багатолітньому прагненні українців та росіян до возз'єднання і метою повстання було саме возз'єднання цих народів.

Враховуючи різні погляди вчених, не можна не зважати на те, що як Україна, так і Росія вкладали в цю угоду різний зміст. Україна увійшла в підданство під протекцію внаслідок воєнно-політичної ситуації, що склалася. Вона зберігала власні органи державного управління та збройні сили на чолі з виборним гетьманом, власну судово-правову систему. Росія ж з перших днів намагалася перетворити протекторат на інкорпорацію (включення до складу). Березневі статті 1654 р. вважалися за основний договір з Москвою. Царський уряд поновлював його з новообраними гетьманами і вносив до нього суттєві зміни, які дедалі більше обмежували українську державність. Так чи інакше, Переяславсько-Московська угода стала поворотним пунктом в історії України, подальша доля якої була пов'язана з долею Росії.

Суспільний лад

Визвольна війна внесла значні зміни в соціальний устрій українського суспільства.

Панівна верства. Замість польської еліти панівне становище посідають *українські феодали*, так звана *нова шляхта*. До цього стану входила й *частина старої шляхти*, яка не була остаточно колонізована і підтримала боротьбу українського народу за незалежність. Права цієї шляхти на земельні володіння були підтвержені гетьманськими універсалами та царською жалуваною грамотою 1654 р. Хоча її роль у суспільстві була досить впливовою, через свою нечисленність вона не створила окремого панівного стану. Яскравим свідченням перемоги елітизму стало виникнення "*знатного військового товариства*" внаслідок соціально відокремлення козацької старшини від основної маси козацтва.

Це був новий аристократичний прошарок, що складався з трьох розрядів, або рівнів, кожний з яких наділявся відповідними привілеями і пільгами. Його верхівку становило "*бунчукове това-*

риство". До цього розряду універсалами гетьмана зараховувалися особливо заслужені представники козацької верхівки. Це були особи, які перебували в безпосередньому оточенні гетьмана ("перебували під бунчуком"). Вони підлягали виключній юрисдикції гетьмана чи генерального суду. Їхні посади і власність згодом стають спадковими. До категорії знатного товариства належало "військове товариство", члени якого перебували під військовим стягом, а також "значкове товариство", члени якого перебували під стягом полковим. Основним обов'язком знатного товариства була військова служба.

Панівна верства на основі привілеїв та вольностей, отриманих від гетьманської влади, закріпила за собою виключне право на промисли, оптову торгівлю, була звільнена від сплати мита і податків, не підлягала юрисдикції місцевих судів. Передусім "знатні товариші" і шляхта були землевласниками. Вони набували землі як плату за несення служби ("рангові землі"), шляхом "займанщини" (захоплення вільних земель головним чином на півдні України), купували та захоплювали козацькі і селянські землі.

Якщо у XVII ст. "знатні товариші" отримували землеволодіння на невизначений термін "до ласки військової" за несення служби, то у XVIII ст. маєтки уже повністю переходили у власність знатного військового товариства і козацької старшини. Становлячи в 1735 р. менше ніж 1 % населення, вони володіли половиною всіх українських земель. Декілька династій, з яких виходили гетьмани і генеральна старшина, володіли величезними латифундіями. Так, в І. Мазепи було 19,7 тис. маєтків, в І. Скоропадського — 18,8 тис., у Д. Апостола — 9,1 тис. За правління Катерини II земельні володіння українських феодалів значно збільшилися. Характерною в цей час була практика пожалування земель царями українським феодалам на територіях, нещодавно приєднаних до Росії (в тому числі в Криму і на Кавказі), а російським — в Україні. Відповідно до царських указів у 1764 р. відбулася нобілітація (надано дворянство) української старшини, а в 1785 р. — усієї української шляхти, що сприяло зміцненню проімперської орієнтації українських феодалів.

Українське духовенство за традицією поділялося на біле і чорне. Біле духовенство, хоча й не підлягало юрисдикції держави, але не було відокремлене від суспільства. Будучи високоосвіченим, воно

займалося не тільки церковними, а й суспільними справами. За правовою ознакою ця частина духовенства наближалася до знатного товариства. Чорне духовенство перебувало під опікою гетьманської влади, яка постійно збільшувала монастирські землеволодіння. У середині XVIII ст. 17 % земельної власності була монастирською.

Козацтво лишалося окремим станом суспільства з окремим обсягом правоздатності належних до нього осіб. Після перемоги у національно-визвольній війні усі козаки, які служили у війську, вважалися реєстровими. За службу їм надавалися земельні наділи. Вони користувалися свободою торгівлі, звільнялися від податків. Їм було навіть надано привілеї, якими раніше користувалася шляхта: виробляти горілку, право змушувати селян відбувати панщину. Проте посилення впливу козацької верхівки призвело до того, що прості козаки були усунені від участі у радах, втратили право обирати старшину.

У XVIII ст. соціально-економічне становище рядового козацтва погіршилося. Дедалі обтяжливішим для козаків ставав обов'язок власним коштом брати участь у частих війнах царської Росії. Їх змушували будувати фортифікаційні споруди, шляхи, канали, осушувати болота на півночі Росії. Тривала відсутність козаків удома позбавляла їх можливості займатися господарством. Багато з них, не маючи статків для несення військової служби, ставали залежними від старшини, фактично переходили до стану селян. Унаслідок занепаду козацтва його кількість станом на 1730 р., порівняно з 1650 р., зменшилася більш ніж удвічі. Одночасно відбувалося подальше розшарування козацтва, визначилася його ієрархічна структура.

1735 року за указом царського уряду реєстровців було поділено на дві категорії: *виборних* (заможніших, боездатних) і *підпомічників* (надто бідних, щоб купити військово спорядження). Основним призначенням виборних козаків була участь у воєнних походах. Підпомічники ж повинні були служити заможнішим товаришам і старшині, працювати в їхніх господарствах. На них покладалися такі самі повинності, що й на селян, але вдвічі менші за обсягом. Існувала також ще одна група, яку становили збіднілі, безземельні козаки — *підсусідки*. Вони жили і працювали у господарствах виборних козаків та підпомічників, котрі їх одягали та годували. Закон надавав їм право, на відміну від посполитих, вільно пересува-

тися в пошуках кращих умов життя, взагалі переходити до заможної верстви, якщо вони заводили власне господарство.

Але ці зміни не врятували козацтво від занепаду. Хоча в 60-ті роки XVIII ст. в реєстрі значилося майже 176 тис. виборних козаків і близько 200 тис. підпомічників, боєздатними з них були тільки 10 тис. Більшість збіднілих козаків опустилася до рівня державних селян. Зникнення потреби у традиційній охороні кордонів, економічні труднощі, відсталість у військовій справі призвели до того, що козацчина в Україні фактично перестала існувати.

Селянство, яке у польську добу перебувало в закріпаченому стані, після перемоги у визвольній війні отримало волю. Селяни проживали на землях, що належали державі, за що сплачували податки. За правовим становищем вони були майже зрівняні з козацтвом. Козаки служили державі військовою службою, селяни — працею. Козак, який не міг нести військової службу, записувався в стан селян і, навпаки, селянин, який хотів служити, придбавши необхідну амуніцію, легко ставав козаком.

Отже, національно-визвольна війна українського народу була й *соціальною революцією*, у результаті якої було ліквідовано *кріпацтво*. Але ще за Хмельницького з'являються ознаки реставрації старих порядків. Універсалами гетьмана 1654–1656 рр. підтверджувалося право монастирів на землі. Також їм було дозволено надалі збирати оброк із селян, які мали проявляти *“звикле послушество”*. Одночасно таке ж *“послушество”* вимагалось від селян стосовно шляхти та козацької старшини, які отримували маєтності за службу. Українські селяни поступово втрачали свою волю. За універсалом І. Мазепи, у 1701 р. селянам встановлювалася панщина до двох днів на тиждень. Окрім праці на панській землі, селяни мали віддавати частину своєї худоби, птиці, виконувати роботи по господарству, платити на утримання військ, спорудження шляхів тощо. У 1739 р. генеральна військова канцелярія обмежила переселення селян умовами виконання всіх повинностей і наявності на це дозволу пана та місцевої адміністрації. За універсалом К. Розумовського від 22 квітня 1760 р. селянин отримував можливість переходити лише за письмовим дозволом феодала, залишаючи останньому свою нерухомість. У 1763 р. цей універсал підтверджується царським указом. Останній крок у справі закріпачення був зроблений Катериною II, яка указом від 3 травня 1783 р. нака-

зала селянам залишатися на тих землях, де вони значилися згідно з останнім переписом населення.

Міщани були юридично вільними, але політично безправними людьми. Дослідники вважають, що їхнє становище наближалося до становища державних селян. Вони сплачували податки до міської і гетьманської скарбниці, виконували численні повинності. У ряді випадків подушний податок міщан перевищував той, що накладался на державних селян. Тому у власних містах вони інколи мали менше кривд, ніж козаки, які були звільнені від податків і місцевого мита. У роки визвольної війни більшість міст втратила самоврядування за магдебурзьким правом і підпорядковувалася козацькій адміністрації. Виняток становили лише великі міста, які мали *магістрати* й користувалися певними торговими і промисловими привілеями. Також тут обирався *війт*, який виконував судові функції. На чолі менших міст і містечок були козацькі *отамани і ради (ратуші)*, які підпорядковувалися полковій адміністрації. У ратушних містах права міських жителів обмежувалися козацькою адміністрацією, яка визначала для них види й розміри податків і повинностей.

Пожвавлення міського життя простежується із середини XVIII ст., коли збільшується кількість магістратських міст. До кінця століття магдебурзьке право отримали майже всі міста Лівобережжя. Підвищується роль ремісничо-купецької частини міщан. *Ремісники* об'єднувалися за професійною ознакою у цехи (гончарі, кравці, бондарі тощо). Ремісники — члени цеху поділялися на довічних і тимчасових майстрів. Майстри експлуатували підмайстрів, учнів та робітників. Щоб стати членом цеху, треба було мати власне господарство, яке виробляло ремісничу продукцію. Існував і віковий ценз — 21 рік. Право засновувати цехи, обирати цехові управи належало лише майстрам. Вони користувалися податковими пільгами, встановлювали монополію на виробництво і збут товарів, розглядали дрібні судові справи членів цеху.

Купці, які вели оптову і широку роздрібну торгівлю, об'єднувалися в гільдії. Гільдійське купецтво мало податкові пільги, але сплачувало громадські збори, несло низку повинностей (шляхову, поштинну та ін.). Наприкінці XVIII ст. купці були звільнені від рекрутчини та тілесних покарань. До купецького стану мав змогу записатися будь-який міщанин, якщо в нього був капітал у 500 крб. Правове становище купців залежало від своєчасної сплати піль-

дійських внесків: неплатник автоматично переводився до стану міщан.

Органи автономної влади й управління

Українська гетьманська держава не охоплювала територію всіх етнічних українських земель. На заході до її складу не увійшли Галичина, Західна Волинь та Холмщина, на сході — Слобожанщина. Поза кордонами Гетьманської держави лишалися незаселені тоді землі теперішнього півдня України. Проте на півночі Чернігівщини та Стародубщини до її складу були включені деякі етнічні білоруські землі.

Спробу повернути Гетьманщину до Речі Посполитої здійснив гетьман І. Виговський. Водночас це була й спроба змінити державний устрій у напрямі до шляхетської демократії. 16 вересня 1658 р. він уклав з польським урядом *Гадяцький договір*, за умовами якого Київське, Чернігівське і Брацлавське воєводства, об'єднані у “Велике Князівство Руське”, мали утворити федерацію з Польщею і Литвою під егідою “спільно обраного короля”. Гетьман, якого обирали б українські стани і затверджував король, мав бути першим сенатором Наддніпрянщини; йому підпорядковувалося військо (30 тис. козаків і 10 тис. найманців), але заборонялося мати зовнішньополітичні зносини, крім Кримського ханства. Передбачалися нові посади канцлера, маршалка, підскарбія, послів до спільного сейму, свій судовий трибунал, своя монета. Православна віра мала бути зрівняна в правах з римо-католицькою, Берестейська унія скасовувалася, а в спільному сеймі мали дістати місця православний митрополит і єпископи. Планувалося заснувати і дві українські академії, а також стільки шкіл і друкарень, “скільки буде потрібно”.

Гадяцький договір не було реалізовано. Підтриманий лише частиною козацької старшини, він не знайшов схвалення широких народних мас, які не бажали повернення польсько-шляхетського панування. Невдовзі після його підписання спалахнуло повстання проти гетьмана, підтримане царськими військами. Після початкової перемоги під Конотопом 28 червня 1659 р. він зазнав поразок у війні з Московією. Усе це коштувало Виговському гетьманської булави.

На початку 1660-х років із загостренням міжусобиць між гетьманами Україна розкололася на Лівобережну (у союзі з Росією) та Правобережну (у союзі з Польщею, пізніше Туреччиною) державні організації. Цей розкол посилювався внаслідок Андрусівського мирного договору 1667 р. між Росією та Річчю Посполитою. У 1699 р. Річчю Посполита відновила своє панування над Правобережжям. Спроби на рубежі XVII–XVIII ст. відродити тут козацьку організацію виявилися невдалими.

Березневі статті (1654 р.) визначили *державний лад* України (Гетьманщини) таким, в якому тісно перепліталися республіканські й монархічні начала. Зберігався військово-адміністративний апарат влади та управління, який сформувався під час національно-визвольної війни.

На чолі Української держави стояв *гетьман*, якого обирала Генеральна рада. Але вже на початку XVIII ст. кандидатуру на цю посаду визначав царський уряд. Спроби деяких гетьманів (Б. Хмельницького, І. Самойловича) перетворити гетьманську владу на спадкову були невдалими. А коли у 1763 р. представники української старшини звернулись до царського уряду щодо успадкування гетьманства родом Розумовського, відповіддю було скасування Катериною II інституту гетьманства як такоого. Зрозуміло, що спадкове гетьманство в умовах феодалізму не тільки б значно посилало статус правителя (гетьмана), а й юридично оформило подальше існування Української держави.

Термін перебування гетьмана на посаді не визначався, вважалося, що обирали “доживотно”, тобто довічно. Хоча у гетьманських статтях 1669 та 1672 р. передбачалося право Генеральної старшини скинути гетьмана в разі його зради. Деякі гетьмани (Ю. Хмельницький, І. Виговський) самі складали повноваження на Генеральній раді. Новообраний гетьман присягав на вірність царю, після чого отримував царську грамоту на гетьманування та клейноди — знаки гетьманської влади.

Гетьманові належала вища законодавча влада: він видавав універсали, які мали статус вищих законодавчих актів. Як глава виконавчої влади гетьман розпоряджався державними витратами, організовував збирання податків, мав право на роздачу державних земель. Гетьман представляв державу у зовнішніх зносинах, був вищим воєначальником, часто сам призначав генеральну старшину та полковників. Гетьман був вищою апеляційною судовою інс-

танцією. Він мав право затверджувати судові вироки, інколи, якщо це стосувалося бунчукових товаришів та козацької верхівки, самостійно розглядав судові справи.

Проте вже після Б. Хмельницького царський уряд усіяко обмежував повноваження гетьманів. За Переяславськими статтями 1659 р. гетьманові не дозволялося приймати послів, брати участь у воєнних походах без попереднього дозволу царського уряду. Глухівські статті 1669 р. заборонили гетьману безпосередні дипломатичні зв'язки з іноземними державами. Після переходу гетьмана Мазепа на бік Швеції 1708 року царський уряд істотно обмежив повноваження гетьманської влади. Було відхилено запропоновану старшиною кандидатуру на нового гетьмана П. Полуботка і гетьманську булаву вручили І. Скоропадському.

1709 року царська влада гетьмана була обмежена запровадженням посади *царського резидента*, який здійснював контрольні функції щодо гетьманського уряду.

У військових справах гетьман підпорядковувався командувачеві російської армії в Україні. До того ж Петро I самовладно проводив потрібні йому переміщення серед урядовців України. З 1722 до 1727 р. замість посади резидента діяла *Малоросійська колегія*. Хоча офіційно її статус визначався як вища апеляційна інстанція, колегія перебрала на себе всю повноту влади. Без узгодження з колегією гетьман не міг видавати універсали, віддавати накази полковникам. Колегія контролювала надходження в її розпорядження грошових та натуральних зборів, відтепер усі податки йшли до Росії.

У період з 1734 до 1750 р. Україна була без гетьмана. Справами України відало *Правління гетьманського уряду*, що складалося з рівної кількості представників вищого російського офіцерства та козацької генеральної старшини. Обрання 1750 року останнього гетьмана К. Розумовського було дозволено імператрицею Єлизаветою не так з державних, як з особистих міркувань: 22-річний Кирило був рідним братом морганатичного (без права престолонаступництва) чоловіка імператриці.

1764 року указом Катерини II гетьманство було остаточно ліквідовано. Для управління Україною знову було створено *Малоросійську колегію*, до якої входили по чотири представники царського уряду й української верхівки. Колегію очолив російський воєначальник граф П. Румянцев. Після поширення на українські землі

у 1781 р. російської системи управління потреба у Малоросійській колегії відпала. 1786 року вона була ліквідована.

У системі управління Гетьманщиною важливу роль відігравали *генеральна* та *старшинська ради*. Генеральна рада зародилася під час національно-визвольної війни як збори козацького війська для вирішення військових справ, про що свідчить і її початкова назва “Військова рада”. В цей період вона набула ознак органу прямого народовладдя, але за умови, що це пряме народовладдя здійснював один суспільний стан — козацтво. З часом склад Генеральної ради за рахунок представників духовенства та міщан розширився і вона набуває певних ознак вищого представницького органу. Але вона не стала постійно діючим органом і скликалася для розв’язання найважливіших питань зовнішньої і внутрішньої політики, укладення миру.

Генеральна рада не перетворилася на орган влади й тому, що не було визначено організаційних засад її роботи, періодичності, порядку скликання. Це було зібрання великої кількості людей, у тому числі випадкових і некомпетентних. Пізніше Генеральну раду намагалися відродити гетьмани, які були прихильниками республіканського напрямку розвитку України (І. Виговський, П. Дорошенко).

Функції представницького органу перебирає на себе старшинська рада. Існувало три *види старшинських рад*: а) рада гетьмана за участю Колегії генеральної старшини, яка мала постійний характер; б) рада генеральної та полкової старшини, яка скликалася за необхідності; в) з’їзди старшин усіх рівнів, у яких могли брати участь представники духовенства, міщан. Рада у формі з’їздів старшин за традицією запорозького козацтва збиралася по великих святах у гетьманській столиці. За відсутності гетьмана старшинська рада перетворювалася на вищий орган управління державою. Це було, наприклад, 1672 року після усунення від влади й арешту гетьмана Д. Многогрішного, 1722 року після смерті гетьмана І. Скоропадського. Старшинська рада розглядала питання внутрішньої і зовнішньої політики, фінансові, податкові справи. Рада виконувала й судові функції у разі розгляду справ про державні злочини. Відомо, що при гетьмані К. Розумовському на старшинській раді розглядалася кодифікація українського права “Права, за якими судиться малоросійський народ”. Отже, старшинські ради гетьманської України можна вважати як вид того-

часного станового парламенту. Але в умовах посилення впливу монархічної Росії подальший розвиток елементів парламентаризму на українських землях був неможливим.

Вищим військово-адміністративним органом, генеральним урядом, за допомогою якого гетьман здійснював цивільну і військову владу, була *Генеральна військова канцелярія*. Вона утворилася ще в роки визвольної війни і діяла до скасування гетьманства у 1764 р. Намагаючись обмежити її компетенцію, Петро I 1720 року вилучив із відання генеральної канцелярії фінансові й судові справи, а 1722 року підпорядкував її Малоросійській колегії. Очолював Генеральну військову канцелярію генеральний писар. Вона поділялася на дві частини: колегіальну (складалася з генеральної старшини) і розпорядчу (складалася з українських та російських чиновників). Колегія генеральної старшини, як уже зазначалося, була постійною радою при гетьмані. Генеральну старшину обирала старшинська рада або призначав гетьман. Генеральні старшини очолювали окремі галузі управління. Так, *генеральний обозний* завідував артилерією, за відсутності гетьмана виконував обов'язки наказного гетьмана, керував військом.

Генеральні судді (від одного до трьох у різні часи) розглядали цивільні й кримінальні справи, були радниками гетьмана, виконували спеціальні його доручення. *Генеральний підскарбій* контролював фінанси країни. З 1728 р. було вже два підскарбії — один росіянин, а другий — українець. *Генеральний писар* завідував генеральною канцелярією, архівом, зберігав державну печатку, виконував доручення з міжнародних справ. Існувала також і нижча генеральна старшина, функції якої чітко не встановлювалися. По суті вони були гетьманськими помічниками й ад'ютантами, виконували різні доручення гетьмана. Однак відомо, що в урочистих випадках *генеральний хорунжий* ніс військовий прапор — корогву, *генеральний бунчужний* — гетьманський бунчук. На *генеральних осавулів*, а їх було два, могло покладатися виконання дипломатичних доручень, судових розслідувань, а під час воєнних походів — навіть обов'язки наказного гетьмана.

На місцях управляли *полкові та сотенні уряди*, які сформувалися після визвольної війни. Територія України поділялася на своєрідні військово-адміністративні одиниці — полки і сотні. У другій половині XVII ст. на Правобережжі було 12 полків, а на Лівобережжі — 10. На чолі полкового уряду стояв полковник, якого

обирала полкова козацька рада чи рада старшин, або ж його призначав гетьман. Полковник був вищим воєначальником полку, він же очолював виконавчу владу на території полку, здійснював судові функції, мав право роздачі землі за службу. У своїй діяльності він опирався на полкову старшину, яка обиралася на раді полку і за функціями була схожа на генеральну (полкові: обозний, суддя, писар, осавул, хорунжий). Полковник і полкова старшина утворювали разом полковий уряд. Сотня була найнижчою адміністративною одиницею. Сотник, його заступник — отаман та сотенна старшина (писар, осавул) виконували функції сотенного уряду.

У XVIII ст. відбулися зміни в полково-сотенній системі територіального управління. Полковника призначав царський уряд, щоправда, з трьох обраних на раді кандидатів. Значення полкової ради помітно знизилось, призначений полковник користувався єдиноначальною владою. За аналогією перейшли й до призначення сотників. Замість рад організуються *полкові та сотенні канцелярії*, діяльність яких дедалі більше має бюрократичний характер. 1743 року полкові канцелярії було прирівняно до канцелярій російських губерній, а судочинство й діловодство підпорядковано російському законодавству. Деяко пізніше (1781 р.) полково-сотенний територіально-адміністративний устрій було скасовано і запроваджено губернський поділ відповідно до російського “Уложення о губерніях”.

Система управління в містах залежала від їх статусу. Великі міста користувалися магдебурзьким правом, яке надавалось або підтверджувалося гетьманськими універсалами та указами царського уряду. Але поряд з магістратами в них діяли ще й полкові чи сотенні уряди. Козацька старшина, постійно втручаючись у справи міста, звужувала сферу міського самоврядування. Значна кількість міст мала статус ратушних, тобто не користувалася магдебурзьким правом і ще більше залежала від козацької адміністрації. У деяких містах органи самоврядування виникали й функціонували на базі специфічного українського міського права (місцевих статутів), яке істотно трансформувало норми магдебурзького права відповідно до місцевих вимог.

Судова система Гетьманщини після 1654 р. являла собою ієрархію підпорядкованих один одному сільських, сотенних, полкових судів та Генерального військового суду. *Сільські суди отаманів* діяли колегіально, за участі представників козацької грома-

ди. Поступово їх значення зменшилося, а сфера компетенції звузилася до розгляду незначних спорів між козаками. *Сотенні суди* діяли на території сотні і за своїм складом та діяльністю були схожими на сотенні правління. До їх юрисдикції належали цивільні й кримінальні справи місцевих козаків. *Полкові суди* існували в центрах полкових територій і склалися з полкового судді й полкової старшини. Судову колегію очолював полковник. Вони діяли як суди першої інстанції для сотенної та полкової старшини і другої, апеляційної інстанції щодо сотенних судів.

Вищою судовою інстанцією був *Генеральний військовий суд*. Він діяв як суд першої інстанції у справах особливої важливості і складався з генерального судді та генеральної старшини. В різні часи було від одного до трьох генеральних суддів. 1728 року до складу суду було введено три українських і три російських чиновники. Кандидатури членів суду затверджувалися царем. Гетьман став президентом суду. В містах суди перебували під значним впливом козацької адміністрації. Інколи це були отаманські суди за участі козацької ради, які користувалися звичаєвим правом. У магістратських містах продовжували існувати суди, що діяли на основі магдебурзького права. Гетьман Д. Апостол Інструкцією від 1 червня 1730 р. дещо розмежував компетенцію полкових, сотенних і міських судів.

Домініальні суди після 1648 р. зникли, але згодом, після виникнення нового панівного стану, відродилися, щоправда, в дещо іншій формі.

Громадські (копні) суди не знайшли сприятливих умов для подальшого розвитку. Їх роль народного чинника в судівництві заступила колегіальність, що певною мірою була притаманна майже всім судовим установам.

Церковні суди зберегли свій окремий статус. Держава не втручалась у сферу духовного судівництва, хоча значно обмежила його компетенцію. Кримінальні і важливі цивільні справи церковних людей відтепер розглядалися світськими судами.

Окрім зазначених судів, у Гетьманщині діяли *мирові, цехові, третейські* та *ярмаркові суди*.

У 1760–1763 рр. на прохання старшини, що прагнула зрівнятися у правах з російським дворянством, було здійснено *судову реформу*. Реформа мала зрівняти у підсудності всі прошарки панівного класу, обмежити компетенцію Генерального військового суду як

суду першої інстанції для вищої старшини. Потрібно було, нарешті, відокремити розгляд цивільних та кримінальних справ, спростити судову систему. За результатами реформи було створено 20 судових повітів, у кожному з яких засновано *земський суд* з цивільних та *підкоморський суд* із земельних справ. Для розгляду кримінальних справ було відновлено діяльність *городських (міських) судів* у кожному з 10 полкових міст. Судді обиралися із середовища козацької старшини. *Генеральний військовий суд*, до складу якого входило два судді і по одному представникові з 10 полків, став апеляційною інстанцією для новоутворених судів. Таким чином, судова реформа, відокремивши судову систему від адміністративної, мала, безперечно, позитивне значення. Водночас вона фактично поновила судову систему литовсько-польської доби.

Право

Формування української держави, безперечно, вплинуло на розвиток українського права. Але якщо після визвольної війни польський апарат державної влади було повністю ліквідовано, то у правовій сфері зміни відбувалися дещо інакше. Серед **джерел права** було скасовано лише ті, які служили зміцненню панування польської шляхти: “Устава на волюки” (1557 р.), “Ординація Війська Запорозького” (1638 р.), сеймові конституції. Інші ж, зокрема Литовські статuti (1529, 1566, 1588 р.), збірники магдебурзького права, окремі королівські та князівські грамоти, постанови сейму, наприклад, що стосувалися прав міського населення, частково продовжували діяти.

Своєрідність правової системи Гетьманщини полягала в тому, що в її основі лежало **козацьке звичаєве право**. Воно регулювало широке коло суспільних відносин, військово-адміністративну організацію державності, козацьку систему судочинства. Норми звичаєвого права регулювали також певною мірою земельні відносини серед селянства й козацтва, окремі сторони особистих і майнових відносин у сім’ї, незначні кримінальні й цивільні справи та судовий процес у копних та доменіальних судах. У найбільш традиційній формі й найповніше звичаєве право діяло на Запорозькій Січі. Звичаєве право продовжувало існувати в умовах обмеження української державності у XVIII ст. Про це свідчить, зок-

рема, той факт, що його норми враховувались усіма без винятку кодифікаціями та законодавством імперії, що поширювалося на територію України.

Важлива роль серед джерел права належала *договірним гетьманським статтям*, які уклалися з нагоди обрання нового гетьмана як своєрідні угоди між гетьманом з козацькою старшиною, з одного боку, та російським царем чи його представниками — з іншого.

Гетьманські статті називали або за місцем, де їх було укладено, або іменем гетьмана, який підписав ці статті. Це були правові документи конституційного характеру, які визначали правове становище Гетьманщини у складі Росії. Гетьманські статті регулювали головні питання внутрішнього життя України, визначали обсяг повноважень гетьмана, а також права і привілеї старшини й козацтва. Як вихідні положення вони містили послання на *Березневі статті Б. Хмельницького*, проте під тиском царату суверенні здобутки козацької держави дедалі більше обмежувалися.

Переяславські статті 1659 р. — договірні умови, укладені на козацькій раді у м. Переяславі 17 жовтня 1659 р. при обранні на гетьманство Ю. Хмельницького і схвалені царським урядом. Визначаючи політичне і правове становище Гетьманщини, вони формально підтверджували Березневі статті 1654 р., але були доповнені новими пунктами, які значно обмежували її автономію. Козаки втрачали право на усунення гетьмана від влади без дозволу царя, крім випадку його зради. За вказівкою царя козацькі війська мали вступати на государеву службу, а їхня участь у війнах без царського указу не дозволялася. Під загрозою смертної кари заборонялася самостійна, без гетьманського відомого, участь козаків у будь-яких воєнних діях. Гетьману заборонялося вступати в переговори з Річчю Посполитою.

Передбачалася дислокація російських військ на чолі з воєводами у Києві, Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві та Умані. На українських міщан та селян покладалися додаткові повинності з військових постойів, надання підвод та кормів “тим людям, які надсилатимуться від великого государя... кожному по його достоїнству”. Встановлювалося взаємне зобов’язання повертати втікачів з російських і українських земель на постійне місце проживання.

Батурицькі статті 1663 р. були укладені в період глибокої кризи української державності, коли Україна фактично розпалася

на дві частини — Правобережжя і Лівобережжя, які боролися між собою. Обраний голосами козацької голоти на Чорній раді біля Ніжина гетьманом Лівобережної України І. Брюховецький підписав у Батурині статті, які були спрямовані на подальші утиски України. Вони склалися з п'яти нових пунктів, оформлених як додаток до “прежніх” Переяславських статей 1654 р. Ці статті містили зобов'язання української сторони забезпечувати московські війська, що розташовувалися на території України, продовольством, повертати до Московщини селян-втікачів, не ввозити до неї горілку й тютюн тощо. Вперше гетьман підписався: “Великого Государя, его царского величества, холоп, я, гетьман Іван Брюховецький с верним его царского пресветлого величества Войском Запорожским”.

Московські статті 1665 р. складаються з 10 пунктів, підписаних І. Брюховецьким під час його перебування в Москві. З деякими змінами і доповненнями йдеться про умови, прийняті в попередніх Батуринських статтях, і формально підтверджуються “права, вольності і суди військові в статтях, з покійним Богданом Хмельницьким, гетьманом запорозьким, укладених”. Фактично ж значною мірою посилилася адміністративна й фінансова залежність України від царської влади. Гетьманщина передавалася під безпосередню владу московського царя і мала “бути навіки під їх високою і сильною рукою непорушно в вічному підданстві”. Для населення України встановлювалися повинності із сплати податків до царської казни. Вдвічі збільшувалася кількість міст, в яких розташовувалися російські війська на чолі з власними воєводами. Гетьману заборонялося посилати послів “без государевої волі до чужих навколишніх земель”. Право надавати містам самоврядування на засадах магдебурзького права переходило від гетьмана до царя. Гетьмана мали обирати лише з дозволу царя і в присутності царського посла, “а обраний гетьман в Москву їздити і великого государя пресвітлі очі бачити повинен”.

Глухівські статті 1669 р. містили 27 пунктів, які в основному повторювали попередні українсько-московські угоди і починалися з підтвердження “прав і вольностей” Війська Запорозького. Проте новообраному гетьманові І. Многогрішному і козацькій старшині вдалося досягти певних поступок від царя порівняно з попередніми Московськими статтями. Цар наказував російським воєводам бути лише “в Києві, Переяславі, Ніжині, Чернігові та

Острі; а в права їх (українців), і в вольності і суди, і всякіє діла воеводам втручатися не указав..., а указав мати начальство над людьми ратними". Тобто функції воевод зводилися до суто військових справ. Повноваження із збирання податків та судочинства поклалися виключно на українську адміністрацію. Встановлювався 30-тисячний реєстр козацького війська і визначалися розміри грошових виплат козацьким чином та рядовим козакам за рахунок податків з місцевого населення. Гетьман наділявся правом клопотати перед царем про надання дворянських звань козацькій старшині. Проте Глухівський договір встановлював ряд обмежень, спрямованих на утримання Лівобережжя у "вічному підданстві" цареві. Гетьману заборонялося вступати в дипломатичні зносини з іноземними державами, а на прохання української сторони "щоб дозволено їм було від навколишніх государів всякі прислани листи приймати і прочитувати, а прочитавши до великого государя відсилати і від себе б їм до них писати" цар відповів відмовою. Для придушення повстань і масових заворушень в Україні на пропозицію царя створювався особливий полк у складі тисячі реєстрових козаків.

Конотопські статті 1672 р. підписані при обранні гетьманом І. Самойловича загальною козацькою радою поблизу м. Конотоп. Склалися з 10 пунктів, які за своїм змістом змінювали у бік обмеження автономії України попередні Глухівські статті (хоча рада формально підтвердила їх). Умовами договору гетьману заборонялося вступати в зносини не лише з іноземними державами, а й з правобережним гетьманом П. Дорошенком. Якщо ж Дорошенко в союзі з Туреччиною розпочне війну проти Польщі, лівобережним полкам заборонялося надавати йому допомогу. Українська сторона позбавлялася права на участь у російсько-польських переговорах, де вирішувалася доля Гетьманської держави. На вимогу царя козаки мали поступитися Речі Посполитій містами й землями вздовж р. Сож. Цар зобов'язувався не передавати Польщі Київ, який за попередніми домовленостями мав перейти до неї.

Переяславські статті 1674 р. укладені козацькою старшиною, полковниками правобережних полків у Переяславі під час обрання І. Самойловича гетьманом "обох сторін Дніпра". Склалися з 20 пунктів і цілковито базувалися на попередніх Конотопських статтях. Йшлося про "вічне підданство" Гетьманщини російсько-

му цареві та зобов'язання останнього захищати правобережні українські землі від військ турецького султана й кримського хана. Гетьман обмежувався у правах щодо козацької старшини, зокрема питання притягнення старшин до відповідальності мала вирішувати старшинська рада або суд. У разі отримання листів від іноземних володарів гетьман зобов'язувався негайно пересилати їх до Москви у нерозпечатаному вигляді. Проте цар погоджувався надавати козацькій старшині відповідну інформацію із зовнішніх справ. Гетьманщина мала негайно видати втікачів з російських земель; під страхом покарання заборонялося вивозити з України тютюн і вино, оскільки це руйнує царську казну. Землі й маєтності козацької старшини мали успадковуватися їхніми дружинами й дітьми, а вдови козаків звільнялися від сплати податків. Кількість реєстрових козаків становила 20 тисяч.

Коломацькі статті 1687 р. були черговим кроком в обмеженні автономних прав України. Договір, що містить 22 статті, був укладений у козацькому таборі на р. Коломак (тепер Харківська область) між новообраним гетьманом І. Мазепою та козацькою старшиною, з одного боку, і царями Іваном та Петром і царівною Софією — з іншого. За цією угодою Генеральна військова рада фактично припинила своє існування. Частково її функції передавалися раді старшин. Гетьману заборонялося без царського відома знімати старшин з керівних посад і позбавляти їх маєтностей. Козацька старшина могла обирати гетьмана лише з царського дозволу і зобов'язувалася наглядати за гетьманом та інформувати царський уряд у разі його недояльності до Росії. Гетьман, як і раніше, позбавлявся права зовнішніх зносин і мав дотримуватися умов "Вічного миру 1686 р.", якими закріплювалося польське панування на Правобережжі. Начебто для охорони гетьмана, а насправді для нагляду за ним у гетьманській столиці Батурині розміщувався стрілецький полк. Вперше йдеться про злиття українського народу з російським, для чого заохочуються україно-російські шлюби, дозволяється вільне пересування українців на території Московської держави. Оскільки у майбутньому держави українська і російська мали злитися в "царську самодержавну" державу, вимагалось, щоб ніхто надалі не згадував про окрему українську державу.

Водночас підтверджувалися права й привілеї козацької старшини, зокрема звільнення її від податків і повинностей, довічне володіння маєтностями, вшанування "заслужених" представників

козацької верхівки “честю дворянською”. Встановлювався новий реєстр Війська Запорозького в 30 тис. чоловік і підтверджувалися суми щорічних грошових виплат за службу гетьману, старшині та реєстровим козакам. Російським воєводам заборонялося втручатися в українські внутрішні справи та судочинство. Москва зобов'язувалася надавати Україні військову допомогу в разі зовнішнього нападу.

Решетилівські статті 1709 р. підписані під Решетилівкою (тепер Полтавська область) одноособово Петром I як “Рішительний указ” у відповідь на “Просительні статті” (14 пунктів) гетьмана І. Скоропадського. За цим актом обмежувалися повноваження української адміністрації, гетьман мав виконувати укази царя, розпорядження малоросійського приказу та міністрів, козацькі полки фактично переходили під контроль російських військ. Гетьману приписувалося розмістити на місцях та утримувати сердюцькі й компанійські полки, які мали виконувати військово-поліцейські функції (придушення заворушень, запобігання переселенню та втечам селян тощо). За згодою місцевих полковників або іншої козацької старшини допускалося втручання російський воєвод у внутрішні українські справи. Щоб не допустити повернення на Січ “зрадників-січовиків”, цар заборонив полювання, рибальство, торгівлю сіллю та інші промисли в цьому регіоні. Самодержець відмовив повернути українську артилерію, захоплену російською армією під час розгрому Батурина.

“Рішительні пункти” 1728 р. видані у вигляді указу Петра II у відповідь на петицію гетьмана Д. Апостола про повернення Україні прав, викладених у Березневих статтях 1654 р. Склалися з преамбули та 28 пунктів. Хоча в преамбулі йдеться про “малоросійські права”, підтвердження “прав і вольностей Війська Запорозького” не відбулося. Цим актом надалі поглиблювалася залежність України від Росії. Заборонялося обирати гетьмана без царського дозволу, а усунення його з посади стало виключно прерогативою царя. Гетьманський уряд позбавлявся права на дипломатичні зносини з іноземними країнами, крім можливості в присутності російського уповноваженого вирішувати дрібні прикордонні справи. У військових справах гетьман повністю підпорядковувався російському генерал-фельдмаршалу. Щоб контролювати фінанси Гетьманщини, було запроваджено додаткову посаду генерального підскарбія, на яку призначався представник

імператора. На найвищій посаді в Гетьманській державі могли обиратися також іноземці. Кандидатури на посади генеральної старшини і полковників мали подаватися на розгляд самодержця. Козацькі полковники прирівнювалися до російських генерал-майорів, за службу на прохання гетьмана царськими грамотами їм мали надаватися маєтки й землі. Істотно звужувалася незалежність судочинства. Відтепер Генеральний суд складався з трьох українців і трьох росіян. Передбачалася можливість оскаржувати судові рішення не лише у Генеральному суді та у гетьмана, “яко президента того суду”, а “бити чолом” колегії закордонних справ, до якої перейшло управління Гетьманщиною, і безпосередньо імператорові.

До здобутків української сторони можна зарахувати спроби зупинити скуповування за безцінь і відверте захоплення росіянами українських земель. Розширювалися повноваження козацької адміністрації в організації торгівлі й промислів. Підтверджувалися права козацької старшини на рангові маєтності, а козаків і селян — на володіння землею.

Процес українського конституціоналізму, започаткований Зборівським і Білоцерківським договорами, гетьманськими статтями другої половини XVII ст., продовжили *“Пакти й конституції законів і вольностей Війська Запорозького”* (поширеною є назва *“Конституція Пилипа Орлика”* — за ім'ям основного автора цього документа; також вживається назва *“Бендерська конституція”* — за місцем її укладання). *“Пакти й конституції...”* були ухвалені емігрантською козацькою радою у м. Бендери (тепер республіка Молдова) у квітні 1710 р. під час обрання нового гетьмана П. Орлика після смерті І. Мазепи

За формою то був договір між гетьманом П. Орликом, який присягнув на “незміне виконання цих пактів і конституцій”, і старшиною, полковниками, а також Військом Запорозьким. На противагу посиленню деспотичних тенденцій правління попередніх гетьманів у такий демократичний спосіб, обмеживши владу новообраного гетьмана рамками пактів і конституцій, старшина і полковники *“уклали угоду”*, щоб раз і назавжди припинити спроби узурпувати владу, порушувати колишні права і вольності запорозькі.

Договір складається з преамбули та 16 статей, проте не всі з них мають конституційний характер. У верховенстві влади козацької

демократії, виборності старшини, полковників, підзвітності гетьмана він продовжує звичаєву політичну практику Запорозької Січі.

Важливе значення мають положення про обмеження влади гетьмана “публічною радою” (Генеральними Радами, які мали збиратися у Гетьманській резиденції тричі на рік: на Різдво, Великдень та Покрову). До складу цього козацького парламенту мали входити “ не лише полковники зі своїми урядниками і сотниками, не тільки Генеральні Радники від усіх полків, але й послы від Низового Війська Запорозького для слухання й обговорення справ”.

Виконавчу владу уособлював гетьман разом з Радою генеральної старшини. Проте його позбавляли права самостійно здійснювати зовнішні зносини, розпоряджатися державною скарбницею та землями.

Передбачалося створення відокремленого від гетьманської влади Генерального суду, який повинен був виносити рішення не поблажливі й лицемірні, а такі, яким “кожен мусить підкорятися як переможений законом”.

Написана майже за 80 років до конституції США Конституція Пилипа Орлика увібрала в себе надбання європейської державно-правової думки, була кроком до поділу влад на законодавчу, виконавчу й судову. Вона мала й такі демократичні основи, як приватна власність, загальне виборче право (щоправда, виключно для чоловіків), обмеження свавілля у податках.

Політико-правове значення Конституції Пилипа Орлика полягає в тому, що вона визначала основні засади державного устрою в Україні, який мав бути встановлений після війни коаліції держав проти Росії.

Водночас Конституція П. Орлика містила характерні для свого часу положення про святість і недоторканність привілеїв козацької верхівки, недопустимість поширення у державі неправославних віросповідань. Замість прагнення до справжньої незалежності України зафіксовано мету віддати її під черговий чужоземний протекторат. Як “наймилостивішого Володаря, опікуна, захисника і протектора” “Пакти й конституції...” визначають короля Швеції Карла XII, який і підтвердив ці пакти.

Бендерська конституція не була втілена на практиці, але за своїм змістом — це видатна пам’ятка українського права.

До джерел права також належали **нормативні акти гетьманської влади**. Чільне місце серед них посідали *гетьманські універсали*. Це були офіційні акти верховної влади Війська Запорозького, що видавалися від імені гетьмана, складалися за прийнятою тоді формою, підписувалися гетьманом і скріплювалися державною печаткою. За змістом універсали можна поділити на кілька груп. “Загальні” стосувалися всієї держави й населення. “Спеціальні” — окремих установ або окремих станів чи груп населення. “Земельні” регулювали надання земель “в рані” або “за службу”, монастирям “на молитви”, а також утверджували право на куплені чи успадковані земельноводіння. “Охоронні” видавалися особам на охорону їх майна або виключали їх з-під чинності адміністративних та судових установ і піддавали під протекцію гетьмана. Окрему групу становили “Військові” та “Службові” універсали.

Конкретні питання суспільно-політичних відносин вирішувалися також за допомогою *гетьманських ордерів*. Так, ордером 1755 р. гетьман К. Розумовський заборонив іноземним та іногороднім купцям займатися роздрібною торгівлею, ордерами 1752 і 1760 р. встановив порядок розгляду апеляцій у Генеральному суді. Проте істотної різниці між гетьманськими універсалами й ордерами немає. Так, один і той самий захід, наприклад, проведення ревізії полків, міг здійснюватися як за гетьманським універсалом, так і за гетьманським ордером.

Порядок заснування й діяльності адміністративних органів, судових установ визначався *гетьманськими інструкціями*. Наприклад, Інструкція судам, видана гетьманом Д. Апостолом 13 липня 1730 р., мала сприяти поліпшенню діяльності полкових, сотенних і копних судів. Власне цим актом утверджувалися основні засади цивільного й кримінального процесу в судах України.

До гетьманського законодавства належали також *декрети, грамоти, листи*. Ці акти регулювали переважно адміністративні та цивільні відносини і були як загальнообов’язковими, так і такими, що визначали правове становище окремих станів, установ, господарств, осіб. Часто-густо їх використовували для того, щоб повідомляти про прийняті гетьманською владою законодавчі акти та встановлювати порядок їх введення в дію.

Статус підзаконних актів, спрямованих на реалізацію актів царя й гетьмана, мали *акти Генеральної військової канцелярії*, які

видавалися у формі універсалів та указів. За їх допомогою провадилась виконавчо-розпорядча діяльність гетьманського уряду.

Переяславсько-Московський договір 1564 р. та подальші договірні гетьманські статті встановлювали верховенство царської влади над Україною. В Україні-Гетьманщині діяли *нормативні акти царського уряду*, які спеціально приймалися для неї. Норми ж загальноросійського законодавства були чинними лише на Слобожанщині та в Новоросії, хоча й там у деяких випадках, наприклад, при розгляді дрібних кримінальних справ, ще дотримувалися місцевого звичаєвого права. Але окремі російські законодавчі акти, що мали визначальне значення (Указ про єдиноспадкування 1714 р., Табель про ранги 1722 р. та ін.), дедалі більше впливали на розвиток суспільних відносин. Протягом XVIII ст. російське законодавство поширюється на українських землях, забезпечуючи інтереси панівних верств і самодержавства.

Отже, в Україні діяли різні, багато в чому застарілі правові норми, які часто суперечили одна одній за змістом або, навпаки, дублювали одна одну. Кардинальні зміни в суспільному житті з перетворенням Росії на абсолютну монархію також потребували уніфікації права. Царський уряд сподівався у такий спосіб зблизити правові системи України і Російської імперії. Верхівка українського суспільства, яка прагнула зрівнятися у правах із російським дворянством, дбала і про свій інтерес. Водночас козацька старшина намагалася закріпити свої права і відновити автономне становище України. Усе це стало причинами *кодифікації українського права* у XVIII ст.

На прохання гетьмана Д. Апостола та козацької старшини імператорським указом 1728 р. “для пользы правосудія Малоросійскаго” з українських правників була створена *кодифікаційна комісія*. Вона мала зробити переклад “Статутів Литовського, Саксонського та Магдебурзького” та інших правних книг на російську мову, скласти з цих Статутів проект Зводу законів для України і надіслати його на “апробацію” цареві. За 15 років роботи склад комісії постійно змінювався, але переважно це були фахівці в галузі права, представники гетьманського уряду, старшини, священики. Комісію очолювали спочатку генеральний суддя І. Борозна, а потім генеральний обозний Я. Лизогуб. Для підготовки кодифікації було використано Литовський статут 1588 р. в перекладі з польського видання 1614 р., збірники магде-

бурзького права М. Яскера, П. Щербича, Право цивільне хелмінське П. Кушевича, книги Б. Гроїцького, які відомі під спільною назвою “Порядок” — версію магдебурзького права, яка найчастіше застосовувалась у судах України, акти царської влади, гетьманського законодавства, церковного права, правові звичаї, узагальнення судової практики. Багато норм і правничих дефініцій комісія склала сама, комбінуючи різні джерела та українізуючи їх за допомогою звичаєвого права.

Результатом діяльності комісії стала поява 1743 року Зводу, який називався *“Права, за якими судиться малоросійський народ”*. Щоправда, ця назва не відповідала змістові кодексу, бо він був універсальним збірником законів Війська Запорозького і містив норми державного, адміністративного, цивільного, кримінального та процесуального права. Упорядники створили власну систему розміщення матеріалів, яка істотно відрізнялася від тих, що застосовувалися раніше, в тому числі й у використаних в роботі над кодифікацією джерелах.

Збірник складався з 30 розділів, що поділялися на 531 артикул і 1716 пунктів. Він супроводжувався інструкцією кодифікаційної комісії та алфавітним реєстром, який містив короткі пояснення змісту артикулів. До збірника додавався *“Степенний малоросійського військового звання порядок після гетьмана”*, який являв собою своєрідний козацький табель про ранги. Кодифікація на основі оригінального українського правового матеріалу відтворювала права і вольності українського народу. Зрозуміло, що такий документ суперечив інтересам самодержавної влади. Пересланий царському уряду на затвердження, він до 1759 р. пролежав без руху в Сенаті, а потім його повернули гетьманові К. Розумовському на доопрацювання. Після внесення деяких змін і доповнень Звід було внесено на затвердження спочатку Комісії генеральної старшини (1759 р.), а потім — Ради генеральної і полкової старшини (1763 р.). Переважна більшість старшини виступила проти його затвердження і вимагала продовження дії Статуту 1588 р., який забезпечував панівне становище феодалів. Звід так і не став офіційним джерелом права, однак використовувався як підручник з українського права, його норми застосовувалися у реальному житті та судовій практиці.

До перших кодифікаційних актів потрібно зарахувати збірник *“Процес короткий приказний 1734 р.”* (Повна назва: *“Процес краткій*

приказній, чрез котрій может отчасти, кто похощет, поразумети і познати порядки приказние з малого и болшие, виданій при резиденции гитманской, 1734 года августа... дня”). Процес короткий використовувався як посібник для практичних працівників судових та адміністративних установ. Ймовірно, що його уклали у м. Глухові (“при резиденції гетьманській”), де в той час працювала вищезгадана кодифікаційна комісія. В науковій літературі немає вказівок на автора цього документа. Процес короткий склався із вступу, 13 параграфів, короткого додатка та характеристики порядку винесення вироків. Вступ містив зміст указу від 17 листопада 1720 р. про утворення гетьманської канцелярії та пропозиції щодо її взаємин із судовими органами.

Основна частина документа була присвячена викладу норм процесуального права. Визначався порядок прийняття позову, документів відповідача, обов’язки секретаря суду з підготовки справи до засідання. Регламентувалися особливості розгляду окремих судових справ: боргових, земельних, про майнові взаємовідносини подружжя, про побої й образу честі, вбивство, прелюбодіяння, зґвалтування, злодійство, про втечу селян. Додаток врегульовував порядок оформлення “випису із справи”. У кінцевій частині наводилися зразки двох видів заключного акта судового процесу — вироку широкого й стислого і подавалася їх характеристика. Щоправда, різні редакції Процесу містили додатки, які охоплювали різний правовий матеріал.

З відновленням гетьманства українська знать домогалася повернення “малоросійських попередніх прав” і перебудови у власних інтересах судово-правової системи. Провідником цієї ідеї став досвідчений і кваліфікований юрист, помічник писаря Генерального суду, а з 1750 р. бунчужний товариш Ф. Чуйкевич. Протягом 1750–1758 рр. він здійснив приватну кодифікацію під назвою “Суд і розправа в правах Малоросійських”, який структурно складається з 9 розділів, які своєю чергою поділяються на пункти. В основу збірника “для прекращенія в судах волокіти” було покладено ідею відновлення станових шляхетських судів. Доводячи необхідність таких судів, Ф. Чуйкевич використав не тільки нормативні акти українського уряду, а й російське законодавство. Більшість норм, що визначали судову організацію, запозичені з Литовського статуту та різних збірників магдебурзького права. Він розробив правові норми, які визначали правове становище таких

судів і порядок судового процесу з цивільних та кримінальних справ. У полках передбачалося заснувати посади суддів земських, замкових і межових, але остаточне рішення в судових справах мало належати старшинській верхівці. Характерно, що, обгрунтовуючи необхідність запровадження в Україні станових судів та визначаючи порядок судового процесу в них, Ф. Чуйкевич зводив все до захисту права власності на земельні володіння. Насамперед ті, які козацька старшина захопила у вигляді рангових маєтків. Головну увагу приділено праву “глибокої давності”, “займанщині” як способом набуття землеволодінь.

Було здійснено й інші приватні кодифікації. Наприклад, упорядкований у 1764 р. В. Кондратьєвим збірник *“Книга Статут та інші права малоросійські”* став посібником для суддів відновлених станових судів. До своєї праці В. Кондратьєв включив короткий покажчик магдебурзького права та витяги з книги *“Порядок”* Б. Гроїцького, виписи артикулів всіх розділів і стислий виклад змісту Литовського статуту 1588 р., списки гетьманських статей, витяг із Соборного Улодження 1649 р. тощо.

1767 року на пропозицію президента Малоросійської колегії П. Румянцева під керівництвом секретаря колегії і члена Генерального суду О. Безбородька було створено *“Екстракт малоросійських прав”*. У ньому зібраний великий юридичний матеріал від королівських, князівських і царських договорів, грамот, указів, конституцій до гетьманського та імператорського законодавства, витягів із збірників магдебурзького права, литовських статутів і судової практики. Збірник складається із вступу і 16 розділів. Поділ правових норм виконано залежно від предмета їх регулювання: про головне правління в Малій Росії; про суди; про порядок ведення справ; про маєтки державні; про прибутки державні; про ревізію; про козаків, вольності і маєтки їх тощо. На його підставі, але з певними відмінностями, зокрема у зв'язку з ліквідацією автономних органів місцевого управління в Україні, 1786 року створено *“Екстракт из указов, инструкцій и учреждений, с разделением по материям на девятнадцать частей”*. Це був систематизований збірник норм державного, адміністративного та судового права. Відомі й інші спроби кодифікувати право в Україні, але, як і попередні, вони не набули офіційного статусу.

В умовах зміцнення феодальних відносин подальший розвиток основних галузей українського права був спрямований на закріп-

лення станових привілеїв нової генерації українського “панства” — козацької старшини. В *цивільно-правовій галузі* основна увага приділялася *праву власності на землю*. За результатами Визвольної війни відбувся перерозподіл землі, що належала польським магнатам і шляхті. Гетьманськими універсалами та царськими указами вона надавалась у власність передусім козацькій старшині, українській шляхті, монастирям. Поряд з традиційними способами набуття землеволодінь (спадкування, дарування, купівля-продаж, обмін, освоєння пустищ) з’явилися нові: одержання на ранг за службу, пожалування, давність володіння, захоплення.

З правового погляду всі земельні володіння поділялися на *вотчини й держання (рангові)*. Полково-сотенна система Гетьманщини передбачала поширення рангових землеволодінь. Земля *на ранг* надавалась за службу старшині у розмірі, що залежав від посадового становища, гетьманом, полковниками, а також царським урядом. У спадщину такі землі могли передаватися лише за умов, що нащадки нестимуть службу. За “Рішительними пунктами” Д. Апостола 1728 року відбулася уніфікація поземельних прав шляхти й козацької старшини з визнанням можливості успадковувати маєтки. З часом володільці рангових земель домоглися закріплення їх у власність, використавши для цього перехід козацького війська до складу російського й зрівняння козацької старшини у правах з російським дворянством. Так, земельні пожалування К. Розумовського мають один титул: *“вічне і потомственне владеніє”*.

Селяни, які жили на монастирських і шляхетських землях, невдовзі після війни набули статусу підданих і лише номінально вважалися користувачами чужої землі. Селянство козацько-старшинських володінь користувалося правом розпоряджатися землею значно довше, доки у XVIII ст. козацька старшина не набула свої володіння у власність. Селяни, які жили на державних землях, маючи численні обов’язки перед державою, найдовше користувалися правом володіння землею. Це право було в них і найповнішим — воно передбачало можливість, за певних умов, дарування, застави, міни, купівлі-продажу, заповіту тощо.

Рядові козаки також втратили отримане за результатами Визвольної війни право вільно розпоряджатися своїми земельними ділянками і мали тільки право подвірного землекористування на рівні з державними селянами.

Отже, у другій половині XVIII ст. внаслідок зміцнення і розширення кріпосницьких відносин вотчинна система землеволодіння стала переважати.

Поширення товарно-грошових відносин зумовило розвиток *зобов'язального права*. Зобов'язання випливали з договорів (купівлі-продажу, обміну, позики, оренди майна, особистого найму) чи заподіяння шкоди. Як правові гарантії виконання договірних зобов'язань використовувалися укладання договорів при свідках, письмова форма договору, письмові посвідчення укладання договорів, записи в актових книгах тощо. Невиконання договорів, як і зобов'язання із заподіяння шкоди, передбачало відшкодування збитків майном або відробітком.

Успадкування здійснювалось як за законом (звичаєм), так і заповітом. За звичаєм, після батька успадковували майно сини, якщо ж їх не було — дочки. Сини успадковували землю, поділивши її на рівні частини. Наймолодший син успадковував також батьківську хату. Особисте майно матері успадковували дочки. Позашлюбні діти були позбавлені права успадковувати батьківське майно й успадковували лише особисте майно матері. Брати, успадкувавши майно, повинні були виділити сестрам на придане.

Шлюбно-сімейні відносини регулювалися переважно нормами звичаєвого та церковного права. Обов'язковою умовою укладання шлюбу була згода батьків на шлюб дітей. Шлюб без батьківського благословення призводив до позбавлення спадщини. Згода на шлюб молодих не була обов'язковою умовою шлюбу, хоча її, як правило, враховували. Шлюбний вік, за звичаєм, для юнака становив 18 років, для дівчини — 16 років. При укладанні шлюбу дружина приносила *придане*, а чоловік дарував їй *віно* — частину нерухомого майна, що було своєрідною матеріальною гарантією шлюбу. У разі смерті чоловіка чи в разі розірвання шлюбу з вини чоловіка це майно становило власність дружини. З поширенням російського законодавства дружина втратила право вільно розпоряджатися своїми речами. Одруження з чоловіком іншого стану змінювало і її соціальний стан.

Кримінальне право зазнало подальшого руху від приватно-правового до публічно-правового характеру регулювання. Суб'єктом злочину могла бути особа будь-якого стану, яка досягла 16-річного віку. Окрім випадків так званих приватних злочинів, коли винний підлягав покаранню відновленого доменіального суду

власника, кримінальні вчинки розглядалися публічними судами. Психічнохворі не звільнялися від кримінальної відповідальності, хоча ця обставина враховувалася під час розгляду справи як така, що пом'якшувала провину. Вчинення злочину в стані сп'яніння, навпаки, вважалося за обставину, що обтяжувала провину.

Об'єктом злочину могли стати особи незалежно від станової належності, хоча "знатні товариші" та шляхта з часом користувалися посиленою правовою охороною.

Злочином ("проступством" або "кримінальним ділом") вважалося порушення закону, заподіяння шкоди життю, здоров'ю, честі, майну особи. Виокремлювалися навмисні й ненавмисні злочини. Обставинами, що пом'якшували відповідальність, були виняткова злиденність, голод, провокація, малолітство та ін. Були відомі необхідна оборона та "випадок", які звільняли від відповідальності. Поступово деталізуються такі інститути кримінального права, як замах на злочин, рецидив злочину, співучасть. Так, головні злочинці зазнавали тяжчих покарань, ніж співучасники, яких карали менш суворо.

Найнебезпечнішими вважалися злочини *проти держави* (державна зрада, образа царя, вивіз до ворога зброї, фальшивомонетництво та ін.). За державні злочини винуваті засуджувалися до смертної кари і конфіскації майна. На смерть карали й за такий особливо небезпечний вид злочину, як гайдамацтво.

Злочини *проти релігії* (блюзнірство, віровідступництво, чаклунство та ін.), як і раніше, каралися смертю, а в легших випадках — тілесними покараннями, позбавленням прав і вигнанням.

Злочинами *проти особи* вважалися вбивство, каліцтво, тілесні ушкодження та побиття. Вбивства каралися смертною карою, спосіб якої залежав від кваліфікації злочину. Обтяжливо діяли наявність наміру, рецидиву, професійності; впливав на вирок і об'єкт злочину. Так, до убивців батьків, немовлят, старшини, а також за вчинення вбивства на замовлення або отруєння застосовувалася здебільшого кваліфікована смертна кара.

З оформленням панівних станів виникають злочини *проти честі й свободи*.

До *майнових злочинів* належали крадіжки, пограбування, підпалювання та інші способи знищення чужого майна. Ці злочини залежно від завданої шкоди поділялися на тяжкі й легкі (межею була вартість 20 крб.). Значно поширилися *посадові злочини*, особ-

ливо такі, як казнокрадство і хабарництво. Майнові й посадові злочини карались повішенням (за обтяжуючих обставин), ув'язненням, тілесними покараннями, штрафами, конфіскаціями майна.

У системі правопорушень виділялися також злочини *проти родини та моралі*. За подружню зраду, многоженство, кровозміщення, зігнання плоду та інше карали зазвичай відрубанням голови. Прелюбодія, зловленого “на гарячому”, чоловік міг безкарно вбити. Визначаючи кари за зґвалтування, неприродні статеві стосунки, викрадення жінки, позашлюбні зносини, вагаліси між кваліфікованою смертною карою і публічним побиттям.

Метою *системи покарань* було залякування, заподіяння мук злочинцем, відшкодування шкоди, завданої злочинними діями, а також виправлення злочинця й запобігання новим злочинам.

Вищою мірою покарання була *смертна кара*, яка поділялася на *просту* (відрубання голови, повішення, розстріл) та *кваліфіковану* (четвертування, колесування, утоплення, спалення, посадження на палю, підвішення на гак, закопування живим у землю, заливання горла розтопленим оловом). Визначаючи серед різних форм смертної кари за найганебнішу повішення, закон залишав право вибору судом її найтяжчих форм, як комбінацію різних видів смертної кари й мук. Особливістю застосування смертної кари було поєднання її з ганебними покараннями.

Існували також покарання *тілесні* (відрубання руки, відрізання носа, вуха, язика), *болісні* (биття палицями, батогами, різками), *ганебні* (прив'язування до ганебного стовпа на майдані, посадження на дерев'яну кобилу, публічне шельмування).

Одним з найпоширеніших видів покарань стало *ув'язнення*, яке поділялося на кару в'язницею (тюремне) і арешт. Ув'язнення в тюрмі верхній, як правило, було на невеликі строки, часто-густо “до покори”, і вважалося легким покаранням. Суворішою формою ув'язнення було перебування в “тюрмі спідній”, камері при ратушах, тобто ув'язнення підземне. До того ж воно вважалося карою ганебнішою. Арешт застосовувався переважно до шляхти й козацтва.

Як *додаткові покарання* застосовувалися вигнання з громади, церковна покута, відкликання образи, публічне прохання прощення. Набуло поширення також церковне каяття, яке як додаткове покарання накладали за злочини проти родини і людяності.

У великі свята злочинець, стоячи в церковних дверях, прилюдно кається за свою провину.

Як приватні покарання застосовувалися *грошові виплати*, розмір яких визначався залежно від стану скривдженого та наслідків злочину: головщина за вбивство (від 24 до 120 крб.), заплата за образу (від 4 до 60 крб.).

З поширенням російського законодавства, починаючи з середини XVIII ст., застосовуються заслання на каторгу.

У *процесуальному праві* не було чіткого поділу на кримінально-процесуальне й цивільно-процесуальне. Однак у XVIII ст. проявляється тенденція застосування *обвинувально-змагального* процесу при розгляді цивільних справ і *слідчого (інквізиційного)* при розгляді справ кримінальних. Процес з цивільних справ починався з позовної заяви, яка вже за доби гетьмана Д. Апостола мала подаватися в письмовій формі. Кримінальні справи порушувалися потерпілими, зацікавленими особами або державними органами. *Судовими доказами* вважалися: власне зізнання, показання сторін, свідків, речі, документи, присяга. На стадії попереднього слідства у кримінальних справах для одержання доказів могли застосовуватися тортури й побиття. Однак від них звільнялися панівні верстви, особи духовного сану. Рішення і вироки можна було оскаржити в інстанції вищого рівня. При судах діяли адвокати. Судові рішення виконували спеціальні судові виконавці — *возні*.

* * *

У результаті національно-визвольної війни 1648–1654 рр. була створена українська національна держава, яка дістала міжнародне визнання. Приєднання її до Московської держави прирікало Україну на поступове обмеження й ліквідацію її автономії. Співіснування демократичної у своїй основі української козацької держави й абсолютистсько-монархічної Росії було можливе лише як тимчасове об'єднання, як реакція на зовнішньополітичні фактори. Своєрідність державного ладу Гетьманської держави полягала в тому, що тут тісно переплітались демократичні й монархічні начала, в основу системи управління був покладений військово-адміністративний устрій.

Характерним для України цього періоду є процес створення власної національної системи права. Важливе місце серед джерел права цього періоду належить гетьманським статтям, які були своєрідними конституціями гетьманської держави. Щоправда, вони дедалі більше обмежували саму державність Гетьманщини. Обмежувалась і сфера застосування гетьманського законодавства, яке все більше витіснялося законодавством царського уряду. Спроба власної української кодифікації права не набула завершеності і законодавчого оформлення через утрату Україною державності.

Завдання для самостійної роботи

1. Розкрийте процес створення Української національної держави. Використовуючи здобуті з курсу теорії держави і права знання основних та додаткових ознак держави, проаналізуйте текст Зборівського договору 1649 р. на предмет юридичного визнання в ньому козацької державності.
2. Дайте власне пояснення, що спричинило звернення Б. Хмельницького до Москви за військовою та дипломатичною допомогою. Охарактеризуйте зміст Переяславсько-Московської угоди 1654 р. та процедуру її укладання. Які існують погляди на відносини України з Росією за цією угодою? Розкрийте їх. Які наслідки для України мав Переяславсько-Московський договір?
3. Розкрийте зміни у суспільному устрої та складіть схему суспільного ладу України після Визвольної війни.
4. Охарактеризуйте склад і соціально-правове становище “знатного військового товариства”. Розкрийте процес формування, виникнення та подальшого зміцнення “українського панства”.
5. Розкрийте характер змін у правовому становищі українського духовенства.
6. Проаналізуйте, в чому полягало привілейоване становище козацтва після перемоги у національно-визвольній війні. З’ясуйте характер змін у соціально-економічному та правовому становищі рядового козацтва протягом XVIII ст. Поясність, чим зумовлювалася подальша диференціація козацтва та які фактори, на ваш погляд, спричинили його занепад.

7. З'ясуйте, в чому полягали кардинальні зміни у соціально-правовому становищі селянства. Зробіть порівняльний аналіз правового становища селянства та козацтва.
8. Охарактеризуйте зміни у соціально-правовому становищі населення міст. З'ясуйте, в чому їхнє правове становище набиалося до становища державних селян. Проаналізуйте, що спричинило поживлення міського життя із середини XVIII ст. Розкрийте зміст та особливості цехової організації ремісничого та гільдійсько-купецького станів.
9. На основі вивчення Березневих статей (1654 р.) проаналізуйте державний лад, що встановився в Україні-Гетьманщині. Охарактеризуйте форму козацько-гетьманської держави. З'ясуйте, які республіканські та монархічні засади були притаманні для гетьманського правління та які риси й особливості їх прояву були характерні на різних етапах існування держави. Складіть схему адміністративно-політичного устрою козацько-гетьманської держави.
10. З'ясуйте, до яких заходів вдавався царський уряд задля обмеження гетьманської влади, які імперські органи влади створювалися для управління Українськими землями та розкрийте їхні повноваження.
11. Здійсніть порівняльний аналіз правового статусу, складу та повноважень Генеральної та старшинських Рад в різні періоди існування козацько-гетьманської держави. Як називався вищий військово-адміністративний орган, за допомогою якого гетьман здійснював цивільну і військову владу? На основі аналізу функцій цього органу зробіть висновок, чи можна його вважати гетьманським урядом. Розкрийте склад та повноваження гетьманських посадовців — генеральної старшини.
12. Охарактеризуйте полково-сотенну систему місцевого управління. Розкрийте склад і повноваження полкових та сотенних урядів на різних етапах існування козацько-гетьманської держави. З'ясуйте, які зміни відбувалися в системі управління територіями та посніть, чим вони зумовлювалися. Проаналізуйте особливості управління в містах залежно від їх статусу.
13. З'ясуйте, як називалася найвища судова інстанція Гетьманської держави, який був її склад, порядок роботи та юрисдик-

ція. Охарактеризуйте склад, порядок роботи та юрисдикцію сотенних і полкових та інших судів. Складіть схему судоустрою козацько-гетьманської держави до і після судової реформи 1760–1763 рр. Розкрийте зміст і наслідки судової реформи.

14. Проаналізуйте, в чому полягала своєрідність джерельної бази правової системи Гетьманщини. З'ясуйте, чому і які з попередніх правових джерел було скасовано, а які з них частково продовжували діяти.
15. Поясніть, чому основним джерелом права Гетьманщини було козацьке звичаєве право. Які суспільні відносини регулювали норми звичаєвого права? Розкрийте роль звичаєвого права в умовах обмеження української державності у XVIII ст.
16. Поясніть, чому гетьманські статті вважають конституціями козацько-гетьманської держави. Розкрийте порядок укладання та основний зміст цих актів. У чому полягало обмеження автономії України?
17. З'ясуйте обставини укладання “Конституції П. Орлика” (1710 р.). Випишіть у зошит основні державно-правові ідеї, які містить ця важлива пам'ятка українського права.
18. Що спричинило кодифікацію українського права у XVIII ст.? З'ясуйте, за яких умов була створена кодифікаційна комісія, якими були її склад та завдання. Охарактеризуйте основні пам'ятки українського права цього періоду.
19. Пригадайте назву Українського кодексу 1743 р., який став результатом діяльності кодифікаційної комісії, і поясніть, чи відповідає ця назва змістові кодексу. Охарактеризуйте його структуру, зміст і значення. Поясніть, чому він не був офіційно затверджений як джерело діючого права.
20. Охарактеризуйте розвиток цивільного права козацько-гетьманської держави.
21. Охарактеризуйте розвиток родинного права. Якими правовими джерелами регулювалися шлюбно-сімейні відносини? З'ясуйте, які були умови укладання шлюбу та матеріальні гарантії шлюбу.
22. Охарактеризуйте процес розвитку кримінального права козацько-гетьманської держави. З'ясуйте, які зміни відбулися

- в понятті злочину, його суб'єктному складі, які обставини пом'якшували відповідальність, а які вважалися такими, що обтяжували провину, які інститути кримінального права деталізуються в цей період.
23. Сформулюйте мету системи покарань. Розкрийте основні та додаткові види покарання і порядок їх застосування. З'ясуйте, які існували способи приватного покарання. Які покарання стали застосовуватися в Гетьманській державі з поширенням російського законодавства?
 24. Розкрийте характерні риси процесуального права козацько-гетьманської держави. З'ясуйте, які нові тенденції проявляються у XVIII ст. при розгляді цивільних справ та при розгляді справ кримінальних. Яка форма позовної заяви була встановлена за доби гетьмана Д. Апостола?
 25. З'ясуйте, який був порядок порушення кримінальних справ, які існували види судових доказів. Охарактеризуйте, в чому полягав інквізиційний порядок розгляду кримінальних справ на українських землях і встановіть, чим він відрізнявся від західноєвропейської інквізиції. Поясніть, на кого покладалася функція виконання судових рішень та який був порядок оскарження рішень і вироків суду.

Література

Основна

1. *Історія держави і права України. Академічний курс: У 2 т. / За ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина. — К., 2000. — Т. I. — С. 203–338.*
2. *Історія держави і права України: Підручник: У 2 ч. / За ред. А. Й. Рогожина. — К., 1996. — Ч. I. — С. 170–248.*
3. *Іванов В. М. Історія держави та права України: Навч. посіб.: У 2 ч. — К., 2002–2003. — Ч. I. — С. 85–105.*
4. *Іванов В. М. Історія держави і права України: Навч. посіб. — К., 2003. — С. 113–143.*
5. *Іванов В. М. Практикум з історії держави і права України. — К.: МАУП, 2006. — С. 173–262.*

6. *Історія держави і права України: Хрестоматія* / За ред. О. О. Шевченка. — К., 1996. — С. 81–143.
7. *Історія держави і права України: Курс лекцій* / За ред. В. Г. Гончаренка. — К., 1996. — С. 68–121.
8. *Історія держави і права України: Навч. посіб.* / За ред. А. С. Чайковського. — К., 2000. — С. 168–205.
9. *Історія українського права: Навч. посіб.* / За ред. О. О. Шевченка. — К., 2001. — С. 40–66.
10. *Кузьминець О. В., Калиновський В. С., Дігтяр П. А.* Історія держави і права України: Навч. посіб. — К., 2000. — С. 74–114.
11. *Кульчицький В. С., Тищик Б. Й.* Історія держави і права України: Навч. посіб. — К., 2001. — С. 70–104.
12. *Музиченко П. П.* Історія держави і права України: Навч. посіб. — К., 1999. — С. 176–252.
13. *Хрестоматія з історії держави і права України: У 2 т.* / За ред. В. Д. Гончаренка. — К., 1997. — Т. I. — С. 139–221.
14. *Хрестоматія з історії держави і права України: Навч. посіб.* / Упоряд.: А. С. Чайковський (кер.), О. Л. Копиленко, В. М. Кривоніс та ін. — К., 2003. — С. 133–221.

Додаткова

15. *Антологія української юридичної думки: У 10 т.* / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Т. 3: Історія держави і права України: козацько-гетьманська доба; Відп. ред. І. Б. Усенко. — К., 2003.
16. *Бойко І. Й.* Держава і право Гетьманщини. — Л., 2000.
17. *Бойко І. Й.* Правове становище населення Гетьманщини за Кодексом 1743 р. — Л., 1997.
18. *Бойко І. Й.* Договірне право Гетьманщини за “Правами, за якими судиться малоросійський народ” 1743 р. // *Право України.* — 1998. — № 5.
19. *Бойко І. Й.* Про цивільне право Гетьманщини за Кодексом 1743 р. // *Право України.* — 1999. — № 3.
20. *Василенко Н. П.* Матеріали до історії українського права. — К., 1929.
21. *Володарі гетьманської булави: історичні портрети.* — К., 1995.
22. *Горбець В. М.* Від Союзу до інкорпорації: Українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. — К., 1995.

23. *Горобець В. Н.* Московська політика Богдана Хмельницького: дипломатична риторика та політична практика // Укр. істор. журн. — 1995. — № 4.
24. *Грушевський М.* Історія України-Русі: В 11 т., 12 кн. — К., 1994–2000. — Т. 7–10.
25. *Гуржій О.* Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. — К., 1996.
26. *Гуржій О., Чухліб Т.* Гетьманська Україна. — К., 1999.
27. *Гуржій О.* Про особливості україно-російських взаємовідносин у середині XVII ст. (1654–1657 рр.) // Укр. істор. журн. — 1992. — № 10–11.
28. *Гуржій О.* Право в українській козацькій державі: друга половина XVII–XVIII ст. — К., 1994.
29. *Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.:* Зб. док-тів. — К., 1993 р.
30. *Документи Богдана Хмельницького 1648–1657 рр.* — К., 1961.
31. *Єрмолаєв В. М., Козаченко А. І.* Органи влади і управління Української держави (друга половина XVII–XVIII ст.). — Х., 2002.
32. *Івановська О. П.* Звичаєве право в Україні: Етнотворчий аспект: Навч. посіб. — К., 2002.
33. *Козаченко А.* Про державну владу Б. Хмельницького: окремі питання // Право України. — 1998. — № 2.
34. *Копиленко О., Копиленко М.* Переяславський пакт 1654 р. в оцінках першого Президента України // Право України. — 1994. — № 3–4.
35. *Кульчицький В. С.* Кодифікація права на Україні у XVIII ст. — Л., 1958.
36. *Літопис Самовидця.* — К., 1971.
37. *Макаренко А.* Причини створення Кодексу Гетьманщини 1743 р. // Право України. — 1997. — № 12.
38. *Мельник Л.* Політична історія Гетьманщини XVIII ст. у документах і матеріалах. — К., 1997.
39. *Месяц В. Д.* Історія кодифікації права на Україні в I пол. XVIII в. — К., 1963.
40. *Падох Я.* Грунтове судочинство на Лівобережній Україні у другій половині XVII–XVIII ст. — Л., 1994.
41. *Пашук А. Й.* Організація судів на Україні в другій половині XVII століття. — Х., 1961.

42. Пашук А. Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. (1648–1782). — Л., 1967.
43. Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. — К., 1997.
44. Прицак О. Пилип Орлик, його конституція і бачення проблем тогочасної України // Дзвін. — 1990. — № 2.
45. Путро А. И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века. — К., 1988.
46. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. — К., 1995.
47. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). — К., 1999.
48. Смолій В. А., Ричка В. М. Угоди гетьманського уряду України з Московською державою (1654–1764 рр.) очима правознавця // Укр. істор. журн. — 1993. — № 4–6.
49. Степанков В. С. Проблеми становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.) // Укр. істор. журн. — 1995. — № 4.
50. Ткач А. П. Історія кодифікації дореволюційного права України. — К., 1968.
51. Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків. — К., 1995.
52. Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Московою 1654 // Дзвін. — 1991. — № 4.
53. Яковлева Т. Г. Богдан Хмельницький і рядове козацтво // Укр. істор. журн. — 1995. — № 4.

ДЕРЖАВА І ПРАВО УКРАЇНИ У XIX — НА ПОЧАТКУ XX СТ.

ТЕМА 10. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ І ПРАВО НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ ІМПЕРІЙ

Суспільний устрій на українських землях у складі Російської імперії

На початок XIX ст. більша частина території України входила до складу Російської імперії. Зміни в суспільному устрої на українських землях, як і в усій імперії, були зумовлені кризою феодално-кріпосницьких відносин, формуванням елементів нового, капіталістичного ладу.

Панівну верхівку українського суспільства становило *дворянство*, в яке протягом другої половини XVIII — першої половини XIX ст. оформилась козацька старшина й шляхта. На Лівобережну Україну 1785 року було поширено дію “Жалуваної грамоти дворянству”. Старшина й шляхта набули особистої і майнової недоторканності. На них поширювалося виключне право дворян володіти населеними землями, а також кріпаками, які на них проживали. Позбавити дворянина соціального статусу чи майна можна було лише за рішенням суду, затвердженим царем. На Україну поширювалася також дія “Табеля про ранги”, законодавчого акта Петра I від 24 січня 1722 р., який встановлював ієрархічну структуру військових та цивільних чинів. За цим Табелем, який усі чини і посади поділив на 14 рангів, шлях до дворянства для представників нижчих верств був непротим.

Подальше зрівняння у правах української старшини й шляхти з російським дворянством відбувалося насамперед шляхом видання законів, які прямо адресувалися панівній верстві України. 1801 року було підтверджено надання прав російського дворянства панам на Слобідській Україні. Указом “О Малороссийских чинах, дающих право на действительное или потомственное дво-

рянство" (1835 р.) затверджувалися станові привілеї й пільги для козацької старшини та її нащадків. Усі ті, хто довів своє шляхетне походження, перейшли до стану дворян.

Політика самодержавства щодо дворянства в умовах капіталізації суспільства спрямовувалася на зміцнення цього стану як *соціальної бази й опори абсолютизму*. Дворянам законом 1827 р. було надано право створювати ремісниче виробництво, фабрики і заводи у містах без обмеження кількості робітників. З метою зупинити процес роздроблення маєтків 1845 року було прийнято закон про майорати. Відтепер нерухома власність поміщиків успадковувалася старшими в родині.

Ще сильнішого *протекціоністського характеру* щодо дворянства, насамперед його соціально-економічного становища, набула політика царизму після реформ 1860–1870 рр. Власне, за своєю сутністю ці реформи були спрямовані на збереження в нових соціальних умовах політичної влади і панівного становища дворянства. Помісні дворяни, окрім доходів із величезних земельних площ, що залишалися у їхній власності, відтепер отримували значні кошти від викупних селянських платежів та орендної плати за землю. Дворянам надавалося право одержувати на пільгових умовах кредити у заснованому 1885 року Державному земельному банку, а також у приватних земельних банках. Встановлювалися пільги на реалізацію сільськогосподарської продукції та цукру за кордон.

Дворянство зберігало панівне становище і в політичній організації суспільства. За ним залишалася основна роль в органах земського самоврядування (за реформою 1864 р.). Судова реформа (1864 р.) забезпечила перевагу дворянству у створюваних судових органах. Дворянству належала судово-адміністративна влада на місцях, оскільки справники, а за законом 1889 р. — дільничні земські начальники призначалися переважно з місцевих потомствених дворян. Відповідно до Статуту про військову повинність (1874 р.) дворяни залучалися до військової служби, однак за встановленим порядком вони займали офіцерські посади. Контрреформи кінця 80-х — початку 90-х років надали ще більших переваг дворянству. Дворянство заохочувалося до вступу на державну службу, саме представники цього стану призначалися на вищі державні посади. Таким чином, у цілому дворянству вдавалося зберігати панівне становище в суспільстві. Однак *спроба відродити*

дворянство на пережитках була приречена. Соціальна прірва, що відокремлювала дворян від інших станів, дедалі більше перешкоджала розвитку самого дворянства.

До вищих верств населення належала *буржуазія*, яка являла новий соціальний клас і розвивалася за загальними для всієї країни законами. Поштовхом до капіталізації суспільства стали реформи 1860–1870 рр., внаслідок яких виник ринок дешевої робочої сили, відбулося кількісне збільшення буржуазії і зміцнення її економічного становища. Буржуазія поповнювалася з представників різних соціальних станів: дворян, міщан, заможних селян, які стали на шлях підприємництва. Найінтенсивніше цей процес відбувався серед купецтва, на основі якого розвинувся торговий капітал і яке вкладало значні кошти у різні галузі промисловості.

Втім, формування буржуазії в Україні мало певні *особливості*. Розвиток капіталістичних відносин тут відбувався інтенсивніше внаслідок припливу іноземного капіталу. Досить значне місце в Україні займає торгова буржуазія. Якщо традиційно провідне місце в структурі промисловості України належало цукроварінню, то в останній чверті XIX ст. збільшується вага добувної промисловості, металургії, машинобудування. В результаті промислового перевороту відбулася диференціація буржуазного класу.

Виникла *промислово-торговельна й банківська буржуазія*, яка являла собою відокремлену й кількісно невелику соціальну групу. Характерно, що значна частина промислової буржуазії в Україні була чужоземного походження (англійського, бельгійського, німецького, французького та ін.). Поряд із промислово-банківською буржуазією існували ще два прошарки буржуазного класу: середня та дрібна буржуазія, до якої наприкінці XIX ст. належало близько 1,5 млн осіб (разом із сім'ями). Це зумовлювалося тим, що фабрично-заводська промисловість в Україні співіснувала з великою кількістю мануфактур, ремісничих майстерень та кустарних виробництв. Переважно в середовищі буржуазії сформувався прошарок *буржуазної інтелігенції* (інженери, лікарі, адвокати та ін.).

Розширенню прав буржуазії сприяли земська, міська і судова реформи. Саме представники буржуазії відповідно до встановлених майнових цenzів отримували доступ до міських дум і міських управ, земських органів самоврядування, а також до посад у судових органах. Отже, буржуазія займала дедалі впливовіше станови-

ще в суспільстві, але збереження феодальних пережитків залишало її безправною політично.

Духовенство, як і раніше, належало до привілейованих верств населення. Воно було звільнене від особистих податків, повинностей, тілесних покарань тощо. Водночас духовенству було заборонено займатися торгівлею, промислами, володіти землями з кріпаками. Розпочата 1786 року секуляризація церковних земель в Україні по суті була своєрідною експропріацією на користь держави і поставила духовенство в цілковиту залежність від державного утримання.

Після третього поділу Польщі у 1795 р. на українських землях почала збільшуватися кількість церков, що поверталися з унії до православ'я. 1839 року було проголошено "*акт злуки*" уніатської церкви з православною. Українська православна церква була включена до Всеросійської православної церкви. Київську митрополію, єпископські кафедри очолювали призначені Синодом вихідці з Росії. Проте у парафіях залишалися династії українських священиків. Духовні школи, семінарії та Київська духовна академія були осередками відродження українського духовного життя.

Міське населення, за чинним на українських землях російським законодавством, поділялося на категорії: 1) почесних громадян; 2) гільдійське купецтво; 3) міщан; 4) ремісників або цехових; 5) робочих людей. Окрім цих категорій, серед міського населення були й дворяни, частка яких у містах була значно більшою, ніж загалом у країні. Вони становили привілейовану верхівку населення міст.

Почесні громадяни являли собою проміжну ланку між міським дворянством та іншим населенням міст. Це звання отримували, як правило, заможні купці та представники недворянських прошарків, які займали високі посади на цивільній службі. Почесні громадяни звільнялися від подушного податку, рекрутської повинності і мали право бути обраними на міські громадські посади. До них не застосовувалися тілесні покарання. Позбавлення стану почесного громадянина відбувалося лише за судовим рішенням або в разі його вступу до ремісничого цеху.

Купецтво, залежно від матеріального стану, поділялося на гільдії, які мали свій корпоративний устрій. Для переважної більшості українського купецтва доступ до привілейованих другої та особливо першої гільдій, яка давала право на міжнародну торгів-

лю, був обмежений наявністю цензу капіталів. У пореформений період торгівлею почали займатися й дворяни, і міщани, і селяни. Купецький стан збільшився кількісно і збільшив торгові капітали. Представники заможного купецтва вкладали кошти в різні галузі промисловості, особливо цукроваріння та вугледобувну, і перетворювалися на капіталістів.

Найбільшу групу міського населення становили власне *міщани*. Вони служили в державних і приватних установах, працювали на заводах, фабриках, мали право займатися торгівлею й промислом, володіти будинками, іншою рухомою та нерухомою власністю. Міщани вважалися податним станом і сплачували подушне, податки на будівництво шляхів, несли рекрутську та інші повинності.

Ремісники, які проживали у містах і працювали у невеличких майстернях, об'єднувалися в цехи.

Робітні люди, які з'явилися в містах України на початку XIX ст. як нова соціальна група, перебували поза міськими станами. Основним джерелом їхнього існування була праця за наймом, а соціальними ознаками — відсутність власного будинку і постійного місця проживання. У пореформений період відбувався процес кількісного збільшення робітничого класу, до якого вливалися зuboжілі селяни. Почали формуватися й постійні кадри робітників, насамперед серед металістів, шахтарів. Найінтенсивніше процес утворення робітничого стану відбувався у великих промислових районах, на Донеччині, Криворіжжі.

Через відсутність фабричного законодавства робітники до кінця XIX ст. перебували фактично у безправному становищі. Вони вважалися податним станом, мушили нести військову повинність. Умови їхнього життя й праці були дуже важкими. Робочий день законодавчо не був врегульованим і тривав по 12–13 годин, заробітна плата не задовольняла життєвих потреб. Лише на початку 80-х років під впливом страйків робітників царський уряд став на шлях видання законодавчих актів, що регулювали трудові відносини.

Селяни у першій половині XIX ст. за соціальним станом поділялися на кріпосних та державних (станом на 1857 р., відповідно, 5,3 млн та 5,2 млн осіб).

Кріпаки вважалися власністю дворян-поміщиків, які мали щодо них усю повноту адміністративної, поліцейської та судової влади.

Основною формою експлуатації кріпаків була *панщина*. Офіційно вона становила два–три дні на тиждень. Але поміщики, користуючись поширенням на українські землі російської урочної системи, давали селянам такі завдання (уроки), які неможливо було виконати в зазначені строки. Тому інколи панщина доходила до шести днів на тиждень.

З метою посилення експлуатації застосовувалося переведення кріпаків на місячину, тобто у них відбиралися наділи і вони зобов'язувалися працювати за місячне утримання (пайок та одяг). Таким чином, в умовах виникнення й поширення переробних підприємств вони перетворювалися на кріпосних робітників. Крім того, кріпаки сплачували податки на користь держави.

З ініціативи малоросійського генерал-губернатора Д. Бібікова на Правобережжі, де кріпосницький гніт набув особливо тяжких форм, у 1847–1848 рр. була проведена *інвентарна реформа*, яка мала впорядкувати й зменшити експлуатацію кріпаків. На основі інвентарів (описів поміщицьких маєтків) визначалися розміри земельних наділів кріпакам, встановлювалися розміри панщини: для чоловіків — три дні, а для жінок — один день. Але реакція поміщиків на ці нововведення була негативною і вже в грудні 1848 р. доповнення до інвентарних правил звели нанівець поступки селянам.

Нещадної експлуатації зазнавали й *державні селяни*, які сплачували *грошову ренту*, *податки* та несли рекрутську, возову, дорожню та інші *повинності*. Однак вони жили на казенних землях і вважалися особисто вільними. У першій половині XIX ст. частина державних селян півдня України отримала статус військових поселенців. Їхнє життя було жорстко регламентованим і нестерпним, командування втручалося навіть у їхні особисті і сімейні справи.

На Правобережжі з метою посилення експлуатації державних селян широко застосовувалося переведення їх на *господарське становище*. Державні землі надавалися в оренду поміщикам, які експлуатували селян, що жили на цих землях, більше, ніж своїх кріпаків.

Дещо поліпшила становище державних селян реформа 1837–1841 рр., відома як *реформа* міністра державних маєтностей графа *Кисельова*. За реформою збільшилися земельні наділи селян, подушний податок замінювався поземельним промисловим податком, у майбутньому заборонялося віддавати державні землі в оренду. Реформа надала селянам право створювати сільські і во-

лосні органи самоврядування, а також сільські і волосні суди (розправи). Але самоврядування мало обмежений характер, було залежним від державних органів.

У першій половині XIX ст. посилилися протестні виступи кріпосних і державних селян військових поселенців, що періодично набували форми повстань. Посилення соціальних суперечностей, які до того ж загострила поразка Росії у Кримській війні (1853–1856 рр.), призвело до краху феодально-кріпосницької системи. 19 лютого 1861 р. було оголошено маніфест Олександра II про скасування кріпацтва. За “Загальним положенням про селян, що вийшли з кріпосної залежності” селяни ставали *особисто вільними*, їм надавалися права самостійно вирішувати свої сімейні й господарські справи (вступати в шлюб, купувати нерухоме майно, вести торгівлю, брати підряди на виконання робіт, мати ремісничі підприємства, записуватися в цехи, вступати в купецькі гільдії). Органами *селянського самоврядування* за реформою були сільський схід і обраний ним староста, волосний схід, волосний старшина, волосний суд.

Водночас селяни ще довго залишалися *економічно залежними* від поміщиків, бо землі вони мали викупати. До того ж поміщики штучно завищували ціну на землі й селяни в Україні мали сплачувати вдвічі більше, ніж була реальна вартість земель. До викупу свого наділу селянин не мав можливості скористатися більшою частиною особистих прав, що надавались йому реформою. Селяни і після звільнення залишалися відособленим нижчим податним станом, який повинен був сплачувати подушну подать, нести державні повинності. Таким чином, селянська реформа хоча і була за своїм соціально-економічним змістом буржуазною, проводилась з урахуванням інтересів дворянства.

Певні зміни до соціально-правового стану селян внесли й інші реформи. Так, за земською реформою (1864 р.) селяни обирали своїх представників (гласних) до земських установ.

Розширення особистих прав селян і найбільші зміни в аграрних відносинах пов’язані із прийняттям низки законодавчих актів, які були підготовлені за безпосереднього керівництва голови Ради Міністрів П. Столипіна, а тому дістали назву *століпінських реформ*. Серед них особливе значення мали царський указ від 9 листопада 1906 р. “Про доповнення деяких постанов діючого закону, який стосується селянського землеволодіння й землекористуван-

ня”, закони “Про зміну й доповнення деяких постанов про землеволодіння” від 14 червня 1910 р. та “Про землеустрій” від 29 травня 1911 р. Ці законодавчі акти ініціювали й визначали порядок переходу від общинної селянської власності на землю до “одноосібних володінь” у формі відрубного й хутірського господарства. Складовою аграрної реформи було переселення близько 1 млн селян з України до Сибіру. Проте гострих соціальних проблем остаточно розорених селян так і не було розв’язано.

Російські органи влади й управління на українських землях

У XIX ст. посилення поліцейсько-бюрократичної самодержавної системи зумовило *остаточну ліквідацію залишків автономії українських земель*. За зразком губерній центральної Росії створені у другій половині XVIII ст. намісництва було перетворено на губернії. 1803 року їх було дев’ять: Волинська, Катеринославська, Київська, Миколаївська (з 1812 р. — Херсонська), Подільська, Полтавська, Слобідсько-Українська (з 1835 р. — Харківська), Таврійська та Чернігівська. Території губерній поділялися на повіти. Частина губерній об’єднувалася в генерал-губернаторства. Так, 1802 року з Волинської, Київської та Подільської губерній було створене Київське генерал-губернаторство.

Центральне управління Україною здійснювали імператор та органи, які перебували при його особі: “Власна Його Імператорської Величності Канцелярія”, Державна рада, Комітет міністрів. Важлива роль у системі центрального управління українськими землями належала міністерству внутрішніх справ і галузевим міністерствам, що мали органи в системі місцевого управління.

Місцеве управління очолювали генерал-губернатори та губернатори, які зосередили у своїх руках вищу місцеву адміністративну, поліцейську, наглядову, а до проведення судової реформи 1864 р. й судову владу. У розпорядженні генерал-губернаторів перебували розташовані на відповідній території війська, які використовувались для придушення народних повстань.

Повноваження генерал-губернаторів і губернаторів у системі адміністративних репресивних заходів, спрямованих на боротьбу з національно-визвольним рухом, ще більше розширилися упро-

довж другої половини XIX ст. Так, відповідно до “Положення про заходи до охорони державного порядку та громадського спокою” (1881 р.) генерал-губернатор мав право запроваджувати в місцевостях стан посиленої охорони.

Система губерньського управління складалась з: 1) губернатора; 2) губерньського правління, до якого входили віце-губернатор, радники, прокурор, канцелярія; 3) губерньських установ галузевого управління — казенної палати, суду, присутствія поліції, рекрутського присутствія та ін. Губерньському апарату підпорядковувався повітовий апарат управління.

Система повітового управління, головна роль у якій належала земському суду, включала повітові казначейства, правління державних маєтностей, митні установи та ін. Земський суд (до 1837 р. нижній земський суд), окрім здійснення правосуддя, виконував функції нагляду за станом громадського порядку, забезпечував сплату податків, виконання повинностей, тобто одночасно був і судовим, і адміністративно-поліцейським органом. Склад земських судів в Україні призначався губернатором лише з середовища дворян, а земські справники (голови судів) — царським урядом за поданням губернатора, погодженим із міністром внутрішніх справ.

До системи місцевого управління належали і станові органи — *губерньські і повітові дворянські зібрання* на чолі з предводителями дворянства. Через ці станові органи дворяни впливали на вирішення основних місцевих проблем, обирали своїх представників до органів місцевого управління.

Для управління державними селянами було створено волості, в яких діяли *волосні управління* у складі волосного голови, старости і писаря.

Управління у містах, поряд із виборними установами (міськими радами, магістратами, ратушами), здійснювалося поліцейськими органами. У більших містах керували управи благочиння, які склалися з городничого, двох приставів і двох ратманів. Менші міста мали городничих, поліцмейстерів і станових приставів. У великих містах із жвавою торгівлею — Одесі, Херсоні, Феодосії — з 1803 р. було запроваджено інститут градоначальників, які за повноваженнями прирівнювалися до губернаторів.

Певні зміни до системи управління внесли *реформи 60–70-х років*. Вони додали Російській імперії деяких елементів бур-

жуазності, не змінюючи її основ. Як уже зазначалося, *селянська реформа 1861 р.* запровадила сільське й волосне самоврядування на зразок того, яке в першій половині XIX ст. було започатковано для державних селян.

Компетенція селянських станових установ була обмеженою. *Сільський сход* вибирав сільську адміністрацію, поділяв і перерозподіляв землі, розподіляв повинності в сільській громаді, розглядав сімейні суперечки та ін. До обов'язків сільського старости входило скликання сходів, організація виконання їхніх рішень і розпоряджень волосного правління, нагляд за шляхами, мостами тощо.

Волосний сід обирав волосного старшину, інших посадових осіб волості, склад волосного суду, вирішував у межах своєї компетенції господарські питання. Основним обов'язком волосного старшини, який стояв на чолі волосного правління, було забезпечення "громадського порядку, спокою і благочиння у волості". *Волосний суд*, що складався з 4–12 суддів, розглядав цивільні справи між селянами, якщо сума позову не перевищувала 100 крб. (з 1889 р. — 300 крб.), а також дрібні кримінальні справи.

З метою координації стосунків між селянами й поміщиками під час реформи було створено *інститут мирових посередників*, який проіснував до 1874 р. У подальшому ці функції виконували "із селянських справ присутствія". У 1889 р. на зміну цим установам прийшов *інститут земських начальників*, які отримали широкі адміністративно-судові повноваження щодо селян (затверджували рішення селянських установ, призначали покарання селянам тощо). За місцевими поміщиками залишалося право скликання сільського сходу.

Земська реформа в Україні проводилася відповідно до "Положення про губернські і повітові земські установи" від 1 січня 1864 р. Земські установи склалися з повітових і губернських зборів та їхніх виконавчих органів — повітових і губернських *земських управ*. Гласні (депутати) повітових зборів обиралися на три роки окремо у трьох куріях: а) з'їздами землевласників; б) зборами міських власників; в) волосними сходами. Для виборців перших двох курій діяли високі майнові цензи. У третій гласні від селян обиралися шляхом двоступеневих виборів (спочатку на волосних сходах обиралися представники, які потім обирали гласних повітових земських зборів). Кількість гласних для виборів у кожній курії визначалася Міністерством внутрішніх справ. Завдя-

ки такому порядку провідне місце у земствах посідали поміщики. Кошти земств склалися з “самообкладення” населення з кожної десятини.

Царизм вважав діяльність земств небезпечною. Для контролю над земствами були створені *губернські із земських справ присутствія*. Значно обмежило повноваження земських установ прийняте в руслі так званих контрреформ нове “Положення про губернські і повітові земські установи” від 12 червня 1890 р. На Правобережній Україні, де більшість поміщиків належала до польської національності і брала участь у національно-визвольному русі, запровадження земських установ розпочалося лише в 1911 р.

І все ж такі потрібно зазначити, що земства протягом півстолітнього існування чимало зробили для розвитку освіти, охорони здоров'я, піднесення хліборобства, місцевої промисловості, торгівлі, будівництва шляхів тощо. У земських лікарнях хворі одержували безкоштовну медичну допомогу. Земствами була створена велика кількість освітніх закладів для молоді (початкових, професійних, технічних шкіл, гімназій), курсів підвищення кваліфікації вчителів. Проводилась просвітницька робота і надавалася практична допомога селянам щодо застосування нових технологій у сільському господарстві.

Міська реформа здійснювалася на основі нового Міського положення, яке було затверджене Олександром II 16 червня 1870 р. Спочатку його дія поширювалася лише на Київ, Катеринослав, Миколаїв, Полтаву, Харків і Херсон. Наприкінці 70-х років і в інших містах України за зразком земських установ також було створено всестанові органи міського самоврядування.

Городяни обирали строком на чотири роки розпорядчі органи — *міські думи*, які, у свою чергу, створювали виконавчі органи — *міські управи* на чолі з *міським головою*. Усі виборці залежно від майнового цензу поділялися на три групи, кожна з яких сукупно відраховувала до казни третину всіх міських податків і відповідно обирала третину кількості гласних (депутатів). У результаті кілька десятків великих власників, які становили першу групу виборців, обирали стільки ж гласних думи, як і сотні середніх власників, які утворювали другу групу, чи тисячі дрібних власників, які входили до третьої групи виборців.

Компетенція міських дум була аналогічною компетенції земств. Вони займалися благоустроєм міст, охороною здоров'я, освітою,

розвитком промисловості, торгівлі, станом ринків. Однак 1892 року було прийнято нове міське Положення, яке урізало повноваження міського самоврядування.

Поліцейська реформа проводилася відповідно до затверджених царським указом від 25 грудня 1862 р. Тимчасових правил про устрій поліції у містах та повітах губерній. Вона стала другою у ряду реформ і була зумовлена тими ж соціально-економічними й політичними причинами, що й інші. Серед причин її проведення слід зазначити й те, що ліквідація кріпосного права привела до скасування вотчинної поліції. Водночас внаслідок грабіжницького характеру селянської реформи відбулося різке посилення селянського руху.

У повітах було створено поліцейські управління на чолі із *справниками*, яких призначали губернатори. В адміністративно-поліцейському плані повіти поділялися на стани, дільниці та селища. Поліцейські підрозділи очолювали станові пристави, у підпорядкуванні яких перебували “нижчі чини поліції” — поліцейські урядники.

В усіх губернських містах, деяких містах і містечках існували міські поліцейські управління на чолі з *поліцмейстерами*. Поліцмейстер та його помічник призначалися губернатором (градоначальником). Нижчими адміністративно-поліцейськими одиницями у містах були частини, очолювані міськими приставами, і дільниці, очолювані дільничними. У штаті міських поліцейських управлінь були також “виконавчі урядовці поліції” (помічники приставів, дільничних, поліцейські наглядачі) та “нижчі чини” (городові).

За реформою органи поліції були звільнені від не властивих їм господарських функцій і питань благоустрою, які передавалися органам земського й міського самоврядування. Провадження попереднього слідства передавалося судовим слідчим. Головним призначенням поліції було “стеження за виконанням законів, охорона безпеки та справ громадського благоустрою”. У структурі поліцейських установ у другій половині XIX ст. виникли розшукові відділення (спеціалізовані органи кримінального розшуку).

Наприкінці XIX ст., зважаючи на посилення виступів робітничого класу, царський уряд значно збільшив кількість поліції у промислових районах. Нові поліцейські посади та підрозділи фаб-

рично-заводської поліції створювалися зокрема й на кошти підприємців.

Значно посилилася роль *жандармерії* (політичної поліції), яка здійснювала “загальний нагляд за духом усього населення і за напрямом політичних ідей суспільства”. В Україні діяли жандармські управління в кожній з дев’яти губерній, у м. Одесі, на залізницях. До основних функцій жандармерії належали: політичний розшук, негласний нагляд за організаціями й особами “протиурядового напрямку”, проведення дізнань у справах про державні злочини, ведення контррозвідки та ін.

Військова реформа, що була проведена протягом 1864–1874 рр., установлювала всестанову військову повинність чоловіків у віці 21 рік. Військова служба, загальний строк якої було скорочено до 15 років (на флоті до 10 років), складалася з дійсної військової служби й служби в запасі. Строк дійсної служби становив 6 років (на флоті — 7 років). Кадри запасу при проведенні у необхідних випадках мобілізаційних заходів становили солідний потенціал зміцнення армії. На території України було створено воєнні округи: Київський, Одеський та Харківський (який було ліквідовано у 1880 р.).

У 60–70 роках ХІХ ст. було також здійснено *освітню реформу*, яка відкрила для нижчих верств більший доступ до освіти, в тому числі й університетської, *фінансову, цензурну та інші реформи*.

Однак значення реформ не слід перебільшувати. Українські землі входили до складу Росії, яка залишалася абсолютною монархією на чолі із самодержавним монархом. Основу державного управління становили центральні й місцеві установи з дворянською більшістю. Протягом 80-х — на початку 90-х років уряд, очолюваний Олександром ІІІ, здійснив *контрреформи* — заходи, що значною мірою скасували реформи.

На початку ХХ ст. в результаті революційних подій 1905–1907 рр. царизм змушений був вдатися до *буржуазно-демократичних перетворень* у державному устрої. 17 жовтня 1905 р. було оприлюднено Маніфест, який “дарував громадянські свободи” і, заснувавши *Державну думу* як законодавчий орган, проголошував засади буржуазного конституціоналізму. Водночас цар здійснив реорганізацію *Державної ради*, також наділивши її законодавчими функціями (Маніфест і указ від 20 лютого 1906 р.). Усі законодавчі рішення Державної думи мали розглядатися Державною радою і

без її згоди не могли вважатись дійсними. Державна рада мала однакові з Державною думою права. Однак за своїм складом (імператор призначав голову й віце-голову, половину її членів, іншу половину обирали на корпоративній основі) Державна рада виконувала консервативну роль. Таким чином, фактично було створено *двопалатний парламент*, в якому нижньою палатою треба вважати Державну думу, а верхньою — Державну раду.

За результатами перших виборів до Думи від України увійшло 102 депутати, що становило майже чверть від її загального складу. У I Думі частина депутатів-українців (45 осіб) об'єдналася в *Українську думську громаду*, політичною платформою якої була автономія України. Українська фракція мала свій друкований орган — “Український вісник”. До II Думи було обрано також 102 депутати. Українські депутати (47 осіб) знову створили громаду і видавали часопис. Громада намагалася законодавчим шляхом досягти автономії України, запровадження місцевого самоврядування, запровадження української мови у школах, судах, церкві.

Затверджене царем 3 червня 1906 р. антидемократичне виборче законодавство мало наслідком обрання серед, відповідно, 111 і 97 українських депутатів III та IV Державних дум переважно монархічно налаштованих поміщиків і священиків. Коли у 1908 р. депутати внесли законопроект про навчання українською мовою у початкових школах, у 1909 р. порушили питання про запровадження української мови в судах, у 1913 р. — про свавілля адміністрації в Україні, з жодного з цих питань Дума не прийняла рішення. Отже, переважно монархічно-шовіністичний склад III і особливо IV Думи зумовив реакційний характер її діяльності.

Судова система на українських землях у складі Російської імперії

Суди на українських землях протягом першої половини XIX ст. були побудовані за становим принципом. Уся їх діяльність сприяла зміцненню політичного й економічного становища дворянства. У Катеринославській, Таврійській, Харківській (до 1835 р. — Слобідсько-Українській), Херсонській (до 1812 р. — Миколаївській) губерніях судочинство було приведено у повну відповідність до судової системи центральної Росії.

Судами першої інстанції були *повітові земські суди* (для дворян та державних селян), *магістратські й ратушні* у містах (для купців і міщан). Повітові і міські суди розглядали як цивільні, так і кримінальні справи, що не передбачали смертної кари, позбавлення честі й тілесних покарань. Ці суди виконували також нотаріальні дії. Кріпосних селян судили *поміщицькі суди*. З 1837 р. для суду у цивільних і незначних кримінальних справах над державними селянами засновувалися *волосні та сільські розправи*.

Другою, апеляційною і ревізійною інстанцією вважалися створені у губерніях *палати кримінального суду* і *палати цивільного суду*. Кожна палата складалася із призначених урядом голови й радника та чотирьох обраних засідателів (по два від дворян і купців).

Окрім того, в губерніях діяли позастанові *совісні суди* (розглядали цивільні справи у примирливому порядку, а також кримінальні справи про злочини божевільних і малолітніх), *надвірні суди* (для різночинців та осіб невизначеного стану). 1808 року в Одесі виник *комерційний суд*, склад якого (голова, чотири члени і юрисконсульт) обирався купецтвом. Пізніше, відповідно до “Установлення комерційних судів” (1832 р.), такі суди з’явилися в більшості міст Причорномор’я.

На Правобережжі (Волинська, Київська, Подільська губернії) судову систему очолював *головний суд*, який вважався апеляційною інстанцією для судів *повітових* (для дворян і селян), *підкоморських* (у межових справах), *магістратів і ратуш* (для міського населення). Компетенція головного суду була така ж, як палат цивільного й кримінального суду в інших губерніях. Крім того, головний суд розглядав справи, які становили в інших губерніях компетенцію совісних і надвірних судів.

Особливістю судової системи Лівобережжя (Полтавської та Чернігівської губернії) було те, що тут головною судовою інстанцією вважався *генеральний суд*. Він складався з кримінального й цивільного департаментів, кожен із яких у своєму складі мав призначених урядом генерального суддю, по два радники та по п’ять обраних дворянством засідателів. Особливістю генерального суду було й те, що на старшого з генеральних суддів у разі відсутності губернатора й віце-губернатора покладалося тимчасове управління губернією.

Діяльність всіх судів в Україні контролювалася губернаторами. Вищою судовою інстанцією був Сенат.

Упродовж 30-х років XIX ст. низкою нормативних актів царської влади особливості в судовій системі України було ліквідовано і надалі вона розвивалась разом із російською, як її частина. Замість головного й генерального судів було створено палати цивільного й кримінального суду, голови яких призначалися імператором, а радники — міністром юстиції. Усі повітові суди перетворювались на “уездные”. У судочинстві запроваджувалась російська мова.

Судова реформа, проведена на основі затверджених Олександром II 20 листопада 1864 р. Судових статутів, була однією з найпошлюдовніших реформ другої половини XIX ст. Колишній становий, залежний від адміністрації суд замінювався судом, який базувався на демократичних принципах (змагальності, гласності, рівності усіх перед законом, права звинуваченого на захист та ін.). Запроваджувалась система позастанових судових установ двох типів — мирові та загальні суди.

Мировий суд став найбільшою за кількістю судовою установою. Він розглядав дрібні кримінальні й цивільні справи. Його першою інстанцією був одноособовий суд дільничного мирового судді, або суд почесного (що працював безоплатно) мирового судді. Мирові судді обиралися на три роки земськими зборами або міськими думами з осіб, які мали вищу або середню освіту та відповідний віковий і службовий ценз. Установлювався також високий майновий ценз (15 тис. крб.), винятки були лише для відставних офіцерів. Апеляційною інстанцією був з'їзд мирових суддів.

Система загальних судових органів складалася з окружних судів та судових палат.

Окружні суди створювалися у складі призначуваних голови, його товариша (заступника) і членів суду. Як перша інстанція вони розглядали основну масу цивільних і кримінальних справ. Останні розглядалися у складі трьох суддів. Попереднє слідство здійснювали судові слідчі.

У справах, де підсудним загрожували покарання, пов'язані з позбавленням або обмеженням громадянських прав, обов'язковою була участь *присяжних засідателів*. В імперії суд присяжних розглядав до трьох чвертей кримінальних справ. До списків присяжних, що складалася земствами і міськими думами і затверджувалися губернаторами, за законом мали право бути включеними російські піддані віком від 25 до 70 років, які проживали в цьому повіті не

менше двох років. Виняток становили злочинці, неспроможні боржники, сліпі, глухі, німі, божевільні. До участі в суді як присяжних не допускали осіб, які не володіли російською мовою, що, безперечно, посилювало процеси русифікації на українських землях. Присяжні виносили вердикт про невинуватість або винуватість підсудних, який не залежав від думки суддів і не підлягав апеляції. Для підсудних, яких присяжні визнавали винуватими, судді встановлювали міру покарання.

Судові палати, яких в Україні було три (Київська, Харківська, Одеська), склалися з департаментів цивільних і кримінальних справ. Кожна судова палата керувала діяльністю відповідних окружних судів. Вони розглядали апеляції на рішення окружних судів, а також діяли як суди першої інстанції у справах про державні та посадові злочини. Найвищим апеляційним і касаційним судовим органом був *Сенат*.

За судовими статутами 1864 р. запроваджувалась *адвокатура*. Адвокати поділялися на *присяжних повірених*, які здійснювали представництво в цивільних і захист у кримінальних справах в усіх судових установах, і *приватних повірених*, які мали право діяльності лише в тих судах, де вони були приписані. Законом адвокати були поставлені в залежність від суду й держави.

Кандидати в присяжні повірені повинні були мати вищу юридичну освіту й стаж практичної судової діяльності не менш як 5 років. При округах судових палат створювались Ради присяжних повірених — корпоративні об'єднання, які регулювали питання прийняття у присяжні повірені, здійснювали нагляд за дотриманням законності в їхній діяльності та ін.

Вимоги до приватних повірених були значно меншими. Вони мали скласти відповідний іспит в окружному суді або судовій палаті і бути за віком не молодшими 18 років.

Відбулась реорганізація *прокуратури*, функції якої полягали у підтриманні державного обвинувачення в суді, нагляді за діяльністю судових слідчих, поліції та за місцями ув'язнення.

Характерною особливістю у проведенні судової реформи в Україні було те, що вона відбувалася повільніше, ніж у губерніях центральної Росії, а в ряді регіонів здійснювалася частково. Так, загальні суди були створені лише у Катеринославській, Полтавській, Таврійській і Херсонській губерніях. На Правобережжі спочатку, з 1871 р., створювалися мирові суди, але мирові судді тут не обира-

лися, а призначалися міністром юстиції. Тільки з 1880 р. почали діяти окружні суди і Київська судова палата.

Проведення судової реформи в Україні в часі фактично збіглося з проведенням *контрреформи* (прийняттям законодавства, спрямованого на скасування демократичних принципів судочинства й судовою сторою, закладених у 1864 р.).

На Лівобережжі, замість інституту виборних мирових судів, створювалася складна система судових органів, низовими ланками якої були призначувані міністром юстиції земський начальник, міський суддя, повітовий член окружного суду. Інститут почесних мирових суддів зберігався. Апеляційною інстанцією став повітовий з'їзд судового присутствія на чолі з предводителем дворянства. Суд присяжних був позбавлений розгляду справ про пресу і політичні злочини. Нові правила складання списків присяжних засідателів виключали можливість участі в судовому процесі демократичних і ліберальних елементів. За післяреформені роки було внесено понад 700 змін і поправок до судової реформи.

На початку ХХ ст. судова система зазнала подальшого розвитку, збільшувалась кількість посадових осіб у судовій системі. 1906 року в умовах революційних подій було започатковано воєнно-польові суди. Пізніше, з початком Першої світової війни, їхня діяльність була поновлена.

Право на українських землях у складі Російської імперії

На більшості українських земель, що перебували у складі Росії, до 40-х років ХІХ ст. продовжувало діяти місцеве право, зберігали чинність Литовські статuti й збірники магдебурзького права. Російське законодавство в цей період застосовувалося лише на території Слобідсько-Української губернії.

Спрямована на централізацію й уніфікацію державного управління політика царизму передбачала поширення на українські території російської правової системи з використанням окремих місцевих особливостей. Для цього було використано *кодифікацію права*, здійснену в першій половині ХІХ під керівництвом відомого державного діяча, автора плану ліберального устрою Росії М. Сперанського. "Комісію для складання законів" очолив міністр народної освіти, т. в. о. міністра юстиції П. Завадовський (вихо-

дець із Стародубщини). Імператорським указом від 28 лютого 1804 р. на неї покладалося завдання систематизувати всі нормативні акти, чинні в Російській імперії, в тому числі й на українських землях.

Кодифікація права в Україні мала свої особливості, які пояснювалися різною історичною долею окремих територій. Так, групою правознавців, очолюваною А. Повстанським, на основі дослідження права Правобережжя було упорядковано проект *“Зводу місцевих законів губерній і областей, приєднаних від Польщі”*. Група під керівництвом Ф. Давидовича у *“Зібранні малоросійських прав”* (1807 р.) упорядкувала цивільно-правові норми Чернігівської і Полтавської губерній. Ці кодифікації офіційного затвердження не дістали у зв’язку з припиненням діяльності комісії. Пізніше *“Зібрання малоросійських прав”* як вдалий збірник реально чинних норм цивільного права Лівобережжя було частково включено до Зводу законів Російської імперії (1833 р.). Збірник складався з трьох розділів: про особи, про зобов’язання, про майно (викладені у п’ятьох книгах), котрі поділялися на глави та параграфи. У процесі роботи із кодифікації українського права було перекладено і 1811 року надруковано російською мовою Третій Литовський статут. На цьому під тиском реакційних сил роботи з кодифікації права були фактично припинені.

Кодифікаційні роботи під керівництвом доктора права М. Балудянського (виходець із закарпатських українців, у 1819–1821 рр. був першим ректором Петербурзького університету) продовжило створене 1826 року на основі попередньої комісії друге відділення *“Власної Його Імператорської Величності Канцелярії”*. 1830 року було видано *Повне зібрання законів Російської імперії* в 46 томах, яке в хронологічному порядку містило понад 50 тис. нормативних актів, починаючи з Соборного Уложення 1649 р. До збірника увійшли договірні статті між Україною і Росією та інші акти, що визначали державно-правовий статус України.

Подальшим результатом стало видання 1832 року *Зводу законів Російської імперії* в 15 томах, об’єднаних у 8 книг. Основу його побудови становив характерний для передових західних концепцій, які ґрунтувалися на засадах римського права, поділ права на публічне й приватне.

У 1-3-му томах Зводу містяться основні державні закони, губернські установлення, статути про службу цивільну; в 4-му — ста-

тути про повинності. 5–8-й томи містять статuti про податки, мита тощо; у 9-му — закони про стани, про органи влади й управління, а також про повинності, податі, мита тощо. 10-й том Зводу був цілком присвячений викладенню законів цивільних та межових. В 11–12-му томах містилися статuti кредитний, торговельний, про промисловість та ін., у 13–14-му томах — статuti про громадське піклування, лікарський, про паспорти та біглих, про осіб, яких тримають під вартою, та ін. Том 15-й містив кримінальні закони.

Звід сприяв галузевому формуванню права і цьому сенсі був класичним зразком систематизації законодавства. 1835 року він набув чинності в Російській імперії, проте в Україні — лише в частині, яка регулювала державні й адміністративно-правові відносини. У 1840 р. на Лівобережжя і 1842 року на Правобережжя поширюється чинність Зводу в частині цивільного й кримінального права, у зв'язку з чим втратили чинність норми Литовського статуту. 1842 року вийшло друге, а 1857 року — третє видання Зводу.

Протягом 1830–1833 рр. окрема група правознавців у складі другого відділення канцелярії, очолювана професором Харківського, Київського, а згодом Московського університету І. Даниловичем, працювала над *“Зводом місцевих законів західних губерній Російської імперії”* (Правобережжя України і Білорусії). За змістом це був добре систематизований збірник матеріального (закони про стани, закони цивільні) й процесуального (закони про суд) права, який містив норми не лише місцевого, а й російського права. У 1838 р. Звід було затверджено Державною радою, але, оскільки перемогла тенденція єдиного для всієї імперії законодавства, сили чинного джерела права він не отримав.

Серед джерел права цього часу також були Сільський судовий статут (виданий 1839 року), який містив норми феодального цивільного, кримінального й процесуального права, та Уложення про покарання кримінальні та виправні (набуло чинності 1846 року), норми якого розширювали сферу застосування кримінального права та відображали каральну політику царизму.

Пореформений період характеризується застосуванням в Україні нового імперського законодавства. Велике значення мало запровадження статутів від 20 листопада 1864 р.: 1) Установлення судових установ; 2) Статут цивільного судочинства; 3) Статут кримінального судочинства; 4) Статут про покарання, що накла-

даються мировими суддями. У 1892 р. усі ці статuti були офіційно приєднані до Зводу законів Російської імперії як 16 том. Наприкінці XIX ст. значна частина норм Зводу були доповнені та замінені новими.

В юридичній практиці з'являються *галузі права*: цивільне, кримінальне, судово-процесуальне.

Цивільно-правові норми, які врегульовували право власності, зобов'язальне право, спадкування, сімейне право, переважно містилися в X томі Зводу. Деякі норми в ньому було змінено відповідно до селянської реформи. Подальшого розвитку набули такі цивільно-правові категорії, як правоздатність і дієздатність, остаточно сформувалося поняття юридичної особи. Правоздатність фізичної особи розпочиналася з моменту її народження, а завершувалася у момент смерті. Водночас існувало поняття й так званої цивільної (юридичної) смерті, у разі позбавлення судом усіх прав стану, пострігу в ченці, безвісної відсутності особи у місті проживання протягом 10 років. Повну майнову дієздатність особі закон надавав із досягненням нею 21 року, а до цього вона вважалася неповнолітньою. Дієздатність жінок була в деяких випадках обмеженою. Так, дружина без згоди чоловіка не могла видавати векселі, укладати договір особистого найму.

Поняття "*право власності*" вперше в російському законодавстві тлумачилося як право особи володіти, користуватися й розпоряджатися майном до передачі свого права на нього суб'єктові шляхом купівлі-продажу, застави чи в інший спосіб. Інститут права власності містив також кваліфікацію об'єктів і суб'єктів цього права, види обмежень права власності та його захисту. Застосовувався поділ речей на нерухомі (земельні володіння, будинки, ліс, заводи, фабрики тощо) та рухомі (капітали, цінні папери, одяг, меблі тощо). Якщо рухоме майно можна було придбати простим фактичним передаванням, то нерухомість набувалася виключно через письмовий акт із додержанням особливої процедури.

Головним об'єктом права власності залишалась земля. Розвиток капіталізму, звільнення селян від кріпосної залежності розширили сферу цивільного права. Селяни після 1861 р. стали учасниками цивільних правовідносин, отримали особисті й майнові права. Водночас зберігалися пережиткові обмеження, насамперед у сфері реалізації права власності селян на землю. Майже на всі угоди, пов'язані із землею, була потрібна згода селянської громади.

Зобов'язальному праву була присвячена велика кількість статей Зводу. Серед обставин, що зумовлювали виникнення правовідносин зобов'язального характеру, передбачалися сила договору, припис закону, наслідки вчинення злочину, вчинення цивільного правопорушення. Питання припинення зобов'язань цивільне право пов'язувало з їх виконанням, заміною зобов'язань, давністю, смертю сторони, закінченням строку, злиттям суб'єктів права тощо.

Основний зміст зобов'язального права визначали зобов'язання з договорів. Право регулювало загальні вимоги до змісту й форми договорів та його конкретних видів: купівлі-продажу, міни, постачання, наймання майна, особистого наймання, позики, доручення, підряду, страхування та ін. Визначалися засоби забезпечення виконання угод (завдаток, поручительство, неустойка, застава), норми відповідальності за порушення умов договору. Регулювалися зобов'язальні відносини власників майна та фінансів у різних видах товариств (повному, на вірі, компанії).

Сімейне право детально регулювало відносини, що стосувалися подружжя, батьків і дітей, опіки й піклування. Обов'язковою умовою укладення шлюбу вважалася наявність свідомості і свободної волі тих, хто одружувався. Закон визначав шлюбний вік для чоловіків — 18–80 років, для жінок — 16–80 років. Умовою, необхідною для одруження, була згода батьків (опікунів, піклувальників) осіб, що брали шлюб, а для осіб, що перебували на військовій чи цивільній службі, — згода їх начальства. Але недотримання цієї умови не спричинювало недійсності шлюбу, як у попередніх випадках. Серед обставин, які зумовлювали недійсність шлюбу, були наявність спорідненості чи свояцтва, попереднє перебування православних у шлюбі тричі, відмінність у віросповіданні та ін.

Укладення шлюбу мало для подружжя юридичні наслідки, надавало їм особисті і майнові права й обов'язки. Так, дружина повинна була “коритися чоловікові своєму як главі сімейства”, а чоловік — жити з дружиною “у злагоді, поважати, захищати”, забезпечувати дружину “їжею й утримувати її за станом і можливістю своєю”. Шлюб не спричиняв спільного володіння майном подружжя, своїм майном кожен із подружжя міг розпоряджатися окремо.

Успадкування передбачалося за законом і за заповітом. Предметом заповіту було набуте майно заповідача, родове ж майно, як

правило, заповідатися не могло. Дочки при синах не діставали у спадок, а лише отримували частину майна. Для всіх дочок вона становила четвертину цілої спадщини. Тільки в материнському майні дочки діставали спадщину нарівні з синами. Успадкування за законом відбувалося в порядку близькості спорідненості. Першими успадковували родичі прямої спадкової лінії (діти спадкодавця). У разі їх відсутності успадковували родичі бокових ліній: першої (брати і сестри спадкодавця та їхні діти), а потім другої (дядьки й тітки спадкодавця та їхні діти). Батьки після своїх дітей не успадковували. Якщо померлі діти були бездітними, батьки одержували їхнє набуте майно в довічне володіння без права розпоряджатися ним на свій розсуд.

В умовах розвитку промисловості діяв принцип договірної свободи. Його використовували роботодавці для нав'язування найманим працівникам кабальних умов експлуатації. Свавілля підприємців дещо обмежувалося *фабрично-трудоим законодавством 80–90 років*. 1 червня 1882 р. було прийнято закон “Про малолітніх, працюючих на заводах, фабриках і мануфактурах”, який забороняв роботу дітей до 12-річного віку і встановлював обмеження щодо праці підлітків. Законами від 3 червня 1885 р. та 2 червня 1897 р. встановлювалася максимальна тривалість робочого дня 11,5 годин, заборонялося використовувати працю жінок і підлітків на тяжких і підземних роботах, а також уночі, запроваджувалися обмеження щодо застосування штрафів.

Джерелами *кримінального права* в Україні з 1840 р. стали 15-й том Зводу законів Російської імперії і Уложення про покарання кримінальні й виправні (затверджене 1845 року, нові редакції 1866 р. і 1885 р.). Законодавство виходило з того, що немає злочину, якщо немає вказівки на це в законі. Під *злочином* розумілося діяння, яке посягає на “недоторканність прав влади верховної і встановлених нею влад або ж права і безпеку суспільства і приватних осіб”. Проголошувався *принцип вини* у формі умислу або необережності. Кримінальні карні дії поділялися на злочини й провини. Найбільш небезпечними вважалися політичні злочини (посягання на життя царя або членів царської родини, повстання, державна зрада). Феодальними пережитками було виокремлення злочинів проти віри, притягнення дітей із 7-річного віку до кримінальної відповідальності (хоча підлітки до 17 років і не підлягали кримінальному покаранню).

Встановлювалося 35 видів *покарань* кримінальних і виправних — від смертної кари до осуду. Покарання поділялися на основні (страта, ув'язнення та ін.) і додаткові (поліцейський нагляд, позбавлення звань, титулів тощо). До суворих видів покарань зараховували: позбавлення усіх прав стану, що означало не тільки втрату всіх привілеїв, пов'язаних із належністю до певного стану, а й позбавлення прав на майно (воно переходило до спадкоємців), припинення подружніх стосунків, позбавлення батьківських прав. Засуджених на каторгу представників простих станів до 1863 р. таврували, тобто на лобі й щоках випалювали тавро “кат” (що означало каторжний). Тривалий час зберігалися тілесні й болісні покарання, щоправда, від них поступово звільняли не лише привілейовані стани, а й згодом осіб з вищою та середньою освітою і навіть нижчі чини, що мали відзнаки.

Певна демократизація кримінального законодавства відбулася із затвердженням Статуту про покарання, що накладаються мировими суддями, 20 листопада 1864 р. і особливо його редакцій 1883 р. і 1885 р. Проти феодального Уложення про покарання Статут був досконалим нормативним актом, буржуазним за духом. Відповідальність передбачалася лише за ті проступки, перелік яких містився у Статуті і лише за наявності вини особи. Враховувались обставини, що зменшують або збільшують вину. Передбачалася можливість звільнення від покарання.

Як джерела кримінального права діяли також Військовий статут про покарання (1867 р.) і Військово-морський статут про покарання (1886 р.), які були призначені для військовослужбовців, але в умовах воєнного часу широко застосовувались і до цивільних осіб. Наприкінці XIX ст. був підготовлений і 1903 року затверджений імператором новий збірник кримінальних законів під назвою “Кримінальне уложення”, який базувався на принципах буржуазного права. Але в умовах революційних подій набули чинності лише деякі його глави, що встановлювали відповідальність за злочини проти особи імператора й членів імператорського дому, верховної влади, правосуддя тощо.

Посилення репресивної політики царизму спричинило виникнення *адміністративного законодавства*. Центральне місце в системі адміністративного законодавства належало “Положенню про заходи до охорони державного порядку і громадського спокою” (1881 р.), яке надало губернаторам право застосовувати такі види

адміністративних стягнень, як штрафи, арешт, ув'язнення в тюрму або фортецю. На початку ХХ ст. адміністративне законодавство спрямовувалося на обмеження громадянських свобод, дарованих Маніфестом 17 жовтня 1905 р. Тимчасові правила про пресу, товариства, зібрання (1905 р., 1906 р.) забороняли публікації, діяльність спілок, товариств, які загрожували громадському спокою й безпеці держави. Винуваті в організації страйків притягалися до кримінальної відповідальності.

Принципові зміни відбулися в *кримінально-процесуальному праві*. За судовою реформою 1864 р. воно виокремилось у самостійну галузь. Важливе значення мало проголошення презумпції (з лат. — припущення) невинуватості, за яким особа, підозрювана або обвинувачена у вчиненні злочину, вважалася невинуватою доти, поки її винуватість не доведена судом. Систему характерних для феодального права формальних доказів замінила система вільної оцінки доказів за внутрішнім переконанням суддів.

Досягненням кримінально-процесуального права була регламентація стадій кримінального процесу: 1) попередній розгляд, що складався з дізнання і попереднього слідства; 2) віддання до суду; 3) підготовчі дії суду; 4) судове слідство з дебатами сторін; 5) винесення вироку. Передбачалася можливість перегляду вироку в апеляційному й касаційному порядку.

Цивільний процес у мировому суді відбувався за спрощеним порядком. Мировий суддя одноособово розглядав позови ціною не більш як 500 крб. або коли на час подання позову суму збитків не було встановлено. Процес в окружному суді розпочинався з подання позовного прохання встановленої форми, до якого додавалися докази, документи тощо. Правом сторін була письмова підготовка розгляду справи, яка складалася з: 1) відповіді відповідача на позов; 2) заперечення позивача проти відповіді; 3) спростування відповідача.

Судове засідання складалося з викладення суті справи, надання суду доказів, пояснень сторін. Оцінка значення й переконливості доказів здійснювалася за внутрішнім переконанням суддів. Рішення у справі оголошувалося судом спочатку у вигляді короткої резолюції, а потім у призначені строки — в остаточній формі. У суді могли брати участь адвокати, допускалося примирення сторін. Перегляд судових рішень здійснювався в апеляційному порядку.

До Зводу законів були перенесені найбільш живучі на українських землях цивільно-процесуальні норми (трирічний строк позовної давності про шкоди і збитки з нерухоможностей, тоді як у Росії він становив 10 років, тощо).

Суспільно-політичний устрій і право в Галичині, на Північній Буковині та Закарпатті

У XIX ст. Галичина, Буковина і Закарпаття, що перебували у складі Австрійської імперії, являли собою один з найбогатіших у Європі країв, відсталий аграрний додаток до австрійських промислових районів.

Панівну верхівку становили магнати, шляхта, вище духовенство. У другій половині століття вищі щаблі в суспільстві займають також представники австро-німецького торгово-промислового капіталу, які у хижацький спосіб вивозили багатства краю (нафту, ліс та ін.). Австрійські, польські (у Галичині), румунські (на Буковині), угорські (на Закарпатті) поміщики займали найбільш привілейоване становище. Вони урізували селянські наділи, захоплювали у свою власність громадські луки, пасовиська, ліси. У 1819 р. середній наділ поміщицького господарства становив 1051 акр землі, тоді як селянського — 14 акрів (1 акр дорівнював 0,4 га). Поміщики й церква володіли майже половиною всіх земельних угідь.

Селянство, що становило майже 90 % західноукраїнського населення, перебувало в кріпосній, а після 1848 р. — в напівкріпосній і економічній залежності. У 40-х роках численні повинності поглинали до 85 % прибутку селянських господарств. На Буковині, хоча особиста залежність кріпаків була скасована ще у 1785 р. (селяни отримали право вільного переходу), за ними залишалися всі феодалні повинності. На Закарпатті у 40-х роках XIX ст. селяни-кріпаки латифундій виконували близько 20 видів панських робіт і мали віддавати поміщику дев'яту частину врожаю.

У результаті революційних подій 1848 р. в Австрії було скасовано кріпосну залежність селян, ліквідовано панщину. Але, як і в Росії після 1861 р., це не полегшило економічного становища селянства, до них перейшло менше половини земель краю. Селяни мали компенсувати поміщикам 20-кратну вартість всіх річних по-

винностей. Вони підлягали прямому й непрямому оподаткуванню, повинні були утримувати школи, шляхи тощо.

Землевласники зберігали за собою право володіння лісами, павсовиськами і селянин повинен був платити за заготівлю дров, будівельних матеріалів, випас худоби. З приводу сервітутів (права користування чужим майном) селяни зверталися до судів, але, за свідченням Івана Франка, з 32 тис. судових справ про сервітути, що порушувались у 1848–1881 рр., поміщики виграли 30 тис. Після аграрної реформи 42 % селянських господарств стали економічно нерентабельними і не мали можливості прогнати своїх власників.

Наприкінці століття вкрай зuboжіли селяни змушені були емігрувати до США, Бразилії, Канади та інших західних країн. У зв'язку з поширенням капіталістичних відносин на селі дедалі більше застосовується система вільного найму, з'являються сільськогосподарські працівники.

У містах, які поділялися на три групи (Львів, королівські й муніципальні), проживало близько 10 % населення. Переважно більшість заможних городян становили іноземці. Українці навіть у містах Східної Галичини становили 25–30 %. Станом на 1900 р. лише 14 % міського населення розмовляло українською мовою. У Галичині міста набули польського характеру, на Закарпатті — австро-угорського, на Буковині — австро-румунського. Прикметою капіталістичного розвитку міст став розвиток промисловості. Особливістю цього процесу було розорення дрібних місцевих підприємств внаслідок зовнішньої конкуренції, яка значно посилилася з появою залізниці. Великі підприємства зосереджувалися переважно на лісообробці, розвитку якої сприяла гостра потреба у будівельних матеріалах на Заході, а також спеціалізувалися на виробництві алкоголю. Швидкими темпами розвивалися у 1870–1880 рр. нафтові промисли в районі Дрогобича й Борислава, які давали близько 5 % світового видобутку нафти. 1901 року в Галичині було створено спілку фабрикантів.

Збільшувалася кількість повністю або частково зайнятих робітників, яких у 1902 р. налічувалося 230 тисяч. Найбільш експлуатовані робітники походили з розорених українських селян та ремісників. Вони отримували найнижчу заробітну плату, працюючи по 12–16 годин на день, тоді як австрійський закон 1885 р. визначав тривалість робочого дня у межах 11 годин. Але основна функція

міст полягала в торгівлі та комерційній діяльності. Цим сектором цілковито заволоділи євреї, які в східних містах становили 40–45 %, а в деяких містах, наприклад у Бродах, — 70 % мешканців.

На західноукраїнських землях діяла австрійська система влади й управління. Абсолютна влада належала імператору (цісареві), який здійснював вище управління за допомогою численних установ (придворних рад, канцлерств, управлінь). Основним органом австрійської влади у Галичині (“Галіції й Лодомерії”) було губернське присутствіє на чолі з *губернатором*, якого призначав імператор виключно із середовища австрійців.

Відповідно до цісарського патенту (наказу) від 3 квітня 1817 р., Галіції надавалася так звана *станова конституція* і щорічно скликався *сейм*, у якому засідали представники магнатів, лицарів та м. Львова. Головував у сеймі губернатор, як виконавчий орган сейму діяв комітет у складі семи депутатів, кандидатури яких затверджував імператор. Компетенція сейму була обмеженою, він видав податками, фінансуванням місцевих робіт, видавав селянські метрики тощо. За своєю суттю ця станова установа була декорацією абсолютистських порядків.

На початку XIX ст. територія Галичини поділялася на *18 циркулів* (округів) і *59 дистриктів*. До 1849 р. до складу Галичини як 19-й циркул входила Буковина.

Внаслідок реформи адміністративно-територіальної системи 1846 р. територію Галичини було поділено на *74 повіти* (у деяких районах — староства) на чолі із *старостами*, яких призначав імператор. Численні німецькомовні канцелярії, в яких налічувалося близько 40 тис. чиновників, фактично володарювали над 2,5 млн населення Галичини.

У сільських місцевостях політичну владу здійснювали власники землеволодінь через вїттів і мандаторів. *Мандатори* мали статус державних чиновників, але фактично вони служили поміщикам, від яких отримували матеріальне забезпечення. Це були “всесильні сільські сатрапи” із широкими адміністративно-поліцейськими повноваженнями і навіть з правом застосування тілесних покарань. *Вїтти* призначалися землевласниками з трьох обраних селянами кандидатів. Вони розглядали спори з цивільних справ, що виникали між селянами.

Закарпаття входило до Угорського королівства і поділялося з адміністративно-територіальної позиції на 4 жупи, якими управ-

ляли призначувані королем чиновники — жупани. *Жупи* поділялися на комітати з комітатськими правліннями. В селах управління здійснювали старости, яких призначали феодали. На Закарпатті існували й територіально-економічні одиниці — *домінії* (землі з містами і селами), що належали феодалові, церкві або державі.

1848 року під тиском революційного руху цісар Фердинанд I проголосив *конституцію*, скликав австрійський парламент, скасував кріпацтво. Була дозволена діяльність своєрідного тимчасового національного уряду — *Головної руської ради* у Львові.

Однак у березні 1849 р. імператор Франц-Йосиф “подарував” нову антидемократичну конституцію, яка відновила централізовану державу. Цісарським патентом від 29 вересня 1850 р. для Галичини, як і для інших провінцій, встановлювалася *крайова конституція*, яка передбачала поділ краю на три округи і створення трьох окружних сеймів. Округи мали створюватися з урахуванням національного складу населення: Краківський — польського, Львівський — польського й українського, Станіславський — українського. Як відомо, це була невдала спроба згладити соціальні суперечності й національні суперечки. Патентом від 31 грудня 1851 р. загальнодержавна конституція і крайові конституції скасовувалися і поновлювалася необмежена влада імператора. За допомогою “жандарма Європи” царя Миколи I політичну систему Австрійської імперії, за незначними змінами, було збережено.

Спробою зберегти імперію була угода 1867 р. про унію Австрії та Угорщини. Глава *дуалістичної монархії* Франц-Йосиф водночас був імператором Австрії і королем Угорщини. Разом з угодою австрійський парламент (рейхсрат) прийняв *конституцію*, яка діяла, в тому числі й на українських землях, до жовтня 1918 р. В Угорщині була відновлена дія конституції 1848 р. Для обговорення питань загальнодержавного значення щорічно почергово у Відні й Будапешті скликалися так звані “*Делегації*” по 60 представників від австрійського й угорського парламентів. Від Галичини делегувалося 7 представників (шість поляків і один українець).

Крім того, в імперії діяв парламент, рішення якого мали затверджуватися імператором. *Рейхсрат* складався з палати панів — призначуваних імператором представників найвпливовіших дворянських родин та духовенства, і палати депутатів від населення, яких обирали за ускладненою, а з 1873 р. — куріальною системою.

Тому у рейхсраті переважали великі власники та торгово-промислова буржуазія австрійської і польської національностей. Українців, які становили 13 % населення Австрії, у верхній палаті було чотири (із 170 осіб), у палаті депутатів 1879 р. — три (з 353), а 1897 р. — 11 (з 425).

Проголошення деяких демократичних інститутів було вимушеним заходом, який не вплинув суттєво на панування феодальних верств у державі.

У післяреволюційний період замість губернського правління у Галичині встановлювалося одноособове правління намісника, а на Буковині, яка з 1849 р. стала окремою адміністративно-територіальною одиницею, — правління *президента краю*. У 1861 р. імператор створив у Галичині й Буковині підпорядковані центральній владі *крайові сейми*, які здійснювали нагляд за управлінням у сфері місцевого самоврядування. Положення про вибори забезпечувало повну перевагу в сеймах поміщиків і буржуазії у галицькому сеймі польської, а в буковинському — румунської національності. Представництво українців у крайових сеймах становило близько 10 % депутатів.

Відповідно до галичанського крайового закону про громади (1866 р.), затверджувалися *повітові громади* (гміни), в яких створювалися керівні органи — повітові *ради* і виконавчі органи — повітові *комітети* на чолі з повітовими *старостами*. Повітові старости вступали на посади лише після затвердження імператором. Старости мали дуже широкі адміністративно-господарські повноваження. Для підтримання громадського спокою, придушення будь-яких невдовольень правлінням Габсбургів вони могли використовувати жандармерію і військові частини.

У містах і селах обиралися ради, які формували міські і сільські управи (у великих містах магістрати) на чолі з *бургомістрами* в містах і *війтами* в селах. За реформою міського самоврядування 33 містам імперії, в тому числі Львову й Чернівцям, було надано статuti. Згідно із статутом Львова від 14 жовтня 1870 р., міську владу здійснювали міська рада і магістрат на чолі з президентом.

У першій половині XIX ст. *суди* на західноукраїнських землях поділялися на шляхетські (земські та гродські), духовні, міські, доменіальні й комітатські.

Відповідно до австрійського Положення (1849 р.), суди було відокремлено від адміністрації, замість колишніх станових судів

було створено загальні судові установи для всіх станів. Усі суди проголошувалися незалежними, судді призначалися імператором довічно. За австрійською конституцією 1867 р. на західноукраїнських землях діяла триступенева *система судів*: 1) одноособові повітові суди; 2) колегіальні крайові (окружні) суди; 3) колегіальний вищий крайовий суд у Львові, дія якого поширювалась і на Буковину.

Для розгляду кримінальних справ про злочини, за які передбачалося тюремне ув'язнення на строк не менш як 5 років, створювалися *суди присяжних* при окружних судах. Списки присяжних щорічно складалися відповідними адміністраціями з урахуванням встановлених цenzів (майнового, освітнього, вікового).

Найвищою судовою інстанцією для всієї держави був *Верховний судовий і касаційний трибунал* у Відні. Крім загальних, існували й спеціалізовані суди (військові, торговельні та ін.). У Львові діяв створений у 1896 р. промисловий суд, який розглядав спори між підприємцями й робітниками, у Дрогобичі — третейський суд кас взаємодопомоги гірничих товариств.

У процесі судових реформ у 1850 р. була створена *прокуратура*, яку очолював генеральний прокурор. При вищому крайовому суді існувала посада старшого прокурора, а при окружних судах — посада державних прокурорів. Прокуратура здійснювала нагляд за законністю дій державних установ, суду, слідчих органів, окремих осіб. З 1851 р. при судах діяла підпорядкована міністру фінансів фінансова прокуратура, призначенням якої був захист фінансових інтересів держави.

Адвокатура у Галичині була заснована ще в 1781 р. і діяла під загальним наглядом міністра юстиції. У Львові існувала Президія адвокатської палати, яка обиралась адвокатами для координації їхньої діяльності. Вимоги до кандидатів в адвокатуру були дуже високими: їм необхідно було мати ступінь доктора права, пройти семирічне стажування і скласти кваліфікаційні іспити.

Сутністю змін у *правовій системі* на західноукраїнських землях після включення їх до Австрії була заміна застарілого польського законодавства на австрійське. Особливістю цього процесу було те, що Галичина стала місцем апробації нового австрійського законодавства.

Так, *Цивільний кодекс 1811 р.*, введений у дію в Австрійській імперії з 1 січня 1812 р., спочатку був запроваджений і протягом

15 років удосконалювався на галицькій території. Його джерелами були пандектне право (приспосоване до капіталістичних відносин римське право), Пруське земське уложення 1794 р. і місцеве право деяких австрійських земель. Кодекс мав 1502 параграфи і поділявся на вступ, у якому викладалися загальні положення про цивільний закон, і три частини, що містили положення про особисті, майнові права, спільні постанови щодо особистих і майнових прав. У кодексі визнавалися рівність громадян перед законом, свобода договірних відносин, цивільний шлюб та ін. Оскільки він зберігав елементи феодального і канонічного права, із розвитком капіталістичних відносин його норми не відповідали новим історичним умовам. Однак із певними змінами у формі новел (надзвичайних актів) цей кодекс продовжував діяти до розпаду імперії і навіть кілька років після включення у 1921 р. західноукраїнських земель до складу Польщі.

Цивільно-процесуальний кодекс набув чинності з 1796 р. у Західній, а з 1807 р. і в Східній Галичині під назвою Галицького цивільно-процесуального кодексу. Він регулював усі стадії цивільного процесу від подання позовної заяви до виконання рішення суду. Процес характеризувався надзвичайною повільністю, тяганиною й дорожнечею суду, тому тривала робота над його вдосконаленням. Хоча новий проект цивільно-процесуального кодексу (1825 р.) затверджено не було, окремі його положення, що регулювали питання компетенції судів, адвокатської діяльності, судочинства в безспірних справах тощо, було введено в дію. *Новий Цивільно-процесуальний кодекс (1895 р.)* базувався на принципах гласності, усності, змагальності і, порівняно з попереднім, прискорив розгляд судових справ.

Кримінальний кодекс (1803 р.) також наприкінці XVIII ст. попередньо був апробований на території Галичини. Він складався з двох частин (злочини й тяжкі поліційні проступки), кожна з яких мала розділ кримінального матеріального права і розділ процесуального права. На старих засадах римського права було розроблено широку класифікацію покарань за злочини, за "порушення громадського спокою". Головним способом покарання стає ув'язнення, яке поділялося на: 1) суворе тюремне ув'язнення із заковуванням у ланцюги; 2) суворе ув'язнення з кайданами на ногах; 3) звичайне тюремне ув'язнення без ланцюгів і кайданів. За деякі злочини встановлювалася смертна кара, але

здебільшого імператор, щоб піднести популярність абсолютизму, у порядку помилування замінював смертні вироби на позбавлення волі.

Новий Кримінальний кодекс 1852 р. поділявся на дві частини: про злочини й проступки. За злочини передбачалася смертна кара через повішення або тюремне ув'язнення на різні терміни, за проступки — грошові покарання, арешт до 6 місяців, тілесні покарання (скасовані в Австрії законом від 15 листопада 1867 р.), заборона проживати в певній місцевості тощо. У подальшому до кодексу неодноразово вносилися доповнення, але в його основі були застарілі норми феодального права. Прогресивні правознавці вимагали підвищити з 10 до 16 років вік кримінальної відповідальності, скасувати смертну кару, яку вважали середньовічним варварством, виступали проти застосування статей кодексу за аналогією тощо.

Кримінально-процесуальний кодекс 1853 р. суперечив демократичним нормам судочинства. У 1873 р. був затверджений *новий Кримінально-процесуальний кодекс*, який з незначними змінами діяв до 1918 р. За цим кодексом судочинство базувалося на принципах усності і гласності, допускалася участь присяжних у розгляді тяжких злочинів, запроваджувалася ідея вільної оцінки доказів за внутрішнім переконанням суддів.

* * *

Отже, у XIX — на початку XX ст. державний лад і право на українських землях визначалися спільними для Росії й Австро-Угорщини процесами, центральний зміст яких полягав у кризі феодально-кріпосницьких відносин і проведенні буржуазних реформ. Відбулися суттєві зміни в суспільно-політичному ладі України, насамперед у правовому становищі селян. Було ліквідовано їх залежність від поміщиків, формально вони отримали особисті й соціально-економічні права. В умовах розвитку промисловості поява буржуазії та найманих працівників — пролетарів спричинилася до зміни соціальної структури міст. На українських землях у складі Російської імперії унаслідок реформ 60–70-х років створювалися земські й міські органи місцевого самоврядування, запроваджувалася нова судова система і буржуазно-демократичні прин-

ципи судочинства. Однак ці зміни відбувалися із суттєвими обмеженнями й певним зволіканням, особливо на Правобережжі. Такі процеси були характерними й на західноукраїнських землях.

Посилювалися буржуазні тенденції у розвитку правової системи. Нові кодифікації поповнили джерельну базу чинного в Україні права. Розвиток капіталістичних відносин зумовив появу фабрично-заводського та адміністративно-поліцейського законодавства. Аналогічно в Австро-Угорщині було створено нові кодекси, апробація яких відбувалася на західноукраїнських землях.

Революційні події у Росії 1905–1907 рр., Перша світова війна помітно вплинули на розвиток державно-правових інститутів. Царизм був змушений дещо змінити форму правління, проголосити, щоправда, обмежені, права й свободи. Однак це не змогло врятувати імперію від глибокої революційної кризи.

Царський уряд і уряд Австро-Угорщини ігнорували прагнення народу України до самовизначення та національного відродження. Але ідеї української державності знайшли подальший розвиток у національно-культурному русі, діяльності українських політичних партій.

Завдання для самостійної роботи

1. Складіть схему суспільного ладу на українських землях у складі Російської імперії. З'ясуйте, якими факторами зумовлювалися зміни у суспільному устрої на українських землях та розкрийте сутність цих змін. До яких заходів вдавався царат у боротьбі з українським суспільством? Охарактеризуйте правовий статус дворянства, в яке протягом другої половини XVIII — першої половини XIX ст. оформилася козацька старшина й шляхта. Поясніть, поширенням яких загальноросійських актів на українські землі та якими актами царської влади, що прямо адресувалися панівній верстві України, відбувалося зрівняння у правах української старшини й шляхти з російським дворянством.
2. Проаналізуйте процес виникнення та розвитку на українських землях буржуазії. Розкрийте соціальну базу формування буржуазного стану. З'ясуйте, які особливості мав процес формування буржуазії в Україні.

3. З'ясуйте, на які категорії поділялося міське населення. Охарактеризуйте соціально-правове становище міської верхівки. Проаналізуйте, що спричинило значне збільшення кількісного складу купецтва, збільшення торгових капіталів і як це позначилося на його правовому становищі та особливостях гільдійсько-купецького корпоративного устрою. Розкрийте соціально-правове становище найчисленнішої групи міського населення — міщанства.
4. Встановіть, коли в містах України з'явилися як нова соціальна група робітні люди; розкрийте соціальні ознаки цієї верстви міського населення і поясніть, що було основним джерелом їхнього існування. З'ясуйте, в який період відбувався процес кількісного збільшення робітничого класу і в яких регіонах цей процес відбувався найбільш інтенсивно. Поясніть, в якому становищі перебували робітники через відсутність фабричного законодавства. Коли вперше під впливом страйків робітників царський уряд змушений був вдатися до видання законодавчих актів, що регулювали трудові відносини?
5. Зробіть порівняльний аналіз соціально-правового становища кріпосних і державних селян у першій половині XIX ст. Поясніть причини скасування кріпацтва та з'ясуйте, в чому полягала половинчастість селянської реформи 1861 р.
6. Розкрийте сутність та зміст селянської реформи 1861 р. Поясніть, який характер мало запроваджене у процесі цієї реформи сільське й волосне самоврядування. Яке призначення мав інститут мирових посередників і на які органи після скасування в 1874 р. цього інституту покладалися ці функції?
7. Складіть порівняльну схему органів управління, які діяли на українських землях до реформ та в пореформений період. З'ясуйте, які зміни в систему управління внесли реформи 60–70-х років XIX ст. Розкрийте зміст земської (1864 р.) і міської (1870 р.) реформ та особливості їх проведення в Україні. Які ще реформи, окрім названих, були проведені в 60–80-х роках, у чому полягала їх сутність?
8. Складіть схему судових установ до і після судової реформи 1864 р. Проаналізуйте причини та сутність судової реформи 1864 р. Розкрийте юрисдикцію, порядок створення й діяльності мирових судів, окружних судів та судових палат, пов-

новаження та значення інституту присяжних засідателів. Охарактеризуйте функції запровадженої судовими статутами 1864 р. адвокатури. Поясніть, у чому полягала відмінність між присяжними повіреними та приватними повіреними. Розкрийте характерні особливості здійснення судової реформи на Правобережжі та Лівобережжі України.

9. Охарактеризуйте процес буржуазно-демократичних перетворень, до яких царизм змушений був удатися на початку ХХ ст. унаслідок революційних подій 1905–1907 рр.
10. Розкрийте зміст кодифікації права першої половини ХІХ ст. Охарактеризуйте джерела права, що діяли на українських землях у складі Російської імперії.
11. Розкрийте процес розвитку цивільного та родинного права на українських землях у складі Російської імперії.
12. Охарактеризуйте розвиток кримінального права на українських землях у складі Російської імперії. Розкрийте процес еволюції основних інститутів кримінального права, його характерні буржуазно-демократичні риси та з'ясуйте, які пережитки феодального права воно зберігало. Проаналізуйте, на які види поділялися злочини, і розкрийте їх склад.
13. Охарактеризуйте еволюцію кримінально-правового інституту покарання. Розкрийте, в чому проявлявся процес гуманізації покарання та які феодальні риси зберігалися в інституті покарання. З'ясуйте, які встановлювалися види покарань кримінальних і виправних. Проаналізуйте причини та наслідки посилення кримінальної репресії царизму на початку ХХ століття.
14. Розкрийте характерні риси процесуального права на українських землях у складі Російської імперії.
15. Складіть схему спільного устрою на українських землях у складі Австро-Угорської імперії. Охарактеризуйте правовий статус основних соціальних верств.
16. Складіть порівняльну схему місцевого управління з урахуванням змін у політичному ладі й адміністративно-територіальному поділі західноукраїнських земель до і після революції.
17. Складіть схему судової системи на українських землях у складі Австро-Угорської імперії. Поясніть порядок створення та призначення судів присяжних при окружних судах.

- Які існували спеціалізовані суди? Розкрийте призначення та функції прокуратури й адвокатури на українських землях у складі Австро-Угорщини.
- Охарактеризуйте джерела права на українських землях у складі Австро-Угорської імперії.
 - Охарактеризуйте риси цивільного права й цивільного процесуального права на українських землях у складі Австро-Угорської імперії.
 - Розкрийте риси кримінального права й кримінально-процесуального права на українських землях у складі Австро-Угорської імперії.

Література

Основна

- Історія держави і права України. Академічний курс: У 2 т. / За ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина. — К., 2000. — Т. I. — С. 341–631.*
- Історія держави і права України: Підручник: У 2 ч. / За ред. А. Й. Рогожина. — К., 1996. — Ч. I. — С. 257–358.*
- Іванов В. М. Історія держави та права України: Навч. посіб.: У 2 ч. — К., 2002–2003. — Ч. I. — С. 106–137.*
- Іванов В. М. Історія держави і права України: Навч. посіб — К., 2003. — С. 144–177.*
- Іванов В. М. Практикум з історії держави і права України. — К.: МАУП, 2006. — С. 263–336.*
- Історія держави і права України: Хрестоматія / За ред. О. О. Шевченка. — К., 1996. — С. 144–219.*
- Історія держави і права України: Курс лекцій / За ред. В. Г. Гончаренка — К., 1996. — С. 122–172.*
- Історія держави і права України: Навч. посіб. / За ред. А. С. Чайковського. — К., 2000. — С. 206–239.*
- Історія українського права: Навч. посіб. / За ред. О. О. Шевченка. — К., 2001. — С. 67–108.*
- Кузьминець О. В., Калиновський В. С., Дігтяр П. А. Історія держави і права України: Навч. посіб. — К., 2000. — С. 115–177.*

11. *Кульчицький В. С., Тищик Б. Й.* Історія держави і права України. Навч. посіб. — К., 2001. — С. 105–145.
12. *Музиченко П. П.* Історія держави і права України: Навч. посіб. — К., 1999. — С. 253–309.
13. *Хрестоматія з історії держави і права України: У 2 т. /За ред. В. Д. Гончаренка.* — К., 1997. — Т. I. — С. 222–448.
14. *Хрестоматія з історії держави і права України: Навч. посіб. / Упоряд.: А. С. Чайковський (кер.), О. Л. Копиленко, В. М. Кривоніс та ін.* — К., 2003. — С. 241–291.

Додаткова

15. *Великие реформы в России 1856–1872.* — М., 1992.
16. *Воробейникова Т. У.* Судебная реформа 1864 года // Проблемы юридической науки и правоохранительной практики. — К., 1994.
17. *Дубровіна А. Б.* Суспільний лад, механізм управління та право України в період розкладу соціально-кріпосницької системи і зростання капіталістичних відносин (перша половина ХІХ ст.). — К., 1996.
18. *Дубровіна А. Б.* Механізм управління, суспільний лад і право України в період імперіалізму і буржуазно-демократичних революцій (1900–1917 рр.). — К., 1970.
19. *Исаев И. А.* История государства и права России. — М., 1996.
20. *Івановська О. П.* Звичаєве право в Україні: Етнотворчий аспект: Навч. посіб. — К., 2002.
21. *Киян М. Ш.* Представительство от украинских губерний в Государственной думе Российской империи I и II созывов (1906–1907 гг.). — Х., 1997.
22. *Коник О. О.* Селянські депутати з України в I і II Державних думах Російської імперії // Укр. істор. журн. — 1995. — № 1.
23. *Кульчицький В. С.* Державний лад і право в Галичині в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. — Львів, 1965.
24. *Кульчицький В. С.* Джерела права в Галичині за часів австрійського панування // Проблеми правознавства. — 1971. — Вип. 19.
25. *Кульчицький В. С.* Иван Франко об Австрийской конституции 1867 г. // Правоведение. — 1971. — № 6.
26. *Кульчицький В. С.* Галицьке намісництво та його антинародна діяльність (1848–1918 рр.) // Вісн. Львів. ун-ту. — Сер. юрид. — Л., 1975. — Вип. 14.

27. *Мудрий М.* Проблема автономії Галичини в діяльності Галицького крайового сейму (кінець 60-х — початок 70-х рр.) // Вісн. Львів. ун-ту. — Сер. юрид. — Л., 1993. — Вип. 30.
28. *Настюк М.* Суспільно-політичні відносини в Галичині в кінці XIX — на початку XX ст. // На шляху до правової держави. — Львів, 1992.
29. *Настюк М. І.* Буковинський крайовий сейм: структура, компетенція і діяльність (1861–1914 рр.) // Вісн. Львів. ун-ту. — Сер. юрид. — Л., 1993. — Вип. 30.
30. *Нелин А. И.* Собрание малороссийских прав 1807 г., его содержание и значение. — К., 1990.
31. *Отмена крепостного права на Украине: Сборник документов и материалов.* — К., 1961.
32. *Собрание малороссийских прав 1807 г.* — К., 1992.
33. *Софроненко К. А.* Аграрное законодательство России (втор. пол. — нач. XX вв.). — М., 1981.
34. *Телешун С. О.* Національне питання в програмах українських політичних партій в кінці XIX — на початку XX ст. — К., 1996.
35. *Ткач А. П.* Історія кодифікації дореволюційного права України. — К., 1968.
36. *Щербина П. Ф.* Судебная реформа 1864 г. на Правобережной Украине. — Л., 1974.
37. *Ярмиш О. Н.* Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX — на початку XX ст. — Х., 2001.

ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

ТЕМА 11. ДЕРЖАВНИЙ ЛАД І ПРАВО УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

Утворення Центральної Ради. Державне будівництво УНР

Перемога Лютневої 1917 р. буржуазно-демократичної революції і повалення самодержавства в Росії призвели до кардинальних змін у суспільно-політичному устрої. Найвищим органом влади до скликання Установчих зборів став Тимчасовий уряд у Петрограді, який проголосив демократичні свободи і розпочав реорганізацію органів управління.

На хвилі народного піднесення і згуртування національних сил у Києві 3–4 березня 1917 р. було створено *Центральну Раду*. До неї увійшли українські соціалісти, представники робітничих, солдатських, студентських організацій, профспілок, кооперативів, духовенства та ін. Головою Ради 7 березня було обрано видатного історика і громадського діяча М. Грушевського. На початку свого існування Рада, претендуючи на роль органу влади загальноукраїнського масштабу, фактично складалася з представників лише київських організацій. Виникало питання щодо її легітимності. На підтримку Центральної Ради 19 березня у Києві була проведена *маніфестація*, у якій взяли участь 100 тис. чоловік. Багатотисячний мітинг на Софійському майдані висловився за скликання Установчих зборів Росії і надання територіальної автономії Україні.

Важливе значення у становленні і зміцненні Центральної Ради мав *Всеукраїнський національний з'їзд*, що відбувся у Києві 6–8 квітня 1917 р. за участі 600 представників від різних українських політичних, культурних, військових, селянських, жіночих, студентських, кооперативних спілок та організацій. Окрім представників українських територій на з'їзді були делегати від українських громад Петербурга, Москви, Ростова-на-Дону, Кубані, Саратова,

Кронштадта, Виборга. З'їзд висловився за національно-територіальну автономію України та інших регіонів у складі Російської федеративної демократичної республіки, визначення кордонів автономій, забезпечення прав національних меншин, які проживають в Україні. Було рекомендовано створювати місцеві органи самоврядування у формі сільських, повітових та губернських комітетів, які мали формуватися на основі рівного й загального виборчого права.

З'їзд обрав новий склад Центральної Ради із 115 чоловік, санкціонувавши її утворення як найвищого територіального органу влади в Україні. Головою Ради знову було обрано М. Грушевського. Рада обрала *Комітет* у складі 20 (пізніше 40) осіб, який до утворення уряду був по суті її виконавчим органом. З'їзд санкціонував майбутнє поповнення Центральної Ради делегатами від робітників, селян, солдатів після їх обрання на відповідних з'їздах.

На підставі цього рішення у червні–липні 1917 р. до Ради увійшли: Всеукраїнська рада військових депутатів (близько 130 осіб), Всеукраїнська рада селянських депутатів (близько 210 осіб), Виконавчий комітет Всеукраїнської ради робітничих депутатів (близько 100 осіб), 52 представники губерній, 23 представники великих міст, по 5 представників від учительської спілки, кооператорів, студентів та ін. Рада здійснювала поповнення свого складу ще й представниками національних меншин (росіян, поляків, євреїв та ін.), які мали становити до 30 % депутатського корпусу. За даними мандатної комісії Шостих загальних зборів (сесії), на початок серпня Центральна Рада мала такий кількісний склад: а) повинно бути всіх членів — 792; б) скільки обрано — 643; в) скільки присутніх — 447.

Порядок діяльності Ради визначався в наказі Українській Центральній раді від 5 травня 1917 р., згідно з яким робота її мала проводитися через Загальні збори й Комітет. Чергові Загальні збори мали скликатися раз на місяць, надзвичайні — в разі необхідності. Комітет або, як його пізніше називали, *Мала Рада*, за постановою від 12 липня визначався як постійно діючий розпорядчий орган, який мав право кваліфікованою більшістю (не менш як 2/3 складу) здійснювати й законодавчі функції. Центральна Рада приймала рішення у формі *універсалів*, *постанов*, *ухвал*, *резольцій*.

Таким чином, Центральна Рада, що оформилася шляхом делегування, а не загальних демократичних виборів, за своїм представ-

ницьким складом, функціями, значенням і формами діяльності була прообразом парламенту України. До того ж і сама вона в основних своїх документах наголошувала на тому, що є “тимчасовим органом і діє, поки не будуть вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням Всенародні Українські Збори”.

Згідно з проголошеною Першим Універсалом (10 червня 1917 р.) стратегічною лінією — “однині самі будемо творити наше життя” 15 червня 1917 р. було створено перший український уряд *Генеральний Секретаріат* на чолі з В. Винниченком. Він складався з генеральних секретарств, кількість яких у різні періоди становила від 8 до 14. Тим самим розпочався процес розмежування законодавчої і виконавчої влади. Відповідно до Четвертого Універсалу (11 січня 1918 р.) уряд отримав нову назву *Рада Народних Міністрів*. Компетенція і порядок діяльності Генерального Секретаріату визначалися “Статутом вищого управління України”, який був затверджений Малою Радою 16 липня 1917 р. Однак дію Статуту було припинено Інструкцією Тимчасового уряду від 4 серпня, яка звулила повноваження Генерального Секретаріату до рівня крайового (на п’ять губерній) органу. Свій урядовий статус Генеральний Секретаріат поновив з прийняттям 12 жовтня Декларації, що розширила його повноваження. На засіданнях Генерального Секретаріату розглядалися питання внутрішньої і зовнішньої політики, оподаткування, судоустрою, військового будівництва тощо. Рішення приймалися у формі постанов, декларацій, інструкцій.

В організації *місцевої влади і місцевого самоврядування* Центральна Рада виходила з намагання реорганізувати попередню систему, пристосувавши її до потреб національно-державного будівництва. Перший Універсал зберігав існуючу систему органів місцевої влади, приписуючи переобирати їх там, де “влада засталась в руках людей, ворожих до українства”. В результаті поряд з губернськими й повітовими комісарами Центральної Ради та волосними, повітовими і губернськими земельними комітетами, радами селянських депутатів на місцях діяло здебільшого старе проросійське або створене більшовиками місцеве управління (Ради робітничих і солдатських депутатів, Червона гвардія). В містах створювалися домові комітети, на які покладалися функції залучення громадян до постачання продуктів та палива, санітарного упорядкування та утримання будинків тощо. У період поширення в містах злочинності (з кінця 1917 р.) головним у діяльності домових

комітетів стала охорона майна та особистої безпеки мешканців будинків. У Києві рішенням українського коменданта їм було дозволено мати зброю, яку дозволялося застосовувати у разі відкритого нападу на будинок.

Непослідовність дій Центральної Ради проявилася в тому, що в Четвертому Універсалі вона вдалася до визнання Рад робітничо-селянських і солдатських депутатів як органів місцевого самоврядування, не визначивши їхнього місця в структурі місцевих органів. Невдалими виявилися спроби врегулювати відносини між цими численними органами в Земельному законі від 18 січня 1918 р., а також запровадивши законом від 6 березня 1918 р. новий адміністративно-територіальний поділ України на 30 земель. Через структурну невизначеність системи самоврядування, відсутність належної правової бази та державного фінансування Центральної Рада не змогла організувати діяльності органів влади й управління на місцях.

Важливе значення в діяльності Центральної Ради належало *реформуванню судочинства*, яке було розпочато із заходів щодо українізації тодішніх судових установ. У червні 1917 р. в Києві відбувся *з'їзд юристів*, який обрав крайовий судовий комітет для забезпечення зв'язків між Центральною Радою і місцевими судовими установами. Процес реформування інтенсифікувався після проголошення УНР. У Третньому Універсалі було визначено програмні цілі реформування судової системи: "Суд на Україні повинен бути справедливий, відповідний духові народу. З тою метою приписуємо Генеральному Секретарству судових справ зробити всі заходи упорядкувати судівництво й привести його до згоди з правними поняттями народу".

10 листопада Мала Рада затвердила законопроект, у якому визначалося, що "суд на Україні твориться іменем Української Народної Республіки". На початку грудня 1917 р. на розгляд Центральної Ради було внесено законопроект про утворення тимчасового *Генерального суду*, який мав складатися з цивільного, карного і адміністративного департаментів, а його персональний склад визначався у кількості 15 генеральних суддів. Відповідно до Закону від 17 грудня 1917 р., передбачалося створення Київського, Одеського і Харківського *апеляційних судів*, але в Одесі й Харкові ці суди так і не були створені. На початку січня 1918 р. Мала Рада обрала 8 членів Генерального суду і 8 членів Київського апеляційного суду.

Конкретними кроками на шляху реформування суду стали рішення Центральної Ради про “неправомочність” судових палат (грудень 1917 р.), ліквідацію селянських волосних і верхніх сільських судів, дозвіл одноособового розгляду справ мировими суддями (березень 1918 р.). Компетенція мирових суддів була досить широкою. Під час розгляду цивільних і кримінальних справ судові рішення приймалися на основі старого законодавства.

Ускладнення військово-політичної ситуації спричинило виникнення “надзвичайного” правосуддя. Починаючи з лютого 1918 р. рішеннями головних губернських військових комендантів для розгляду конкретних справ — як військових, так і цивільних осіб — про вбивства, пограбування, підпали, звалтування та розбій створювалися *революційні військові суди*. З метою упорядкування діяльності цих судів у квітні було затверджено “Інструкцію Військовому революційному суду”. Передбачався колегіальний розгляд справ (у складі професійного судді, двох представників від громадськості і чотирьох за призначенням військового коменданта), участь захисника, приватного обвинувача й приватного позивача. Для проведення дізнання у справі військовими комендантами призначалися слідчі. Надзвичайні судові повноваження надавалися і комісарам Центральної Ради на місцях.

Внаслідок різкого посилення злочинності почали траплятися випадки *самосуду*. У селах самосуд чинив сільський сход або комітет, у місті — переважно натовп. Як правило, самосуди застосовували смертну кару (розстріл, повішення, відрубання голови, спалення живим).

Відповідно до Закону “Про упорядження прокураторського нагляду на Україні” від 23 грудня 1917 р. була створена *прокуратурія Генерального суду*. Вона перебувала у подвійному підпорядкуванні, підпорядковуючись ще й Секретарству судових справ, яке визначало регламент її роботи, призначало її керівника — Старшого прокурора.

27 січня 1918 р. у Брест-Литовському делегація УНР підписала з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною мирну угоду. Щоб утримати владу, Центральна Рада звернулася до німецького уряду з проханням про військову допомогу. У лютому–березні 1918 р. 33 німецькі і австро-угорські дивізії разом з полками Центральної Ради під командуванням Болбочана, Петлюри, Присовського, Сушка розгорнули наступ проти більшовицьких

сил. За військову допомогу Центральна Рада зобов'язалася поставити Німеччині й Австро-Угорщині 60 млн пудів хліба, 400 млн яєць, 2,75 млн пудів м'яса, 37,5 млн пудів залізної руди.

Протягом двох місяців владу більшовиків було повалено, а територію України поділено на сфери впливу між Німеччиною й Австро-Угорщиною. Однак це не врятувало Центральну Раду. Поширювалася боротьба українського народу проти окупантів, які вдавалися до репресій і розстрілів. Анархія, яка існувала в країні, поставила в опозицію до Центральної Ради не тільки заможні верстви, а й переважну більшість населення. Німецьке командування було заінтересоване у проведенні політики твердої руки, про що свідчить зустріч 24 квітня начальника штабу німецьких військ генерала Гренера з П. Скоропадським, на якій було з'ясовано умови підтримки німцями майбутнього гетьмана.

Обрання М. Грушевського президентом УНР, яке відбулося, за свідченням Д. Дорошенка, на засіданні Малої Ради 29 квітня 1918 р., очевидно було останньою спробою Центральної Ради утримати владу в умовах санкціонованого німецьким окупаційним командуванням державного перевороту.

Формування права УНР

У законодавчій діяльності Центральної Ради простежуються два періоди. *Перший (дожовтневий)* мав політико-декларативний характер і полягав у розробці підвалин української державності. Законодавча діяльність полягала у розробці Універсалів, роботі над проектом Української Конституції ("Статутом автономної України"), підготовці проектів законів, необхідних для створення в Україні "автономного устрою", а також постанов, ухвал тощо.

Як відомо, вперше закон-декларацію під назвою "Універсал до українського народу на Україні й поза Україною суцього" Центральна Рада прийняла 10 червня 1917 р. У ньому зазначалося, що "Тимчасове Російське Правительство одкинуло всі наші домагання (щодо надання автономії Україні), одіпхнуло простягнену руку українського народу", тож "нас приневолено, щоб ми самі творили нашу долю". Універсал проголошував відродження автономного устрою України у складі Росії й декларував верховенство влади Центральної Ради в Україні. Делегація Тимчасового уряду на чолі

з міністром оборони О. Керенським, що прибула до Києва у липні, була змушена визнати Центральну Раду й Генеральний секретаріат своїми крайовими органами в Україні.

У результаті своєрідного компромісу з Тимчасовим урядом Другий Універсал Центральної Ради від 3 липня проголошував: “Ми рішуче відкидаємо проби самочинного здійснення автономії України до всеросійських Установчих Зборів”. В Україні настанала криза влади, яка посилювалася широкомасштабною агітацією більшовиків, розвалом фронту, посиленням злочинності.

Після жовтневих подій у Петрограді розпочався *другий етап законодавчої діяльності*, змістом якого стало формування власної правової системи. Визнавши антидемократичною й небезпечною для України більшовицьку владу в Петрограді, Центральна Рада в Третньому Універсалі від 7 листопада проголосила Українську Народну Республіку, але “не відділяючись від Російської Республіки й зберігаючи єдність її”. При цьому в Універсалі зазначалося, що “ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб уся Російська республіка стала федерацією вільних народів”. Важливе значення мають положення Третнього Універсалу про розширення і закріплення місцевого самоврядування, утвердження демократичних прав і свобод, недоторканності особи й житла, конфіскацію поміщицького, удільного, церковного, монастирського землеволодіння і передачу земель трудовому народу без викупу, права й можливості вживання місцевих мов у зносинах з усіма установами тощо. Отже, *Третій Універсал — це перший у ХХ ст. український державно-правовий документ конституційної спрямованості*, який розпочав процес формування власної правової системи.

Більшовицький переворот підштовхнув Центральну Раду до створення власної держави, але фатальною її помилкою була підтримка ідеї федерації з більшовицькою Росією. Наступ військ Антонова-Овсієнка остаточно розвіяв ілюзії щодо перетворення Росії на демократичну федеративну республіку. Нагальною була й необхідність вести самостійні переговори з Німеччиною та її союзниками, що розпочалися в Брест-Литовському. У *Четвертому Універсалі* Центральної Ради зазначалося: “Віднині Українська Народна Республіка стає самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу”. Центральна Рада, визнаючи джерелом влади народ України, прагнула встановлення “бажано-

го мира, щоб повести свій край до ладу, творчої праці". Отже, державність України виникла як реакція на розпад центральної влади Російської імперії і була ініційована не тільки внутрішніми, а й зовнішніми обставинами.

Одним з перших кроків у розбудові української правової системи був Закон від 25 листопада 1917 р. "Про порядок видання законів". Згідно з його положеннями "виключне й неподільне право видавати закони для Української Народної Республіки" до сформування Російської федерації надавалося Центральній Раді, а "право видавати розпорядження в обсягу урядування на основі законів" — Генеральним секретарям УНР. Водночас не припинялася чинність російського законодавства, що діяло до 27 жовтня і не було скасовано українською владою.

Формування власної законодавчої бази в галузі державного будівництва розпочалося з прийняття у листопаді 1917 р. Закону "Про вибори до Установчих зборів Української Народної Республіки". Закон встановлював пропорційну систему виборів, докладно регулював організацію їх проведення. Брати участь у виборах мали право громадяни з 20-річного віку. Виборчих прав позбавлялися засуджені, дезертири, визнані судом банкрути, а також члени царської родини. Встановлювалася відповідальність за порушення організації проведення виборів. Вибори були призначені на кінець грудня, але через воєнні дії вони проводилися переважно в січні–лютому 1918 р. лише в Київському, Волинському, Подільському, Херсонському, Полтавському, Катеринославському й Чернігівському округах. За рішенням Малої Ради, Установчі збори мали відкритися 12 травня 1918 р.

Прийнятими в березні 1918 р. законами встановлювалася державна українська мова, державний герб УНР — "Володимирів тризуб".

Спробою врегулювання міжнаціональних відносин, забезпечення прав національних меншин був Закон "Про національно-персональну автономію" від 9 січня 1918 р. Але деякі його положення, зокрема про "іменні списки" — кадастри представників нацменшин, які повинні публікуватися для загального відома, викликали чимало непорозумінь і неприйняття з боку неукраїнців.

Суперечливим виявився й Закон "Про громадянство Української Народної Республіки" від 2 березня 1918 р., за яким громадя-

нами УНР вважалися ті, “хто родився на території України і зв’язаний з нею постійним перебуванням та на цій підставі бере собі свідоцтво приналежності своєї до громадян Української Народної Республіки”. Тобто не визнавалися громадянами УНР люди, які постійно проживали в Україні, але народилися за її межами.

Важливим напрямом законодавчої діяльності Центральної Ради була робота над *проектом Української Конституції*, яка розпочалася після прийняття Першого Універсалу. Передбачалося обрання за принципом “національно-пропорційного представництва” Комісії з підготовки Статуту автономної України. Жовтневий більшовицький переворот у Петрограді, проголошення УНР прискорили конституційний процес. За Четвертим Універсалом Конституцію “незалежної Української Народної Республіки” мали ухвалити Установчі збори, але подальше ускладнення воєнно-політичної ситуації призвело до того, що об’єднані російсько-українські радянські війська 26 січня 1918 р. зайняли Київ. Центральна Рада евакуювалась до Житомира (потім до Коростеня і Сарн). Після повернення наприкінці березня 1918 р. до Києва в умовах німецько-австрійської окупації керівникам УНР вже не вдалося провести ані виборів, ані скликати жодної загальної сесії Центральної Ради.

Конституція УНР була ухвалена Малою Радою в останній день існування УНР, 29 квітня 1918 р. Конкретно-історичні обставини зумовили її спрямованість як *документа перехідного періоду*, але, безперечно, це була *демократична за своїм змістом конституція*. Структурно вона складалася з 83 статей, об’єднаних у 8 розділів (Загальні постанови, Права громадян України, Органи власті УНР, Всенародні збори УНР, Про Раду Народних Міністрів УНР, Суд УНР, Національні союзи, Про часове припинення громадських свобод). Україна проголошувалася “державою суверенною, самостійною і ні від кого незалежною” (ст. 1). Зазначалося, що суверенне право належить народові України, тобто громадянам УНР усім разом.

Устрій держави базувався на принципі неподільності території та праві на широке самоврядування земель, волостей і громадян. Проголошувалася рівність громадян “у своїх громадянських і політичних правах”, незалежно від народження, віри, освіти, національності, майна, податкування (ст. 12). Встановлювалися демок-

ратичні свободи “слова, друку, сумління, організації, страйку” (ст. 17), недоторканність “домашнього огнища” (ст. 15), “листова тайна” (ст. 16), “свобода перемін місця пробування” (ст. 18). На території України скасовувалися: смертна кара; тілесні та інші види покарання, які принижують людську гідність; конфіскація майна як покарання. Конституція, на основі принципу поділу влад, визначала порядок створення й повноваження органів влади УНР. Верховним органом УНР проголошувалися Всенародні Збори, які безпосередньо здійснювали вищу законодавчу владу і формували вищі органи виконавчої (Раду Народних Міністрів) і судової (Генеральний суд) влади. “Єдина безпосередня місцева власть” (ст. 26) надавалася виборним Радам і Управам громад, волостей і земель. Конституція не передбачала посади президента УНР. За цією Конституцією УНР мала стати демократичною парламентською державою.

Законодавча діяльність відповідала прагненню Центральної Ради здійснити соціалістичні перетворення в основних сферах життя суспільства. Як відомо, Третій Універсал скасував право приватної власності на землю, встановивши, що земля “єсть власність усього трудового народу”. Приписувалося встановити “державну контролю над продукцією на Україні”, наголошувалося на необхідності “доброго упорядкування виробництва, рівномірного розділення продуктів споживання й кращої організації праці”. У січні 1918 р. було прийнято Закон “Про 8-годинний робочий день”, який за своїм змістом може вважатися першою спробою створення власного *трудового законодавства*. Він не тільки визначав тривалість робочого часу в обсязі 48 годин на тиждень, а й регламентував особливості найму й праці жінок і неповнолітніх, нічні й понаднормові роботи, працю на шкідливому виробництві, встановлював святкові дні тощо.

В умовах кризи грошового обігу було здійснено й певні кроки у сфері *фінансової права*. Найважливішим у цій галузі був Закон від 6 січня 1918 р. “Про випуск державних кредитових білетів УНР”, яким встановлювалося, що “кредитові білети У. Н. Р. випускаються Державним Банком У. Н. Р. в розмірі строго обмеженому дійсними потребами грошового обігу під забезпечення тимчасово, до утворення золотого фонду, майном Республіки: нетрями, лісами, залізницями й прибутками від монополій”. Розмір випуску кредитових білетів не повинен був у жодному разі перевищувати по-

ловину річної суми прибутків від монополій. Кредитові білети УНР випускались у карбованцях, причому один карбованець повинен був містити 17,424 частки чистого золота і ділитися на 200 шагів. Встановлювалося, що “українські кредитові білети ходять нарівні з золотою монетою”. У квітні було прийнято закони про випуск зобов’язань державної скарбниці УНР на забезпечення грошових знаків у сумі 500 млн карбованців і про випуск розмінних марок державної скарбниці. Закону про державний бюджет прийнято не було. Деякі акти окремо регулювали надходження прибутків і розписи видатків держави. Так, згідно із Законом від 9 грудня усі державні податки й прибутки, які на основі існуючих законів збиралися на території УНР, визнавалися прибутками державного скарбу. Законом “Про тимчасові розписи видатків на 1918 р.” від 11 квітня 1918 р. відповідні міністерства були уповноважені робити тимчасові розписи державних видатків на кожні чотири місяці із затвердженням їх через Міністерство фінансів Центральною Радою.

Деякі законодавчі акти стосувалися *кримінального права*. Третім Універсалом була скасована смертна кара. Законом про амністію від 19 листопада 1917 р. звільнялися всі засуджені за політичні злочини. Учасники ж воєнних дій і повстань проти УНР за законом від 5 березня позбавлялися прав на українське громадянство і каралися висилкою за межі України. У разі несанкціонованого повернення вони карались ув’язненням до п’яти років. Але як джерела кримінального права продовжували діяти деякі акти дореволюційної доби — окремі норми Зводу законів Російської імперії, Кримінального уложення 1903 р., а також постанова Тимчасового уряду від 6 липня 1917 р., яка передбачала покарання у вигляді позбавлення волі до трьох років за публічні заклики до здійснення тяжких злочинів (вбивств, погромів тощо).

* * *

Виникнення Центральної Ради знаменувало початок нового етапу українського державотворення. Розпочавши свою діяльність як “представницький орган всієї української людності”, вона перетворилася на найвищий законодавчий орган, центр політичного і

державного життя України. Головним здобутком української революції на першому її етапі стало проголошення Української Народної Республіки, державний статус якої з “автономної частини майбутньої федеративної Росії” протягом листопада 1918 р. — січня 1919 р. піднісся до “самостійної, ні від кого незалежної, вільної суверенної держави українського народу”. Характерними для процесу державного будівництва були широка національна демократія й гуманізм. Проте в розбудові УНР виявилися помилки й непослідовність, зокрема це стосується реформування системи державного управління і місцевого самоврядування, формування національних збройних сил, створення власних судових і правоохоронних органів.

Процес державного будівництва відбувався переважно правовим шляхом, супроводжувався прийняттям Центральною Радою універсалів та законів, якими визначалися головні напрями розвитку української демократії. Нормами конституційного права врегульовувалися важливі питання державного ладу та територіального устрою, громадянства, міжнаціональних відносин, державної символіки. Україна вперше проголосувалася незалежною, демократичною, парламентською державою, з поділом влади на законодавчу, виконавчу й судову. Громадянам надавалися широкі права і свободи, була скасована смертна кара. Кожній нації, що жила на території України, гарантувалося право на національну автономію. Важливе місце займали закони соціально-економічного спрямування. Було розпочато широкі соціальні реформи. Для українського законодавства цього періоду була властива гуманістична спрямованість розвитку як державного, адміністративного, цивільного, трудового, так і судового й кримінального права.

Завдання для самостійної роботи =====

1. Проаналізуйте обставини та процес створення Центральної Ради. На цій основі визначте статус Ради на початку її існування.
2. З'ясуйте, які заходи на підтримку Центральної Ради сприяли її легітимації як вищого представницького органу українського народу.

3. Поясніть, який існував порядок діяльності Ради і яким актом його було визначено. Охарактеризуйте процес становлення й зміцнення Центральної Ради як вищого владного органу в Україні.
4. Розкрийте основний зміст законодавчої діяльності Центральної Ради в дожовтневий період. Охарактеризуйте зміст і значення першого закону-декларації під назвою “Універсал до українського народу на Україні й поза Україною сущого” від 10 червня 1917 р. Розкрийте причини своєрідного компромісу Центральної Ради з Тимчасовим урядом, проголошеного у Другому її Універсалі.
5. Проаналізуйте державно-правовий статус уряду України — Генерального Секретаріату. Розкрийте суперечливість процесу його становлення, склад, компетенцію та порядок діяльності. З’ясуйте, яку назву дістав уряд України за IV Універсалом Центральної Ради.
6. Складіть схему центральних та місцевих органів влади й управління УНР. Проаналізуйте надбання та прорахунки Центральної Ради в організації місцевої влади і місцевого самоврядування.
7. Охарактеризуйте діяльність Центральної Ради із зовнішньої політики, військового будівництва та “захисту революції”. Охарактеризуйте діяльність Центральної Ради з реформування судочинства та створення власної прокуратури.
8. На основі власного аналізу тексту Четвертого Універсалу Центральної Ради охарактеризуйте його зміст та історичне значення. Розкрийте обставини та наслідки проголошення незалежності УНР.
9. Поясніть, у чому полягала принципова відмінність другого (післяжовтневого) етапу законодавчої діяльності Центральної Ради. Розкрийте зміст і значення Третього Універсалу Центральної Ради як першого у XX ст. українського державно-правового документа конституційної спрямованості.
10. Охарактеризуйте процес формування Центральною Радою власної законодавчої бази в галузі державного будівництва. Поясніть, яке значення мало прийняття законів про державну символіку, мову, громадянство, національно-персональну автономію та ін.
11. Розкрийте основний зміст та значення Земельного закону, затвердженого Центральною Радою 18 січня 1918 р., та ін-

ших законів соціально-економічного спрямування; при цьому з'ясуйте, у чому полягала суперечливість деяких законів, спрямованих на соціалістичні перетворення.

12. Охарактеризуйте тенденції розвитку кримінального права.
13. Коли, за яких обставин та яким органом була прийнята Конституція УНР? З'ясуйте, якою державою мала стати Україна за цією конституцією. Розкрийте структуру, зміст та значення Конституції УНР.

Література

Основна

1. *Історія держави і права України. Академічний курс: У 2 т. / За ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина.* — К., 2000. — Т. 2. — С. 5–71.
2. *Історія держави і права України: Підручник: У 2 ч. / За ред. А. Й. Рогожина.* — К., 1996. — Ч. 2. — С. 5–68.
3. *Іванов В. М.*. Історія держави та права України: Навч. посіб.: У 2 ч. — К., 2002–2003. — Ч. II. — С. 5–13.
4. *Іванов В. М.* Історія держави і права України: Навч. посіб. — К., 2003. — С. 178–189.
5. *Іванов В. М.* Практикум з історії держави і права України. — К.: МАУП, 2006. — С. 337–371.
6. *Історія держави і права України: Курс лекцій / За ред. В. Г. Гончаренка.* — К., 1996. — С. 173–190.
7. *Історія держави і права України: Навч. посіб. / За ред. А. С. Чайковського.* — К., 2000. — С. 240–255.
8. *Історія українського права: Навч. посібник. / За ред. О. О. Шевченка.* — К., 2001. — С. 109–123.
9. *Кузьминець О. В., Калиновський В. С., Дігтяр П. А.* Історія держави і права України. Навч. посібник. — К., 2000. — С. 178–192.
10. *Кульчицький В. С., Тищик Б. Й.* Історія держави і права України: Навч. посіб. — К., 2001. — С. 146–160.
11. *Музиченко П. П.* Історія держави і права України: Навч. посіб. — К., 1999. — С. 310–342.
12. *Хрестоматія з історії держави і права України: У 2 т. / За ред. В. Д. Гончаренка.* — К., 1997. — Т. 2. — С. 5–60.

13. *Хрестоматія з історії держави і права України*: Навч. посіб. / Упоряд.: А. С. Чайковський (кер.), О. Л. Копиленко, В. М. Кривоніс та ін. — К., 2003. — С. 292–348.

Додаткова

14. Винниченко В. *Відродження нації*: У 3 ч. — К., 1990.
15. Галенко О., Яневський Д. *Перший уряд демократичної України*. — К., 1992.
16. Гунчак Т. *Україна: Перша половина ХХ століття: нариси політичної історії*. — К., 1993.
17. Іванченко Р. П. *Українська державність в 20–90-х рр.* — К., 2000.
18. *Історія України. Нове бачення*: У 2 т. / За ред. В. А. Смолія. — К., 1996. — Т. 2.
19. *Історія Української конституції* / Упоряд. Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. — К., 1997.
20. *Конституційні акти України 1917–1920. Невідомі конституції України*. — К., 1992.
21. Копиленко О. Л. *“Сто днів” Центральної Ради*. — К., 1992.
22. Копиленко М., Копиленко О. *Еволюція українського конституціоналізму (з досвіду конституційного будівництва УНР та Української гетьманської держави)* // *Право України*. — 1992. — № 6.
23. Копиленко О. Л., Копиленко М. Л. *Держава і право України 1917–1920*. — К., 1997.
24. Кульчицький С. *Останній універсал Центральної Ради* // *Історія України*. — 1998. — № 5.
25. Мироненко О. М., Бенько О. П. *Правоохоронні органи Центральної Ради (березень 1917 — квітень 1918)*. — К., 1993.
26. Мироненко О. М. *Світоч української державності: політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради*. — К., 1995.
27. Мірчук П. *Причини загибелі УНР. Від II до IV Універсалу* // *Державність*. — 1992. — № 1, 2.
28. Павлик Ю., Храмов Ю. *Українська державність у 1917–1919 рр.* — К., 1995.
29. *Революція на Україні: По мемуарам белых*. — М.-Л., 1930; Перевид. — К., 1990.
30. Тинченко Я. Я. *Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 — березень 1918)*. — Л., 1996.

31. *Українська революція і державність (1917–1920 рр.)*. — К., 1998.
32. *Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2 т.* — К., 1996.

ТЕМА 12. ДЕРЖАВА І ПРАВО ЗА ГЕТЬМАНАТУ П. СКОРОПАДСЬКОГО

Формування держави

На скликаному у Києві 29 квітня 1918 р. за ініціативою “Союзу земельних власників” з’їзді українських хліборобів нащадок давнього роду козацької старшини П. Скоропадський був проголошений Гетьманом України. Центральна Рада була розігнана окупаційними військами. Але не слід вважати організаторами її повалення німців чи австрійців. Це сталося як закономірний результат невдоволення заможніших верств населення, які вимагали відновити приватну власність й покласти край революційному хаосові. Авторитетний бойовий генерал П. Скоропадський ще з початком революції українизував своє військове з’єднання, але Центральна Рада відкинула його послуги. Прихід до влади П. Скоропадського був умотивований намаганнями відновити правопорядок, скасувати “соціалістичні експерименти” Центральної Ради.

Протягом доби прихильники Гетьмана заволоділи державними установами. У день свого обрання П. Скоропадський звернувся з *“Грамотою до всього українського народу”* і оприлюднив *Закони про тимчасовий державний устрій України*, в основу яких була покладена ідея короткочасної сильної влади. Центральна Рада, Мала Рада, земельні комітети розпускалися, закони Центральної Ради і Тимчасового російського уряду скасовувалися. За Україною закріплювалася нова офіційна назва *“Українська держава”*.

За Законами про тимчасовий державний устрій України “влада управління належала виключно до Гетьмана України в межах усієї Української держави”. В історико-правовій літературі існують різні точки зору на природу гетьманської влади. Дехто з учених вважає, що із заснуванням Гетьманату в Україні відбувся перехід до президентської республіки. Дехто з дослідників говорить про повернення до монархічної форми правління. Справді, титул “Гетьман” асоціюється з квазімонархічними традиціями, пов’язаними з козацькими гетьманами.

Фактично ж “до обрання Сейму” встановлювався тимчасовий диктаторський режим. *Гетьману* належала вся повнота законодавчої і виконавчої влади. “Без його санкцій ніякий закон не може

мати сили". Проте усякі урядові акти гетьмана мали бути контра-сигновані Отаманом Ради Міністрів або одним із відповідних міністрів. Він призначав і звільняв виконавчу владу — Отамана Ради Міністрів і весь склад уряду. До повноважень Гетьмана належало керівництво зовнішньополітичною діяльністю. Він був "Верховним Воеводою Української Армії і Флоту", оголошував військовий та осадний стан (припиняв усі громадсько-політичні свободи), виконував право загальної амністії, здійснював особисте помилування.

Дбаючи про неперервність керівництва країною, П. Скоропадський 1 серпня 1918 р. затвердив ухвалений Радою Міністрів тимчасовий Закон "Про верховне управління Державою на випадок смерті, тяжкої хвороби і перебування поза межами Держави ясновельможного Пана Гетьмана всієї України". За цим законом у зазначених випадках влада переходила до *Колегії Верховних Правителів Держави*. Колегія мала складатися з трьох осіб: одного правителя заздалегідь визначав сам Гетьман, одного обирав Сенат і одного — Рада Міністрів. Характеризуючи цей закон, можна стверджувати, що спостерігалося прагнення створити механізм правового забезпечення стабільності і наступності вищої державної влади.

"Законами про тимчасовий державний устрій України" функція організації і координації діяльності центральних відомств "по предметах як законодавства, так і вищого державного управління" покладалася на призначену Гетьманом *Раду Міністрів*. Очолював Раду Міністрів Отаман — Міністр, який згодом почав називатися Головою Ради Міністрів. "Керування справами Ради Міністрів" покладалося на "Генерального Секретаря (згодом почав називатися Державним Секретарем) і на підпорядковану йому Державну Генеральну Канцелярію". На початку травня було затверджено склад Ради Міністрів, до якої ввійшли міністри внутрішніх справ, закордонних справ, фінансів, торгівлі і промисловості, земельних справ, народної освіти (21 червня перейменовано у Міністерство народної освіти та мистецтв), судових справ, військовий міністр, генеральний контролер. Також було створено нові: Міністерство народного здоров'я і Міністерство сповідань, що займалося релігійними справами. Міністерства поділялися на департаменти й управління. Гетьман 25 травня затвердив "Положення про Малу Раду Міністрів", яка складалася з товаришів (заступників) міністрів

і мала розглядати пропозиції окремих міністерств, що не потребували письмового узгодження, проекти штатів та кошторису окремих міністерств тощо.

Соціалістичні діячі, більшість із яких були членами Центральної Ради, не змогли стати над партійними інтересами і не підтримали гетьманський уряд. Тому уряд було сформовано з участю кадетів та монархістів. Проте це були талановиті адміністратори. Що стосується численних тверджень про неукраїнське походження членів гетьманського уряду, то воно не відповідає дійсності. Переважна більшість членів уряду була українського походження, в тому числі його голова професор М. Василенко, великий землевласник Ф. Лизогуб, який потім очолив уряд, видатний український політичний діяч та історик Д. Дорошенко та ін. Проте після відставки Ф. Лизогуба у сформованому 14 листопада проантантівському і проросійському уряді на чолі з С. Гербелем українців майже не було.

Для періоду гетьманства характерний розвиток *інституту державної служби*. В основу вимог до держслужбовців було покладено не їхні політичні уподобання, а професійні ознаки. Згідно з гетьманською “Грамотою до всього українського народу” від 29 квітня, урядовців, окрім міністрів Центральної Ради і їх заступників, було залишено на посадах. Відповідно до Закону “Про порядок призначення на державну службу” від 25 травня, всі, хто перебував чи вступав на державну службу, а також військові й судді мали приносити “урочисту обітницю” на вірність Українській державі.

До здобутків Української держави варто зарахувати й успіхи у *зовнішньополітичній сфері*. Якщо Центральна Рада мала дипломатичні стосунки лише з Німеччиною, Австро-Угорщиною і Туреччиною, то Гетьманат обмінявся посольствами з 12 державами. Під тиском німців навіть Радянська Росія визнала Українську державу. За короткий термін було створено власну дипломатичну службу.

Формування органів *місцевого управління* відбувалося в ситуації гострого протистояння з боку місцевих організацій політичних партій, більшість яких була соціалістичного спрямування. До того ж Гетьман, розпустивши органи місцевого управління і комісарів Центральної Ради, поновив діючий ще за царату адміністративно-територіальний поділ. У губерніях, повітах із місцевих поміщиків та земських діячів призначалися *старости*, яким належала вся

повнота влади на місцях. Губернські старости за своїм статусом практично дорівнювали царським губернаторам. За Законом від 30 листопада поновлювався колишній інститут “земських начальників”, утворювалися повітові та губернські ради у сільських справах. Територіальне самоврядування було позбавлене загального і рівного виборчого права. Усе це переконливо свідчить про те, що система місцевої влади формувалася за зразком колишньої російської моделі. За кілька місяців в Україні було створено дієвий адміністративний апарат. Але російське чиновництво, яке перебувало в державній адміністрації, було більше заінтересоване у відновленні імперії. Безпосередньо системою місцевої адміністрації, як і за часів УНР, керувало Міністерство внутрішніх справ.

Гетьманські установи та органи зазнавали постійного втручання окупаційної влади, яка здійснювала грабiжницьку політику в Україні. До Німеччини ешелонами вивозилося продовольство й промислове устаткування. Розпочалося масове повернення в Україну поміщиків і капіталістів, яким поверталися заводи, фабрики, землі, маєтки, виплачувалася компенсація за збитки. Все це спричинило надзвичайне загострення соціально-політичної ситуації у країні.

Ситуацію в Українській державі ускладнювало також протистояння місцевої адміністрації й органів місцевого самоврядування, що перебували під впливом опозиційних до Гетьмана українських політичних партій. У травні Міністерство внутрішніх справ заборонило з'їзд представників міст. Були розпущені Катеринославська й Одеська міські думи. За Законом від 29 червня губернські старости дістали право розпускати волосні земські збори й управи, міські думи. Водночас гетьманський уряд намагався створити на місцях лояльне до Гетьманату самоврядування. Сподіваючись знайти соціальну опору режиму у середовищі заможних селян, Гетьман виокремив їх у самостійну категорію громадян — *козаків*. Новий Закон про вибори до земств від 5 вересня запроваджував куріальну систему виборів (право голосу давало нерухоме майно, підприємство або стан і освіта), що мало сприяти тому, щоб земське життя спрямовували представники вищих станів та заможні хлібороби.

Реформування *судової системи* Української держави розпочалося з вищої судової інстанції — *Генерального Суду*. У Законах про тимчасовий державний устрій України від 29 квітня у розділі “Про

Генеральний Суд” зазначалося, що він “уявляє собою вищого хоронителя і захисника закону та Вищий Суд України в справах судових та адміністративних”. На Генеральний Суд покладалося оголошення всіх законів та наказів уряду. Призначення Генеральних суддів відтепер повинен був призначати Гетьман. У травні Гетьман затвердив закон про титул, іменем якого твориться суд в Україні — “іменем Закону Української держави”. Відповідно до Закону від 2 червня, Генеральний Суд мав складатися з департаментів: цивільного, карного й адміністративного. На нього покладалися функції, які раніше належали російському “Правительствующему Сенату”, а також касаційні функції Головного Військового Суду. Реформування вищої судової інстанції було завершено після створення, відповідно до закону від 8 липня, *Державного Сенату* на чолі з Президентом, який складався з Адміністративного, Цивільного і Карного Генеральних Судів.

Законом від 8 липня “Про Судові палати й Апеляційні суди” було скасовано апеляційні суди і відновлено діяльність *Судових палат*: Київської, Харківської та Одеської. Адміністративні, цивільні й кримінальні справи розглядалися *окружними судами* у складі постійних суддів і 12 присяжних засідателів. Відновлювалася й мирова юстиція. Постановами Ради Міністрів від 14 та 21 липня було розширено підсудність кримінальних та цивільних справ *мировим суддям*.

Загальне керівництво судочинством покладалося на Міністерство юстиції, компетенція якого розширювалася. Так, міністр юстиції отримав право призначати і звільняти з посад мирових суддів і голів з’їздів мирових суддів.

Крім загальних судів, існували й *військові суди*, значення яких збільшувалося у міру того, як Гетьман посилював репресії. Відповідно до Закону від 21 червня “Про організацію військово-судових установ та їх компетенцію”, вони поділялися на вищі (Київський та Катеринославський) і штабні — ті, що діяли при штабах дивізій, корпусів і Головному штабі. У справах про заколоти, агітацію проти Української держави, протидію владі, вбивства застосовувалася виключна підсудність.

Судові установи під час розгляду справ керувалися кримінальним і кримінально-процесуальним законодавством Російської імперії, щоправда, вносячи певні зміни відповідно до нових умов до складу злочинів і призначення міри покарання.

Організовувалася українська *прокуратура*. Законом “Про Державний Сенат” встановлювалися посади прокурорів і товаришів (заступників) прокурорів. Обов’язки Генерального прокурора покладалися на міністра юстиції. Передбачалась участь прокурора у засіданнях військових судів.

Поновлювалася діяльність *адвокатури*, на яку покладалася функція представництва у цивільних і захисту у кримінальних справах. Першим кроком у створенні власного *нотаріату* стало встановлення порядку призначення і звільнення нотаріусів Києва, Харкова й Одеси. За поданням відповідних окружних судів нотаріусів мало призначати (звільняти) Міністерство юстиції.

У системі правоохоронних органів чільне місце належало створеній відповідно до закону від 18 травня 1918 р. *Державній варті*. На неї покладалися охоронні, розвідувальні, контррозвідувальні, наглядові, силові й карні функції. Загальне керівництво її діяльністю здійснював департамент державної варті Міністерства внутрішніх справ, а в губерніях і містах — старости й отамани.

Законодавча діяльність

Основні засади створення власної правової системи було визначено в Законах про тимчасовий державний устрій: “Українська держава керується на твердих основах законів, виданих в установленій черзі”. Тут же встановлювалися й *правові основи законотворчого процесу*: “Закони розробляються в кожному Міністерстві по належності і передаються на загальне обміркування Ради Міністрів. По ухвалі Радою Міністрів внесених законопроектів вони передаються на ствердження Гетьманові”. Міністрам надавалася можливість видавати розпорядження в розвитку і поясненні законів. Законом від 2 червня “Про порядок складання законопроектів, внесення їх до Ради Міністрів, обговорення, затвердження їх та про форму і порядок оголошення законів” керівництво цим процесом покладалося на Державну канцелярію і Державного секретаря. Про інтенсивність законодавчої діяльності гетьманського уряду свідчить той факт, що менш ніж за вісім місяців його існування було видано близько 300 законів.

Деякі попередні законодавчі акти Гетьман скасував як такі, що суперечили соціально-політичним і економічним засадам Ук-

раїнської держави. Така доля спіткала, наприклад, досить суперечливий за своєю сутністю Закон Центральної Ради про національно-персональну автономію (скасований 9 липня 1918 р.).

Водночас гетьманська адміністрація вибірково застосовувала правові акти із законодавчої спадщини як Центральної Ради, так і Російської імперії. Наприклад, у циркулярі Міністерства праці від 16 травня зазначалося, що всі попередні акти у сфері трудового законодавства зберігають свою чинність, “якщо вони не скасовані Урядом Української Держави”.

У міру того як затверджувалися відповідні закони Української держави, скасовувалися попередні законодавчі акти, про що, як правило, вказувалося в тексті цього закону. Показовим у цьому сенсі є Закон про українське громадянство від 1 липня, остання стаття якого скасувала Закон про громадянство, ухвалений Центральною Радою у березні 1918 р. На відміну від Закону Центральної Ради, цей Закон базувався на “нульовому варіанті”: усі російські піддані, що перебували в Україні під час видання цього закону, визнавалися громадянами України.

Законодавство Української держави в цілому спрямовувалося на *захист права приватної власності*. Було запроваджено українську грошову систему, засновано банки. Особливе значення мало законодавче врегулювання земельного питання. Скасувавши закон Центральної Ради про соціалізацію землі, Гетьманат вживав заходів щодо унормування становища селян і поміщиків. Для підготовки нового земельного закону було створено повітові та губернські земельні комісії, а також Вищу земельну комісію на чолі з Гетьманом. Однак за затвердженням у листопаді під тиском Українського національного союзу на чолі з В. Винниченком проектом земельної реформи усі великі землеволодіння мали бути примусово викуплені державою й розподілені між селянами не більше як по 25 десятин. Допускалося існування господарств у розмірі до 200 десятин, якщо ці господарства мали культурне значення. Фактично це було повернення до скасованого Закону “Про соціалізацію землі” з деякою модернізацією. Зрозуміло, що такий законопроект викликав різко негативне ставлення великих землевласників.

Незаперечними є успіхи гетьманського уряду у *законодавчому забезпеченні культури й освіти*. Було засновано близько 150 україномовних гімназій. У середніх школах започатковувалося обо-

в'язкове вивчення української мови і літератури, а також історії та географії України. У жовтні в Києві і Кам'янці-Подільському відкрилися українські університети. Було також засновано Український національний театр, Національну капелу, Національний музей, Національний архів та бібліотеку з понад 1 млн томів. Вершиною освітньої діяльності Гетьманату стало урочисте відкриття 24 листопада Української академії наук. Президентом академії було обрано академіка В. Вернадського.

Створюючи власні *збройні сили*, гетьманська адміністрація зробила важливі кроки у *законодавчому забезпеченні військового будівництва*. Влітку 1918 р. Гетьман наказав військовому міністерству відновити організацію козацтва як основного резерву військ. Важливе значення мали Закон про загальний військовий обов'язок від 24 липня та Закон про політично-правове становище службовців військового відомства від 1 серпня 1918 р. Цими законами встановлювався строк служби два роки у піхоті й три — у кінноті та артилерії, військовослужбовцям заборонялося входити до складу політичних партій та організацій, вони позбавлялися активного й пасивного виборчого права.

У вересні Рада Міністрів і Гетьман ухвалили план організації української армії, що мала складатися з 8 корпусів, кінних дивізій та інших військових з'єднань. Важлива роль відводилася Чорноморській флотилії, що складалася з кораблів, захоплених німцями за Брестською угодою і переданих ними Україні. Для підготовки військових кадрів засновувалися спеціальні школи. Було сформовано декілька військових з'єднань, в тому числі й Гвардійську Сердюцьку дивізію чисельністю 5 тис., укомплектовану молоддю, переважно з родин заможних селян.

Вживалися заходи для формування військових частин з козаків. Козаки кожної губернії утворювали кіш на чолі з кошовим отаманом. До козацького стану належали нащадки козаків, але до нього записували і всіх охочих. Передбачалося створити українську армію чисельністю близько 300 тис. Однак процес військового будівництва гальмувало командування окупаційних військ, яке боялося створення в Україні власної великої військової сили.

Для періоду Гетьманату характерне *посилення каральної спрямованості законодавства*. Так, Законом від 8 липня 1918 р. "Про заходи боротьби з розладнанням сільського господарства" та іншими

актами поміщикам надавалося право використовувати примусову працю під час жнив. За ухилення від повинностей селянам загрожували великі штрафи, тюремне ув'язнення та інші покарання. За Законом від 27 травня врожай 1918 р. вважався власністю держави і призначався на відправку до Німеччини й Австро-Угорщини. Селяни повинні були здати хліб державі за твердими цінами, окрім частини, необхідної для прожиття. До вилучення продовольства залучалися створені при німецьких комендатурах спеціальні команди, які застосовували жорсткі санкції і навіть розстріли. Народні маси позбавлялися політичних прав і свобод. Жорстко придушувалися будь-які прояви невдоволення чи опозиції. Це спричинило активізацію повстанського руху і в умовах, коли окупаційні війська внаслідок революції в Німеччині та розпаду Австро-Угорської імперії залишали Україну, призвело до повалення гетьманського режиму.

* * *

Гетьманат, що проіснував менше восьми місяців, спочатку зміг здобути собі підтримку завдяки обіцянкам відтворити правопорядок. Залучивши представників соціально-економічної верхівки, чиновництва та військових, він спромігся розпочати створення центральних і місцевих органів управління, судової системи, правоохоронних органів та збройних сил. Було відновлено приватну власність на землю, створено умови для відродження козацтва як соціальної опори гетьманату, зроблено перші кроки на шляху до розвитку національної освіти, науки і культури. Але реальна влада в Україні значною мірою залежала від німецько-австрійського окупаційного командування, що не додавало популярності гетьманському режиму. Помилкою була спроба відновити стабільність шляхом повернення дореволюційного соціально-економічного устрою, насамперед на селі.

Позитивним є прагнення законодавчого врегулювання суспільного життя.

Завдання для самостійної роботи

1. З'ясуйте, як прийшов до влади П. Скоропадський. Поясніть, які точки зору на природу гетьманської влади існують в історико-правовій літературі. Дайте правову характеристику режиму Гетьманату. Розкрийте коло повноважень Гетьмана.
2. Охарактеризуйте державно-правовий статус Ради Міністрів, на яку Законами про тимчасовий державний устрій України покладалася функція організації і координації діяльності центральних відомств "по предметах як законодавства, так і вищого державного управління". Розкрийте склад, повноваження та порядок діяльності гетьманського уряду.
3. Складіть схему центральних органів влади й управління Української держави часів Скоропадського. Розкрийте повноваження цих органів.
4. Розкрийте здобутки Гетьманату в розвитку інституту державної служби, в зовнішньополітичній діяльності, у військовому будівництві.
5. Складіть схему органів місцевого управління Гетьманату, розкрийте повноваження губернських і повітових старост, земських начальників. Поясніть, на яких засадах будувалося територіальне самоврядування. Проаналізуйте причини та наслідки протистояння гетьманської місцевої адміністрації й органів місцевого самоврядування, що перебували під впливом опозиційних до Гетьмана українських політичних партій.
6. Охарактеризуйте процес реформування судової системи. Розкрийте порядок створення та юрисдикцію вищого судового органу Української держави, судових палат, окружних та мирових судів. Дайте загальну характеристику компетенції Міністерства юстиції щодо керівництва судочинством. Поясніть, що спричинило підвищення значення військових судів і розкрийте систему, компетенцію та процесуальні особливості військово-судових установ.
7. Розкрийте процес організації української прокуратури, поновлення адвокатури, створення власного нотаріату. Дайте загальну характеристику діяльності правоохоронних органів Гетьманату, зокрема розкрийте функції та повноваження Державної варти.

8. На основі вивчення Законів про тимчасовий державний устрій України проаналізуйте головні засади створення Гетьманом власної правової системи.
9. Поясніть, який встановлювався порядок законодавчої діяльності відповідно до Закону від 2 червня 1918 р. “Про порядок складання законопроектів, внесення їх до Ради Міністрів, обговорення, затвердження їх та про форму і порядок оголошення законів”.
10. З’ясуйте, які правові акти із законодавчої спадщини як Центральної Ради, так і Російської імперії гетьманська адміністрація вибірково застосовувала.
11. Охарактеризуйте закони Української держави, спрямовані на захист приватної власності, законодавче врегулювання земельного питання, заснування банків, запровадження української грошової системи.
12. Розкрийте успіхи гетьманського уряду у законодавчому забезпеченні культури й освіти.
13. З’ясуйте, які кроки у законодавчому забезпеченні військового будівництва зробила гетьманська адміністрація.
14. Поясніть, що спричинило посилення каральної спрямованості законодавства Української держави. Дайте загальну характеристику законодавчим актам Гетьманату, що посилювали кримінальну репресію.

Література

Основна

1. *Історія держави і права України. Академічний курс: У 2 т. / За ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина. — К., 2000. — Т. 2. — С. 72–84.*
2. *Історія держави і права України: Підручник: У 2 ч. / За ред. А. Й. Рогожина. — К., 1996. — Ч. 2. — С. 69–78.*
3. *Іванов В. М. Історія держави та права України: Навч. посіб.: У 2 ч. — К., 2002–2003. — Ч. II. — С. 14–21.*
4. *Іванов В. М. Історія держави і права України: Навч. посіб. — К., 2003. — С. 188–197.*

5. *Іванов В. М.* Практикум з історії держави і права України. — К.: МАУП, 2006. — С. 337–343; 371–379.
6. *Історія держави і права України: Курс лекцій / За ред. В. Г. Гончаренка.* — К., 1996. — С. 191–194.
7. *Історія держави і права України: Навч. посіб. / За ред. А. С. Чайковського.* — К., 2000. — С. 255–262.
8. *Історія українського права: Навч. посіб. / За ред. О. О. Шевченка.* — К., 2001. — С. 123–127.
9. *Кузьминець О. В., Калиновський В. С., Дігтяр П. А.* Історія держави і права України: Навч. посіб. — К., 2000. — С. 192–199.
10. *Кульчицький В. С., Тищик Б. Й.* Історія держави і права України: Навч. посіб. — К., 2001. — С. 161–164.
11. *Музиченко П. П.* Історія держави і права України: Навч. посіб. — К., 1999. — С. 34–359.
12. *Хрестоматія з історії держави і права України: У 2 т. / За ред. Гончаренка В. Д.* — К., 1997. — Т. 2. — С. 61–73.
13. *Хрестоматія з історії держави і права України: Навч. посіб. / Упоряд.: А. С. Чайковський (кер.), О. Л. Копиленко, В. М. Кривоніс та ін.* — К., 2003. — С. 292–348.

Додаткова

14. *Винниченко В.* Відродження нації: У 3 ч. — К., 1990.
15. *Гунчак Т.* Україна: Перша половина ХХ століття: нариси політичної історії. — К., 1993.
16. *Іванченко Р. П.* Українська державність в 20–90-х рр. — К., 2000.
17. *Історія України. Нове бачення: У 2 т. / За ред. В. А. Смолія.* — К., 1996. — Т. 2.
18. *Історія Української конституції / Упоряд. Слюсаренко А. Г., Томенко М. В.* — К., 1997.
19. *Конституційні акти України 1917–1920. Невідомі конституції України.* — К., 1992.
20. *Копиленко М., Копиленко О.* Еволюція українського конституціоналізму (з досвіду конституційного будівництва УНР та Української гетьманської держави) // *Право України.* — 1992. — № 6.
21. *Копиленко О. Л., Копиленко М. Л.* Держава і право України 1917–1920. — К., 1997.

22. Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917–1919 рр. — К., 1995.
23. Революція на Україні: По мемуарам белых. — М.-Л., 1930; Перевид. — К., 1990.
24. Українська революція і державність (1917–1920 рр.). — К., 1998.

ТЕМА 13. УНР ЧАСІВ ДИРЕКТОРІЇ ТА ЇЇ ПРАВО

Державне будівництво

Як вже зазначалося, повалення гетьманського режиму було зумовлене як зовнішніми, так і внутрішніми чинниками. У ніч з 13 на 14 листопада 1918 р. на таємному засіданні представників українських партій та інших організацій, об'єднаних в Український національний союз, було ухвалено план повстання і утворено керівний орган — *Директорію*. До її складу увійшли 5 представників різних політичних сил: від українських соціал-демократів В. Винниченко (голова), С. Петлюра, А. Макаренко, від українських соціал-революціонерів Ф. Швець, від соціалістів-самостійників П. Андрієвський. Повноваження Директорії були широкими, але тимчасовими: організувати повстання проти режиму Гетьмана, а після його повалення скласти свої повноваження перед загальним представницьким органом. У своєму зверненні до українського народу 15 листопада Директорія закликала до повстання проти гетьманського режиму і оголосила його уряд недійсним. Центром повстанського руху стала Біла Церква — місце дислокації Січових стрільців, які становили реальну боєздатну силу повстанців. Сюди стікалися сотні й тисячі селян під проводом своїх отаманів. На бік повстанців перейшли й основні гетьманські війська, в тому числі опора Гетьмана — Гвардійська Сердюцька дивізія. 14 грудня П. Скоропадський зрікся влади і разом із залишками німецьких військ подався до Німеччини. Того ж дня 90-тисячна армія повстанців увійшла до Києва, а 19 грудня до столиці тріумфально в'їхала Директорія.

26 грудня була оприлюднена *“Декларація Української Народної Республіки”*, де повідомлялося, що *“героїчним поривом українського озброєного народу зметено з лиця землі української поміщицько-монархічне панування — гетьманщину”*. Директорія відмінила *“всі закони й постанови гетьманського уряду, спрямовані проти інтересів трудящих класів і шкідливих для всього громадянства”*. Відновлювалися демократичні свободи, національно-персональна автономія, поновлювався 8-годинний робочий день тощо. Наголошувалося, що до повного вирішення земельної реформи *“всі дрібні селянські господарства, всі трудові господарства залишаються в користуванні попередніх власників непорушними, а решта земель*

переходить у користування безземельних і малоземельних селян, а в першу чергу тих, хто пішов у військо”. Визначалися напрями внутрішньої і зовнішньої політики, соціальних реформ, боротьби із спекуляцією, організації робітничого контролю, повернення селянам зібраних поміщиками контрибуцій.

Того ж дня було створено перший уряд Директорії — *Раду Народних Міністрів* у складі 18 осіб на чолі з В. Чехівським. Було ухвалено ряд законів, зокрема закон про передачу селянам усієї поміщицької землі без викупу.

Директорія не мала єдності щодо перспектив державного будівництва. Її голова В. Винниченко наполягав на розбудові держави за радянським зразком і союзи з більшовицькою Росією проти Антанти. Головний отаман війська С. Петлюра, навпаки, виступав за “європейську модель” і спільну з Антантою боротьбу проти радянської Росії. В такій ситуації визначився третій, компромісний шлях.

В основу розбудови держави Директорією було покладено так званий *трудоий принцип* (що спричинило звинувачення Директорії у “більшовизмі”). В “Декларації” зазначалося, що “Директорія є тимчасова верховна влада революційного часу”, яка “...передає свої повноваження лиш трудовому народові самостійної Української Народної Республіки”. Тобто за цим принципом експлуататорські класи позбавлялися виборчих прав. До “експлуаторів” також було зараховано буржуазну інтелігенцію: професорів, адвокатів, лікарів та ін. Центральні органи влади і управління мав утворити Трудовий конгрес (Конгрес трудового народу) — своєрідний парламент з делегатів від “трудоого селянства”, “міського робітництва” і “трудої інтелігенції” (яка була безпосередньо пов’язана з народом: фельдшери, вчителі народних шкіл, дрібні службовці тощо). Влада на місцях, у губерніях і повітах мала належати трудовим радам робітників, селян і трудової інтелігенції.

23–28 січня 1919 р. відбулася перша сесія *Конгресу трудового народу України*, на який прибуло близько 400 депутатів, у тому числі й від ЗУНР (Західноукраїнської Народної Республіки). За інструкцією про вибори у Конгрес передбачалося обирати за куріальною системою 593 делегати: від повітових селянських з’їздів — 377, губернських з’їздів робітників і “трудої інтелігенції” — 118 робітників і 33 інтелігенції; від з’їзду залізничників —

20, з'їзду поштовиків — 10. Отже, вперше за територіальним представництвом, у тому числі й західноукраїнських територій, було сформовано повноважний орган, який небезпідставно вважається *українським передпарламентом*.

Конгрес урочисто затвердив Акт злуки УНР із ЗУНР від 22 січня 1919 р. Він висловився проти “організації робітничої диктатури” і проголосив загальне виборче право для виборів майбутнього “Всенародного Парламенту Незалежної Соборної Української Республіки”. Було ухвалено “Закон про форму влади на Україні”, в якому визначалися підвалини державного устрою УНР. За цим законом до скликання наступної сесії Конгресу *Директорії надавалась верховна влада* з правом видавати закони, які підлягали ухваленню найближчою сесією Конгресу. До складу Директорії як шостого члена було введено Президента ЗУНР Є. Петрушевича, але ця постанова не була реалізована.

Виконавчу владу згідно з цим актом здійснювала *Рада Народних Міністрів*, яка затверджувалася Директорією і відповідала перед нею в періоди між сесіями Конгресу. В Законі йшлося про утворення постійних комісій: оборони, земельної, бюджетної, закордонних справ, продовольства, культурно-освітню; про владу комісарів Директорії на період війни.

Слід зазначити, що правовий статус Директорії Закон чітко не визначив. Сама Директорія не поділила функції між своїми членами, призначаючи лише формально одного головою і одного члена — головним отаманом військ. Не було конкретизовано статусу і компетенції уряду, що спричинило проблеми у поділі повноважень цих органів, а то й конфлікти між ними.

Конгрес звернувся з Універсалом до українського народу, в якому було викладено основні напрями державного будівництва. Зважаючи на те, що “з усіх боків цілості і незалежності Української Народної Республіки загрожують сильні держави”, Конгрес закликав “всіх синів трудового селянства і робітництва на боротьбу за землю і волю”. В умовах громадянської війни Конгрес вже більше ніколи не збирався.

Внутрішня й зовнішня ситуація, в якій опинилася Директорія, була дуже складною. В Одесі й інших чорноморських портах висадилося 60-тисячне військо Антанти (французькі дивізії, окремі англійські, грецькі, румунські частини). Антанта не визнавала Україну і, сприймаючи її лише як частину Росії, допомагала біло-

гвардійській армії Денікіна. На Заході ЗУНР вела кровопролитну війну з поляками й потребувала допомоги. Радянські уряди Росії й України, вважаючи Директорію контрреволюційною, розпочали проти неї воєнні дії і їхні війська у першій половині січня зайняли всю Лівобережну Україну. 16 січня 1919 р. Директорія оголосила стан війни з РСФРР. Але армія Директорії, яка на момент перемоги повстання налічувала понад 100 тис., зменшилася до 25 тис. і виявилась абсолютно небоєздатною. Селянство, що становило її основу, розбіглося по своїх селах “ділити поміщицьку землю”. На бік більшовиків перейшли армія анархіста Н. Махна, повстанські з’єднання отаманів М. Григор’єва, Д. Терпила та ін. Армія Директорії, окрім двох з’єднань, Запорізької дивізії отамана П. Болбочана та Стрілецької дивізії полковника Є. Коновальця, складалася з окремих загонів на чолі з своїми отаманами, яких головнокомандувач С. Петлюра ледве міг контролювати. Отже, сили були явно нерівними. Радянські війська, розбивши основне угруповання військ Директорії під Києвом, на початку лютого зайняли столицю. Повстанський рух охопив чимало міст і сіл України. На Катеринославщині повстале селянство на чолі з Н. Махном розпочало творити свій державний лад.

У цих умовах Директорія вступила в переговори з командуванням французьких військ щодо передачі України під протекторат Франції та надання допомоги з боку Антанті. Але французи поставили умови: створити 300-тисячну армію, підпорядкувавши її союзному командуванню, встановити контроль Антанті над українськими фінансами та залізницями, звільнити ув’язнених гетьманських міністрів. На вимогу командування французьких військ на початку лютого 1919 р. зі складу Директорії вийшов звинувачений ними у “більшовизмі” її голова В. Винниченко, а соціалістичний кабінет В. Чехівського замінили помірковані на чолі з С. Остапенком. С. Петлюра, відставки якого також домагалися французи, повідомив про припинення свого членства в партії, але із складу Директорії не вийшов. Мало того, після від’їзду В. Винниченка за кордон він став *центральною фігурою у Директорії*. Однак спроба Директорії знайти собі союзника у Франції не мала успіху. Внаслідок інтенсивної більшовицької пропаганди антантівські війська були деморалізовані. Під тиском Червоної Армії та військ отамана М. Григор’єва вони у березні-квітні залишили Україну.

Крах орієнтації на Антанту призвів до створення 9 квітня 1919 р. нового соціалістичного уряду на чолі з Б. Мартосом. Цей уряд проголосив про намагання провести земельну реформу в інтересах селянства, відновити роботу фабрик і заводів. Але у квітні армія Директорії була повністю розбита радянськими військами і відступила частково у Східну Галичину, а частково у Румунію.

Влітку збройні сили С. Петлюри, об'єднавшись з Українською Галицькою Армією (УГА) і скориставшись наступом Денікіна, вступили у межі України і 31 серпня зайняли Київ. Однак того ж дня у місто увійшли війська Денікіна, які не визнавали ні Директорії, ні України. На вимогу білогвардійського командування частини об'єднаної армії УНР змушені були залишити Київ. Внаслідок поразки у вересні–жовтні 1919 р. від денікінців розпочався драматичний відступ військ Директорії.

Ускладнення воєнно-політичної ситуації призвело до підписання 21 квітня 1920 р. *Варшавського договору*, за яким українська сторона за воєнну й іншу підтримку пішла на значні територіальні поступки. До Польщі відходили Холмщина, Східна Галичина, частина Полісся й Волині (територія, на якій проживало 11 млн чоловік, у тому числі 9 млн українців). За умовами договору польсько-українські війська 25 квітня 1920 р. виступили проти більшовиків і 6 травня оволоділи Києвом. Однак невдовзі радянські війська завдали їм серію поразок. У листопаді 1920 р. після виснажливих боїв війська Директорії відступили за Збруч, де були інтерновані поляками.

В умовах кровопролитної громадянської війни Директорія й урядові установи змушені були неодноразово змінювати місце перебування (Вінниця, Проскурів, Рівне, Кам'янець-Подільський). 15 листопада 1919 р. на останньому засіданні Директорії і уряду було прийнято постанову про від'їзд у державних справах за кордон членів директорії А. Макаренка та Ф. Швеця, яким було надано право укладати прелімінарні договори і військово-політичні угоди від імені УНР з іноземними державами. *“Верховне керівництво справами Республіки”* було покладено на С. Петлюру, якого було уповноважено *“іменем Директорії”* затверджувати всі закони й постанови, прийняті урядом. Фактично С. Петлюра вже керував один, бо Є. Петрушевич, незгодний з політикою Петлюри, вийшов зі складу Директорії. 21 травня 1920 р. уряд ухвалив постанову про відкликання А. Макаренка й Ф. Швеця з-за кордону. Їхне

неповернення дало підставу вважати, що ці діячі вибули зі складу Директорії. С. Петлюра став одноосібним керівником УНР.

Місцеве управління після провалу експериментів з “трудовими радами” на законодавчому рівні не було визначено і здійснювалося за зразком Першої УНР. Керівництво місцевими органами влади було покладено на Міністерство внутрішніх справ. Реальна влада на місцях належала призначеним Директорією волосним, повітовим і губерньським комісарам та отаманам. Скасовувалися цензи у самоврядуванні, відновлювалася діяльність дореволюційних органів (земських зібрань та управ, міських дум та управ) та рад робітничих і селянських депутатів, домових комітетів. На домові комітети, що діяли у містах, урядом Директорії, зокрема, було покладено обов’язок подання списків прихильників гетьманської влади та осіб, що належали до монархічних чи більшовицьких організацій.

Інструкцією МВС від 24 червня 1919 р. “Про тимчасову організацію влади на місцях” встановлювалася структура та підпорядкування місцевих комісаріатів, визначалися повноваження комісарів, які порівняно з періодом Центральної Ради стали значно ширшими. До цих повноважень зокрема належали: нагляд за виконанням розпоряджень центральної влади, організація мобілізаційної роботи, керівництво міліцією. Губернські комісари здійснювали загальне керівництво земськими зібраннями й управами, міськими думами й управами. Вони також наділялися правами видавати обов’язкові постанови з питань охорони громадського порядку, спокою і республіканського ладу.

Після повалення Гетьманату Директорія намагалася відновити *судові установи*, що існували за Центральної Ради. 1 грудня 1918 р. було прийняте рішення, що “суд на території УНР здійснюється іменем УНР”. За Законом від 2 січня 1919 р. поновлювалася діяльність Генерального Суду, щоправда, під новою назвою “Найвищий суд”. Наприкінці січня були поновлені й заведені Центральною Радою *апеляційні суди*. Про намагання відновлювати діяльність низової ланки дореволюційної судової системи свідчить Закон від 19 лютого “Про вибори і призначення мирових суддів”.

Однак в умовах громадянської війни набуло поширення надзвичайне судочинство. За наказом С. Петлюри від 22 листопада 1918 р. при всіх окремих військових частинах засновувались *військово-польові суди* у складі прокурора, 2 старшин, 2 козаків та секре-

таря. Вони розглядали справи військових та цивільних осіб у злочинах проти Директорії і кримінальні справи (вбивства, розбій, пограбування, підпали, згвалтування тощо). Суду підпадали також особи, які брали участь у будь-яких маніфестаціях, скупченнях чи зібраннях без належного на це дозволу, особи, які з'являлися на вулиці після 10-ї години вечора, власники розважальних закладів, які не зачиняли їх о пів на десяту вечора. Військово-польові суди у грудні 1918 р. — січні 1919 р. використовувалися для вчинення масових репресій проти супротивників нової влади. У Києві з 20 грудня діяли два суди у зменшеному складі (головуючого і двох членів), тому що раніше створений суд при штабі Осадного корпусу не встигав розглядати справи. За наказами командира корпусу Є. Коновальця та начальника штабу А. Мельника застосовувалися “негайні розстріли без слідства і суду” всіх агітаторів проти існуючого державного устрою УНР.

Наприкінці січня 1919 р. замість військово-польових судів “у місцевостях, оголошених на воєнному стані або на стані облоги, а також на театрі воєнних дій” були створені *надзвичайні військові суди*. Фактично вони діяли без територіальних обмежень, оскільки на підставі закону від 24 січня на всій території України оголошувався воєнний стан. Надзвичайний військовий суд діяв у складі голови та чотирьох членів. У його засіданнях брали участь прокурор та захисник з числа військових старшин (офіцерів), які мали вищу юридичну освіту або були знайомі з судовим процесом.

Риси права

Створюючи власну правову систему, Директорія змушена була визначитися щодо попереднього та “паралельного” (радянського) законодавства. За затвердженою 17 травня 1919 р. Головою Директорії постановою Ради Народних Комісарів, на території України було анульовано чинність законів і декретів Українського Радянського і Російського Радянського урядів і поновлено чинність законів УНР. Однак реально Директорія діяла шляхом часткового поновлення законодавства УНР. Багато законів УНР, які Директорія вважала надто “лівими”, в тому числі й Конституцію УНР, поновлено не було. Разом з тим не було скасоване в повному обсязі законодавство Гетьмана П. Скоропадського, проти якого власне виступила

Директорія. Не припинялась чинність й дореволюційного законодавства, якщо воно не суперечило новим українським законам.

Певні намагання *впорядкувати законодавчу діяльність* простежуються в Законі від 14 лютого 1919 р. “Про порядок внесення і затвердження законів в Українській республіці”. Відповідно до нього підготовка законопроектів покладалася на міністерства. Після схвалення Радою Народних Міністрів вони виносилися на затвердження Директорії. У Законі від 12 листопада 1920 р. “Про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці” містився окремий розділ “Законодавство Української Народної Республіки”. За цим актом право ухвалювати законопроекти дістала Державна Народна Рада й Рада Народних Міністрів. Проекти законів, ухвалених одним з цих органів, мали подаватись на затвердження Голови Директорії УНР.

У сфері *державно-правового регулювання* діяли вищезазначені закони “Про форму влади на Україні” від 28 січня 1919 р., “Про тимчасове верховне правління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці” від 12 листопада 1920 р., “Про Державну Народну Раду Української Народної Республіки” від 12 листопада 1920 р.

Вища влада в Україні згідно з рішенням Конгресу трудового народу належала Директорії. Проте аналіз законодавства останнього періоду УНР свідчить про *тенденцію переходу до президентсько-парламентської республіки*. За законами від 12 листопада 1920 р. “Про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці” і “Про Державну Народну Раду Української Народної Республіки” верховну владу в УНР мали тимчасово здійснювати “*шляхом розмежування і координації державних функцій*” Директорія, Державна Народна Рада і Рада Народних Міністрів.

Згідно з цими законами основними повноваженнями Директорії УНР в особі її Голови були: “а) затверджує ухвалені Державною Народною Радою закони; б) затверджує ухвалені Радою Народних Міністрів призначення та звільнення, в) затверджує ухвалені Державною Народною Радою умови з іншими державами; г) видає на пропозиції Ради Народних Міністрів акти амністії та помилювання; д) репрезентує Українську Народну Республіку перед іншими державами; е) покликає Голову Ради Народних Міністрів та затверджує Членів Ради Народних Міністрів”.

До скликання Парламенту УНР законодавча влада повинна була належати Державній Народній Раді, яка мала обиратися строком на рік з представників населення, політичних, громадських, наукових, професійних і кооперативних організацій. До функцій Державної Народної Ради також належали: оголошення війни й укладення миру, обговорення бюджету та всіх асигнувань, контроль за діяльністю уряду, призначення окремих парламентських комісій, розгляд і затвердження міжнародних угод тощо.

Статус та функції Ради Народних Міністрів чітко визначеними не були. Як вже наголошувалося, вона формувалася Директорією. Однак за діяльність уряду Рада Народних Міністрів мала відповідати перед Державною Народною Радою.

Передбачалося, що в разі неможливості виконання Головою Директорії своїх обов'язків влада передавалася Голові Державної Народної Ради, а до її скликання — колегії, що мала складатися з Голови Ради Народних Міністрів, головуючого у Найвищому суді УНР і представника політичних партій. Ці закони проголошували народний суверенітет, верховенство закону, принцип поділу влад, багатопартійність. Однак прийняті за кілька днів до краху УНР зазначені закони не були реалізовані. Наприкінці 1920 р. Директорія УНР вже не контролювала територію України, а свою діяльність продовжила в еміграції.

Захисту прав особи був присвячений Закон від 28 лютого 1919 р. "Про відновлення гарантій недоторканності особи на території УНР". Згідно з цим законом громадянин УНР підлягав переслідуванню і позбавленню волі лише за передбачені "належними законами злочинства і тільки чином зазначеним у законі". 24 січня 1919 р. Директорія поновила дію закону УНР про національно-персональну автономію. Але в умовах громадянської війни норми цих законів не могли бути реалізовані.

Наприкінці жовтня 1920 р. було підготовлено проект нової Конституції, за якою в Україні мала встановитися президентсько-парламентська республіка. В основу розбудови держави за цим проектом покладався принцип поділу гілок влади: законодавчої — через Державну раду, виконавчої — через Голову Держави і Раду міністрів, судову — через незалежні суди.

Відносини у *цивільно-правовій сфері* регулювалися дореволюційним законодавством (X том Зводу Законів Російської імперії). Директорією вносились зміни щодо права власності. Так, згідно з

“наказом № 1 Директорії селянам” створювалися описи контрибуцій, взятих поміщиками з селян для повернення їх покровдженним. 15 грудня 1918 р. Директорія своїм розпорядженням оголосила, що “всі дрібні селянські господарства і всі трудові господарства залишаються в користуванні їх власників непорушними, а решта земель переходить в користування безземельних і малоземельних селян”. Законом від 8 січня 1919 р. “Про землю в УНР” було скасовано право приватної власності на землю.

Постановою від 9 грудня 1918 р. Директорія скасувала всі закони і постанови гетьманського уряду в сфері *трудового права*. Поновлювався восьмигодинний робочий день, відновлювалося право на укладання колективних договорів, проведення страйків, надавалася “уся повнота прав” робітничим фабричним комітетам.

Законодавство Директорії створювалося в режимі *“швидкого регування”*. Пріоритети законотворчості визначалися ситуацією в країні, яка надто ускладнилася. Саме цими обставинами пояснюється велика кількість законів, спрямованих на забезпечення виконання військової повинності: “Про призов на військову службу”, “Про прийом у діючу армію УНР добровольців”, “Про поповнення армії і флоту”, “Про мобілізацію старшин і службовців-учителів”, “Про загальний достроковий призов на виконання військової повинності народжених у 1900 році”, “Про мобілізацію службовців державного контролю”, хлібної та інших повинностей, вирішення низки поточних проблем.

На вирішення складної економічної ситуації були спрямовані закони “Про Державну грошову одиницю” від 6 січня 1919 р., “Про хлібну повинність з урожаю 1919 року” від 15 серпня 1919 р., “Про надзвичайний одноразовий податок” від 31 травня 1920 р. та ін.

У *кримінально-правовій* сфері через майже цілковиту відсутність власних нормативних актів застосовувалися норми дореволюційного кримінального законодавства (Кримінальне уложення 1903 р., Військово-кримінальний статут та ін.).

В умовах воєнного стану кримінально-правові норми були спрямовані проти антидержавних злочинів. Водночас з метою залучення на свій бік народних мас Директорія широко використовувала акти амністії. Нагальною проблемою була протидія єврейським погромам, про що йдеться у багатьох офіційних документах УНР, зокрема в законі від 27 травня 1919 р. та наказі Головнокомандування військ УНР від 26 серпня.

Посилилися карні репресії проти розкрадачів державної та особистої власності, хабарників та шахраїв. Низка актів спрямовувалася на боротьбу із спекуляцією. За Законом “Про спекуляцію” від 26 січня 1919 р. передбачалася відповідальність за спекуляцію, коли торгівля здійснювалася без відповідного дозволу і перевищувалися встановлені владою ціни. При призначенні покарання враховувався розмір незаконно отриманої вигоди.

З метою протидії пияцтву серед козаків та старшин було прийнято Закон “Про карну відповідальність за продаж або відпуск спиртних напоїв військовим” від 31 липня 1919 р.

Вищою мірою покарання була смертна кара. Серед мір покарання застосовувалися строкова або безстрокова каторга, ув'язнення терміном від шести місяців до двох років, грошові штрафи, конфіскація майна, заборона перебувати в деяких місцевостях України тощо.

Умови воєнного стану позначилися на *кримінальному процесі*. Військово-польові суди розглядали справи без попереднього слідства, вирoki оскарженню не підлягали і виконувалися негайно.

За такою ж скороченою процедурою діяли й запроваджені з січня 1919 р. надзвичайні військові суди. Їхні вирoki не підлягали оскарженню й виконувалися негайно. Засудженим до страти надавалося право протягом шести годин звернутися до Директорії, а в діючій армії — до Головного Отамана з проханням про помилування або пом'якшення кари. З літа 1919 р. внаслідок селянських заворушень Директорія вдавалася до беззаконня і репресій, визначаючи жорстокі покарання не на основі права, а керуючись революційною свідомістю.

* * *

Директорія, яка прийшла до влади шляхом народного повстання, прагнула відновити започатковані Центральною радою демократичні основи розбудови України. Вперше за територіальним представництвом було сформовано повноважний орган державної влади — Конгрес трудового народу, який небезпідставно вважається українським передпарламентом. Зважаючи на загострення конфронтації політичних сил, Директорія прагнула розробити компромісну програму дій. Тривалі коливання її лідерів між соціалістичними і загальнодемократичними гаслами завершилися перевагою “антирадянської” орієнтації. Характер-

ним у цей період було тяжіння Української держави до президентської республіки.

В умовах громадянської війни та іноземної інтервенції право “Другої” УНР характеризувалося суперечливим поєднанням демократичних цінностей з тяжінням до авторитаризму, гуманістичних ідеалів з узаконенням репресій проти політичних супротивників. Пріоритети законотворчості визначалися ситуацією в країні, яка надто ускладнилася. Тому законодавство Директорії створювалося в режимі “швидкого реагування”.

Завдання для самостійної роботи

1. В яких умовах відбувся прихід до влади Директорії УНР? Дайте правову характеристику Директорії як органу верховної влади та розкрийте її політичну платформу. Поясніть, які погляди існували спочатку в Директорії щодо перспектив державного будівництва.
2. З'ясуйте державно-правовий статус Конгресу трудового народу, що відбувся 23–28 січня 1919 року. За яким принципом було скликано цей орган і які рішення він ухвалив? Поясніть, які напрями державного будівництва було викладено в “Універсалі до українського народу”, з яким звернувся Конгрес.
3. Розкрийте підвалини державного устрою Другої УНР за “Законом про форму влади на Україні”. Охарактеризуйте склад, повноваження та порядок діяльності уряду Директорії — Ради Народних Міністрів. З'ясуйте, які постійні комісії утворювалися для виконання функцій центрального управління. Складіть схему центральних органів влади й управління Директорії.
4. Ознайомтесь зі змістом Універсалу Директорії від 22 січня 1919 року та розкрийте історичне значення рішення про об'єднання “Західної Української Народньої Республіки з Наддніпрянською Народньою Республікою — в одноцільну, суверенну Народну Республіку”.
5. Поясніть, які зміни відбулися у складі та характері діяльності Директорії з ускладненням воєнно-політичної ситуації. Проаналізуйте Закони “Про тимчасове верховне правління та порядок законодавства в Українській Народній

- Республіці” та “Про Державну Раду Української Народної Республіки”, ухвалені 12 листопада 1920 року, і визначте основну тенденцію зміни державного устрою останнього періоду Другої УНР.
6. Охарактеризуйте місцеве управління після провалу експериментів з “трудовами радами” та за Інструкцією МВС від 24 червня 1919 р. “Про тимчасову організацію влади на місцях”.
 7. Розкрийте спроби Директорії після повалення Гетьманату відновити судові установи, що існували за Центральної Ради. З’ясуйте, чим пояснюється створення та поширення Директорією надзвичайних судів. Охарактеризуйте склад, призначення, компетенцію та порядок судочинства військово-польових судів і надзвичайних військових судів. Які міри покарання вони застосовували? Який існував порядок виконання їхніх вироків?
 8. З’ясуйте ставлення Директорії до попереднього та “паралельного” (радянського) законодавства. Зокрема поясніть, чому, на вашу думку, Директорія не поновила дію низки законів Першої УНР, у тому числі й Конституції УНР.
 9. Розкрийте намагання впорядкувати законодавчу діяльність, що простежуються в Законі від 14 лютого 1919 р. “Про порядок внесення і затвердження законів в Українській республіці”.
 10. Охарактеризуйте законодавство, що діяло у сфері державно-правового регулювання. Поясніть, чому норми цих законів не були реалізовані. Дайте загальну характеристику підготовленого наприкінці жовтня 1920 року проекту нової Конституції. З’ясуйте, які принципи були покладені в її основу. Якою державою мала стати Україна за цією Конституцією?
 11. Поясніть, які акти використовувалися як основні джерела цивільного права. Які зміни вносилися Директорією в цивільно-правову сферу, передусім щодо права власності, зокрема на землю? Розкрийте основні положення Закону від 8 січня 1919 р. “Про землю в УНР”.
 12. Якими обставинами, на вашу думку, пояснюється велика кількість законів, спрямованих на забезпечення виконання військової, хлібної та інших повинностей, вирішення низки поточних проблем?

13. З'ясуйте, які акти використовувалися як основні джерела кримінального права. Охарактеризуйте основні види злочинів. Поясніть, що спричинило посилення кримінальної репресії та пожорстокішання покарань.

Література

Основна

1. *Історія держави і права України. Академічний курс: У 2 т. / За ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина. — К., 2000. — Т. 2. — С. 85–112.*
2. *Історія держави і права України. Підручник: У 2 ч. / За ред. А. Й. Рогожина. — К., 1996. — Ч. 2. — С. 79–85.*
3. *Іванов В. М. Історія держави та права України: Навч. посіб.: У 2 ч. — К., 2002–2003. — Ч. II. — С. 22–32.*
4. *Іванов В. М. Історія держави і права України: Навч. посіб. — К., 2003. — С. 197–216.*
5. *Іванов В. М. Практикум з історії держави і права України. — К.: МАУП, 2006. — С. 380–400.*
6. *Історія держави і права України: Курс лекцій / За ред. В. Г. Гончаренка. — К., 1996. — С. 197–204.*
7. *Історія держави і права України: Навч. посіб. / За ред. А. С. Чайковського. — К., 2000. — С. 262–272.*
8. *Історія українського права: Навч. посіб. / За ред. О. О. Шевченка. — К., 2001. — С. 126–134.*
9. *Кузьминець О. В., Калиновський В. С., Дігтяр П. А. Історія держави і права України: Навч. посіб. — К., 2000. — С. 198–204.*
10. *Кульчицький В. С., Тищик Б. Й. Історія держави і права України: Навч. посіб. — К., 2001. — С. 164–167.*
11. *Музиченко П. П. Історія держави і права України: Навч. посіб. — К., 1999. — С. 359–374.*
12. *Хрестоматія з історії держави і права України: У 2 т. / За ред. Гончаренка В. Д. — К., 1997. — Т. 2. — С. 74–95.*
13. *Хрестоматія з історії держави і права України: Навч. посіб. / Упоряд.: А. С. Чайковський (кер.), О. Л. Копиленко, В. М. Кривоніс та ін. — К., 2003. — С. 248–367.*

Додаткова

14. Винниченко В. Відродження нації: У 3 ч. — К., 1990.
15. Горак В. Зліт і падіння Директорії (1918 р.) // Віче. — 1995. — № 4.
16. Гунчак Т. Україна: Перша половина XX століття: нариси політичної історії. — К., 1993.
17. Збірник пам'яті Симона Петлюри. — К., 1997.
18. Історія України. Нове бачення: У 2 т. / За ред. В. А. Смолія. — К., 1996. — Т. 2.
19. Історія Української конституції / Упоряд. Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. — К., 1997.
20. Конституційні акти України 1917–1920. Невідомі конституції України. — К., 1992.
21. Копиленко О. Л., Копиленко М. Л. Держава і право України 1917–1920. — К., 1997.
22. Копиленко О., Копиленко М. Друга УНР: Спроба історико-теоретичного аналізу // Право України. — 1996. — № 8.
23. Кульчицький В. С. До питання про виникнення і падіння Західноукраїнської Народної Республіки // Пробл. юрид. наук та правоохоронної практики. — К., 1994.
24. Лащенко Р. Як обирали Директорію УНР // Розбудова держави. — 1992. — № 6.
25. Революція на Україні: По мемуарам белых. — М.-Л., 1930; Перевид. — К., 1990.
26. Симон Петлюра та українська національна революція. — К., 1995.
27. Ткачук А. Симон Петлюра. Політичний портрет // Київська старовина. — 1992. — № 6; 1993. — № 1.
28. Українська революція і державність (1917–1920 рр.). — К., 1998.

ТЕМА 14. ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА ТА ЇЇ ПРАВО

Державне будівництво

Революція в Росії, загострення соціально-економічних і національних суперечностей викликали хвилю революційного піднесення і в Австро-Угорській імперії. Намагаючись врятувати монархію, імператор Карл видав 16 жовтня 1918 р. маніфест, за яким Австро-Угорщина перетворювалася на багатонаціональну федеративну державу. “Коронним землям” надавалося право створити власні представницькі органи — Національні ради. 18 жовтня у Львові відбулися збори всіх українських депутатів австрійського парламенту, галицького і буковинського сеймів, представників від основних політичних партій, а також від духовенства і студентства. Збори зі свого складу заснували *Українську Національну Раду* (УНРаду) на чолі з Є. Петрушевичем.

УНРада у *Маніфесті* від 19 жовтня проголосила Галичину, Північну Буковину й Закарпаття “одноцільною українською національною територією”, що уконституюється як Українська держава, щоправда, у складі Австро-Угорщини. Найближчим часом планувалося виробити конституцію нової держави з правом національно-культурної автономії та з правом представництва в уряді національних меншин. Було утворено *три комісії* з функціями виконавчих органів УНРади: загальну — на чолі з Є. Петрушевичем, для Галичини — на чолі з К. Левицьким, для Буковини — на чолі з О. Поповичем. Представництва Закарпатської України у складі УНРади не було, але від групи політичних діячів Закарпаття надійшло повідомлення, що закарпатські українці бажають приєднатися до Української держави.

Бажаючи узгодити програму своєї діяльності з австрійською владою, Українська Національна Рада направила до Відня повноважну делегацію. Однак австрійський уряд схилився до створеної 28 жовтня 1918 р. у Кракові Польської ліквідаційної комісії, маючи на меті перехід Галичини до Польської держави. Був призначений генеральний комісар Галичини князь В. Чарторийський, військові коменданти Галичини та Львова. На 1 листопада було призначено офіційне передання влади в Галичині полякам. Це призвело до взяття *збройним шляхом* влади у Львові Центральним військовим

комітетом на чолі з Д. Вітовським. На початку листопада в усіх містах і місцевостях Галичини влада перейшла до українців.

У зверненнях від 1 листопада УНРади “До населення міста Львова” та “Український народє!” зазначалося, що народною “волею утворилася на українських землях бувшої австро-угорської монархії Українська Держава і її найвисша власть, Українська Національна Рада”. Проголошувалося про усунення старих органів влади і перехід влади до українських організацій. Українці-військовослужбовці, все українське населення мали стати на захист власної держави. Усім громадянам різних національностей і віросповідань надавалися рівні права. Національним меншинам (полякам, євреям, німцям) пропонувалося обрати своїх представників до складу УНРади. Наголошувалося, що “як тільки буде забезпечене й укріплене існування Української держави, Українська Національна Рада скличе на основі загального, рівного, безпосереднього виборчого права Установчі Збори, які рішать про дальшу будучність Української держави”.

1 листопада 1918 р. відбулася формальна передача влади УНРаді австрійським намісником Галичини. Щоправда, наприкінці цього ж дня у Львові, а пізніше і в інших місцевостях польські збройні сили, підтримані польським населенням, розпочали бойові дії. На допомогу їм надходили численні військові частини безпосередньо з Польщі. Все це спричинило довготривалу кровопролитну збройну боротьбу. Під тиском переважаючих сил ворога українське військо і державна влада 22 листопада 1918 р. залишили Львів, переїхавши спочатку до Тернополя, а на початку січня — до Станіслава.

9 листопада УНРада визначила назву української держави — *Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР)*. З перших днів існування ЗУНР робилися спроби воз'єднання із Східною Україною. 14 грудня 1918 р. у Фастові делегація ЗУНР підписала з Директорією передвступний договір. *Акт злуки (соборності)* урочисто відбувся 22 січня 1919 р. на Софіївському майдані у Києві. Наступного дня він був одногосно ратифікований Трудовим конгресом УНР. Планувалося скликати парламент об'єднаної України (*Установчі збори*). До його скликання ЗУНР, що мала офіційно називатися Західною областю Української Народної Республіки, зберігала автономію, власні органи державної влади, Збройні Сили, законодавство тощо. Фактично ж вона продовжувала діяти як ок-

реме державне утворення. Це з'єднання, з огляду насамперед на воєнно-політичні обставини, мало тільки політико-ідеологічний, а не державно-правовий характер.

Невдовзі ЗУНР зазнала прямого нападу з боку Польщі, Румунії і Чехословаччини. Зі згоди і санкції Антанти Північну Буковину захопила Румунія, Закарпаття спочатку відійшло до Угорщини, а через декілька місяців — до Чехословаччини. Отже, територію ЗУНР фактично становила лише Східна Галичина з 4-мільйонним населенням.

У червні 1919 р. Рада послів Антанти, щоб “забезпечити мирне населення від небезпеки більшовицьких банд”, уповноважила збройні сили Польської Республіки зайняти всю Галичину. Під тиском польської армії основна частина УГА, органи державної влади, тисячі біженців перейшли річку Збруч на територію, що контролювала Директорія УНР. Інша частина УГА перейшла на територію Чехословаччини, де була інтернована. Тривалий час УГА боролася за Українську державу разом з армією Директорії. Але у листопаді 1919 р. командування УГА оголосило про перехід до Денікіна, а через деякий час підрозділи УГА перейшли до Червоної Армії.

Є. Петрушевич з оточенням у листопаді 1919 р. змушений був покинути українські землі і виїхати до Відня. В еміграції, з огляду на тісні контакти керівництва УНР і Польщі та неспроможність УНР захистити західних українців від Польщі, він оголосив про припинення чинності закону щодо об'єднання ЗУНР і УНР. 25 липня 1920 р. було утворено закордонний галицький уряд (уряд диктатора ЗУНР). Цей уряд і урядові установи, а також дипломатичні представництва і місії ЗУНР проіснували до травня 1923 р. Вони були розпущені Є. Петрушевичем після того, як Антанта 14 березня 1923 р. визнала Східну Галичину як таку, що належала без жодних застережень Польщі.

Вищим органом влади ЗУНР була УНРада. Відповідно до закону від 15 листопада 1918 р. її склад поповнився делегатами з усіх повітів та великих міст. Вибори цих делегатів пройшли з 22 по 26 листопада. 4 січня 1919 р. була створена Президія УНРади у складі Президента (голови ради) і чотирьох його заступників. На цьому ж засіданні було створено ще один орган — Виділ УНРади у складі Президента та дев'яти членів, на який покладалися функції колегіального глави держави.

У результаті різкої зміни воєнно-політичної ситуації Виділ УН-Ради та Державний Секретаріат ухвалили закон від 9 червня 1919 р. про передання всієї повноти військової і цивільної влади (без законодавчих і судових функцій) *диктаторові Є. Петрушевичу*. Під час перебування Диктатури на території УНР, на схід від Збруча, верховне керівництво Українською Галицькою армією здійснювалося через Військову канцелярію. Для виконання диктаторських функцій Є. Петрушевич утворив Колегію головноуповноважених, яка в практичній діяльності керувалася виключно його вказівками.

Уряд ЗУНР — Державний секретаріат було сформовано 9 листопада 1918 р. Його очолив К. Левицький. У складі уряду було 14 державних секретарств (міністерств). У подальшому кількість державних секретарств та інших структур уряду неодноразово змінювалася. 10 листопада голова і члени уряду присягнули на вірність українському народові й державі. У грудні уряд подав у відставку і було сформовано новий на чолі з С. Голубовичем. На засіданні УНРади 4 січня 1919 р. було обговорено програму уряду і здійснено спробу створити діючий урядовий апарат. З метою залучити до процесу державотворення національні меншини у складі уряду було утворено ще три секретарства: польське, єврейське і німецьке. Однак вони відхилили цю пропозицію. Незабаром внаслідок реорганізації секретарств їх кількість скоротилася до десяти.

Місцевими органами влади і управління стали обрані населенням у листопаді 1918 р. громадські і міські комісари, містечкові, сільські та повітові *“прибічні”* і *національні ради*. Органи самоврядування функціонували за старим австрійським зразком, хоча й були скасовані привілеї шляхти та всілякі цензи. Місцеву владу в повітах здійснювали повітові комісари, яких призначав державний секретар внутрішніх справ. 16 листопада 1918 р. було видано Закон *“Про адміністрацію Західноукраїнської Народної Республіки”*, у якому регламентувався порядок утворення, структура та функції місцевих органів влади й управління. За цим законом *повітовий комісар* був вищим представником влади у повіті. Він призначав *громадських і міських комісарів*, а там, де їх вже було обрано, затверджував обрані кандидатури; мав право розпускати місцеві громадські ради і призначати нові вибори до них; затверджував розпорядження повітових властей; приймав присягу від службовців повіту тощо. Йому підпорядковувалися повітові *військовий*

комендант та комендант жандармерії. Відповідним чином було регламентовано й повноваження комісарів нижчих ланок. Передбачалося збереження старих кадрів службовців, особливо суспільно необхідних служб (комунальних, зв'язку, залізниць тощо). Як зазначалося в законі, всі службовці, які дадуть письмове зобов'язання чесно служити Українській державі, залишаються на своїх місцях.

Згодом відповідно до виданого у березні 1919 р. розпорядження секретарства внутрішніх справ встановлювався перелік вимог до службовців державного апарату. Ними могли бути лише громадяни України бездоганної поведінки, які володіли українською мовою і мовою хоч би однієї з національних меншин, не старші від 40 років. Запроваджувалося річне стажування й іспит перед спеціальною комісією.

Правоохоронні органи ЗУНР почали створюватися вже на початку листопада 1918 р. Під час виборів місцевих органів влади і управління населення обирало так звану *народну міліцію*, що діяла на громадських засадах. Поряд з цим, за рішенням УНРади, в листопаді розпочалося створення корпусу *української державної жандармерії*. Його очолила Команда української жандармерії на чолі з Головним комендантом. На місцях створювалися окружні, повітові, міські й сільські команди жандармерії, які очолювали відповідні коменданти. Комплектувалася жандармерія добровольцями із середовища військовозобов'язаних, а також кадрами “старих” професійно підготовлених жандармів, які не мали за собою участі в антинародній діяльності.

Навесні 1919 р. в ЗУНР налічувалося близько 1 тис. жандармів, 4 тис. стажистів, 3 тис. народних міліціонерів.

Судова система спочатку, відповідно до Закону від 21 листопада 1918 р. “Про тимчасову організацію судів і судової влади”, залишалася без змін. Судді й допоміжний персонал судових установ присягали на вірність українському народові, державі. Було звільнено лише тих, хто скомпрометував себе антинародною антиукраїнською діяльністю і переконаннями.

Незабаром розпочалося реформування судової системи. Територія держави була поділена на *12 судових округів і 130 судових повітів*. З урахуванням національного складу до них належало обрати суддів окружних і повітових судів (102 особи — українців, 25 осіб — поляків, 17 осіб — євреїв). Оскільки кадрів суддів-україн-

ців бракувало, Законом “Про скорочення підготовки судової служби” було скорочено термін стажування суддів з трьох до двох років. В умовах воєнного часу відповідним законом було тимчасово припинено діяльність суду присяжних. Було прийнято закони про запровадження у судочинство демократичних принципів (гласності, змагальності, права обвинуваченого на захист тощо), про перехід судочинства на українську мову.

Продовженням судової реформи стала спеціалізація першої судової ланки та створення судових установ другої і третьої інстанції. Окружні й повітові суди повинні були розглядати цивільні справи. А для розгляду кримінальних справ законом УНРади від 11 лютого 1919 р. в повітах утворювалися трибунали, які мали діяти у складі одного або трьох призначуваних Секретарством юстиції суддів. Згідно із законом від 15 лютого 1919 р., другою судовою інстанцією мав стати *Вищий суд* і третьою (останньою) — *Найвищий державний суд*. До їх обрання зазначені функції покладалися на створені у березні 1919 р. при Станіславському окружному суді “*Окремий судовий Сенат другої інстанції*” і “*Окремий судовий Сенат третьої інстанції*”.

Поновила свою діяльність адвокатура. Були створені “Державна прокуратурія” на чолі з Генеральним прокурором, нотаріат, військова юстиція.

Серед досягнень ЗУНР, безперечно, й створення власних *Збройних Сил* — Української Галицької армії. Спочатку у її комплектуванні застосовувався принцип добровільності, але з середини листопада 1918 р. було оголошено мобілізацію. На початок 1919 р. була утворена дисциплінована й патріотична армія, що складалася з трьох корпусів (понад 100 тис. чоловік). У її структурі були піхотні й кавалерійські частини, артилерія, підрозділи зв’язку, технічні, допоміжні і навіть авіаційний підрозділ. Очолював армію Начальний вождь (Командувач) з Генеральним штабом. Незважаючи на нестачу озброєння, боеприпасів, медикаментів, підтримана народом армія чинила відчайдушний опір ворогам. У її складі воювали не лише українці, а й австрійці, угорці, євреї, представники інших національностей.

Таким чином, у короткий термін були створені дійові органи центральної влади і місцевого управління, судові й правоохоронні органи, власні збройні сили, що в надзвичайно складних умовах зовнішньої агресії забезпечило стабільність і порядок на своїй те-

риторії, можливість певний час протистояти набагато більшим силам ворога.

Досить активною була *зовнішньополітична діяльність*. Представники ЗУНР були у США, Англії, Канаді, Франції, Німеччині, Аргентині, Бразилії, домагаючись офіційного визнання й допомоги своїй країні. ЗУНР фактично мала контакти з Австрією, Чехословаччиною та іншими країнами. Делегація ЗУНР брала участь у Паризькій мирній конференції, намагаючись відстояти власні інтереси. Але офіційного визнання ЗУНР не домоглася, що власне й вплинуло на її поразку у боротьбі із зовнішнім ворогом.

Законодавство ЗУНР

Законодавча діяльність УНРади і уряду ЗУНР відіграла важливу роль в організації державно-політичного життя країни. В законі про адміністрацію ЗУНР від 16 листопада 1918 р. було визначено шляхи законотворчої діяльності. Оскільки видати нові закони за короткий час було неможливо, згідно з цим законом залишалося чинним попереднє австрійське законодавство, якщо воно не суперечило інтересам і цілям Української держави. Водночас активно напручувувалася власна законодавча база.

Конституційні засади держави були визначені у “Тимчасовому Основному законі про державну самостійність українських земель бувшої Австро-Угорської монархії” від 13 листопада 1918 р. У ньому містяться важливі положення про назву держави, її територію та державний суверенітет. Зокрема зазначалося, що “Держава, проголошена на підставі права самовизначення народів Українською Народною Радою у Львові 19 жовтня 1918 року”, обіймає “весь простір бувшої австро-угорської монархії, заселений переважно Українцями”. Встановлювалася, “як вона визначена на етнографічній карті австрійської монархії”, лінія кордонів. Проголошувалося верховенство влади народу, яка мала здійснюватися через обрані “на основі загального, рівного, безпосереднього тайного і пропорційного права голосування без різниці пола” Установчі збори.

До часу зібрання Установчих зборів здійснення владних повноважень покладалося на Українську Національну Раду і Державний Секретаріат.

Значалося, що гербом ЗУНР є золотий лев на синім полі, обернений у свій правий бік, а державна печатка має довкола герба напис: “Західно-Українська Народня Республіка”.

Тимчасовий основний закон у своїх п’яти артикулах визначив лише основні контури будівництва нової демократичної української держави. Тому його було доповнено іншими законодавчими актами.

Дбаючи про створення повноцінного парламенту, УНРада, яка вважала себе тимчасовим органом, 31 березня 1919 р. ухвалила закон про скликання Сейму ЗУНР, а 14 квітня — виборчий закон. Послів (депутатів) належало обрати на національно-пропорційною системою на основі загального, рівного, прямого виборчого права при таємному голосуванні. Активне виборче право надавалося усім громадянам, встановлювався лише віковий ценз: для активного виборчого права — 20 років, для пасивного — 28 років. З 226 послів Сейму українцям належало обрати 160, полякам — 33, євреям — 27, австрійцям — 6. Вибори були призначені на червень, але не відбулися з огляду на воєнно-політичні обставини.

Закон “Про державну мову” від 15 лютого 1919 р. проголосив державною мовою українську. “Законно признаним національним меншостям” залишалося право “уживання як усно, так і в письмах їх матірньої мови в урядових зносинах з державними властями і урядами, публічними інституціями і державними підприємствами”.

За Законом “Про право громадянства Західної області УНР і правовий статус чужоземців” від 8 квітня 1919 р. громадянами УНР (ЗУНР розглядалася як частина УНР) вважалися всі, хто на день проголошення закону мав право належності до будь-якої міської або селянської громади.

Серед соціально-економічних проблем, що потребували загального вирішення, найболючішою була земельна. Тривалі зволікання з її вирішенням пояснюються насамперед намаганнями УНРади уникнути звинувачень із Заходу у більшовизмі. Після тривалих і завзятих дебатів 14 квітня 1919 р. УНРада ухвалила *Закон про земельну реформу*. Він передбачав конфіскацію поміщицьких, монастирських і церковних земель та земель інших великих землевласників понад встановлений максимум. Ці землі переходили у так званий земельний фонд держави, з якого після війни повинні були наділятися малоземельні та безземельні селяни, військо-

вослужбовці-інваліди тощо. Ліси були одержавлені, пасовища віддані громадянам. Оскільки встановлення земельного максимуму, процедура конфіскації та наділення землею відкладалися до скликання сейму, сільська біднота розпочала самочинно захоплювати поміщицьку землю. У відповідь власті змушені були вдаватися до репресій і застосування військ.

Предбачалося проведення реформ і в інших сферах економічного життя. Запроваджувалися в обіг грошові одиниці УНР — гривні та карбованці, хоча через відсутність достатньої кількості українських грошових одиниць тимчасово продовжувала використовуватися й австрійська крона.

Розорений війною в економічному аспекті край стояв перед грозою голоду. Влада ЗУНР створила так званий харчовий відділ, взяла на облік всі запаси продовольства і товарів першої необхідності, організувала їх розподіл серед населення. Було заборонено вивозити продовольство за межі держави, запроваджено два дієтичні (безм'ясні) дні на тиждень, відкрито дешеві і безкоштовні їдальні для бідноти, дітей і людей похилого віку. В цей час значну продовольчу допомогу західним українцям надала УНР.

Багато було зроблено у сфері охорони здоров'я, освіти. Відкрилися лікарні, поліклініки, школи. У школах запроваджувалися як обов'язкові предмети українська мова, географія та історія України. Предбачалося також право національних меншин на навчання рідною мовою. Закон "Про основи шкільництва" від 13 лютого 1919 р. надав школам державний статус, водночас дозволяючи заснування й приватних шкіл. Планувалося відкрити український університет.

У галузях *цивільного, кримінального і процесуального права* в ЗУНР використовувалось австрійське законодавство. Для розробки власного не було ані професійних юридичних кадрів, ані часу.

* * *

Західноукраїнська Народна Республіка залишила помітний слід у процесі розвитку української державності. До незаперечних здобутків ЗУНР належить створення дієвої системи органів влади й управління, правоохоронних органів, боєздатної армії. Предбачалися земельна та інші соціально-економічні реформи. Велика

увага приділялася національно-культурному будівництву та забезпеченню соціально-культурних прав національних меншин.

Видатною подією стало проголошення 22 січня 1919 року Акта злуки УНР та ЗУНР.

Право відіграло важливу роль в організації державно-політичного життя країни. Були законодавчо визначені такі конституційні засади держави, як територія, лінія кордонів, громадянство, порядок проведення виборів до парламенту та до органів місцевого самоврядування. Як державна встановлювалася українська мова, а національним меншинам гарантувалося право вживання їх національної мови. Водночас через брак часу та професійних юридичних кадрів тимчасово до створення власної нормативної бази діяло старе австрійське законодавство.

Завдання для самостійної роботи

1. З'ясуйте, коли і за яких обставин була заснована Українська Національна Рада. Розкрийте зміст і значення Прокламації (Маніфесту) УНРади від 19 жовтня 1918 р. та звернень УНРади від 1 листопада 1918 р. "Український народі!".
2. Спираючись на знання, отримані з курсу історії України, охарактеризуйте процес утворення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) та її історичну долю. Поясніть, які спроби робилися ЗУНР для воз'єднання із Східною Україною, розкрийте зміст і значення Акта злуки (соборності) від 22 січня 1919 р.
3. Складіть схему центральних органів влади й управління ЗУНР. На основі аналізу Статуту Української Національної Ради з'ясуйте, який державний статус мав цей орган і розкрийте його склад та порядок діяльності.
4. Охарактеризуйте склад, повноваження та порядок діяльності уряду ЗУНР — Державного Секретаріату. Які організаційні структури створювалися в уряді з метою залучити до процесу державотворення національні меншини?
5. Розкрийте склад, призначення, компетенцію Відділу УНРади та Президії УНРади.
6. З'ясуйте, яка підготовча робота проводилась УНРадою для скликання Установчих зборів (Сейму) та поясніть сутність

- встановленої Законом від 14 квітня 1919 р. національно-пропорційної системи виборів послів (делегатів) до Сейму.
7. Складіть схему місцевих органів влади й управління. Охарактеризуйте порядок утворення, структуру цих органів та їхні повноваження. Яким вимогам мали відповідати службовці державного апарату?
 8. З'ясуйте способи формування та комплектування правоохоронних органів ЗУНР. Розкрийте функції “народної міліції” та корпусу української державної жандармерії. Охарактеризуйте функції адвокатури, прокуратури й нотаріату.
 9. Поясніть, на яких засадах діяли судові установи відповідно до Закону від 21 листопада 1918 р. “Про тимчасову організацію судів і судової влади”. Розкрийте причини та основний зміст реформування судової системи. Які створювалися судові установи першої, другої та третьої інстанції і в чому полягала спеціалізація судів? Поясніть, як вплинуло на судову систему ускладнення воєнно-політичної ситуації та охарактеризуйте призначення й особливості діяльності військової юстиції.
 10. Поясніть, до яких змін у вищих органах влади й управління призвело погіршення воєнно-політичної ситуації на початку літа 1919 року. Розкрийте зміст надзвичайних повноважень Є. Петрушевича і характер діяльності новостворених органів управління — Колегії головноуповноважених і Військової канцелярії.
 11. Проаналізуйте “Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель бувшої Австро-Угорської монархії” від 13 листопада 1918 р. і розкрийте конституційні засади держави щодо території ЗУНР, верховенства влади народу, тимчасових (до часу зібрання установчих зборів) владних повноважень УНРади і Державного Секретаріату, державних символів, виборчого права. Поясніть, якими іншими актами було доповнено Тимчасовий основний закон і дайте їм загальну характеристику. Особливу увагу зверніть на Закони “Про державну мову” від 15 лютого 1919 р., “Про право громадянства Західної області УНР і правовий статус чужоземців” від 8 квітня 1919 р.
 12. Охарактеризуйте законодавство соціально-економічного спрямування. Чим можна пояснити тривалі зволікання з ви-

- рішенням земельної проблеми? Проаналізуйте ухвалений УНРадою 14 квітня 1919 р. Закон про земельну реформу та поясніть, чому він спричинив загострення соціально-політичної ситуації.
13. Поясніть, до яких надзвичайних заходів вдавалася влада ЗУНР, щоб запобігти загрози голоду.
 14. Охарактеризуйте законодавчу діяльність у сфері охорони здоров'я, освіти, культури.
 15. З'ясуйте, які правові акти використовувалися в галузях цивільного, кримінального й процесуального права.

Література

Основна

1. *Історія держави і права України. Академічний курс: У 2 т. / За ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина. — К., 2000. — Т. 2. — С. 112–133.*
2. *Історія держави і права України: Підручник: У 2 ч. / За ред. А. Й. Рогожина. — К., 1996. — Ч. 2. — С. 86–95.*
3. *Іванов В. М. Історія держави та права України: Навч. посіб.: У 2 ч. — К., 2002–2003. — Ч. II. — С. 32–40.*
4. *Іванов В. М. Історія держави і права України: Навч. посіб. — К., 2003. — С. 206–216.*
5. *Іванов В. М. Практикум з історії держави і права України. — К.: МАУП, 2006. — С. 380–386; 400–407.*
6. *Кульчицький В. С., Тищик Б. Й. Історія держави і права України. Навч. посіб. — К., 2001. — С. 167–185.*
7. *Музиченко П. П. Історія держави і права України: Навч. посіб. — К., 1999. — С. 375–392.*
8. *Хрестоматія з історії держави і права України: У 2 т. / За ред. Гончаренка В. Д. — К., 1997. — Т. 2. — С. 97–104.*
9. *Хрестоматія з історії держави і права України: Навч. посіб. / Упоряд.: А. С. Чайковський (кер.), О. Л. Копиленко, В. М. Кривоніс та ін. — К., 2003. — С. 248.*

Додаткова

10. *Гунчак Т. Україна: Перша половина ХХ століття: нариси політичної історії. — К., 1993.*

11. *Історія України. Нове бачення: У 2 т. / За ред. В. А. Смолія.* — К., 1996. — Т. 2.
12. *Історія Української конституції / Упоряд. Слюсаренко А. Г., Томенко М. В.* — К., 1997.
13. *Карпенко О. Ю.* Листопадова національно-демократична революція на західноукраїнських землях 1918 р. // *Укр. іст. журн.* — 1993. — № 1.
14. *Конституційні акти України 1917–1920. Невідомі конституції України.* — К., 1992.
15. *Копиленко О. Л., Копиленко М. Л.* Держава і право України 1917–1920. — К., 1997.
16. *Кульчицький В., Лісна І.* Виникнення Західноукраїнської Народної Республіки // *Вісн. Львів. ун-ту.* — Сер. юрид. — Л., 1994. — Вип. 31.
17. *Кульчицький В. С.* До питання про виникнення і падіння Західноукраїнської Народної Республіки // *Пробл. юрид. наук та правоохоронної практики.* — К., 1994.
18. *Литвин М. Р., Науменко К. Є.* Історія ЗУНР. — Л., 1995.
19. *Настюк М. І.* Створення державного апарату ЗУНР // *Вісн. Львів. ун-ту.* — Сер. юрид. — Л., 1994. — Вип. 31.
20. *Тищик Б., Вівчаренко Ф.* Західноукраїнська Народна Республіка 1918–1923 рр. — Коломия, 1994.
21. *Українська революція і державність (1917–1920 рр.).* — К., 1998.
22. *Чубатий М.* Основи державного устрою Західноукраїнської Республіки. — Л., 1920.

РАДЯНСЬКА ДЕРЖАВА І ПРАВО В УКРАЇНІ

ТЕМА 15. УТВОРЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА В УКРАЇНІ

Становлення радянської влади в Україні

Після Лютневої 1917 р. революції і повалення монархії постановою Тимчасового комітету російської Державної думи було утворено Тимчасовий уряд. У Декларації Тимчасового уряду про його склад і завдання (3 березня 1917 р.) було проголошено курс на демократичні перетворення і негайне скликання Установчих зборів. На місцях, у тому числі і на українських територіях, Тимчасовим урядом створювалися місцеві державні органи та місцеві громадські органи, що мали державні функції. Як уже зазначалося, створена в Києві Центральна Рада в перші тижні вважалася органом суто національного представництва і вже потім перебрала на себе функції законодавчої влади.

Водночас, як і на всій території колишньої Російської імперії, в Україні на хвилі буржуазно-демократичних перетворень повсюдно виникали *Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів* як органи керівництва революційним рухом у регіонах і містах. Уже на початку березня 1917 р. у Харкові, Києві, Одесі, Катеринославі, Кременчуці, Миколаєві, Херсоні, Полтаві, Луганську, Вінниці, Сімферополі, Житомирі були створені Ради робітничих депутатів. Функцію всеросійського координатора місцевих рад узяла на себе Петроградська рада робітничих і селянських депутатів. Наприкінці березня 1917 р. у Петрограді відбулася Всеросійська нарада делегатів Рад, яка спрямувала їх діяльність на створення загальноросійської державної системи.

Загалом у березні — квітні 1917 р. в Україні було створено понад 250 місцевих рад, які потребували демократичних перетворень, завершення війни. Здебільшого це були Ради робітничих де-

путатів, але багато рад з'явилося й у військових частинах (Ради солдатських депутатів). Подекуди у сільській місцевості виникали Ради селянських депутатів. Протягом квітня — травня 1917 р. у Києві, Харкові, Одесі відбулися обласні з'їзди Рад, які обрали керівні органи — виконавчі комітети (виконкоми). У Донецько-Криворізькому басейні та деяких інших регіонах Півдня України Ради робітничих і солдатських депутатів виступали як органи влади. Вони встановлювали 8-годинний робочий день, тверді ціни на продукти першої необхідності, створювали продовольчі комісії тощо.

При більшовицьких партійних комітетах і на підконтрольних більшовикам підприємствах у промислових центрах України за російським прикладом створювалися збройні формування — *загони Червоної гвардії*.

Як відомо, саме під гаслом “Вся влада Радам!”, висунутим В. Леніним, більшовики прийшли до влади у Петрограді у жовтні 1917 р. Своїми Декретами про мир і землю, Декларацією про права народів вони повернули на свій бік трудящі маси, в тому числі велику частину селянства і армії. Не слід вважати, що ставлення до більшовицької влади соціальних “низів” в Україні принципово відрізнялося. “Майже все робітництво кожного міста ставало за ними; в селах сільська голота явно була більшовицькою...” — писав В. Винниченко.

На кінець 1917 р. у пролетарських регіонах України, де більшовики переважали у складі рад, розпочався збройний тиск на українську адміністрацію. На початку грудня посилювалося протистояння між більшовицьким урядом у Петрограді (Раднаркомом) і Центральною Радою. 3 грудня Раднарком у радіотелеграмі, підписаній В. Леніним і Л. Троцьким, звернувся до українського народу з маніфестом, що містив *ультимативні вимоги до Центральної Ради*. Її звинувачували у “двозначній буржуазній політиці”, тобто “невизнанні Рад і Радянської влади на Україні”; дезорганізації фронту, переміщенні та відкликанні односторонніми наказами українських частин з фронту; роззброєнні радянських військ, що перебувають в Україні; підтриманні контрреволюції, що проявлялося у пропуску через свою територію військ до Каледіна (який очолив повстання козаків проти більшовиків на Дону), та відмові пропускати війська проти Каледіна.

Звинувачуючи Центральну Раду у “нечуваній зраді щодо революції”, Раднарком заявив, що в разі неприпинення зазначених дій

протягом 48 годин “вважатиме (Центральну) Раду в стані відкритої війни проти Радянської влади в Росії і на Україні”.

У Відповіді від 4 грудня Генеральний Секретаріат з обуренням відкинув цей ультиматум, звинувативши Раднарком у нав’язуванні “своїх форм політичного устрою державі, що самовизначилась”. Було чітко визначено позицію щодо захисту України від більшовицьких експериментів. “Поки в Росії розвивається анархія, економічна, політична та господарча руїна, поки там панує груба сваволя й потоптання всіх свобод, завойованих у царату революцією, Генеральний Секретаріат не знаходить потрібним повторяти цей експеримент на території українського народу. Українська демократія в особі українських Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, організованих у законодавчому органі — Центральній Раді, і в правительстві її — Генеральнім Секретаріаті, є цілком задоволена як складом цих органів, так і проведенням у життя їх волеосвідчень”. Зазначалося, що українські солдати, робітники й селяни, обороняючи свої права та свою країну, дадуть належну відповідь народним комісарам, що піднімають руку російських солдатів на “їх братів українців”. Було заборонено вивезення хліба в Росію, призупинено залізничне сполучення з нею, організовано випуск власних грошових купюр.

Невдачею завершилась більшовицька *спроба легітимно усунути Центральну Раду*. На 3 грудня 1917 р. було призначено з’їзд Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, на якому більшовики збиралися її “переобирати”. На цей з’їзд, окрім визначеної більшовицьким оргкомітетом кількості переважно робітничих депутатів, Центральною Радою було викликано до Києва делегатів від селянських спілок. У результаті до Києва з’їхалося майже 2000 делегатів від селян та українізованих військових частин, які цілковито підтримали Центральну Раду. Тоді з ініціативи більшовиків 124 депутати, які представляли 49 Рад, переїхали до Харкова, де відбувався з’їзд Рад Донецького та Криворізького басейнів. Внаслідок їх об’єднання було проголошено I Всеукраїнський з’їзд Рад. Безперечно, що, представляючи лише 89 з існуючих на той час близько 300 рад, він не був легітимним.

I Всеукраїнський з’їзд Рад (11–12 грудня 1917 р.) звинуватив Центральну Раду у “зриві роботи з’їзду Рад у Києві”, привітав “Жовтневу пролетарсько-селянську революцію” та “встановлення фактичної диктатури пролетаріату, підтриманого найбільш

селянством". У резолюціях з'їзду "Про самовизначення України" та "Про організацію влади в Україні" Україна проголошувалась "Республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів" як федеративна частина Російської республіки. На з'їзді було обрано *Тимчасовий Центральний Виконавчий Комітет* у складі 41 члена, з них 35 більшовиків. ЦВК доручалося "негайно поширити на територію Української республіки всі декрети й розпорядження робітничо-селянського уряду федерації, які мають загальне для всієї федерації значення — про землю, про робітничий контроль над виробництвом, про повну демократизацію армії". Оголошувалися недійсними всі розпорядження Центральної Ради і Генерального Секретаріату, що були "спрямовані проти інтересів робітників та найбідніших селян України". Однак офіційна назва держави залишалась без змін: *"Українська Народна Республіка"*.

17 грудня 1917 р. ЦВК Рад України звернувся з Маніфестом до робітників, селян і солдатів України, в якому закликав їх допомагати новій радянській владі. Оголошувалося, що "постановою з'їзду Центральна Рада позбавлена тих прав, які вона собі захопила; одночасно з цим Генеральний Секретаріат втрачає свої повноваження". Постановою ЦВК від 17 грудня 1917 р. було утворено перший радянський уряд — *Народний Секретаріат Української робітничо-селянської республіки*, більш як 80 % якого становили більшовики. Компетенцію радянського уряду законодавчо не було визначено. Свої повноваження він здійснював як через місцеві ради, так і через призначених ним комісарів.

Протистояння двох українських владних центрів дуже швидко набрало форм збройної боротьби. Російські війська, що діяли на території України на чолі з В. Антоновим-Овсієнком, в цей час були підпорядковані Народному Секретаріатові України. Об'єднавшись із загонами українських червоногвардійців та червоних козаків на чолі з Ю. Коцюбинським та В. Примаковим, вони швидко просувалися з півночі, Харківщини й Катеринославщини і 26 січня увійшли у Київ.

Певні зміни у державно-правовий статус Радянської України вніс *II Всеукраїнський з'їзд Рад (17–19 березня 1918 р.)*. Зважаючи на умови Брестського миру, Україна проголошувалася самостійною, незалежною від РСФРР республікою.

Однак процес становлення радянської системи в Україні було призупинено. За умовами Брестського миру під тиском німецько-

австрійських окупантів Раднарком Росії був змушений у березні 1918 р. вивести з України свої війська. ЦВК і Народний Секретаріат опинилися на території РСФРР і припинили свою діяльність. Керівництво повстанською боротьбою в тилу окупантів здійснювали *надзвичайні органи влади*: з квітня по липень — *Повстанбюро*, а з липня 1918 р. — *Центральний військово-революційний комітет (ЦВРК)* та місцеві *ревкоми*.

Після анулювання Брестського миру розпочався наступний етап поширення радянської влади в Україні. 28 листопада 1918 р. у м. Суджа Курської губернії відбулося перше засідання *Тимчасового робітничо-селянського уряду України*. У маніфесті до робітників та селян України робітничо-селянський уряд повідомив про усунення від влади гетьмана П. Скоропадського та перехід усієї повноти влади до Рад. 30 листопада була утворена Військова рада Української радянської армії.

У результаті наступу Червоної Армії до травня 1919 р. радянська влада була поширена майже на всю територію України в межах колишньої Російської імперії. Розпочалося відновлення діяльності центральних та місцевих органів влади. Тимчасовий робітничо-селянський уряд декретом від 6 січня 1919 р. скасував встановлену Центральною Радою назву держави “Українська Народна Республіка” (УНР) і затвердив іншу, на зразок РСФРР, офіційну назву “*Українська соціалістична радянська республіка*” (УСРР). Відповідно до декрету від 29 січня 1919 р. уряд почав іменуватися на зразок російського — “*Рада Народних Комісарів УСРР*”.

Остаточо УСРР — як радянська форма державності — оформилася з прийняттям на III *Всеукраїнському з’їзді Рад (6–10 березня 1919 р.)* першої Конституції УСРР. З’їзд обрав *Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК)*, який працював між з’їздами і наділявся законодавчими та контрольними функціями. На з’їзді було затверджено склад уряду РНК УСРР. Була створена постійно діюча *Президія ВУЦВК* на чолі з Г. Петровським, яка за початковим задумом мала виконувати поточну роботу і готувати законопроекти. Але досить швидко обсяг її повноважень збільшився. Зокрема, в період між сесіями вона затверджувала постанови РНК УСРР, призначала народних комісарів, керівників державних комітетів, розглядала клопотання про помилування тощо.

У квітні — травні 1919 р. відповідно до Конституції відбулися вибори *місцевих (губернських, повітових та волосних) рад* і форму-

вання їхніх виконавчих органів — *виконкомів*. У прифронтових районах вибори не проводилися і органами влади тут залишалися ревкоми.

Суттєвою особливістю становлення органів радянської влади було те, що як у центрі, так і на місцях вони дедалі більше контролювалися більшовиками.

У зв'язку з наступом військ Денікіна з півдня, а також просуванням із заходу об'єднаних військ УНР (Директорії) та Української Галицької армії радянське будівництво було тимчасово призупинене. Відбулась перебудова органів влади та управління відповідно до воєнних умов. 30 квітня 1919 р. створено *Раду робітничої й селянської оборони УСРР*, до якої увійшли секретар ЦК КП(б)У, два представники ВУЦВК, наркоми у військових справах, продовольства, шляхів сполучень, соцінспекції, командувач Українського фронту, член Реввійськради, голова надзвичайної комісії з постачання Червоної Армії. Рада оборони здійснювала оперативне управління країною, видавала декрети й постанови, створювала різні комісії, призначала "особливоуповноважених", наділяючи їх надзвичайними правами. Комітети оборони створювалися також у губернських центрах.

В умовах поширення селянських повстань декретом ВУЦВК "Про сількомбідн" від 14 травня 1919 р. сільради було тимчасово розпущені, єдиними та надзвичайними органами влади на селі стали *комбідни*. Для забезпечення продовольством військ, робітників та сільської бідноти застосовувалися силові й репресивні заходи. Так, постановою Ради оборони від 17 липня 1919 р. рекомендувалося у боротьбі проти непокірного селянства застосовувати принцип кругової поруки, захоплення заручників, накладання контрибуцій, виселення сімей керівників повстань тощо.

Надзвичайні заходи не допомогли більшовикам втримати владу. Український радянський уряд 30 вересня 1919 р. був евакуйований до РСФРР.

Відновлення радянських органів влади й управління відбулося протягом листопада 1919 р. — лютого 1920 р. у формі надзвичайних органів — *ревкомів*. 11 грудня 1919 р. на спільному засіданні Президії ВУЦВК та РНК УСРР було створено *Всеукраїнський революційний комітет* на чолі з Г. Петровським, який уособлював найвищу законодавчу й виконавчу владу. Всеукрревкомом, за узгодженням з губернськими комітетами КП(б)У та командуванням

Червоної Армії, створювалися губернські ревкоми. Губревкоми аналогічним чином за сприяння політвідділів діючої армії створювали повітові ревкоми.

Наприкінці лютого 1920 р. знову приступили до виконання своїх обов'язків вищі органи державної влади й управління ВУЦВК і РНК УСРР. Невдовзі розпочалися вибори до місцевих Рад, які проходили включно по квітень 1920 р. Губернські та інші місцеві з'їзди Рад сформували власні виконавчі комітети — виконкоми, які замінили на місцях ревкоми. 16–23 травня 1920 р. відбувся *IV Всеукраїнський з'їзд Рад*, робота якого проходила в складних умовах. Розпочався похід проти радянської влади польсько-петлюрівських військ та армії Врангеля. Це відобразилося в його рішеннях про зміцнення робітничо-селянської влади, мілітаризацію радянських установ. У новоутвореному складі вищих органів влади — ВУЦВК, Президії ВУЦВК, РНК УСРР переважну більшість становили більшовики. Так, серед 82 членів ВУЦВК їх було 74, із семи членів Президії ВУЦВК четверо належали до вищого партійного керівництва — політбюро ЦК КП(б)У.

Перевибори місцевих Рад у жовтні — грудні 1920 р. відбувалися на основі принципу скликання робітничих конференцій, загальних зборів, мітингів. Переважну більшість їх складу становили більшовики: в повітових виконкомах їх було понад 70 %, у губернських — близько 85 %. Це дало змогу зробити місцеві Ради органами диктатури пролетаріату, забезпечити підконтрольність їх комітетам КП(б)У. Помітна роль у здійсненні влади на місцях належала *ревкомам, військревкомам*, які формувалися партійними комітетами більшовиків, та призначуваним ними *комісарам, "трійкам", "четвіркам", "сімкам"*... Всі вони наділялися надзвичайними правами.

Зміцненню соціальної бази радянської влади на селі сприяли створені відповідно до Закону від 9 травня 1920 р. сільські та волосні *комітети незаможних селян (комнезами)*. На відміну від вже існуючих комбідів до їх складу входили не лише бідняки, а й середняки. Якщо комбіди формувались за відсутності сільських рад і замість них, комнезами утворювалися місцевими радами і діяли під їхнім керівництвом. До їх завдання входило: сприяння виконанню закону про наділення землею та інвентарем безземельних і малоземельних селян; проведення в життя закону про хлібну розкладку та забезпечення сільської бідноти передбаченою законом часткою заготовки; сприяння радянській владі на селі.

Становлення органів захисту радянської влади

Більшовицька влада, зруйнувавши залишки попередніх судових та правоохоронних структур, велику увагу приділяла створенню органів захисту власного режиму.

Постановою уряду “Про введення народного суду” від 4 січня 1918 р. створювалися дільничі, повітові й міські *народні суди*, вироки й рішення яких були остаточними і не підлягали апеляційному й касаційному оскарженню. Спори із земельних, цивільних, трудових справ, відповідно до постанови уряду від 20 січня 1918 р., передавалися на розгляд позасудових та громадських органів: селянських земельних комітетів, примиренських камер, житлових камер, відділів праці місцевих Рад тощо.

Відповідно до Тимчасового положення про народні суди та революційні трибунали УСРР від 20 лютого 1919 р., система народних судів була реорганізована. На базі дільничих судів створювався єдиний народний суд, повітові й міські суди скасовувалися. Як касаційна інстанція скликалися ради (з’їзди) народних суддів повіту (судового округу).

Положенням РНК про народний суд від 26 жовтня 1920 р. запроваджувалися постійно діючі *губернські ради народних суддів* у складі: голови, його заступника, 2–5 членів, яких обирали з’їздом народних суддів.

Кримінальні справи народний суд розглядав колегіально у складі народного судді та двох або шести народних засідателів, яких обирали відповідні ради чи виконкоми. Для кандидатів на посаду народного судді вимагався досвід політичної роботи. У народних судах створювалися колегії *правозаступників (адвокатів)*, персональний склад яких обирали відповідні Ради та виконкоми.

Функція придушення опору диктатурі пролетаріату покладалася на *революційні трибунали*, які створювалися по одному на губернію. На розгляд трибуналів передавалися справи про контрреволюційні злочини, шпигунство, посадові злочини, спекуляцію, а з 1920 р. також справи про бандитизм, розбій, крадіжки тощо. Відповідно до Положення про революційні трибунали від 23 січня 1918 р., вони діяли за спрощеною процедурою. Щоправда, передбачалося здійснення попереднього слідства особливими народними слідчими, функцій обвинувачення — обвинувачами, захисту — правозаступниками. Кількісний і персональний склад

членів трибуналу визначався губвиконкомом, але не менш як 15 осіб. Справи розглядалися у складі трьох, а з березня 1920 р. — п'яти членів трибуналу. У квітні 1919 р. було створено Верховний касаційний суд, який розглядав скарги на вироки трибуналів, а наприкінці травня 1919 р. — Верховний революційний трибунал, який діяв як суд першої інстанції у справах особливої важливості.

Для боротьби з контрреволюційними, військовими та іншими злочинами у Червоній Армії створювалися *військові трибунали*, порядок діяльності яких визначався Положенням про особливі військові трибунали від 11 грудня 1918 р.

Особливу роль у боротьбі насамперед з політичними супротивниками більшовиків відіграла створена за прикладом РСФФР декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду України 3 грудня 1918 р. *Всеукраїнська надзвичайна комісія* по боротьбі з контрреволюцією, саботажем та посадовими злочинами (ВУНК). Хоча формально ВУНК створювалася як відділ Наркомату внутрішніх справ, а у 1920 р. була підпорядкована РНК УСРР, реально відбувався процес її перетворення у своєрідну репресивно-каральну структуру більшовицької партії. Діяльність ВУНК значною мірою спрямовувалася Всеросійською НК, яка безпосередньо підпорядковувалася ЦК РКП(б).

У 1917 р. Ради робітничих депутатів почали створювати *загони робітничої міліції*. Основним її призначенням на цей час було запобігання спробам контрреволюційного перевороту. Однак у своїй практичній діяльності загони міліції займалися охороною заводів і фабрик, підтриманням громадського порядку в містах, боротьбою із злочинністю, робили обшуки в осіб, які займалися спекуляцією, тощо. Реорганізація цих загонів у відділи міліції при військово-революційних комітетах розпочалася наприкінці 1918 р. Відповідно до декрету Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 5 лютого 1919 р., здійснювався перехід до штатної радянської міліції у республіканському масштабі. В її структурі поступово утворилися карний розшук, загальна, судово-кримінальна, промислова, залізнична, річкова, морська служби. На підрозділи міліції покладался обов'язок підтримувати порядок у містах і селах, проводити невідкладні слідчі дії та вживати заходів щодо затримання злочинців у випадках вчинення злочинів, сприяти судовим установам у виконанні вироків. 30 березня 1920 р. при НКВС

УСРР було створено *Головне управління радянської робітничо-селянської міліції*.

Нагляд за виконанням законодавчих актів влади здійснювали також численні контрольні комісії, відділи, уповноважені. Чільне місце серед органів нагляду і контролю належало *Народному комісаріату юстиції* та його губернським, повітовим та міським відділам.

Формування основ радянського права

Радянське державне будівництво супроводжувалося формуванням основ радянської правової системи. Особливістю цього процесу в Україні була його спорідненість з російським. Найважливішим аспектом правової дійсності і головним джерелом права вважалася революційна правосвідомість.

Основи радянського *конституційного права* закладалися декретами Всеросійських з'їздів Рад, актами ЦВК та РНК Росії, дію яких було поширено на Україну, а також постановами Всеукраїнських з'їздів Рад, ВУЦВК, РНК УСРР. Діапазон пошуку оптимальних форм державного устрою був досить широкий: від входу до складу Російської федерації — до створення власної Української федеративної республіки. Так, резолюція II Всеукраїнського з'їзду Рад "Про державний устрій" від 18 березня 1918 р. визначала Україну як "республіку федеративну, яка... об'єднує вільні міста та республіки, як автономні частини Української Федеративної Радянської Республіки".

Найбільш прийнятною формою диктатури пролетаріату вважалася система радянських органів влади. Юридично вона оформилася на III Всеукраїнському з'їзді Рад 10 березня 1919 р. із затвердженням *першої Конституції УСРР*. Попередньо проект Конституції, в основу якого була покладена Конституція РСФРР, розглядався й був схвалений III з'їздом КП(б)У. Остаточна редакція Конституції УСРР була прийнята Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом (ВУЦВК) 14 березня 1919 р.

У розділі I "*Основні постанови*" УСРР проголошувалась організацією "диктатури працюючих і експлуатованих мас пролетаріату і біднішого селянства для перемоги над їх віковими гнобителями й експлуататорами капіталістами й поміщиками". Завдання дикта-

тури полягало у переході від буржуазного ладу до соціалізму шляхом проведення соціалістичних реформ і систематичного придушення опору заможних класів. Після чого диктатура мала зникнути, а за нею — й держава, “уступивши місце вільним формам суспільного життя” комуністичного ладу. Скасовувалася приватна власність, проголошувалася свобода, зібрань і союзів, але тільки для “працюючих мас”. На “трудоі елементи” покладався збройний захист завоювань соціалістичної революції. Наголошувалося, що УСРР має увійти до складу єдиної Соціалістичної Радянської Республіки, “як тільки створяться умови для її збудови”. По суті, це свідчило про тимчасовість існування УСРР.

Другий розділ “Конструкція радянської влади” визначав структуру та повноваження органів радянської влади. Центральними органами УСРР проголошувалися: 1) Всеукраїнський з’їзд рад, який мав скликатися не рідше як двічі на рік; 2) ВУЦВК, що діяв у періоди між з’їздами; 3) Рада Народних Комісарів (РНК), що складалася з голови і народних комісарів — завідувачів особливих відділів ВУЦВК та інших осіб, призначених ВУЦВК. Органами радянської влади на місцях були з’їзди губернських, повітових та волосних рад, міські та сільські ради й обрані ними виконавчі комітети (виконкоми).

Правом обирати й бути обраними до рад користувалися незалежно від віросповідання, національності, статі громадяни УСРР, яким виповнилося 18 років, за винятком осіб, що застосовують найману працю, живуть на нетрудові доходи (прибутки з підприємств, маєтків тощо), приватні торговці, комерційні посередники, служителі релігійних культів, колишні поліцейські й жандарми, члени імператорської родини, особи, визнані божевільними, засуджені.

Як *третій розділ* до Конституції було включено пристосований до умов УСРР текст *Декларації прав і обов’язків трудящого і експлуатованого народу*, затверджений у січні 1918 р. III Всеросійським з’їздом Рад. Закріплювалися принципи повновладдя трудящих, скасовувалася експлуатація людини людиною, запроваджувалися робітничий контроль, націоналізація промисловості, транспорту, банків.

Останній розділ визначав герб і прапор УСРР.

У процесі націоналізації землі, банків, заводів, транспорту, ліквідації приватної власності відбувалося становлення основних

цивільно-правових інститутів радянського права. Правові засади націоналізації були закладені в декретах “Про націоналізацію всіх приватних залізниць і під’їзних колій” від 4 січня 1919 р., “Про порядок націоналізації підприємств” від 11 січня 1919 р., “Про націоналізацію банків” від 22 січня 1919 р., “Про скасування права приватної власності на нерухоме майно в містах” від 1 березня 1919 р. та ін.

Політика “воєнного комунізму”, яка стала конкретним проявом диктатури пролетаріату у 1918–1920 рр., привела до широкої націоналізації, встановлення державної власності на засоби виробництва, монополії держави на продовольство та предмети попиту. Щоправда, не підлягали націоналізації дрібні підприємства з кількістю робітників за наявності механічного двигуна — 6 чоловік, а без нього — 10, націоналізація не торкалася власності кооперативних організацій, кустарів-одиначок. На відміну від Росії, в Україні “червоноармійська атака на капітал” розпочалася дещо пізніше. З цієї причини тут зберігалася певна кількість ненаціоналізованих середніх і дрібних підприємств, залишились у приватній власності невеликі вугільні шахти, більшим виявився грошовий обіг.

Адміністративно-правове регулювання дедалі більше втручалось у сферу цивільно-правових відносин. Заборонялася приватна торгівля нормованими продовольчими й промисловими товарами. Було скасовано плату за паливо, газ, електроенергію, транспорт, комунальні послуги тощо. Для робітників і службовців запроваджувалася система розподілу за картками продуктів харчування й предметів першої необхідності. Відповідно до принципу “хто не працює, той не їсть” “нетрудові елементи” карток не одержували. Мало того, на підставі декрету РНК УСРР від 1 березня 1919 р. “Про відібрання надлишків одягу та білизни у буржуазії” до них застосовувалися конфіскації та реквізиції відповідних речей.

Декретами РНК УСРР “Про вилучення хлібних лишків і встановлення твердих цін на них” від 31 січня 1919 р., “Про розкладку лишків врожаю 1918 р. та попередніх років” від 12 квітня 1919 р., Законом “Про хлібну розкладку” від 26 лютого 1920 р. селян було зобов’язано продавати лишки своєї продукції безпосередньо державі. Але в умовах інфляції відбувалася звичайна реквізиція, яку здійснювали комбіді, комнезами, робітничі продовольчі загони та військові підрозділи Наркомпроду УСРР. Спочатку *продрозклад-*

ка охоплювала хліб і фураж, згодом поширилась на м'ясо й картоплю, а з 1920 р. — на все продовольство.

Так зване буржуазне спадкове право було скасоване декретом РНК УСРР “Про скасування спадкування” від 11 березня 1919 р. Майно померлого переходило у власність держави. З цього майна забезпечувалося “утримання” неприцездатним та нужденним родичам спадкодавця.

Основи радянського *земельного законодавства* були започатковані вже в першому декреті Всеросійського з'їзду Рад “Про землю”, постанові РНК РСФРР від 5 листопада 1917 р. “Про перехід землі в розпорядження земельних комітетів”. Законодавчими актами УСРР (“Тимчасове положення про соціалізацію землі”, схвалене II Всеукраїнським з'їздом Рад 19 березня 1918 р., декрет ВУЦВК “Про соціалістичний землеустрій і про перехідні заходи до соціалістичного землекористування” від 26 травня 1919 р., Закон Всеукрревкому “Про землю” від 5 лютого 1920 р.) *скасовувалася приватна власність на землю, надра, води, ліси*. Вони становили єдиний державний фонд. Заборонялися будь-які цивільно-правові угоди із землею (купівля-продаж, застава, дарування та ін.). Земля надавалася селянам у користування. Передбачався розвиток колективних форм землекористування (радгоспів, сільськогосподарських комун, артільей, товариств із спільного обробітку землі). Кооперативні об'єднання, участь у яких для сільського населення стала обов'язковою, перетворилися по суті на придаток Наркомпроду. З цієї причини в умовах товарного голоду кооперація наприкінці 1920 р. майже перестала існувати.

Регулювання трудових відносин відбувалося на основі Кодексу законів про працю РСФРР від 10 грудня 1918 р., дія якого на підставі договору про воєнно-політичний союз поширювалася на Україну. Проголошувався *загальний обов'язок працювати і право на працю*; обов'язок виконувати встановлену міру праці та право на оплату праці; обов'язок дотримуватися дисципліни праці та радянських законів про працю; право на відпочинок та матеріальне забезпечення.

Але в умовах воєнного часу відбувалася *мілітаризація підприємств*, їхній режим був наближеним до військового. Широко застосовувалася загальна *трудова повинність*, примусове закріплення робітників і службовців за підприємствами і установами. Спочатку вона охоплювала оборонну промисловість, з листопада

1918 р. була поширена на залізниці, а потім — на всі галузі народного господарства. Злісне ухилення від трудової повинності вважалося *“трудовим дезертирством”*. Прогол понад три дні протягом місяця кваліфікувався як акт саботажу. В умовах господарської розрухи та знецінення грошей запроваджувалася *натуралізація заробітної плати*, яка наприкінці 1920 р. досягла майже 100 %.

Основи *шлюбно-сімейного права* були започатковані декретами РНК УСРР від 20 лютого 1919 р. *“Про цивільний шлюб та про введення книг актів громадянського стану”* і *“Про розлучення”*. Законним визнавався тільки громадянський шлюб (zareєстрований органами загсу). Церковний шлюб не мав правових наслідків і вважався приватною справою осіб, які одружувалися. Такі обмеження шлюбу, як відмінність у віросповіданні, обов’язковість дозволу батьків скасовувалися. Проголошувалася свобода розлучень: шлюб розривався органами загсу на прохання хоча б однієї зі сторін. При цьому головним вважалося забезпечення інтересів дітей. Влітку 1919 р. з урахуванням зазначених декретів на основі аналогічного кодексу РСФРР Наркомюстом УСРР був розроблений *проект Кодексу законів про акти громадянського стану про сім’ю та опіку*. Умови громадянської війни не дозволили ввести кодекс у дію.

Нове *кримінальне право* формувалося на основі *принципу доцільності*, який протиставлявся принципу законності. Суд повинен був враховувати ступінь і характер соціальної небезпеки злочинця, його соціальну належність. Вістря кримінальних репресій спрямовувалося не лише проти кримінальних злочинців, а й проти вчинків, які *“становили загрозу радянській владі”* — жертвами *“червоного терору”* стали тисячі людей. Кримінальне право спочатку регулювалося окремими декретами УСРР, а з 4 серпня 1920 р. на території України були введені в дію *“Керівні начала з кримінального права РСФРР”*, в яких містилися положення про кримінальне право й правосуддя, про стадії вчинення злочину, про співучасть, про простір дії кримінального права. Покарання передбачалося не лише за закінчене злочинне діяння, а й за задум про злочин.

Система покарань включала: догану, громадський осуд, примушення пройти курс політграмоти, оголошення бойкоту, виключення з колективу, усунення з посади, позбавлення політичних прав, оголошення ворогом революції або народу, примусові робо-

ти, позбавлення волі, оголошення поза законом, розстріл тощо. Деякі з цих покарань, насамперед спрямовані на зміну свідомості правопорушника (осуд, примушення пройти курс політграмоти тощо), широко застосовувалися в адміністративному й позасудовому порядку. Водночас влада вдавалася до вжиття таких *антиправових заходів*, як взяття заручників, притягнення до кримінальної відповідальності за принципом кругової поруки (в разі опору державним органам, знищення продовольчих складів, пошкодження залізниць тощо). Загалом відбувалося посилення кримінальної репресії. На відміну від Росії, де у 1920 р. відмовилися від застосування смертної кари, Всеукрревроком прийняв постанову від 2 лютого 1920 р. про те, що скасування смертної кари на цей час на території України не може бути здійснене.

Основи *кримінального процесу* встановлювалися Тимчасовим положенням про народні суди і революційні трибунали УСРР від 20 лютого 1919 р., Положенням про народний суд від 26 жовтня 1920 р., інструкцією “Про судочинство” від 3 червня 1919 р. та численними циркулярами Наркомюсту УСРР.

Всі репресивні органи мали функції слідства, суду та виконували вироки. Так, “Положенням про Всеукраїнську і місцеві надзвичайні комісії” від 30 травня 1919 р. НК надавалося право застосовувати збройну силу у разі контрреволюційних виступів, погромів та чорносотенних заворушень, проводити обшуки, арешти, облави, накладати заборону на майно, вести слідство й виносити вироки у справах про контрреволюцію, шпигунство та бандитизм. З дозволу місцевих виконкомів вони мали право вести слідство і виносити вироки також з інших справ.

Справи про найбільш небезпечні злочини розглядали *революційні трибунали*. В оцінці доказів і визначенні покарань члени трибуналів керувалися декретами радянської влади і “власною революційною правосвідомістю”. Попереднє слідство у деяких справах трибунали мали право визнавати непотрібним, а в політичних справах, відповідно до циркуляру НКЮ УСРР від 29 лютого 1920 р. “Про прискорення провадження попереднього слідства”, воно мало бути завершене протягом 48 годин. Судочинство було безперервним, а склад трибуналу незмінним. Право обвинуваченого на захист істотно обмежувалося. Вироки трибуналів виконувались протягом 24 годин.

Процедура розгляду кримінальних справ у *народних судах* регулювалася Тимчасовим положенням від 20 лютого 1919 р. Приводом до порушення кримінальної справи були постанови органів міліції, слідства, заяви громадян. Судові засідання, як правило, були відкритими. Справи про посягання на життя, звалтування, заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, розбої, грабежі, підrobка документів та підrobлення грошових знаків розглядалися за участі шести народних засідателів, які мали однакові права з народними суддями. Рішення щодо проведення попереднього слідства у конкретних справах приймав народний суддя. Розгляд справ про найтяжчі злочини відбувався за участю обвинувача та захисника.

Норми *цивільного процесу* містилися, як правило, в актах, якими регулювався кримінальний процес. Внаслідок значного скорочення цивільного обігу питома вага цивільних справ у народних судах була незначною. *Територіальна підсудність* справ визначалася за місцем проживання відповідача, хоча остаточно це вирішував суд. Судочинство розпочиналося за *позовом* громадян або установ. Справи розглядалися народними суддями одноособово або за участі двох народних засідателів. Судове засідання розпочиналося з доповіді народного судді, потім слово надавалося позивачу і відповідачу. За необхідності проводився допит свідків. Рішення народного суду протягом місяця з дня його оголошення могло бути опротестоване в *касаційному порядку* до Ради народних судів.

* * *

Внаслідок встановлення радянської влади за зразком і підтримкою Росії в Україні утвердилася диктатура пролетаріату та найбіднішого селянства. Відбулася інтеграція більшовицької партії у владу, що стало визначальним чинником державного устрою.

В умовах громадянської війни та іноземної інтервенції, поряд з радянськими органами, утворювалися нелегітимні надзвичайні органи влади, органи захисту більшовицького режиму, які здійснювали функції оборони та придушення опору класових супротивників.

Суцільна націоналізація економіки, проведення політики “червоноармійської атаки на капітал” призвели до широкого вико-

ристання форм і методів позаекономічного державно-правового примусу. Основним призначенням радянського права було застосування суворої класової репресії, забезпечення воєнно-комуністичних заходів.

Завдання для самостійної роботи

1. Дайте загальну характеристику соціально-політичної ситуації, що утворилася після Лютневої 1917 р. революції та повалення монархії в Російській імперії, розкрийте причини повсюдного виникнення Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів як органів керівництва революційним рухом у регіонах і містах. Які особливості мав цей процес в Україні? Охарактеризуйте напрями діяльності рад у Донецько-Криворізькому басейні та в деяких інших регіонах Півдня України, де вони діяли як органи влади.
2. Охарактеризуйте соціально-політичну ситуацію в Україні після жовтневого 1917 р. перевороту. Проаналізуйте ультимативні вимоги до Центральної Ради з боку більшовицького уряду (Раднаркому), що містились у радіотелеграмі, підписаній В. Леніним і Л. Троцьким 3 грудня 1917 р. та зміст Відповіді Генерального секретаріату від 4 грудня. Поясніть, до яких заходів вдалися більшовики, щоб усунути Центральну Раду.
3. З'ясуйте обставини проведення 11–12 грудня 1917 р. I Всеукраїнського з'їзду Рад та охарактеризуйте його рішення. Якого статусу набувала Україна за резолюціями з'їзду? Розкрийте склад і призначення обраного на з'їзді Тимчасового Центрального Виконавчого Комітету і створеного ним першого радянського уряду — Народного Секретаріату.
4. Охарактеризуйте рішення III Всеукраїнського з'їзду Рад (6–10 березня 1919 р.). На основі порівняльного аналізу рішень I–III Всеукраїнських з'їздів Рад з'ясуйте діапазон пошуку радянською владою оптимальних форм державного устрою.
5. Розкрийте зміст першої Конституції УСРР. Поясніть, у чому полягало завдання держави “диктатури працюючих і експлуатованих мас пролетаріату і біднішого селянства”. Які встановлювалися обмеження у виборчому праві? З'ясуйте,

- які положення Конституції 1919 р. по суті свідчили про тимчасовість існування УСРР?
6. Поясніть, які судові органи створювалися за постановою радянського уряду “Про введення народного суду” від 4 січня 1918 р., розкрийте їхню юрисдикцію та порядок діяльності. З’ясуйте, на розгляд яких позасудових та громадських органів передавалися спори із земельних, цивільних, трудових справ. Розкрийте порядок створення та склад народних судів і губернських рад народних суддів згідно з Положенням РНК про народний суд від 26 жовтня 1920 р.
 7. Охарактеризуйте порядок створення, склад і повноваження революційних трибуналів згідно з Положенням про революційні трибунали від 23 січня 1918 р. Поясніть, у чому полягала спрощена процедура розгляду справ революційними трибуналами. Охарактеризуйте порядок створення, склад і повноваження військових трибуналів згідно з Положенням про особливі військові трибунали від 11 грудня 1918 р.
 8. Розкрийте призначення створеної за прикладом РСФРР декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 3 грудня 1918 р. Всеукраїнської надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією, саботажем та посадовими злочинами (ВУНК).
 9. Охарактеризуйте процес створення у 1917 р. Радами робітничих депутатів загонів робітничої міліції та їх реорганізації у відділи міліції при військово-революційних комітетах. Розкрийте завдання та структуру штатної радянської міліції, створеної у республіканському масштабі відповідно до декрету Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 5 лютого 1919 р. Який орган у березні 1920 р. при НКВС УСРР було створено для керівництва радянською робітничо-селянською міліцією?
 10. Охарактеризуйте основи радянського права та основні акти радянської влади 1917–1920 рр., якими вони закладалися. Яким актом поширювалася дія на Україну декретів РСФРР?
 11. Розкрийте правові засади процесу широкої націоналізації, встановлення державної власності на засоби виробництва, монополії держави на продовольство та предмети попиту. З’ясуйте, в чому полягало втручання адміністративно-правового регулювання у сферу цивільно-правових відносин

- Поясніть, які правові наслідки спричинило прийняття РНК УСРР декрету “Про скасування спадкування” від 11 березня 1919 р.
12. З’ясуйте, які акти російського радянського земельного законодавства використовувалися в Україні? Якими законодавчими актами УСРР скасовувалася приватна власність на землю, надра, води, ліси і передбачався розвиток колективних форм землекористування?
 13. Розкрийте правові засади регулювання трудових відносин. Поясніть, що спричинило мілітаризацію підприємств і розкрийте зміст основних категорій мілітарного трудового права (загальна трудова повинність, “трудова дезертирство”, саботаж, натуралізація заробітної плати та ін.).
 14. Охарактеризуйте основи шлюбно-сімейного права, започатковані декретами РНК УСРР від 20 лютого 1919 р. “Про організацію відділів записів актів громадянського стану”, “Про громадянський шлюб та про введення книг актів громадянського стану”, “Про розлучення”.
 15. З’ясуйте, які акти радянської влади використовувалися як джерела кримінального права, як класова належність обвинуваченого впливала на вирок суду. Поясніть, на якій підставі в Україні як основне джерело кримінального права з серпня 1920 р. діяли “Керівні начала з кримінального права РСФРР”. Розкрийте зміст положень цього документа. Наведіть аргументи, які підтверджують тезу про посилення в Україні кримінальної репресії.
 16. Охарактеризуйте процедуру розгляду кримінальних та цивільних справ у народних судах за Тимчасовим положенням від 20 лютого 1920 р. Розкрийте особливості розгляду справ революційними трибуналами.

Література

Основна

1. *Історія держави і права України. Академічний курс: У 2 т. / За ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина. — К., 2000. — Т. 2. — С. 136–197.*

2. *Історія держави і права України: Підручник: У 2 ч. / За ред. А. Й. Рогожина. — К., 1996. — Ч. 2. — С. 96–151.*
3. *Історія держави і права України: Курс лекцій / За ред. В. Г. Гончаренка. — К., 1996. — С. 210–224.*
4. *Іванов В. М. Історія держави та права України: Навч. посіб.: У 2 ч. — К., 2002–2003. — Ч. II. — С. 41–56.*
5. *Іванов В. М. Історія держави і права України: Навч. посіб. — К., 2003. — С. 217–234.*
6. *Іванов В. М. Практикум з історії держави і права України. — К.: МАУП, 2006. — С. 408–428.*
7. *Історія держави і права України: Навч. посіб. / За ред. А. С. Чайковського. — К., 2000. — С. 273–277.*
8. *Історія українського права: Навч. посіб. / За ред. О. О. Шевченка. — К., 2001. — С. 147–158.*
9. *Кузьминець О. В., Калиновський В. С., Дігтяр П. А. Історія держави і права України: Навч. посіб. — К., 2000. — С. 204–221.*
10. *Музиченко П. П. Історія держави і права України: Навч. посіб. — К., 1999. — С. 393–419.*
11. *Хрестоматія з історії держави і права України: У 2 т. / За ред. Гончаренка В. Д. — К., 1997. — Т. 2. — С. 105–177.*
12. *Хрестоматія з історії держави і права України: Навч. посіб. / Упоряд.: А. С. Чайковський (кер.), О. Л. Копиленко, В. М. Кривоніс та ін. — К., 2003. — С. 268–283.*

Додаткова

13. *Бенько О. П. Державно-правові аспекти політичного терору в Україні (1917–1953 рр.). — К., 1994.*
14. *Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 рр.: У 2 кн. — К., 1994. — Кн. 1.*
15. *Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.). — К., 1999.*
16. *Громова І. А. Створення вищих органів влади та управління Української РСР (грудень 1917 — квітень 1918 р.) // Вісн. Київ. ун-ту. Іст. науки. — 1981. — Вип. 29.*
17. *Дорошкевич В. Правда про історію встановлення радянської влади на Україні // Сучасність. — 1991. — № 7–8.*
18. *Іванченко Р. П. Українська державність в 20–90-х рр. — К., 2000.*

19. *Історія України. Нове бачення: У 2 т. / За ред. В. А. Смолія. — К., 1996. — Т.2.*
20. *Історія Української конституції / Упоряд. Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. — К., 1997.*
21. *Королівський С. Перший з'їзд Рад України. — К., 1957.*
22. *Кульчицький В. С. Утворення Української радянської республіки. — Л., 1957.*
23. *Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). — К., 1996.*
24. *Малик Я. Й. До питання про організацію та діяльність повітових, волосних та сільських військово-революційних комітетів на Україні (жовтень 1917 — березень 1918 рр.) // Укр. іст. журнал. — 1984. — № 11.*
25. *Малик Я. Й. Тоталітаризм в українському селі. Перша спроба впровадження (жовтень 1917 — березень 1918 рр.). — Л., 1996.*
26. *Потарикіна Л. Л. Ревкоми України в 1918–1920 рр. — К., 1957.*
27. *Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919–1920): Зб. док. і матеріалів. — К., 1957.*
28. *Рогожин А. Й. Правоохранительные органы УССР в первые годы Советской власти (1917–1920 гг.). — Х., 1981.*
29. *Таранов А. П. Історія конституції Української РСР. — К., 1957.*
30. *Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 — березень 1918). — Л., 1996.*
31. *Чехович В. А. Победа Великого Октября и становление Союза Советских Социалистических Республик (1917–1922). — К., 1986.*
32. *Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. — К., 1997.*

ТЕМА 16. РАДЯНСЬКА ДЕРЖАВНІСТЬ І ПРАВО В УКРАЇНІ У 20–30-х роках ХХ ст.

Утворення Союзу РСР. Зміни в державному статусі УСРР

Внаслідок більшовицького перевороту 1917 р. на території колишньої Російської імперії утворилися радянські республіки, влада в яких монополізувала партія комуністів. Як зазначає І. Саєв, з 1918 до 1921 р. на території колишньої Російської імперії утворилася *конфедерація республік єдиного радянського типу*. Домінантне становище у цьому радянському комплексі займала РСФРР.

Об'єднання національних республік, уніфікацію їхніх державних структур більшовики вважали необхідною умовою перемоги світової пролетарської революції. Це намагання швидко переводилося у практичну площину. Так, 12 грудня 1917 р. І Всеукраїнський з'їзд Рад визнав "Українську республіку як федеративну частину Російської республіки", 1 червня 1919 р. Всеросійський ЦВК прийняв декрет про військовий союз радянських республік Росії, України, Латвії, Литви, Білорусії. 27 січня 1920 р. постановою Всеукрревкому на територію України поширювалася дія декретів РСФРР, що стосувалися військової, народногосподарської, продовольчої, фінансової сфер, функціонування органів влади.

Важливим кроком на шляху об'єднання став укладений 28 грудня 1920 р. "Союзний робітничо-селянський договір між Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою і Українською Соціалістичною Радянською Республікою", змістом якого був "військовий і господарський союз" (ст. 1). Відповідно до ст. 2 договору відбувалося об'єднання Вищих рад народного господарства, наркоматів військових і морських сил, зовнішньої торгівлі, фінансів, праці, шляхів сполучень, пошти та телеграфу. Об'єднані наркомати увійшли до складу Раднаркому РСФРР і мали у Раднаркомі УСРР своїх уповноважених (ст. 4). Керівництво об'єднаними наркоматами здійснювалося Всеросійськими з'їздами Рад та Всеросійським ЦВК, до яких входили й представники УСРР. Отже, за умовами договору керівництво найважливішими сферами української економіки й обороною республіки фактично покладалося на органи державної влади РСФРР. Такі договори РСФРР уклала й з іншими радянськими республіками (Хорезмом, Азербайджаном, Білорусією, Бухарою, Грузією, Вірменією).

Процес “знесоблення УСРР” набував подальшого розвитку. Декретом ВУЦВК від 28 березня 1922 р. громадянам РСФРР та інших радянських республік надавались рівні з українськими громадянами права і обов’язки, тобто фактично визнавалось *єдине спільне громадянство*. З ініціативи української делегації у жовтні 1922 р. В сесія Всеросійського ЦВК *поширила дію Цивільного, Земельного кодексів та інших правових актів РСФРР на всі радянські республіки*.

Водночас українське керівництво на чолі з Х. Раковським, намагаючись зберегти за собою вплив на події у республіці, наполягало на усуненні тенденції обмеження суверенітету УСРР. ЦК КП(б)У 11 березня 1922 р. прийняв постанову про необхідність конкретизувати відносини між РСФРР і УСРР. По суті це рішення дало поштовх для розробки правових засад майбутнього об’єднання радянських республік у союзу державу.

У серпні 1922 р. в Москві була створена спеціальна комісія для вироблення основ об’єднання. Невдовзі вона прийняла запропонований Й. Сталіним проект, який передбачав входження радянських республік у Російську Федерацію *на автономних правах*. Цей проект викликав вибух обурення в національних республіках. Центральний комітет Компартії Грузії на знак протесту подав у відставку. М. Скрипник та інші українські більшовики кваліфікували цей проект як “погано прихований російський шовінізм”. Зрештою, проти проекту автономізації виступив В. Ленін, який раніше не втручався у роботу комісії, бо був тяжко хворий. Він запропонував покласти в основу державного союзу *принцип федералізації*, створити “федерацію рівноправних республік”.

Договір про утворення Союзу РСР був підписаний у Москві на I з’їзді рад СРСР 30 грудня 1922 р. членами делегацій Російської СФРР, Української СРР, Закавказької СФРР, Білоруської СРР. З’їзд затвердив також Декларацію про утворення Союзу РСР. Проте на з’їзді виявилися істотні розбіжності стосовно повноважень загальносоюзних і республіканських органів управління. Зважаючи на це, Декларацію й Договір після узгоджень і доопрацювання мав остаточно затвердити II Всесоюзний з’їзд Рад. Український варіант поправок до союзного договору, схвалений на спільному засіданні Президії ВУЦВК і РНК УСРР 23 травня 1923 р., передбачав розширення прав союзних республік. Зокрема, з відання союзних органів пропонувалося вилучити питання народ-

ної освіти та охорони здоров'я; з питань судоустрою й судочинства, правової системи республіки мали право видавати власні законодавчі акти, які не суперечили б законодавству СРСР. Кожна з республік повинна була здійснювати державну владу самостійно, території республік не могли бути змінені без їх згоди. Більшість з українських пропозицій не знайшла розуміння на союзному рівні.

Завершення юридичного оформлення союзу відбулося на II Всесоюзному з'їзді Рад із прийняттям 31 січня 1924 р. Конституції СРСР. Її основу становили Декларація про утворення СРСР і Договір про утворення СРСР. Напередодні Конституцію СРСР ратифікували з'їзди Рад союзних республік, зокрема 19 січня 1924 р. — VIII Всеукраїнський з'їзд Рад. Проте у цьому документі було вилучено важливі норми, які забезпечували суверенітет республік (їх право на укладення договорів з іншими державами, дипломатичні відносини, врегулювання кордонів між собою, встановлення внутрішніх позик та ін.).

Новоутворена федеративна держава — СРСР мала свої органи: верховний орган влади — *З'їзд Рад*, вищий орган влади у періоди між з'їздами — *Центральний Виконавчий Комітет (ЦВК)*, вищий орган влади у періоди між сесіями ЦВК — *Президію ЦВК*. Вищим виконавчим органом держави стала *Рада Народних Комісарів (РНК)*, головними сферами державного життя керували союзні Народні комісаріати. Засновувався *Верховний суд СРСР* із функціями верховного судового контролю. При РНК СРСР створювалося об'єднане ДПУ (ОДПУ) — наступник сумнозвісної НК. Рішення загальносоюзних органів влади вважались обов'язковими для всіх республік. Проте розпорядження окремих союзних народних комісарів у разі їх невідповідності нормативно-правовим актам Союзу могли бути припинені вищими органами влади республік із негайним повідомленням про це союзного центру.

До компетенції вищих органів влади СРСР належали: зовнішні зносини; оголошення війни та укладення миру; кордони; збройні сили; планування та встановлення основ народного господарства; транспорт; зв'язок; бюджет; грошова та кредитна системи; встановлення засад землекористування та землеустрою, судоустрою й судочинства, законодавства про працю; визначення загальних принципів народної освіти, охорони здоров'я тощо.

Бюджети республік були складовими загальносоюзного бюджету і затверджувалися ЦВК СРСР. Для громадян союзних республік встановлювалось єдине союзне громадянство.

За союзними республіками зберігалось *право вільного виходу* з Союзу РСР, але через відсутність правового механізму його реалізації воно просто зводилось нанівець. Монополістичне становище жорстко централізованої більшовицької партії призвело до того, що “федерація республік” дедалі більше функціонувала за унітарною схемою.

У соціально-політичній, історичній та юридичній літературі пострадянського періоду утворення СРСР та входження до нього України оцінюється негативно. Звичайно, тоталітарно-репресивна система, що виникла в союзній державі, стала трагедією для українського народу, як і для інших народів СРСР. Проте, як наголошує канадський професор українського походження О. Субтельний, “неправильно було б казати, що радянський федералістський устрій залишив українців та інші неросійські народи з порожніми руками. За царів українська мова, культура, національна самобутність жорстко переслідувалися. Не мали чіткого визначення кордони України, а саму країну називали такими невиразними поняттями, як “Юго-Запад” чи “Малороссія”. За радянської ж влади Українська Радянська Соціалістична Республіка стала чітко окресленим національним і територіальним цілим, із власним адміністративним центром і апаратом”.

Державний устрій УСРР у 20–30-ті роки

Створення СРСР істотно вплинуло на державно-правовий статус України. *“Союз рівноправних республік”, не змінюючи своєї федеративної форми, дуже швидко перетворився на жорстко централізовану державу.* Сталін і його оточення зробили все для обмеження, а потім — фактичної ліквідації державного суверенітету союзних республік.

Верховним органом влади в УСРР продовжував бути **Всеукраїнський з'їзд Рад**. Після утворення СРСР він мусив керуватися постановами Всесоюзних з'їздів Рад, рішеннями монополюючої правлячої Комуністичної партії. До виключної компетенції з'їзду належало затвердження, зміна та доповнення Конституції УСРР.

Так, XI Всеукраїнський з'їзд Рад (травень 1929 р.) затвердив нову Конституцію УСРР, в основу якої було покладено Конституцію СРСР. До повноважень з'їзду належало: зміна кордонів УСРР, встановлення кордонів і остаточне затвердження Конституції Молдавської АСРР (утвореної у складі УСРР 12 жовтня 1924 р.). Всеукраїнський з'їзд Рад обирав ВУЦВК, а з 1926 р. також і представників від України до Ради національностей СРСР.

Спочатку, згідно з Конституцією 1919 р., з'їзди збиралися *двічі на рік*, а починаючи з 1926 р. — *один раз на два роки*. Останній варіант періодичності був підтверджений Конституцією 1929 р. Але на практиці було інакше: якщо XII Всеукраїнський з'їзд відбувся в 1931 р., то наступний XIII з'їзд було скликано лише в 1935 р. Надзвичайні з'їзди Рад мали скликатися як ВУЦВК, так і на вимогу місцевих рад, що представляли третину населення України. Згідно з Конституцією 1929 р. делегати Всеукраїнського з'їзду Рад обиралися Всеукраїнським і обласними з'їздами Рад *за нормою*: по одному делегату від 10 тис. виборців міста і від 50 тис. виборців села. Якщо раніше серед делегатів був хоча б мізерний відсоток представників некоммуністичних партій, то починаючи з VII Всеукраїнського з'їзду Рад (грудень 1922 р.) делегатами обираються лише комуністи (майже 90 %) і безпартійні. Отже, за складом Всеукраїнський з'їзд Рад був органом диктатури пролетаріату, яка зводилася до диктатури правлячої партії. У своїй діяльності він керувався директивами монополюю правлячої комуністичної партії. Отже, його реальне призначення зводилося до суто декоративної функції надання державно-правової форми рішенням партійно-бюрократичної верхівки.

У періоди між Всеукраїнськими з'їздами Рад верховним законодавчим, розпорядчим та виконавчим органом України був **Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК)**. Сесії ВУЦВК збиралися спочатку раз на два місяці, пізніше (згідно з Положенням про ВУЦВК від 12 жовтня 1924 р. та за Конституцією 1929 р.) — *тричі на рік*. Надзвичайні (позачергові) сесії скликалися Президією ВУЦВК як з власної ініціативи, так і на подання Ради народних комісарів або на вимогу третини членів ВУЦВК.

Відповідно до Конституції 1929 р. до відання ВУЦВК належало: загальне керівництво у всіх галузях державного, господарського й культурного будівництва; затвердження бюджету УСРР; встановлення плану розвитку народного господарства республіки від-

повідно до загальносоюзного плану; розгляд питань про часткові зміни Конституції УСРР, затвердження проектів кодексів, а також усіх законодавчих актів тощо. Проте рішення ВУЦВК нерідко мали декларативний характер, до того ж у 30-х роках терміни скликання сесій цього органу порушувалися.

Постійно діючим між сесіями ВУЦВК вищим законодавчим, виконавчим та розпорядчим органом була *Президія ВУЦВК*. До її повноважень Конституція 1929 р. відносила: припинення й скасування постанов РНК і окремих народних комісаріатів УСРР, а також місцевих виконкомів; видання декретів, постанов і розпоряджень; розгляд і затвердження декретів і постанов РНК УСРР. Законодавчі акти та постанови Президії адміністративного, політичного, економічного та культурного значення, проекти кодексів мали затверджуватися ВУЦВК. Президії ВУЦВК було надано право законодавчої ініціативи у вищих органах СРСР та право опротестовувати постанови Президії ЦВК СРСР та РНК СРСР, призупиняти дію на території республіки постанов союзних наркоматів.

Розпорядчим та виконавчим органом ВУЦВК, який здійснював загальне управління республікою, була *Рада Народних Комісарів (РНК) УСРР*. Організаційно-правові засади діяльності РНК УСРР уперше було докладно визначено у Положенні про Раднарком УСРР від 12 жовтня 1924 р. Конституція УСРР 1929 р. наділила РНК правом видавати законодавчі акти і постанови, обов'язкові для виконання на всій території УСРР. До складу РНК входили: Голова РНК, його заступники, народні комісари, уповноважені загальносоюзних комісаріатів, інші особи за визначенням ВУЦВК.

Система органів галузевого державного управління, що утворилася після утворення СРСР, була закріплена в Загальному положенні про народні комісаріати УСРР від 12 жовтня 1924 р. Положення поділяло наркомати на загальносоюзні й директивні, передічувало предмети відання та повноваження наркоматів УСРР, визначало статус уповноважених загальносоюзних наркоматів при РНК УСРР. Пріоритетне становище і неподільну владу мали загальносоюзні наркомати: закордонних справ, військових і морських справ, зовнішньої торгівлі, оборонної промисловості (з 1936 р.), шляхів сполучень, пошт і телеграфів. Суттєво впливали на народне господарство України директивні (об'єднані) наркомати, органами яких в Україні були однойменні наркомати продо-

вольства, праці, фінансів, Вища рада народного господарства (у 1932 р. реорганізована у наркомат легкої промисловості), робітничо-селянська інспекція. Республіканськими були наркомати: земельних справ (до 1929 р.), внутрішніх справ (до 1930 р. і з 1934 р.), торгівлі (з 1930 р. — постачання), освіти, соціального забезпечення, охорони здоров'я, комунального господарства (з 1931 р.), місцевої промисловості (з 1934 р.).

В умовах форсованої індустріалізації, суцільної колективізації влада дедалі більше зосереджувалась у загальносоюзних органах. Процеси централізації охоплювали всю систему управління народним господарством. Так, ВУЦВК і РНК УСРР постановою від 4 лютого 1934 р. утворили постійну комісію (у складі Голови РНК, секретаря ЦК КП(б)У, народного комісара РНК, голови Всеукраїнської ради профспілок і голови Укрколгоспцентру) для перевірки виконання директив уряду й зміцнення дисципліни в усіх державних органах та господарських організаціях. З метою посилення єдиначальності постановою ВУЦВК і РНК УСРР “Про реорганізацію народних комісаріатів і центральних установ УСРР” від 7 квітня 1934 р. ліквідовувалися колеґії при наркоматах УСРР і відповідальність за діяльність наркоматів повністю покладалася на наркомів і їх заступників.

Після XIII Всеукраїнського з'їзду Рад (січень 1935 р.) відбулася зміна назв вищих органів влади і управління. Всеукраїнський з'їзд Рад було перейменовано на з'їзд Рад УСРР, ВУЦВК — на ЦВК УСРР, Президію ВУЦВК — на Президію ЦВК УСРР. Надзвичайний XIV з'їзд Рад (січень 1937 р.), замість назви “Українська Соціалістична Радянська Республіка”, встановив назву “Українська Радянська Соціалістична Республіка”.

Місцевими органами влади відповідно до Конституції 1919 і 1929 років були з'їзди Рад та їх виконавчі комітети. Управління галузями місцевого господарства і соціально-культурного життя здійснювали відповідні відділи виконкомів. Проте вони були жорстко підпорядковані відповідним виконавчим комітетам вищого рівня, що діяли під керівництвом Раднаркому. Таким чином, усувалася відмінність між органами місцевого самоврядування і органами центральної державної влади.

Місцеві радянські органи створювались відповідно до адміністративно-територіального поділу України, який упродовж 20–30-х років зазнавав неодноразових змін.

Початок *адміністративно-територіальної реформи* був покладений переходом у 1922–1925 рр. від чотириступеневої (центр — губернія — повіт — волость) до триступеневої (центр — округ — район) системи управління. У 1925 р. в Україні було створено 41 округ, 680 районів, понад 10 тис. сільрад, у тому числі 12 національних районів і понад 500 національних сільрад (російських, польських, німецьких, єврейських та ін.).

У серпні 1930 р. розпочався перехід до двоступеневої системи управління (центр — район), внаслідок чого утворилося 503 адміністративні одиниці (484 райони, 18 міст і Молдавська АСРР), які управлялися безпосередньо з центру.

Зрештою, очевидність недоліків такої системи призвела до подальшої змін. Протягом 1932 р. було створено сім областей: Харківську, Київську, Вінницьку, Дніпропетровську, Одеську, Донецьку та Чернігівську. Отже, відбувся перехід на триступеневу (центр — область — район) адміністративно-територіальну систему управління, яка й продовжувала існувати в Україні.

З прийняттям Конституції СРСР 1936 р. та Конституції УРСР 1937 р. відбулися *зміни у системі вищих і місцевих органів влади та державного управління.*

Вищим органом державної влади, єдиним законодавчим органом республіки (замість чотирьох законодавчих органів за Конституцією 1929 р. — Всеукраїнського з'їзду Рад, ВУЦВК, Президії ВУЦВК, РНК) стала *Верховна Рада УРСР*. Вона обиралася громадянами України за виборчими округами на строк 4 роки за нормами: один депутат від 100 000 населення. До її *повноважень* було віднесено: прийняття Конституції УРСР, видання законів, встановлення адміністративно-територіального поділу республіки, затвердження народногосподарського плану, державного бюджету, керівництво галузями народного господарства, встановлення відповідно до законодавства СРСР місцевих податків, зборів і неподаткових прибутків, організація судових органів, охорона державного порядку і прав громадян тощо.

Сесії Верховної Ради відбувались двічі на рік, позачергові — скликалися Президією Верховної Ради на її розсуд або на вимогу однієї третини депутатів.

Президія Верховної Ради УРСР діяла як постійний колегіальний орган, у період між сесіями Верховної Ради. Вона складалася з голови Президії Верховної Ради, двох заступників, секретаря і

15 членів. Конституція встановлювала такі *повноваження Президії*: тлумачення законів республіки і видання указів, проведення референдумів, скасування постанов і розпоряджень уряду та обласних рад у разі їх невідповідності законам, звільнення з посад та призначення окремих народних комісарів УРСР з подальшим внесенням на затвердження Верховної Ради, надання громадянства УРСР, присвоєння почесних звань республіки, здійснення помилювання.

У Конституціях 1936–1937 рр. зроблено формальну спробу відокремити законодавчу владу. Про це свідчить зокрема й ст. 27 Конституції УРСР 1937 р., за якою керівництво засіданнями Верховної Ради покладалося на голову Верховної Ради УРСР, а не на голову її Президії. Проте на практиці власна законодавча діяльність Верховної Ради зводилася до затвердження народно-господарських планів і бюджету республіки.

Фактично ж законодавчі функції продовжувала здійснювати Президія Верховної Ради — її укази були основними нормотворчими актами. Затвердження указів Президії на сесіях Верховної Ради мало суто формальний характер.

Цей нечисленний за складом орган, який обирався не громадянами, а Верховною Радою за попереднім визначенням партійного керівництва, став дуже зручним для штампування і легалізації рішень, винесених вищими партійними інстанціями.

Верховна Рада утворювала *Рад*у Народних комісарів — найвищий виконавчий і розпорядчий орган республіки. Проте уряд УРСР був підконтрольний і підзвітний загальносоюзному центрові. Рада Народних комісарів УРСР видавала постанови й розпорядження на основі і на виконання законів СРСР і УРСР, постанов і розпоряджень РНК СРСР.

Невелика кількість законів відкривала простір для партійно-урядової нормотворчості, яка з середини 30-х років поширилась у формі спільних постанов ЦК КП(б)У та РНК УРСР (на союзному рівні ЦК ВКП(б) та РНК СРСР). Ці акти вищої партійно-державної влади мали політико-директивний характер і правозастосовчі органи нерідко розглядали їх як надзаконні, що суперечило принципу верховенства закону.

До складу Раднаркому, поряд із керівниками республіканських державних органів, входили уповноважені загальносоюзних народних комісаріатів та комітету заготівель СРСР.

Уряд здійснював керівництво народними комісаріатами та підпорядкованими йому установами, вживав заходів щодо виконання народногосподарського плану, державного і місцевого бюджету, здійснював заходи щодо забезпечення громадського ладу, оборони інтересів держави, охорони прав громадян, керував роботою виконкомів обласних рад, утворював, у разі необхідності, спеціальні комітети і головні управління при Раднаркомі у справах господарського і культурного будівництва.

Як і раніше, найважливішими сферами життя республіки (оборона, зовнішні стосунки, зовнішня торгівля, важка промисловість, оборонна промисловість, транспорт, зв'язок) керували загальносоюзні народні комісаріати, які не підпорядковувалися урядові республіки. У подвійному підпорядкуванні — Раднаркому УРСР і відповідним народним комісаріатам СРСР — перебували 10 *союзно-республіканських* народних комісаріатів (харчової промисловості, легкої промисловості, лісової промисловості, земельних справ, зернових і тваринницьких радгоспів, фінансів, внутрішньої торгівлі, внутрішніх справ, юстиції, охорони здоров'я). *Республіканськими* залишалися лише чотири народних комісаріати (освіти, місцевої промисловості, комунального господарства, соціального забезпечення).

Як органи державної влади в областях, округах, районах, містах, селищах, станицях і селах, відповідно до Конституції УРСР 1937 р., строком на 2 роки обиралися *Ради депутатів трудящих*. До їх повноважень належало: керівництво культурно-політичним та господарським будівництвом, органами управління на своїй території, встановлення місцевого бюджету, забезпечення додержання законів, охорони державного ладу та прав громадян, сприяння зміцненню обороноздатності країни.

Сесії обласних рад депутатів трудящих скликалися не менш як чотири рази на рік, районних — шість разів, міських і сільських — не менше одного разу на місяць. Новою організаційною формою діяльності рад стали створювані ними *постійні комісії*. Виконавчими та розпорядчими органами місцевих рад були обирали ними *виконавчі комітети*. У структурі виконкомів створювалися *відділи та управління*, які у своїй діяльності підпорядковувалися як відповідній раді, так і галузевим органам державного управління відповідних Наркоматів. За результатами виборів 1939 р. було утворено 15 обласних, 583 районні, 164 міські, 10 863 сільські і

442 селищні ради депутатів трудящих. “Соціалістичним перетворенням” на селі сприяли комнезами, які на початок 30-х років об’єднували понад 7 млн членів.

Проте органи державної влади всіх рівнів діяли під тотальним контролем монополюючої більшовицької партії. Партійні з’їзди, пленуми та інші органи приймали загальнообов’язкові рішення — від затвердження п’ятирічних планів до резолюції політбюро чи секретаріату з конкретних питань життя республіки. Жодне рішення державного будівництва не набувало чинності без попередньої згоди партійних органів. Партійними рішеннями затверджувалися на посадах номенклатурні чиновники республіканського, регіонального та місцевого рівня, керівники заводів, банків, установ, організацій та їхніх підрозділів. На місцях діяли “партійні уповноважені”, адміністративно-командні методи роботи яких часто нанівець зводили роль представницьких і виконавчих органів влади.

Утворена за Конституціями 1936, 1937 р. система вищих і місцевих органів державної влади й управління та партійного керівництва державним життям майже не змінилася до останніх років існування СРСР.

Судові та правоохоронні органи

Судова система республіки протягом 20–30-х років зазнавала істотних змін. Початок її реформуванню поклала постанова ВУЦВК від 16 грудня 1922 р., яка затвердила Положення про судоустрій УСРР. Скасовувалися революційні трибунали й існуючі до цього судові органи у різноманітних складах. Встановлювалася *єдина система народних судів: народний суд (у межах повітового або міського району) — губернський суд — Верховний Суд УСРР.*

Окрім того, “тимчасово” діяли спеціальні суди: а) військові трибунали — у справах про злочини проти Червоної Армії; б) військово-транспортні трибунали — у справах про особливо небезпечні злочини, що загрожували транспорту; в) особливі трудові сесії народних судів — у справах про злочини, що стосувалися порушень Кодексу законів про працю; г) центральна та місцеві арбітражні комісії — у майнових спорах між державними органами.

Головною ланкою судової системи був *народний суд* у складі постійного народного судді або того ж постійного судді і двох народних засідателів. *Губернський суд* розглядав підсудні йому справи і здійснював функцію нагляду за всіма судовими установами на території губернії, окрім військових та військово-транспортних трибуналів. *Верховний Суд УСРР* здійснював судовий контроль за всіма судовими установами УСРР, окрім військових та військово-транспортних трибуналів, розглядав у касаційному порядку справи, вирішені губернськими судами та у порядку нагляду — справи, вирішені будь-яким судом республіки, окрім військових та військово-транспортних трибуналів, як суд першої інстанції — справи особливої важливості.

Нагляд за дотриманням законів, безпосередній нагляд за попереднім слідством та дізнанням, підтримання звинувачення на суді здійснювала державна прокуратура.

З метою забезпечення трудящим юридичної допомоги у цивільних справах та здійснення захисту у кримінальних справах при губернських судах створювалися *колегії захисників*.

Для забезпечення виконання судових рішень при губернських та народних судах діяли судові виконавці. При судових установах працював державний *нотаріат*.

Положення передбачало створення інституту *народних слідчих* при відповідних слідчих дільницях, кримінальних відділеннях губернських судів, Верховному суді УСРР, відділі з розслідування найважливіших справ прокуратури Наркомюсту.

Положення про судоустрій УСРР 1922 р. було основою подальших реформ судової системи. Певні зміни у зв'язку із прийняттям у 1924 р. Основ судоустрою Союзу РСР і союзних республік та переходом на триступеневу систему управління внесло Положення про судоустрій УСРР від 23 жовтня 1925 р. Згідно з ним запроваджувалася єдина система судових установ: *народний суд — окружний суд — Верховний Суд УСРР*. У Молдавській АСРР запроваджувались народні суди і Головний суд Молдавської АСРР. Продовжували діяти й спеціальні суди: арбітражні комісії, судово-земельні комісії тощо. Справи про військові і деякі інші злочини, вчинені військовослужбовцями, розглядалися військовими трибуналами, що створювалися при всіх військових з'єднаннях. Порядок їх діяльності визначався схваленим у 1926 р. ЦВК і РНК СРСР Положенням про військові трибунали і військову прокуратуру.

Подальші зміни й доповнення у судовій системі спричинило видання нового Положення про судоустрій УСРР, яке було затверджене ВУЦВК і РНК УСРР 11 вересня 1929 р. Воно зберігало існуючу єдину систему судових установ та спеціальні суди. *Окружні суди* мали таку структуру: а) пленум; б) цивільний відділ; в) кримінальний відділ; г) надзвичайна сесія; д) особлива сесія у справах про неспроможність кооперативних організацій. Положення визначало й склад *Верховного Суду*: президія, пленум, колегії, надзвичайні сесії. *Народні судді* обиралися з'їздами та пленумами міських рад.

Для посилення боротьби зі службовими проступками і провинками державних органів відповідно до Положення про дисциплінарні суди від 3 лютого 1926 р. при окружних виконкомах створювалися дисциплінарні суди (при ВУЦВК — *Головний дисциплінарний суд*), які проіснували до 1928 р. Дрібні кримінальні і цивільні справи розглядалися створеними на заводах, фабриках і в державних установах *громадськими (товариськими) судами* та *примиренськими камерами*, що діяли при сільських і селищних радах. Організаційно-правові засади їх діяльності врегульовувалися Положенням про громадські суди і примиренські камери від 19 червня 1929 р. Склад громадських судів щорічно обирався загальними зборами робітників і службовців. Голова примиренської камери та його заступник обиралися сільською, селищною радою, а члени-засідателі — загальними зборами виборців. Громадські суди й камери мали право накладати такі стягнення, як попередження, громадський осуд, відшкодування збитків, штраф до 10 крб.

Ліквідація округів і перехід до двоступеневої системи управління привели до скасування у жовтні 1930 р. окружних судів і створення міжрайонних судів. Реорганізована судова система мала такий вигляд: *народний суд — міжрайонний суд — Верховний Суд УСРР*. У травні 1932 р. міжрайонні суди ліквідовуються у зв'язку з утворенням районів і переходом на триступеневу систему управління. Запроваджується нова судова система: *народний суд — обласний суд — Верховний Суд УСРР*.

Народні суди продовжували бути основною ланкою судової системи й розглядали більшість цивільних і кримінальних справ. Вони діяли колегіально у складі народного судді та двох народних засідателів. Склад народних судів щорічно обирався районними з'їздами рад, а в містах і селищах — пленумами міських і селищних рад. На народних суддів покладалося також виконан-

ня нотаріальних функцій, керівництво роботою судових виконавців.

Обласні суди (Головний суд МАСРР) переглядали у касаційному порядку і порядку нагляду вироки, ухвали й постанови у кримінальних і цивільних справах народних судів як суди другої інстанції. Вони були також і судами першої інстанції у певних кримінальних і цивільних справах. Обласні суди здійснювали функції судового нагляду, контролю за нотаріальними органами. Постановою ВУЦВК та РНК УСРР від 20 червня 1934 р. їм були безпосередньо підпорядковані народні суди, колегії захисників, нотаріат та допоміжні судові підрозділи. Склад обласних судів щорічно обирався обласними виконкомками.

Верховний Суд УСРР розглядав у першій інстанції кримінальні й цивільні справи, віднесені до його підсудності, переглядав у касаційному порядку судові справи, розглянуті обласними судами та Головним судом Молдавської АСРР. Найвищий суд України мав також право переглядати судові справи, які були у провадженні в усіх судових установах республіки. До його функцій належало й тлумачення законів республіки з питань судоустрою та судочинства.

Подальший розвиток судової системи відбувався на основі Конституції УРСР 1937 р., в якій зазначалося, що “правосуддя в УРСР здійснюється Найвищим Судом УРСР, Найвищим Судом Молдавської АРСР, обласними судами, судами адміністративних округ, а також спеціальними судами СРСР, що створюються за постановою Верховної Ради СРСР, народними судами”. За Конституцією розгляд справ у всіх судах був відкритий; крім випадків, спеціально передбачених законом, — здійснювався за участю народних засідателів. Верховний Суд УРСР обирався Верховною Радою терміном на 5 років, обласні суди — обласними Радами також на 5 років, народні суди — громадянами на основі загального прямого і рівного виборчого права при таємному голосуванні на строк 3 роки.

У 30-ті роки значно посилювалися процеси централізації судової системи СРСР. У вересні 1933 р. Верховний Суд СРСР отримав право давати вказівки Верховним Судам республік з питань судової практики. У серпні 1934 р. у складі Верховного Суду СРСР було створено судово-наглядову колегію, яка мала право скасовувати або замінити постанови, ухвали, рішення та вироки Верховних

Судів союзних республік. Конституція СРСР 1936 р. надала Верховному Суду СРСР статус “вищого судового органу”, наділивши його правом нагляду за діяльністю усіх судових органів СРСР і союзних республік. Завершенню процесу централізації судових органів слугувало прийняття 16 серпня 1938 р. Верховною Радою СРСР Закону “Про судоустрій СРСР, союзних і автономних республік”.

Адвокатура. Відповідно до Положення про адвокатуру УСРР від 2 жовтня 1922 р. при губернських радах народних судів створювалися губернські колегії захисників у кримінальних і цивільних справах. Членами колегій могли бути особи, які мали не менш як дворічний практичний стаж роботи в органах юстиції або відповідну теоретичну й практичну підготовку. Основною *формою адвокатської діяльності* у 20-ті роки була приватна практика. З відходом від непу відбувся перехід до колективних форм роботи, що розширило можливості втручання в професійну адвокатську діяльність. *Залежність адвокатури від державних органів ще більше посилилась* із прийняттям 16 серпня 1939 р. РНК СРСР Положення про адвокатуру СРСР. Відтепер практична адвокатська діяльність здійснювалась через *юридичні консультації*. Для керівництва й контролю за колегіями адвокатів у структурі Наркомюсту УРСР було створено відділ адвокатури.

У Положенні зазначалося, що колегії адвокатів надають юридичну допомогу у вигляді порад, довідок, роз’яснень тощо, складають заяви, скарги та інші документи на прохання громадян, установ, організацій і підприємств, беруть участь у судових процесах як захисники обвинувачених, представники інтересів відповідачів та інших заінтересованих осіб. Для вступу до адвокатури необхідно було мати юридичну освіту і стаж практичної роботи в судових, прокурорських та інших органах юстиції не менше року. Осіб, які не мали стажу, приймали в колегію адвокатів стажистами. До колегій приймали також осіб, які не мали юридичної освіти, але пропрацювали не менше ніж три роки суддями, прокурорами, слідчими або юрисконсультами.

Прокуратура УСРР відповідно до Положення про прокурорський нагляд, затвердженого ВУЦВК 28 червня 1922 р. та Положень про судоустрій УСРР (1922 р., 1925 р.) діяла у складі Наркомюсту УСРР. Нарком юстиції був водночас і прокурором республіки. На місцях діяли прокуратури губерній, пізніше —

прокуратури округів; міжрайонні, міські та дільничні прокуратури; обласні, міські та районні прокуратури.

Функціями прокуратури УСРР були: а) нагляд за законністю дій усіх (крім ВУЦВК і РНК УСРР) органів влади, господарських установ, громадських і приватних організацій та приватних осіб шляхом кримінального переслідування винних і опротестування постанов, прийнятих з порушенням закону; б) безпосередній нагляд за розкриттям злочинів органами слідства і дізнання, за діяльністю органів ДПУ; в) підтримання обвинувачення в суді; г) участь у цивільному процесі; д) нагляд за правильністю тримання заарештованих під вартою. Відповідно до Положення про судоустрій 1929 р. органам прокуратури передавався слідчий апарат (до цього він перебував у подвійному підпорядкуванні — суду й прокуратури).

Тенденція централізації органів державної влади привела до створення *Прокуратури СРСР* (23 червня 1933 р.) як самостійного органу, на який покладалося загальне керівництво діяльністю прокуратур союзних республік. Прокурор СРСР дістав право перевіряти діяльність органів прокуратури союзних республік, скликав наради прокурорів союзних республік, давав їм вказівки. Невдовзі, відповідно до постанови ЦВК і РНК СРСР від 20 липня 1936 р. “Про утворення Народного комісаріату юстиції Союзу РСР”, була завершена централізація органів Прокуратури СРСР. Усі органи прокуратури союзних республік виводилися зі структури наркоматів юстиції і безпосередньо підпорядковувалися Прокуророві СРСР.

Конституція СРСР 1936 р. поставила на цьому своєрідну “крапку”: “органи прокуратури здійснюють свої функції незалежно від будь-яких місцевих органів, підлягаючи тільки Прокуророві СРСР”. Конституція УРСР 1937 р. надала Прокуророві СРСР право призначати строком на 5 років Прокурора УРСР та обласних прокурорів. Районні та міські прокурори призначалися строком на 5 років прокурором УРСР, але із затвердження Прокурора СРСР.

Значні зміни відбувалися в структурі *адміністративно-політичних органів*. Постановою від 22 березня 1922 р. ВУЦВК (за російським прикладом) скасував Всеукраїнську надзвичайну комісію (ВУНК) та її місцеві органи і утворив при НКВС *Державне політичне управління (ДПУ)*. Завданням ДПУ була боротьба з

контрреволюційними виступами, шпигунством, бандитизмом тощо. У зв'язку з утворенням СРСР республіканські ДПУ підпорядковувалися загальносоюзному Об'єднаному державному політичному управлінню (ОДПУ). Нове визначення функцій і повноважень цих надзвичайних органів відобразилося у затвердженому ВУЦВК і РНК УСРР 13 серпня 1924 р. Положенням про Державне Політичне Управління (ДПУ) УСРР. Згідно із Положенням голова ДПУ при РНК УСРР водночас був і уповноваженим ОДПУ СРСР при уряді України. Незважаючи на те, що справи проти радянського ладу за законом мали розглядатися в судовому порядку, органи ДПУ здійснювали позасудову розправу, застосовували *надзвичайні "силові" методи*.

Постановою ЦВК СРСР від 15 листопада 1923 р. була створена *Судова колегія ОДПУ* (назва цього органу змінювалася). Колегія розглядала справи про диверсії, шкідництво та інші злочини і мала право застосовувати всі міри покарання. Прокурорський нагляд за слідством і дізнанням у політичних справах і у справах про шпигунство набув обмеженого характеру.

В умовах згорання непу і утвердження тоталітарного режиму органи ДПУ набули відверто каральної спрямованості і стали майже неконтрольованими. З 1930 р. в усіх обласних центрах діяли каральні органи — *"трійки"* у складі: начальника управління ОДПУ, обласного прокурора і першого секретаря обкому КП(б)У, які у позасудовому порядку (без ознайомлення із справою, без свідків, без захисту і без підсудного) виносили вироки.

Роль ОДПУ значно посилилася після ліквідації у грудні 1930 р. Наркомату внутрішніх справ УСРР. При ДПУ УСРР було утворено Головне управління робітничо-селянської міліції. На ДПУ додатково покладалася функція забезпечення громадського порядку, охорони державної і колективної власності. Запровадження в цей період паспортної системи органи ДПУ використали для широкомасштабної *"чистки"* міст від *"ворожих елементів"* і селян, котрі тікали з голодуючих районів.

Остаточна централізація репресивно-каральної системи відбулась із створенням 10 липня 1934 р. НКВС СРСР, до складу якого, замість ліквідованого ОДПУ, ввійшло Головне управління державної безпеки. При НКВС 5 липня 1934 р. було засновано позасудовий орган — Особливу нараду, якій надавалося право в адміністративному порядку застосовувати заслання, виселення, ув'язнення до таборів

на строк до 5 років, виселення за межі країни. Пізніше ці права були значно розширені аж до застосування вищої міри покарання. Створені республіканські НКВС функціонували на підставі загальносоюзного положення і являли собою філії центрального репресивного апарату. На місцях продовжували діяти “трійки”, а з 1937 р. з’явилися і “двійки” (вже без участі перших секретарів обкомів партії).

Органи ДПУ–НКВС сфабрикували десятки гучних політичних процесів (“ухил Шумського — Хвильового”, “Шахтинська справа”, справи “Спілки визволення України”, “Українського національного центру” тощо), інспірували хвилі репресій, жертвами яких стали сотні тисяч невинних людей. У трагічні 1932–1933 рр. посилювалися репресії проти “шкідників”, “буржуазних націоналістів”, “ворогів народу”, на яких було покладено провину за розруху і голод на селі. “Чистки” були спрямовані насамперед проти інтелектуальної України. На початку 30-х років республіку охопив шалений терор проти так званої націоналістичної контрреволюції, жертвами якого стали тисячі творців українського національного відродження, справедливо названого тепер розстріляним відродженням. З 240 українських письменників зникло 200, з 85 вчених-мовознавців — 62.

Трагічну долю українців розділили й національні меншини республіки. Органи держбезпеки інспірували справи “Польської військової організації”, “Національної спілки німців на Україні” та інші, учасників яких звинуватили в “антирадянській діяльності та зв’язках з іноземними розвідками”. У другій половині 30-х років було ліквідовано національні райони і сільради, закрито національні освітні заклади, культурні установи, школи, існування яких кваліфікувалося як “насадження вогнищ буржуазно-націоналістичного впливу”.

Кривавий молох ДПУ–НКВС спрямовувався також проти політичної еліти, зачіпав як керівні кадри, так і рядових комуністів. Після прибуття у серпні 1937 р. в Україну сталінських емісарів В. Молотова, М. Єжова, М. Хрущова до червня 1938 р. було страчено 17 українських наркомів і майже усіх членів політбюро ЦК КП(б)У (10 з 11) та кандидатів у члени політбюро ЦК КП(б)У (4 з 5). Репресій зазнали близько 37 % членів КП(б)У, тобто близько 170 тис. чоловік. У другій половині 30-х років органи НКВС фактично вийшли з-під контролю уряду й вищих партійних органів, підпорядковуючись особисто Сталіну.

Перша кодифікація радянського права в Україні

Перехід до *нової економічної політики*, яка допускала товарно-грошові відносини і вільну торгівлю, спричинив потребу у правовому регулюванні нових суспільних відносин. На зміну правовому нігілізму перших післяреволюційних років прийшов бурхливий розвиток законодавства. Інтенсивно розвивалися правові норми, що регулювали договірні, трудові, земельні відносини, кооперативну та приватногосподарську діяльність. Водночас у новостворюваному радянському законодавстві виявилось чимало *суттєвих суперечностей і прогалин*. Раднарком УРСР у своїй постанові від 10 травня 1921 р. доручив Наркомюстові вжити заходів щодо систематизації чинних правових актів. Незаперечним був також і вплив зовнішньополітичного фактора: спроби радянських республік увійти у світову спільноту, які пов'язувалися з Генуезькою конференцією (1922 р.). Кодифікація мала наблизити радянське законодавство до європейської системи права.

У небувало короткий строк, *протягом 1921–1927 рр.*, було створено кодекси та інші рівнозначні їм законодавчі акти з основних галузей радянського права. Кодифікація в Україні базувалася на принципі єдності радянського законодавства. Основним її методом була *рецепція* законодавства РСФРР, а дещо пізніше — союзного законодавства. Прийняття у 1924 р. Конституції СРСР, Основ судустрою Союзу РСР і союзних республік, Основних начал кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік призвело до ще більшої централізації влади, управління і правового регулювання. Постановою РНК УСРР від 15 липня 1924 р. було створено *Комісію з розгляду законодавчих проєктів*, на яку покладалося завдання щодо попереднього розгляду і погодження з чинним законодавством СРСР і УСРР усіх законодавчих актів.

Водночас у цей період ще враховувалися деякі специфічні відмінності розвитку України. В окремих випадках процес створення української кодифікації випереджав російський і відбувався незалежно від загальносоюзних основ. Так, опублікований в Україні у 1922 р. проєкт Цивільного процесуального кодексу було покладено в основу аналогічного кодексу РСФРР. В Україні були прийняті Адміністративний кодекс та Кодекс законів про народну освіту, хоча подібні акти в інших радянських республіках не розроблялися, не було їх і на союзному рівні.

Цивільний кодекс (1922 р.) було прийнято на основі аналогічного кодексу РСФРР. Радянська державно-правова система не передбачала широкого цивільного обігу. Тому Кодекс, навіть створений в умовах непу, був порівняно невеликим за обсягом (складався з чотирьох частин і 435 статей). Його завдання було врегульовувати майнові взаємини між громадянами, між ними й державними організаціями та цими організаціями між собою. Проте забезпечувався пріоритет загальнодержавних інтересів. Так, ст. 1 передбачала захист цивільних прав, за винятком того, “коли вони здійснюються всупереч їх соціально-господарського призначення”, а ст. 30 визнавала недійсною будь-яку угоду, “спрямовану на явну шкоду державі”.

Перший розділ *“Загальна частина”* містив основні засади Кодексу, а також положення про суб’єкти й об’єкти цивільного права, угоди, позовну давність. Цивільна правоздатність надавалася всім громадянам, не обмеженим судом у правах (ст. 4).

У другому розділі *“Речове право”* містилися норми, які врегульовували право власності, право забудови, право застави майна. Кодекс розрізняв три види власності: державну, кооперативну та приватну (ст. 52). Затверджувалося виключне право держави на землю, її надра, води, націоналізовані підприємства, будівлі, залізниці, зброю, військове спорядження, телеграфне майно. Об’єкти державної власності повністю виключалися з цивільного обороту (ст. 20–23). Зазначалося, що предметом приватної власності можуть бути: ненаціоналізовані будівлі, підприємства торгівлі, промисловості із обмеженою відповідними законами кількістю осіб, знаряддя та засоби виробництва, гроші, цінні папери та інші цінності, в тому числі золота і срібна монета та іноземна валюта; предмети хатнього і власного вжитку, товари, які продавати законом не заборонено, та всіяке не вилучене з приватного обороту майно (ст. 54).

Наступний розділ *“Зобов’язальне право”* містив норми про зобов’язання з договорів та інших зазначених у Законі підстав, у тому числі — з безпідставного збагачення та заподіяння шкоди іншій особі.

Четвертий розділ *“Спадкове право”* допускав спадкування за законом і заповітом у межах загальної вартості спадщини не більш ніж 10 тис. золотих карбованців, за винятком боргів спадкодавця. Якщо ж вартість спадкового майна була більша, проводився поділ

або ліквідація перевищеної частки спадщини на користь держави.

Земельний кодекс 1922 р. було видано як результат визнання державою неможливості безпосередньо вести сільське господарство. Він був побудований, з одного боку, на принципі державної власності на землю, а з іншого — на основі збереження селянського господарства й визнання за ним певної самостійності в господарюванні. Кодекс складався з основних засад і чотирьох частин: I. Про трудове землекористування. II. Про міські землі. III. Про державне земельне майно. IV. Про переселення. Базуючись на аналогічному кодексі РСФРР, він містив і ряд відмінностей, пов'язаних з існуванням в Україні комнезамів, умовами класової боротьби на селі, специфікою місцевого землевпорядного процесу. Проте з 227 статей Кодексу лише 33 не були передруком відповідних статей Кодексу РСФРР.

Кодекс проголошував про скасування *“назавжди” приватної власності на землю, надра, води і ліси й перехід їх у власність “Робітничо-Селянської Держави”*. Купівля, продаж, заповіт, дарування, застава землі заборонялися, а особи, винні у порушенні цієї заборони, *“окрім покарання кримінальним порядком”* позбавлялися землі. *Право користування* землями сільськогосподарського призначення надавалося: *“а) трудовим хліборобам та їх об'єднанням; б) міським селищам; в) державним установам і підприємствам”*. Перевага віддавалась *колективним формам землекористування*: земельним громадам, сільськогосподарським комунам, артілям, добровільним об'єднанням дворів.

Оскільки основною виробничою одиницею в сільському господарстві на той час було *селянське дворище*, Кодекс визначив його правове становище і запровадив правовий *інститут трудової оренди землі*. Допускалося *використання найманої праці*, але у тих випадках, коли хліборобське господарство не могло самотужки своєчасно виконати потрібної роботи і за умови дотримання законодавства про охорону праці та участі у праці всіх працездатних членів господарства нарівні з найманими працівниками.

Земельний кодекс зазнав істотних змін, які були внесені постановами ВУЦВК і РНК УСРР у вересні 1925 р. та червні 1927 р. Зміни стосувалися порядку розгляду земельних справ, розширення прав сільських рад, трудової оренди землі, підсобної найманої праці в селянських господарствах, прав і обов'язків

сільських товариств тощо. Після прийняття у 1928 р. загально-союзних основ землекористування і землевпровадження і завершення на початку 30-х років суцільної колективізації на селі Земельний кодекс у більшій частині втратив своє значення.

Тісно пов'язаним із Земельним кодексом був *Закон про ліси 1923 р.* Він врегульовував правове становище лісів як об'єкта державної власності, встановлював порядок їх використання, збереження, охорони й відтворення.

Розвитку сільського господарства й тваринництва сприяв *Ветеринарний кодекс 1925 р.* Він визначав завдання державної ветеринарії, порядок запобігання, а також припинення хвороб домашньої худоби й птиці, ветеринарно-санітарного нагляду, організацію системи ветеринарних органів.

Кодекс законів про працю 1922 р. був створений відповідно до Кодексу законів про працю РСФРР. Він складався з 17 розділів, у яких детально регулювалися трудові відносини, організація праці, її оплата й охорона в умовах нової економічної політики.

У *загальній частині* встановлювалося, що норми Кодексу поширюються на всіх осіб, які працюють за наймом. Вони є обов'язковими для всіх підприємств, установ і господарств (державних, громадських та приватних), а також усіх осіб, які застосовують найману працю за винагороду. Всі договори й угоди про працю, які погіршували умови праці порівняно з нормами Кодексу, вважались недійсними.

Другий розділ в основу найму і надання робочої сили покладав принцип добровільної згоди працівника. *Третій розділ* зберігав від часів воєнного комунізму норму, яка дозволяла уряду або органам, ним уповноваженим, залучати громадян до трудової повинності у виняткових випадках (стихійне лихо, нестача робочої сили для виконання найважливіших державних завдань). Установлювалось, що не підлягають залученню до трудової повинності особи, молодші за 18 років, чоловіки старші за 45, а жінки — за 40 років, тимчасово непрацездатні особи, вагітні жінки, інваліди тощо.

Четвертий і п'ятий розділи визначали основними формами залучення до праці колективний та трудовий договори, встановлювали порядок їх укладання та наслідки їх порушень.

Десятий розділ регулював робочий час. Встановлювався 8-годинний робочий день. Для осіб у віці від 16 до 18 років, для осіб розу-

мової і конторської праці і тих, хто працював на підземних роботах, тривалість робочого часу не могла перевищувати 6 годин. Для осіб з особливо важкими та шкідливими для здоров'я умовами праці встановлювався скорочений робочий день. Понаднормова робота, як правило, не допускалася. *Одинадцятий розділ* врегулював надання всім працівникам щотижневого тривалого відпочинку не менш як 42 години. Дні такого відпочинку могли призначатися місцевими відділами праці за узгодженістю з профспілками як у неділю, так і в інші дні тижня, зважаючи на національно-релігійний склад працівників.

Дванадцятий і тринадцятий розділи регламентували питання, пов'язані з учнівством, працею жінок і неповнолітніх; *чотирнадцятий* містив норми про охорону праці. В *п'ятнадцятому розділі* йшлося про профспілки та їх органи на підприємствах, в установах і господарствах. Визначались права й обов'язки профспілкових організацій, обов'язки адміністрацій щодо сприяння роботі профспілок.

Шістнадцятий розділ встановлював порядок розгляду і розв'язання трудових спорів та справ про порушення трудового законодавства: а) примусовий — в особливих сесіях народних судів; б) примиренський — у примирних камерах, третейських судах тощо. Останній, сімнадцятий розділ, врегулював питання про соціальне страхування осіб найманої праці. Система "соцстраху" передбачала надання різних видів допомоги (при захворюванні, тимчасовій втраті працездатності, безробітті, інвалідності, доглядом за хворим членом сім'ї тощо).

Кодекс законів про народну освіту 1922 р. не мав аналогів в інших радянських республіках, хоча його джерелами, окрім декретів та відомчих актів УСРР з питань народної освіти, були акти РСФРР про єдину трудову школу. Метою освіти і виховання проголошувалося "звільнення трудящих мас від духовного рабства, розвиток їхньої самосвідомості, створення нового покоління людей комуністичного суспільства з психологією колективізму, із твердою волею, суспільно необхідною кваліфікацією і з матеріалістичним світоглядом".

Структурно Кодекс складався з преамбули і чотирьох книг (1. Організація управління і постачання в народній освіті. 2. Соціальне виховання дітей. 3. Професійна і спеціально-наукова ро-

бота. 4. Політична освіта і виховання дорослих), які поділялися на частини, розділи, глави і містили 767 статей. Визначалася *система соціального виховання дітей і професійної освіти молоді*, структура наукових закладів, культурно-освітніх установ. Кодекс закріплював право всіх громадян на *вільний доступ* до знань, наук і мистецтва, безоплатність освіти, спільність навчання осіб різної статі, світський характер освіти.

Проте Кодекс містив чимало ідеологічних положень. Так, органи освіти, наукові й культурно-просвітні заклади вважалися “знаряддям” диктатури пролетаріату у справі ліквідації класового суспільства і створення нового соціалістичного суспільства.

Кодекс законів про сім'ю, опіку, шлюб і акти громадянського стану УСРР 1926 р. мав п'ять відділів: I. Про сім'ю. II. Про опіку та піклування. III. Про шлюб. IV. Про зміну громадянами прізвищ та імен. V. Визнання особи безвісно відсутньою або померлою. Вперше законодавчо встановлювався *інститут усиновлення (удочеріння)*. Порівняно з аналогічним російським Кодексом, який легалізував фактичний шлюб, Кодекс УСРР визнавав тільки *державну реєстрацію шлюбу*. Не спричиняло правових наслідків також і “вчинення релігійного обряду” укладання шлюбу. Передбачаючи можливість визнання шлюбу недійсним, кодекс *захищав майнові та аліментні права* осіб, які перебували у фактичних шлюбних стосунках.

Кримінальний кодекс 1922 р. був розроблений на основі Кримінального кодексу РСФРР. Він складався з двох частин — Загальної (5 глав) і Особливої (8 глав), що містили 227 статей. У Загальній частині встановлювалося *завдання* Кримінального кодексу: правовий захист держави від злочинів і від суспільно небезпечних елементів шляхом застосування до винуватих покарання або інших заходів соціального захисту (ст. 5).

Метою покарання та інших “заходів соціального захисту” було: а) загальне попередження нових порушень як з боку порушника, так і з боку нестійких елементів суспільства; б) пристосування порушника до умов співжиття шляхом виправно-трудового впливу; в) позбавлення злочинця можливості вчинення подальших злочинів (ст. 8). Призначення покарання здійснювалося судовими органами на основі соціалістичної правосвідомості, “Керівних начал” і статей Кодексу.

Зазначалось, що кримінальна відповідальність особи настає лише за наявності *вини*, котра мала дві форми — умисел і необережність. Проте припускалася можливість визнання злочинним певного діяння, не передбаченого кримінальним законом, чим, власне, закріплювався *інститут аналогії* (ст. 10). В основу визначення міри покарання покладалися ступінь і характер небезпеки як самого злочинця, так і вчиненого ним злочину. При визначенні *міри покарання суд мав враховувати*: а) чи спрямовувався злочин на поновлення влади буржуазії; б) чи спрямовувався злочин проти держави або окремої особи; в) чи було вчинено злочин у стані голоду та нужденності; г) чи вчинено злочин із корисних мотивів та ін. (ст. 25). За цими критеріями злочини, вчинені представниками “нетрудових класів”, вважалися суспільно небезпечними, що було достатньою підставою для застосування жорсткіших санкцій.

Поряд з вчиненням злочину підставою кримінальної відповідальності могла бути власне *“соціальна небезпечність особи”*, пов’язана або з її минулою злочинною діяльністю, або з наявністю зв’язків із злочинним середовищем. Відповідно до ст. 49 соціально небезпечні особи позбавлялися права перебувати в певних місцевостях УСРР строком на 3 роки. Вперше в Кодексі було визначено норми про крайню необхідність, давність, сукупність злочинів, зарахування у строк позбавлення волі попереднього ув’язнення та ін.

До видів покарання та *“засобів соціального захисту”* зараховували: вигнання за межі УСРР, позбавлення волі (на термін від 6 місяців до 10 років), умовне засудження, штраф, конфіскацію майна (повністю або частково), громадський осуд, звільнення з посади та ін. Зазначалося, що в справах, які розглядалися революційними трибуналами, за передбаченими статтями Кодексу 36 складами злочину могла застосовуватися смертна кара у виді розстрілу. Виняток становили особи, які не досягли 18 років, вагітні жінки та випадки, коли з часу вчинення злочину минуло п’ять років.

В Особливій частині визначалися види злочинів, їх склади і санкції. Передбачалися такі види злочинів: державні, які поділялися на контрреволюційні і проти порядку управління; посадові; порушення правил про відокремлення церкви від держави; господарські; проти життя, здоров’я, свободи та гідності особи; майнові; військові; порушення правил, що стосуються охорони

народного здоров'я, суспільної безпеки та громадського порядку. На відміну від КК РСФРР Особлива частина КК УСРР містила додатково 11 статей і встановлювала суворішу відповідальність за деякі види злочинів (наприклад, за порушення законодавства про відокремлення церкви від держави і школи від церкви та ін.).

Кримінальний кодекс 1927 р. відображав зміни у кримінальному праві, спричинені прийняттям *загальносоюзного кримінального законодавства*, зокрема постанови ЦВК СРСР “Про зміну основних засад кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік” і “Положення про злочини державні” від 25 лютого 1927 р. та ін.

У Загальній частині КК УСРР 1927 р. було уточнено поняття умисного злочину, вдосконалювалися критерії визначення розміру санкцій за злочини неповнолітніх, впроваджувалося поняття давності виконання вироків, встановлювався інститут зняття судимості.

Проте деякі зміни *посилювали кримінальну репресію*. Так, у визначенні поняття злочину не вказувалася нормативна ознака — передбаченість діяння в законі. В Кодексі передбачалося вислання за рішенням суду соціально небезпечних осіб, у тому числі і тих, що не вчинили конкретного злочину. Зазначалося, що, в разі відсутності у КК прямих вказівок на окремі види злочинів, покарання або інші міри соціального захисту визначаються за аналогією з тими статтями кодексу, які передбачають схожі за важливістю і характером (ст. 7). Отже, *розвивався і вдосконалювався інститут аналогії кримінального закону*.

Термін “покарання” було замінено терміном “*заходи соціального захисту*”, мета яких полягала у захисті радянської держави від злочинних посягань.

До Особливої частини, *на відміну від КК 1922 р.*, було включено статті про злочини проти порядку управління, нові норми щодо охорони державного майна, а також майна громадських організацій і окремих громадян. Поняття посадового злочину було поширене на відповідних працівників кооперативних і громадських організацій. Встановлювалася кримінальна відповідальність за умисне банкрутство. Значно розширилося поняття контрреволюційного злочину. Збільшилися санкції за злочини, вчинені групою осіб. Посилилася суворість кримінальних санкцій. Так, смертна кара передбачалась за 45 складів злочинів.

Кримінально-процесуальний кодекс 1922 р. складався з 6 розділів, 32 глав, які містили 481 статтю. *Перший розділ* визначав загальні положення про склад суду, підсудність, докази, судові строки та витрати. *Другий розділ* містив норми щодо провадження слідства: заведення кримінальної справи, дізнання, пред'явлення обвинувачення, допит обвинуваченого, свідків, експертів, оскарження дій слідчого та ін. *Третій розділ* врегульовував процедуру провадження в суді, *четвертий* — у революційних трибуналах, *п'ятий* — провадження у порядку вищого судового контролю Наркомюсту. Останній, *шостий, розділ* визначав порядок виконання вироків.

КПК УСРР 1922 р. проголошував демократичні принципи кримінального процесу: змагальність, рівноправність сторін, право обвинуваченого на захист тощо. Встановлювалося, що злочинність і караність діяння визначається кримінальним законом, який діяв на момент вчинення злочину. Водночас наголошувалося, що закони, які скасовують злочинність діяння чи пом'якшують його караність, мають зворотню силу.

Принципове значення мало положення, що “ніхто не може бути позбавлений волі та взятий під варту інакше, як у зазначених у законі випадках та у визначеному законом порядку”. Докладно регламентувалася діяльність органів дізнання і попереднього слідства; віддання до суду, судовий розгляд, постановлення вироку, його оскарження і перегляд. Проголошувалася публічність всіх судових засідань, за винятком випадків, що потребували збереження військової чи державної таємниці. В зал судового засідання не допускалися також особи, молодші від 14 років.

Проте демократичні норми кримінального процесу не завжди втілювалися в життя. КПК УСРР не передбачав участі захисника у попередньому слідстві. Дія ряду статей КПК не поширювалася на справи, які розглядалися губернськими революційними трибуналами, зокрема коли обвинувальний висновок не вручався, а лише оголошувався обвинуваченому під розписку за 24 години до суду.

Кримінально-процесуальний кодекс 1927 р., порівняно з КПК 1922 р., доповнювався новими положеннями, які відображали тенденцію посилення впливу держави на суспільство. Органам слідства, дізнання, прокуратури й суду заборонялося відмовляти в прийнятті до свого провадження кримінальної справи або припиняти кримінальну справу про суспільно небезпечне діяння на тій під-

ставі, що у Кримінальному кодексі не було цього складу злочину. Таким чином, кримінально-процесуальне законодавство підкріплювало застосування принципу аналогії закону у кримінальному праві.

Значно розширилися права органів дізнання, в тому числі вони отримали право направляти до суду справи, щодо яких попереднє слідство не було обов'язковим. *Звужувалося право на захист*. Захисник мав право вступити в процес лише на стадії судового розгляду, а у справах про контрреволюційні злочини його могли допитати як свідка. Деякі справи підлягали розгляду надзвичайними судами і революційними трибуналами. Норми КПК уже не поширювалися на органи дізнання ДПУ.

Цивільно-процесуальний кодекс 1924 р. проголошував демократичні принципи судочинства: незалежність і гласність суду, змагальність і рівноправність сторін тощо. Поряд із цим допускалося втручання держави та її органів у справи громадянина. У судових засіданнях із цивільних справ брав участь прокурор.

Суд не повинен був задовольнятися наведеними сторонами доказами, а вживати всіх заходів для з'ясування істотних для справи обставин і в разі необхідності витребувати їх. В разі відсутності нормативного врегулювання при вирішенні справ суду надавалося право робити це самому, керуючись загальними принципами радянського законодавства і загальною політикою робітничо-селянського уряду (ст. 4). Визначались питання представництва, підсудності справ, судових витрат, штрафів, процесуальних строків, виклику до суду, судових проваджень, оскарження судових рішень та їх виконання.

Потреби практики розв'язання цивільно-правових питань в умовах розвитку цивільного обігу, зміни в адміністративно-територіальному устрої республіки зумовили *прийняття у 1929 р. нового Цивільно-процесуального кодексу*. Новий Кодекс, зберігаючи основні принципи ЦПК 1924 р., містив чимало нових норм. Зокрема, встановлювався порядок визнання неспроможними фізичних та юридичних осіб, визначалися наслідки неспроможності тощо. Було розширено перелік справ, підсудних народному суду, а також його компетенцію з питань забезпечення позовів про стягнення зарплати, аліментів тощо. Касаційній інстанції надавалося право змінювати судові рішення, а з трудових спорів виносити нові рішення. Слухання деяких справ з метою охорони пуб-

лічного інтересу або приватного життя сторони передбачалося у закритому порядку.

Виправно-трудоий кодекс 1925 р. встановлював систему заходів “соціального захисту” з метою запобігання злочинам, позбавлення суспільно небезпечних елементів можливості вчиняти нові злочини, виправно-трудоого впливу на засуджених. Кодекс складався із “Загальних положень”, 21 глави і 197 статей. Положення кодексу регулювали виконання вироків суду, порядок відбуття засудженими покарання, регламентували організацію діяльності та режим виправно-трудоових установ. *Заходи соціального захисту* поділялися на 3 групи: судово-виправні, медико-педагогічні та медичні.

Кодекс визначав, що заходи соціального захисту не ставлять своїм завданням помсту і кару, вони не повинні завдавати фізичних страждань чи принижувати людську гідність.

Визначалися 7 видів *виправно-трудоових установ*: будинки попереднього ув’язнення, будинки примусових робіт, перехідні трудові будинки, трудові колонії, установи для хворих в’язнів — лікарні, трудові реформаторії для неповнолітніх правопорушників, ізолятори спеціального призначення.

У виправно-трудоових установах з метою виховного впливу, а також покриття витрат на утримання засуджених організувалась їх праця. *Правове регулювання праці засуджених* здійснювалося на загальних підставах відповідно до трудового законодавства. Однак у разі неможливості залучити всіх засуджених до праці переважне право на оплачувану працю мали засуджені з трудящих класів.

Передбачалося створення служб, покликаних допомагати засудженим, що відбували покарання, а також звільненим з місць позбавлення волі (кримінально-діагностичні кабінети, наукові лабораторії тощо). Значне місце у Кодексі відводилося питанням культурно-освітньої роботи у виправно-трудоових установах. Вона спрямовувалася на підвищення рівня політичної і правової свідомості засуджених, допомогу їм у соціальній адаптації до умов життя у суспільстві. Проте реальна організація діяльності установ виконання покарань дедалі більше врегульовувалась *відомчими інструкціями НКВС*, які не мали нічого спільного з декларованими Кодексом гуманітарними засадами перевиховання злочинців.

Адміністративний кодекс УСРР 1927 р. розроблявся тривалий час. В умовах, коли була проголошена теза загострення класової боротьби, будь-яка спроба регламентувати адміністративний вплив негативно сприймалася ДПУ та іншими силовими структурами. Попередні проекти Кодексу розглядалися Комісією із розгляду законодавчих передбачень (1924 р.), сесією ВУЦВК (1926 р.). В остаточній редакції Кодексу було враховано також пропозиції Українського юридичного товариства і зауваження, висловлені на III Всеукраїнському адміністративному з'їзді.

АК УСРР 1927 р. не охоплював усе адміністративне законодавство і мав відомчий характер у межах компетенції НКВС УСРР та його місцевих органів. Він містив 528 статей, які були об'єднані у 15 розділів.

Основними сферами його регулювання були: адміністративні акти; заходи адміністративного впливу; інші адміністративні примусові заходи (затримання особи, трус, виймання тощо); трудова повинність у випадках стихійного лиха; обов'язки населення щодо охорони громадського порядку; набуття і втрата громадянства УСРР; реєстрація та облік руху населення; товариства, спілки, клуби, з'їзди, зібрання, вуличні походи, маніфестації; правила про культу; публічні видовища, веселощі та ігри; користування державним прапором УСРР і печатками; нагляд адміністративних органів у сфері промисловості; нагляд адміністративних органів у галузі торгівлі; порядок оскарження дій адміністративних органів.

АК УСРР 1927 р. не мав аналогів в інших республіках СРСР і був на той час серед перших таких кодифікацій у Європі. Про високий змістовий і техніко-юридичний рівень Адміністративного кодексу свідчить той факт, що він діяв тривалий час, зазнавши нової редакції у 1956 р.

В умовах відмови від непу було прийнято ще кілька кодифікаційних актів: Статут цивільного будівництва (1928 р.), Гірничий кодекс УСРР (1928 р.), нова редакція Положення про судоустрій (1929 р.). Логічним завершенням кодифікаційних робіт стало видання у 1929–1930 рр. семитомного Систематичного зібрання чинних законів УСРР.

Конституційне та надзвичайне законодавство 30-х років

Перетворення, за виразом Леніна, “Росії непівської у Росію соціалістичну” привело до значних змін у правовій системі. Зовні відбувалася демократизація у *конституційному праві*, що забезпечувалося переходом від дії Конституцій СРСР 1924 р. та УСРР 1929 р. до Конституцій СРСР 1936 р. та УРСР 1937 р. Але фактично саме нормами конституційного права було монополізовано владу більшовицької партії, суттєво обмежено незалежні від держави сфери соціально-економічного, культурно-громадського та приватного життя. Відбулося зростання партійного апарату з державним, сформовано нову кадрову номенклатуру. Після нетривалої непівської відлиги СРСР перетворився на тоталітарну державу. Сталінське гасло про посилення класової боротьби із просуванням до соціалізму стало кривавим мечем у руках правлячої верхівки, засобом варварського терору проти власного народу.

Затверджена XI Всеукраїнським з'їздом Рад 15 травня 1929 р. Конституція УСРР містила 82 статті і складалася з 4 розділів: 1) Загальні засади; 2) Організація Радянської влади; 3) Про виборчі права; 4) Про бюджет УСРР; 5) Про герб, прапор і столицю УСРР. Принципове значення мали статті, де заявлялося про входження України до СРСР. “Українська соціалістична радянська республіка, — зазначалося в ст. 2, — заявляє про свою цілковиту солідарність з усіма радянськими республіками і, на підставі постанов VII Всеукраїнського з'їзду робітничих, селянських та червоноармійських депутатів і договору про утворення Союзу радянських соціалістичних республік, творить з ними, на засадах цілковитої доброхитності та рівноправності, Союз радянських соціалістичних республік”. Причому, як зазначалося в ст. 3, УСРР входить до складу СРСР “як суверенна договірна держава і зберігає за собою право вільного виходу з Союзу”. Проте закріплення на конституційному рівні принципу верховенства загальносоюзних органів та загальносоюзного законодавства перетворювало на міф залишені за республікою суверенні права (територіальне верховенство, здійснення власного законодавства й управління, прийняття до громадянства УСРР тощо).

Конституція визначала основні завдання диктатури пролетаріату, що полягали в остаточному подоланні буржуазії, знищенні експлуатації людини людиною та побудові комунізму, “коли не

буде ні поділу на класи, ні державної влади". Проголошені певні права й свободи людини стосувалися лише трудящого люду. Так, особи, що застосовували найману працю, жили з нетрудового прибутку, відсотків з капіталу, прибутків з підприємств, надходжень з майна, приватні крамарі, служителі культу не мали жодних політичних прав. Отже, УСРР за своєю формою, змістом і призначенням визначалася Конституцією як суто класова організація.

Надзвичайний XIV Всеукраїнський з'їзд Рад 30 січня 1937 р. затвердив нову Конституцію УСРР, в основу якої була покладена Конституція СРСР 1936 р. Вона містила 146 статей, об'єднаних у 13 розділів: 1) Суспільний устрій; 2) Державний устрій; 3) Найвищі органи влади УСРР; 4) Органи державного управління УСРР; 5) Найвищі органи державної влади Молдавської АРСР; 6) Органи державного управління Молдавської АРСР; 7) Місцеві органи державної влади; 8) Бюджет УСРР; 9) Суд і прокуратура; 10) Основні права й обов'язки громадян; 11) Виборча система; 12) Герб, прапор, столиця; 13) Порядок зміни Конституції. Наведений перелік розділів Конституції свідчить про те, що вона мала відверто етатичну спрямованість і абсолютизувала державу.

УРСР визначалась як соціалістична держава робітників і селян. Політичну основу республіки становили Ради депутатів трудящих, економічну — соціалістична система господарства і соціалістична власність на знаряддя та засоби виробництва, що має форму державної та кооперативно-колгоспної власності. Проте законом допускалося й дрібне приватне господарство одноосібних селян і кустарів, яке мало ґрунтуватися на особистій праці і відсутності експлуатації чужої праці.

Абсолютна більшість державно-владних повноважень була віднесена до відання загальносоюзних органів. Положення ст. 14, де зазначалося, що "Українська Радянська Соціалістична Республіка зберігає за собою право виходу з Союзу Радянських Соціалістичних Республік", внаслідок відсутності механізму такого виходу мало декларативний характер.

Вперше на конституційному рівні визначався порядок створення судових і прокурорських органів, заявлялося про незалежність суддів, відкритий характер розгляду справ із забезпеченням обвинуваченому права на захист, що було ширмою в умовах масових репресій.

Конституція УРСР 1937 р., проголосивши принцип соціалізму “від кожного — за його здібністю, кожному — за його працею”, намагалася зовні максимально збільшити подібність радянського державного устрою до устрою демократичних держав. Так, було *декларовано* свободу друку, зборів, мітингів, демонстрацій, недоторканність особи, житла і листування, свободу відправлення релігійних культів і свободу антирелігійної пропаганди та інші права особи і громадянські свободи. Багатоступеневі вибори до органів влади замінювалися прямими; проголошувалося загальне і рівне виборче право при таємному голосуванні.

Реально ці норми не діяли, їх справжнім призначенням було маскування перед світовою спільнотою і власним народом злочинної сутності тоталітарного режиму. *Права і свободи людини були несумісними з масовими репресіями, що з кінця 20-х років розпочалися в Україні, а з 1934 р. — на решті території СРСР.*

Держава лише певною мірою забезпечувала такі “соціалістичні завоювання” трудящих, як право на працю, відпочинок, освіту, на матеріальне забезпечення в старості, а також у разі хвороби і втрати працездатності. Так, найчисленніша верства населення — колгоспники фактично не користувалися правом на відпочинок, на матеріальне забезпечення по старості, на випадок хвороби і втрати працездатності. Проголошене Конституцією УРСР право на працю фактично було обов’язком працювати. Право виставляти кандидатів у депутати належало лише органам комуністичної партії або іншим нею фактично керованим громадським організаціям: профспілкам, кооперативним організаціям, об’єднанням молоді, культурним товариствам. Незважаючи на свій формально демократичний характер Конституція 1937 р. позбавляла громадян права створювати вільні політичні об’єднання і законодавчим шляхом легалізувала монопартійну систему. Відповідно до ст. 125 “найбільш активні й свідомі громадяни з лав робочого класу й інших верств трудящих об’єднуються у Комуністичну партію (більшовиків) України, яка... являє собою керівне ядро всіх організацій трудящих, як громадських, так і державних”.

Головними завданнями *цивільного права* було забезпечення безроздільного панування та охорона державної власності, зміцнення централізації і плановості народного господарства. Державою-монополістом непомірно завишувалися ціни на промислові

товари і занижувалися на сільськогосподарську продукцію. Встановився стійкий пріоритет плану над ринком.

Одним з перших заходів на шляху до забезпечення централізованого планового керівництва народним господарством стала постанова ЦВК і РНК СРСР від 30 січня 1930 р. “Про кредитну реформу”. Відповідно до неї значно посилилася роль Державного банку, відбулася реорганізація Всеросійського та Всеукраїнського кооперативних банків, сільськогосподарських банків, сільськогосподарських кредитних спілок. Всупереч принципам госпрозрахунку запроваджувалося пряме банківське кредитування, скасовувалися комерційне кредитування та вексельний обіг. Банки почали надавати кредити згідно з банківським кредитним планом лише на цілі, передбачені виробничо-фінансовим планом підприємств. У такий спосіб систему кредитування було поставлено в залежність від планових завдань держави.

Договори між суб'єктами господарювання укладалися лише у межах *планових завдань* на підставі загальносоюзних актів про договірні кампанії. Так, Постановою РНК УСРР від 26 червня 1932 р. категорично заборонялося одностороннє розірвання або зміна договорів. Постанови РНК СРСР про порядок укладання договорів на 1933 і 1934 р. встановлювали загальні форми і конкретний зміст договорів, регламентували питання сплати пені, неустойки, штрафу, відшкодування збитків у разі невиконання договірних зобов'язань. З метою посилення планового керівництва поставками застосовувалися *“протокольні угоди”*, *“основні умови поставки”* між центрами господарських систем, в яких визначався порядок укладання та основний зміст майбутніх прямих договорів. У разі поставок деяких видів продукції (метали, металопродукція тощо) на підставі адміністративних актів (планових завдань, наказів) зобов'язання виникали безпосередньо з них.

На посилення відповідальності за своєчасне виконання зобов'язань спрямовувалася постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 19 листопада 1934 р., що встановлювала півторарічний строк позовної давності у спорах між державними, кооперативними і громадськими установами, підприємствами і організаціями.

Певна увага приділялася розвитку й охороні власності кооперативних організацій. Так, постановою ЦВК і РНК УСРР від 21 серпня 1935 р. заборонялося вилучати будь-яке їхнє майно, а вирі-

шення цих питань було віднесене до виключної компетенції уряду республіки.

Хоча в Цивільному кодексі формально зберігалось право приватних осіб вступати до акціонерних торговельних і промислових товариств, на підставі ст. 1 цього кодексу *приватногосподарська діяльність і пов'язані з нею майнові права не охоронялися законом*, як такі, що суперечили їхньому соціально-господарському призначенню. Актами союзної влади приватний капітал витіснявся з економіки. Так, постановою ЦВК і РНК СРСР про колгоспну торгівлю від 20 травня 1932 р. приватним торговцям було заборонено відкривати магазини і лавки. Порушникам загрожувало покарання у вигляді позбавлення волі від 5 до 10 років. У результаті існування приватної господарської діяльності з кінця 20-х років поступово припинялося, а в середині 30-х років вона практично зникла.

Конституція 1937 р. остаточно закріпила перемогу державної власності в економіці. Зокрема в ст. 4 зазначалося, що "економічну основу УРСР становить соціалістична система господарства та соціалістична власність на знаряддя й засоби виробництва, що утвердилася внаслідок ліквідації капіталістичної системи господарства, скасування приватної власності на знаряддя та засоби виробництва і експлуатації людини людиною".

Зміни в *трудовому праві* були спричинені новими завданнями в галузі регулювання праці, спрямованими на піднесення її продуктивності. Згідно із змінами і доповненнями до Кодексу законів про працю 1922 р., внесеними постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 25 лютого 1931 р., робітники і службовці промисловості й транспорту переводилися на *7-годинний робочий день*. Більшість підприємств і установ працювали за *безперервним робочим тижнем*, працівники по черзі одержували вихідні дні у різні дні тижня. Заробітна плата в її основних формах (відрядній, погодинній, преміальній) нараховувалася залежно від професійної кваліфікації працівника.

З метою *зміцнення трудової дисципліни* влада вдається до жорстких санкцій. Так, за постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 22 листопада 1932 р. внаслідок неявки на роботу без поважної причини працівника звільняли з роботи, що спричиняло й позбавлення житлової площі, якщо працівник користувався житлом цього підприємства. Постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 27 квітня 1934 р. на підставі аналогічної загальносоюзної постанови було внесено

зміни до КЗпП, якими встановлювалося, що в разі невиконання працівником встановленої норми виробітку з його вини оплата праці здійснюється за кількістю і якістю виробленої продукції, тобто без забезпечення мінімального заробітку. В 1938 р. встановлювалася кримінальна відповідальність за прогули, а в 1940 р. — за запізнення на роботу. В 1940 р. працівникам заборонялося переходити з одного підприємства на інше та звільнитися з роботи за власним бажанням.

На зміцнення трудової дисципліни спрямовувалося прийняття Статутів про дисципліну: у 1933 р. на залізничному транспорті, в органах юстиції; у 1934 р. — на водному транспорті; у 1935 р. — в органах зв'язку, у сфері електроенергетики. У 1938 р. було запроваджено єдині трудові книжки, в яких фіксувалася вся трудова діяльність працівників.

Водночас вживаються заходи щодо *стимулювання працівників*. Відповідно до постанови РНК СРСР, ЦК ВКП(б) і ВЦРПС від 28 грудня 1938 р. запроваджується диференційований підхід залежно від стажу роботи і кваліфікації працівника при виплатах допомоги за державним соціальним страхуванням, запроваджуються надбавки до пенсій за безперервний стаж роботи. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 21 грудня 1938 р. встановлюється звання Героя Соціалістичної Праці, запроваджуються медалі “За трудову доблесть”, “За трудову відзнаку”.

Перехід до суцільної колективізації спричинив суттєві зрушення у *колгоспному та земельному праві*. В основі цих змін було створення *видимості законності широкої кампанії розкуркулення на селі*. Так, постановою ЦВК і РНК СРСР від 1 лютого 1930 р. “Про заходи щодо зміцнення соціалістичної перебудови сільського господарства в районах суцільної колективізації і щодо боротьби з куркульством” заборонялося орендувати землю і використовувати найману працю в сільському господарстві і запроваджувалася конфіскація засобів виробництва у куркулів.

Ці заходи були конкретизовані у постанові ВУЦВК і РНК УСРР від 5 квітня 1930 р. “Про заборону орендувати землю й застосовувати найману працю в одноосібних селянських господарствах у районах суцільної колективізації”. Обласним виконкомом надавалося право конфіскувати майно куркулів і передавати його у фонди колгоспів як вступний внесок батраків та бідняків.

На спричинений конфіскаціями масовий забій селянами власної худоби влада відреагувала посиленням репресій. Згідно з постановою РНК УСРР від 15 січня 1930 р. куркулів, що здійснювали “хижацьке різання худоби”, а також підбурювали до цього інших селян, позбавляли права користуватися землею з конфіскацією худоби і реманенту та одночасним притягненням до кримінальної відповідальності.

На підставі положення ЦВК і РНК СРСР від 23 лютого 1930 р. запроваджувалася репресивна податкова політика щодо заможних селянських господарств. Єдиний сільгосподаток з куркулів, залежно від розміру господарства, становив від 30 до 70 % доходів.

Конкретні *санкції проти куркульських господарств* передбачалися постановою ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. “Про заходи у справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації”. Згідно з постановою господарства, що підлягли ліквідації, поділялися на три категорії. До першої належали господарства, дії членів яких кваліфікувалися як організація і участь в антирадянських виступах і терористичних актах (засуджувалися до ізоляції у в’язницях і таборах); до другої — ті, хто чинив менш активний опір (підлягали висилці з сім’ями до північних районів); до третьої — ті, хто не чинив опору розкуркуленню (одержували зменшені ділянки за межами колгоспів). Ці злочинні рішення втілювались у життя таким чином, що з України виселяли найбільшу кількість родин. Так, відповідно до наказу ОДПУ СРСР № 44/21 від 2 лютого 1930 р. у північних районах для сімей, виселених з України, призначалася переважна більшість місць (50 000 із загальної кількості 70 000). Загалом у результаті репресивних заходів було експропрійовано близько 200 тис. селянських господарств, що призвело до фактичного знищення найзаможнішого прошарку селянства.

Безроздільне панування колгоспного ладу потребувало створення відповідної нормативної бази. *Правові основи діяльності колгоспів* визначалися примірними Статутами сільськогосподарської артілі 1930, 1935 років, Тимчасовими правилами трудового розпорядку в колгоспах 1933 р., постановами РНК СРСР і ЦК ВКП(б), РНК УСРР і ЦК КП(б)У. Попри задекларований принцип добровільності вихід з колгоспу обмежувався усупільненням земельних ділянок, які вже не поверталися селянам. Встановлювалися безстрокове користування колгоспів землею, визначалися плани

обов'язкових поставок колгоспами державі продукції. За умови вироблення обов'язкового мінімуму трудоднів колгоспникам дозволялося мати незначні за розмірами присадибні ділянки, корову та невеличку кількість дрібної худоби і птиці.

Такі “соціалістичні” експерименти на селі призвели до надзвичайно тяжких і трагічних наслідків — *голодомору 1932–1933 рр.* В літературі останніх років наводяться переконливі дані про цілеспрямований і навмисний характер цієї варварської акції. Урожай в Україні в 1933 р. був вищим за попередні роки і становив 33 пуди зернових культур на душу населення (по всьому СРСР ця цифра була 28 пудів).

Мільйонні жертви стали наслідком злочинної політики більшовицького режиму. Завершення в 1931–1932 рр. насильницької колективізації на селі значно спростило конфіскацію за зразком “воєнного комунізму” хліба та інших сільгоспродуктів. На підставі рішень партійної верхівки, які було відтворено в сумнозвісній постанові РНК УСРР від 20 листопада 1932 р. “Про заходи щодо посилення хлібозаготівель”, райвиконкомам надавалося право перераховувати в органи хлібозаготівлі всі колгоспні насінневі, продовольчі та фуражні фонди, а також стягувати штрафи продовольством з колгоспників та одноосібників, які заборгували за хлібозаготівлями. В той час, як люди в українських селах вмирали від голоду, на елеваторах, а то й просто неба гнили тисячі тонн хліба, вилученого для вивезення за кордон.

Сімейне право характеризується посиленням втручання держави у справи сім'ї. Так, у Кодекс законів про сім'ю, опіку, шлюб і акти громадянського стану 1926 р. було внесено *доповнення*, які передбачали можливість відібрання у батьків дітей у разі неналежного нагляду за ними і передачу їх до дитячих будинків. Постановою ЦВК і РНК СРСР від 27 червня 1936 р. заборонялися аборти, встановлювалася матеріальна допомога багатодітним сім'ям, посилювалася кримінальна відповідальність за несплату аліментів. У Кодекс законів про сім'ю, опіку, шлюб і акти громадянського стану постановою ЦВК і РНК УСРР від 4 серпня 1936 р. були внесені зміни, що визначали частку сплачуваних аліментів: на одну дитину — 25 %, на двох — 33 %, на трьох і більше — 50 % заробітку відповідача. Значно збільшився розмір сплати за реєстрацію розлучення.

Суттєві деформації, пов'язані з посиленням кримінальної репресії, відбувалися у *кримінальному праві*. Ця тенденція позначи-

лася на посиленні покарання за злочини проти держави. Постановою ЦВК СРСР від 8 червня 1934 р. статтею про зраду Батьківщини було доповнено Положення про злочини державні (контрреволюційні та особливо небезпечні для Союзу РСР злочини проти порядку управління). ВУЦВК і РНК УСРР постановою від 20 липня 1934 р. повністю включили ці доповнення до КК УСРР. Зрада Батьківщини, що кваліфікувалася як “дії, вчинені громадянами Союзу РСР на шкоду воєнній могутності Союзу РСР, його державній незалежності чи недоторканності його території” каралася розстрілом з конфіскацією всього майна, а за обставин, що пом’якшували провину, — позбавленням волі на строк до 10 років. Цією постановою утверджувався принцип колективної відповідальності у кримінальному праві. Так, у разі втечі військовослужбовця за кордон, члени його сім’ї, які знали про втечу, за недонесення каралися позбавленням волі від 5 до 10 років з конфіскацією усього майна. Інші повнолітні члени сім’ї, що проживали разом із зрадником, позбавлялися виборчих прав і виселялися у віддалені райони Сибіру на 5 років.

Розширювався перелік злочинів проти порядку управління, до яких належали: дезорганізація транспорту, порушення правил міжнародних польотів, незаконний випуск цінних паперів, переплавлення державної розмінної монети, підробка паспортів та порушення правил паспортної системи тощо. За ці злочини передбачалися санкції у вигляді позбавлення волі на тривалі строки, а коли їх кваліфікували як такі, що мають явно злісний характер, — розстріл.

Репресивний характер норм кримінального законодавства постійно посилювався. Так, постановою ЦВК СРСР від 2 жовтня 1937 р. термін покарання за особливо небезпечні державні злочини (шпигунство, шкідництво, диверсію) було збільшено з 10 до 25 років.

Велика увага приділялася боротьбі із замахами на соціалістичну власність. Так, “на вимогу робітників і колгоспників” ЦВК і РНК СРСР постановою від 7 серпня 1932 р. прийняли Закон “Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності”. Встановлювалися жорстокі покарання (розстріл, а за пом’якшуючих обставин — позбавлення волі на термін не менш як 10 років з конфіскацією всього майна) за розкрадання державної і колгоспно-кооператив-

ної власності. Невизначеність суворих санкцій ні щодо розмірів викраденого майна, ні щодо способів викрадання надавала можливість надто широко застосовувати норми цього закону. В умовах голодомору за цим законом до кримінальної відповідальності притягалися селяни і навіть діти, які збирали колоски на полях. Тому в народі він дістав назву закону “про п’ять колосків”. Встановлювалося також покарання у вигляді від 5 до 10 років концтраційних таборів за антиколгоспну агітацію, насильство та загрозу насильства щодо колгоспників з боку “куркульських та інших антисупільних елементів”. До осіб, засуджених за цим законом, не застосовувалася амністія.

Ряд змін у КК УСРР спрямовував на боротьбу із злочинами у господарській сфері. Постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 14 лютого 1930 р. встановлювалася кримінальна відповідальність за масовий або систематичний випуск промисловими підприємствами недоброякісних товарів. За постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 25 грудня 1932 р. спекуляція каралася позбавленням волі на строк не менш як 5 років з конфіскацією всього або частини майна. Постановами ЦВК і РНК СРСР від 25 липня 1934 р., ВУЦВК і РНК УСРР від 23 серпня 1934 р. передбачалися суворі санкції (позбавлення волі до 10 років) за обважування та обмірювання покупців. З 1935 р. до господарських злочинів почали зараховувати порушення технічного режиму, виробничо-технічної дисципліни, правил безпеки, куріння, появу у нетверезому стані на виробництві.

Отже, загальною тенденцією розвитку кримінального права було розширення видів та суб’єктів злочинів, застосування суворіших покарань.

У результаті деформації *кримінально-процесуального законодавства* фактично було ліквідовано демократичні засади судочинства. Так, відкрито нехтувала принципи усності, гласності, змагальності постанова ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 р. “Про порядок ведення справ про підготовку або здійснення терористичних актів”, яка постановою ВУЦВК від 9 грудня 1934 р. була повністю включена до КПК УСРР. Зокрема, попереднє слідство у справах про терористичні акти обмежувалось 10-денним терміном. Обвинувальний акт вручався обвинуваченому за 24 години до розгляду справи. Обвинувач і захисник усувалися від розгляду справи. Касаційне оскарження і подання клопотання про помилування з цих справ не допускалося. Вирок (розстріл) виконувався негайно. За-

значений надзвичайний порядок судочинства постановою ЦВК СРСР від 14 вересня 1937 р. поширювався також на розгляд справ про шкідництво і диверсії.

Загалом система репресивно-каральних органів діяла за власними інструкціями, нехтуючи норми кримінально-процесуального права. Як роз'яснював Сталін у шифрограмі секретарям обкомів, крайкомів, ЦК нацкомпартій, наркомам внутрішніх справ, начальникам управлінь НКВС від 10 січня 1939 р., “застосування фізичного впливу у практиці НКВС було допущене з 1937 р. за дозволом ЦК ВКП(б)”. На тлі масових репресій мало що вирішували окремі спроби поліпшити попередню підготовку справ, зокрема впровадження постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 19 листопада 1934 р. інституту підготовчих засідань.

* * *

Демократизація державно-правового життя в період нової економічної політики мала вимушений характер і тривала недовго. Державність у Радянській Україні, яка з моменту виникнення була досить прозорою, зазнавала дедалі більших обмежень. Утворення Союзу РСР, який у період сталінського режиму з “добровільного союзу республік” перетворився на жорстко централізовану державу, призвело до фактичної втрати Україною державного суверенітету. Відбувалося знищення політичної опозиції, зрощення партійної бюрократії з державним апаратом, встановлення режиму особистої влади вождя партії.

Загальнодемократичні принципи кодифікації законодавства 20-х років не відповідали потребам тоталітарної держави. Головною тенденцією розвитку права стала домінування загальносоюзного законодавства над республіканським. Конституція СРСР 1936 р. і Конституція УРСР 1937 р. надали Комуністичній партії статус “керівного ядра”; її рішення набули обов'язкової сили в державі і суспільстві. Репресивні органи СРСР та їх філіали в Україні, нехтуючи нормами права, застосовували нечуване насильство, жертвами якого стали мільйони людей.

Завдання для самостійної роботи

1. Які зміни в державному статусі УСРР відбулися внаслідок утворення Союзу РСР? Поясніть, чому “Союз рівноправних республік” не змінюючи своєї федеративної форми, дуже скоро перетворився на жорстко централізовану державу, внаслідок чого фактично відбулася ліквідація державного суверенітету суб’єктів федерації.
2. Складіть порівняльну схему вищих і місцевих органів влади й управління України за Конституціями 1929 і 1937 років. Охарактеризуйте склад, повноваження та порядок їх утворення.
3. Складіть порівняльну схему судової системи за положеннями про судоустрій УСРР: а) 1922 р.; б) 1925 р.; в) 1929 р. та Законом про судоустрій СРСР, союзних і автономних республік 1938 р. Наведіть аргументи щодо значного посилення процесів централізації судової системи в 30-х роках.
4. Розкрийте призначення, функції та зміни в структурі прокурорських органів. Поясніть, у чому полягали завдання створеного замість Всеукраїнської надзвичайної комісії (ВУНК) Державного політичного управління (ДПУ). Охарактеризуйте склад, призначення та повноваження Судової колегії ОДПУ.
5. З’ясуйте, які наслідки щодо централізації репресивно-каральної системи мало створення в 1934 р. НКВС СРСР. Який позасудовий орган і з якими повноваженнями було засновано при НКВС СРСР? Який статус мали створені республіканський та місцеві органи НКВС, що функціонували на підставі загальносоюзного положення? З’ясуйте, які неконституційні каральні органи були створені в обласних центрах у 1930 і 1937 р. та яким був їхній склад. Поясніть, у чому проявлявся відверто репресивний характер їхньої діяльності як за спрямованістю, так і за процедурою.
6. Проаналізуйте причини, характерні риси та особливості проведення кодифікації права в УСРР у 20-х роках. Поясніть, які принципи та методи були покладені в основу кодифікаційних робіт. Розкрийте структуру та охарактеризуйте основний зміст кодифікованих законодавчих актів УСРР у 20-х роках.

7. Охарактеризуйте процес розвитку цивільного права, що був спричинений здійсненням непу. Розкрийте основний зміст Цивільного кодексу УСРР 1922 р. та проаналізуйте зміни в цивільно-правовій регуляції, що були спрямовані на забезпечення безроздільного панування соціалістичної власності, зміцнення централізації і плановості народного господарства.
8. Розкрийте правові засади власності на землю та землекористування. Охарактеризуйте основний зміст Земельного кодексу УСРР 1922 р. та проаналізуйте зміст актів, спрямованих на створення видимості законності широкої кампанії розкуркулення на селі.
9. Охарактеризуйте інститути та норми сімейного права, які встановлювали умови взяття та реєстрації шлюбу, умови та процедуру розлучення, майнові й аліментні відносини подружжя, батьків та дітей, питання опіки та піклування тощо.
10. З'ясуйте, які зміни до трудового права внесла нова економічна політика. Охарактеризуйте Кодекс законів про працю УСРР 1922 р. та зміни в трудовому законодавстві щодо робочого часу, та робочого тижня у 30-х роках. З'ясуйте, в яких основних формах нараховувалася заробітна плата, які заходи та санкції встановлювалися задля зміцнення трудової дисципліни та стимулювання праці.
11. Охарактеризуйте завдання та основні інститути кримінального права. Зробіть порівняльний аналіз Кримінальних кодексів 1922 р. та 1927 р. З'ясуйте, які види злочинів та міри покарання й заходи соціального захисту встановлювалися кримінальним законодавством. Наведіть аргументи на підтвердження тези про посилення кримінальної репресії протягом 20–30-х років.
12. Характеризуючи стан процесуального права, з'ясуйте, які демократичні принципи судочинства встановлювалися Кримінально-процесуальними та Цивільно-процесуальними кодексами. Поясніть, у чому полягала тенденція посилення втручання держави у справи громадян і до яких змін у процесуальному праві вона з часом призвела. Наведіть норми, що встановлювали застосування принципу аналогії закону в кримінальному праві, звужували право на захист. Розкрийте деформації кримінально-процесуального зако-

нодавства, внаслідок яких фактично відбулася ліквідація демократичних засад судочинства.

13. Розкрийте стан розвитку виправно-трудового права. Охарактеризуйте систему виправно-трудових закладів, правила та режим утримання, заходи дисциплінарного впливу на засуджених тощо.

Література

Основна

1. *Історія держави і права України. Академічний курс: У 2 т. / За ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина. — К., 2000. — Т. 2. — С. 198–323.*
2. *Історія держави і права України: Підручник: У 2 ч. / За ред. А. Й. Рогожина. — К., 1996. — Ч. 2. — С. 152–262.*
3. *Іванов В. М. Історія держави та права України: Навч. посіб.: У 2 ч. — К., 2002–2003. — Ч. II. — С. 57–91.*
4. *Іванов В. М. Історія держави і права України: Навч. посіб. — К., 2003. — С. 235–273.*
5. *Іванов В. М. Практикум з історії держави і права України. — К.: МАУП, 2006. — С. 429–514.*
6. *Історія держави і права України: Навч. посіб. / За ред. А. С. Чайковського. — К., 2000. — С. 273–309.*
7. *Музиченко П. П. Історія держави і права України: Навч. посіб. — К., 1999. — С. 420–505.*
8. *Хрестоматія з історії держави і права України: У 2 т. / За ред. Гончаренка В. Д. — К., 1997. — Т. 2. — С. 178–427.*
9. *Хрестоматія з історії держави і права України: Навч. посіб. / Упоряд.: А. С. Чайковський (кер.), О. Л. Копиленко, В. М. Кривоніс та ін. — К., 2003. — С. 387–462..*

Додаткова

10. *Бенько О. П. Державно-правові аспекти політичного терору в Україні (1917–1953 рр.). — К., 1994.*
11. *Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 рр.: У 2 кн. — К., 1994. — Кн. 1.*

12. Білокінь С. І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.). — К., 1999.
13. Будзилович І., Юрченко А. Перший Земельний кодекс України та проблеми сучасного земельного законодавства України // Право України. — 1998. — № 2.
14. Голод 1921–1923 років в Україні. Зб. док. і матеріалів. — К., 1993.
15. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990.
16. Греченко В., Ярмиш О. Україна в добу “раннього” тоталітаризму (20-ті роки ХХ ст.). — Х., 2001.
17. Даниленко В. М. та ін. Сталінізм на Україні. 20–30 ті роки. — К., 1991.
18. Дорошко М. С., Колесник В. Ф. Формування в Україні більшовицької партійно-державної номенклатури і 20-ті роки // Укр. іст. журнал. — 1993. — № 9.
19. Іванченко Р. П. Українська державність в 20–90-х рр. — К., 2000.
20. Історія України. Нове бачення: У 2 т. / За ред. В. А. Смолія. — К., 1996. — Т.2.
21. Історія Української конституції / Упоряд. Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. — К., 1997.
22. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. — К., 1993.
23. Костюк Г. Сталінізм в Україні: генеза і наслідки. — К., 1995.
24. Кульчицький С. Йосип Сталін в нашій історії // Історія України. — 1998. — № 9.
25. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). — К., 1996.
26. Мироненко А. Н., Бенько А. П. Проблемы законности на этапе новой экономической политики в Украине (1921–1927 гг.). — К., 1992.
27. Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929–1941) / За ред.. О. М. Мироненка, І. Б. Усенка. — К., 2001.
28. Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика / За ред. В. Т. Маляренка. — К., 1997.
29. Усенко И. Б. Первая кодификация законодательства Украинской ССР. — К., 1989.

30. *Усенко І. Б.* Перший цивільний кодекс УРСР // Рад. право. — 1987. — № 12.
31. *Усенко І. Б.* Україна в роки непу: доля курсу на революційну законність. — Х., 1995.
32. *Чехович В. А.* Победа Великого Октября и становление Союза Советских Социалистических Республик (1917–1922). — К., 1986.
33. *Чехович В. А.* Проблеми національно-державного будівництва України в роки непу. — Х., 1995.
34. *Чехович В. А., Усенко І. Б.* Положення про судоустрій Української РСР 1925 р. // Рад. право. — 1985. — № 12.
35. *Шаповал Ю. І.* Україна 20–50 років: Сторінки ненаписаної історії. — К., 1993.
36. *Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В.* ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. — К., 1997.

ТЕМА 17. ДЕРЖАВА І ПРАВО УКРАЇНИ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939–1945 рр.)

Приєднання Західної Волині, Східної Галичини, Північної Буковини та частини Бессарабії до складу УРСР

Напередодні Другої світової війни західноукраїнські землі перебували у складі Польщі, Румунії та Чехословаччини. Правове становище цих українських територій було різним. Характерні для польського ставлення до українців насильницька асиміляція, репресивні акції, національне гноблення тощо були в пом'якшеному вигляді властиві для внутрішньої політики Чехословаччини і в жорсткішій формі виявилися в Румунії. Драматизм і трагічність ситуації полягали в тому, що багатомільйонний український народ самостійно не міг вирішити питання про умови і механізм возз'єднання українських земель та про створення української державності.

Західноукраїнські землі перебували в сфері геополітичних інтересів різних, насамперед великих держав, які напередодні війни намагалися “розіграти українську карту”.

Коли внаслідок Мюнхенського пакту 1938 р. значно погіршилося міжнародне і внутрішнє становище Чехословаччини, її уряд 8 жовтня 1938 р. змушений був надати *територіально-національну автономію Підкарпатській Русі*. Було створено уряд автономії на чолі з А. Бродієм, якого невдовзі змінив новий уряд на чолі з А. Волошиним. Політико-правовий статус автономії визначив конституційний закон від 22 жовтня 1938 р., згідно з яким краєм мав керувати окремий автономний уряд, а законодавчу владу здійснювати обраний сойм.

Але на цей час південна частина автономії була захоплена угорськими військами. Рішенням Віденського арбітражу від 2 листопада 1938 р., на якому арбітрами були Німеччина та Італія, 12,1 % території краю з містами Ужгород, Мукачеве і Берегове відійшло до Угорщини. Столицю автономії було перенесено з Ужгорода до Хуста.

В цих умовах уряд автономії змушений був інтенсивно формувати військову організацію — Карпатську Січ, яка невдовзі налічувала близько 5 тис. бійців і стала основою власного війська. Будівництво національно-територіальної автономії передбачало

здійснення українізації краю, передусім органів адміністрації, системи освіти, видавничої справи. 30 грудня 1938 р. було запроваджено нову назву автономії — *Карпатська Україна*.

12 лютого 1939 р. за участі 92,5 % населення відбулися вибори до союму Карпатської України, під час яких шляхом загального, рівного, прямого і таємного голосування було обрано 32 послів сойму. Але в ніч з 13 на 14 березня 1939 р. в умовах фактичного розпаду Чехословаччини за підтримки Німеччини розпочалася окупація краю угорськими військами. З перших годин агресії частини Карпатської Січі вели кровопролитні бої з удесятеро переважаючим угорським військом. Увечері 14 березня А. Волошин від імені уряду автономії проголосив *незалежність Карпатської України*. Це рішення підтвердила перша сесія сойму, яка розпочала роботу 15 березня 1939 р. Було ухвалено закон, яким Карпатська Україна проголошувалася незалежною республікою. Президентом республіки сойм обрав А. Волошина. Державною проголошувалася українська мова. Державним гімном — пісня “Ще не вмерла Україна”, кольорами державного прапора — синій та жовтий. Сойм уповноважив уряд за згодою Президента республіки видавати розпорядження, які мали силу закону. Проте такі розпорядження повинні були розглядатися на найближчому засіданні сойму, інакше вони втрачали обов’язкову силу.

Переважаючим угорським військам вдалося до 18 березня 1939 р. захопити більшу частину території краю, знищивши понад 3 тис. захисників, які чинили мужній опір. *Органи влади Карпатської України змушені були емігрувати за кордон.*

Друга світова війна почалася 1 вересня 1939 р. з нападу фашистської Німеччини на Польщу, до якої входили анексовані за згодою Антанти і США західноукраїнські землі, що становили 35 % території і 30 % населення польської держави.

17 вересня 1939 р., коли німецькі війська підходили до Бреста й Львова, Червона Армія перейшла кордон, щоб, як пояснювала радянська пропаганда, “подати руку допомоги своїм братам — українцям і білорусам”. Протягом 12 днів, не зустрівши опору, радянські війська зайняли територію Західної Волині і Східної Галичини. Тепер достовірно відомо, що ця акція відбулася *згідно з таємним додатковим протоколом до Договору про ненапад між Радянським Союзом та Німеччиною від 23 серпня 1939 р. (пакт Молотова — Ріббентропа)*. Зокрема, у п. 2 передбачалося, що “у випадку

територіальних і політичних перетворень на територіях, що належать Польській Державі, сфери впливу Німеччини та СРСР будуть розмежовані приблизно по лінії річок Нарев — Вісла — Сян”. Проте пізніше *радянсько-німецьким договором від 28 вересня 1939 р. було встановлено нову лінію кордону між СРСР та Німеччиною — вздовж Сяну та Бугу.*

Населення Західної України, яке упродовж століть боролось проти національного й соціального поневолення, із задоволенням сприйняло визволення з-під польської влади. Ще до приходу радянських військ у містах і селах створювалися ревкоми, які роззброювали поліцію й жандармерію і брали на себе владні функції. Пізніше, за підтримки політorganів Червоної Армії, на їх основі були обрані *тимчасові управління міст і повітів та селянські комітети.* Військова Рада Українського фронту утворила обласні тимчасові управління у Львові, Станіславі, Тернополі й Луцьку для керівництва місцевими органами народної влади, а також комітет для організації виборів до Українських Народних Зборів Західної України.

У засобах масової інформації було опубліковане Положення про вибори до Українських Народних Зборів Західної України. Згідно з ним *вибори* проводилися “на основі загального, рівного, прямого виборчого права при таємному голосуванні”. Реально ж за радянською схемою виборів “громадяни, що досягли 18 років, незалежно від расової та національної приналежності, віросповідання, статі, освітнього й майнового цензу, соціального становища, цензу осілості тощо” голосували за наперед ухвалений список кандидатів. 22 жовтня 1939 р. до складу Зборів у 1495 виборчих округах було обрано 1484 депутати, в 11 округах кандидати в депутати не отримали необхідної кількості голосів і не були обрані.

26–28 жовтня 1939 р. відбулося засідання *Народних Зборів Західної України.* У прийнятій *Декларації* зазначалося, що “віднині вся влада в Західній Україні належить трудящим міста й села в особі Рад депутатів трудящих”. Також було прийняте рішення про *конфіскацію* поміщицьких, монастирських земель та земель великих державних урядовців, *націоналізацію* банків і великої промисловості.

Народні Збори звернулися до Верховної Ради СРСР та Верховної Ради УРСР із проханням “*прийняти Західну Україну до складу СРСР, включити Західну Україну до складу УРСР і тим з’єднати ук-*

раїнський народ у єдиній державі". Це прохання 1 листопада 1939 р. було задоволено Верховною Радою СРСР і відповідно — 15 листопада 1939 р. Верховною Радою УРСР. У грудні 1939 р. було створено Волинську, Дрогобицьку, Львівську, Рівненську, Станіславську і Тернопільську області у складі УРСР, а наприкінці січня — на початку лютого 1940 р. — 202 сільських та 4 міських (у Львові) райони.

Процес формування представницьких органів влади завершився проведенням *виборів до місцевих Рад* у грудні 1940 р. Відповідно до наказу Наркомюсту УРСР від 26 грудня 1939 р. розпочалася робота обласних управлінь юстиції, обласних і народних судів у західних областях. Судді призначалися відповідними виконкоматами з направлених Наркомюстом "*східних кадрів*", а народні засідателі обиралися трудовими колективами. Також було призначено прокурорів, створено органи міліції, державного нотаріату, сформовано колеґії адвокатів.

Приєднання західноукраїнських земель викликало надії на возз'єднання з усім українським народом серед населення Північної Буковини. Припинення національної і людської гідності українців, знущання над мовою, релігією стали повсякденним явищем у королівській Румунії.

Переділ сфер впливу, спричинений Другою світовою війною, відбувся і в цьому регіоні. Спираючись на таємну домовленість із Німеччиною (п. 3 зазначеного вище протоколу), 27 червня 1940 р. СРСР ультимативно запропонував Румунії звільнити Бессарабію та Північну Буковину. 28 червня 1940 р. Червона Армія перейшла кордон і, не зустрівши опору, 30 червня 1940 р. повністю зайняла ці території.

За підтримки політорганів владу тимчасово взяли новостворені *робітничі і селянські комітети*, а потім — *новообрані місцеві Ради*. 2 серпня 1940 р. Верховна Рада СРСР, задовольнивши прохання "делегатії трудящих" Бессарабії та Північної Буковини, прийняла Закон "Про включення північної частини Буковини і Хотинського, Акерманського та Ізмаїльського повітів Бессарабії до складу УРСР". 7 серпня 1940 р. були створені *Чернівецька та Ізмаїльська області*, а замість повітів і волостей — райони. Водночас із складу України було вилучено Молдавську АРСР і приєднано до новоствореної Молдавської РСР.

Відповідно до указів Президії Верховної Ради СРСР від 15 серпня 1940 р. "Про націоналізацію землі на території північної части-

ни Буковини” та “Про націоналізацію банків, промислових і торгових підприємств, залізничного і водного транспорту та засобів зв’язку північної частини Буковини” була ліквідована приватна власність на знаряддя і засоби виробництва.

Деякі економічні та соціальні перетворення принесли західним українцям певні поліпшення. Були націоналізовані промислові й торговельні підприємства, що раніше контролювалися переважно неукраїнцями. Популярності радянській владі надала експропріація польських та румунських землевласників та обіцянка перерозподілити між селянами їхні землі.

Багато було зроблено для українізації та зміцнення освітніх закладів. Якщо 1925 року налічувалося 1055 українських початкових шкіл, а до вересня 1939 р. лишилося 139, то на середину 1940 р. їх було відкрито близько 6 тисяч. Полонізація вищої освіти призвела до того, що до вересня 1939 р. серед майже 50 тис. студентів, які навчалися у вузах Польщі, українці становили лише 3 %. Відтепер українська мова стала мовою викладання у західноукраїнських вузах. Широко відкрив двері для українських студентів і професорів перейменований на честь Івана Франка Львівський університет. Значно поліпшилось медичне обслуговування населення, яке тепер здійснювалося безкоштовно. Малоїмущим безоплатно надавалося житло.

Водночас чим більше утверджувалася радянська система, тим сильніше відбувалася демонтація створеної західними українцями політичної, соціально-економічної та культурної інфраструктури. На керівні посади в місцевих органах влади, судових та правоохоронних органах призначалися кадри, відряджені зі східних областей. Застосовуючи “пролетарські” адміністративно-командні методи роботи, вони нехтували місцевими звичаями й традиціями. Щоправда, до роботи в апараті органів місцевого управління, в освітніх та культурних установах залучалися й представники місцевого населення, у тому числі інтелігенції, але вони були жорстко контрольовані режимом. Було заборонено всі українські політичні партії. Припинило свою діяльність товариство “Просвіта”. Українських політичних лідерів було заарештовано, понад 20 тис. активістів національного руху встигли утекти до окупованої німцями Польщі.

Націоналізація великих підприємств зачепила й дрібні підприємства, ремісничі майстерні, кустарів. У 1940 р., за зразком Східної

України, розпочалася *форсована колективізація*, яка остаточно відвернула селян від нового режиму. Широка *антирелігійна пропаганда* супроводжувалася конфіскацією церковних земель, заборонаю викладання релігії у школі, встановленням високих податків за використання церков. Навесні 1940 р. *репресії набули небувалої масштабу*. Широко застосовувалася *депортація* — примусове виселення до Сибіру й Казахстану польських, українських та єврейських підприємців, землевласників, службовців колишнього держaparату, колишніх офіцерів, діячів науки, культури й мистецтва, священників, навіть колишніх членів Компартії Західної України. За 1939–1941 рр. було репресовано близько 10 % населення Західної України. Отже, перше, нетривале знайомство західних українців із сталінською радянською системою виявилось переважно негативним.

Дослідники по-різному оцінюють факт входження західноукраїнських земель до складу УРСР: а) приєднання; б) входження до складу України; в) возз'єднання, що мало характер окупаційного типу; г) формальне інкорпорування, назване возз'єднанням; д) анексія; е) інкорпорація.

Проте приєднання до УРСР споконвічних українських земель Східної Галичини, Західної Волині, Північної Буковини та частини Бессарабії було важливою подією на шляху соборності України. Населення України збільшилося на 8 809 тис. чоловік і на середину 1941 р. становило 41 657 тис., територія становила 565 тис. кв. км.

Перебудова органів влади й управління в роки Великої Вітчизняної війни

22 червня 1941 р. розпочався найгостріший, наймасштабніший етап Другої світової війни — фашистська Німеччина віроломно напала на Радянський Союз. Для народів Радянського Союзу ця війна, що принесла найчисленніші жертви й найстрашніші страждання, стала Великою Вітчизняною. Саме події на радянсько-німецькому фронті змінили увесь хід війни, саме тут гартувалась перемога над фашизмом.

Війна спричинила *посилення централізації управління, виникнення надзвичайних (неконституційних) органів влади*. Уся пов-

нота влади в країні була зосереджена у створеному постановою Президії Верховної Ради СРСР, РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 30 червня 1941 р. *Державному Комітеті Оборони (ДКО)*. До його складу увійшла нечисленна керівна партійно-радянська верхівка на чолі з Й. Сталіним, який поєднував посади Генерального секретаря ЦК ВКП(б) та Голови РНК СРСР. Постанова зобов'язувала "усіх громадян, усі партійні, радянські, комсомольські та воєнні органи незаперечно виконувати рішення й розпорядження ДКО".

Поєднання членами ДКО вищих партійних та державних посад ініціювало подальше зрощення *партійної і радянської номенклатури на всіх рівнях державного управління*. Цей воєнно-політичний орган мав надзвичайні повноваження і діяв як через конституційні органи влади та партійні органи, так і через створювані ним комітети, ради, комісії.

На місцях для оперативного керівництва найважливішими військово-промисловими комплексами призначалися уповноважені ДКО. Діяли *"штаби", "оперативні групи", "комітети"* оборони у складі місцевих партійних і радянських керівників, представників військового командування. Так, у червні 1941 р. було створено штаб оборони Києва, під час оборони Одеси у серпні 1941 р. створюються міська і районні оперативні групи з надзвичайними повноваженнями, у жовтні 1941 р. — міські комітети оборони у Луганську, Сімферополі, Севастополі та Керчі.

Стратегічне керівництво збройними силами здійснювала створена 23 червня 1941 р. *Ставка Верховного головнокомандування*. Керівництво цим військово-політичним органом також здійснював Й. Сталін, який до того ж 19 липня 1941 р. був призначений народним комісаром оборони. З 10 липня 1941 р. до 21 червня 1942 р. діяло *Головне командування Південно-Західного напрямку*, якому підпорядковувалися розташовані на території України війська (Південно-Західний, Південний фронти та Чорноморський флот).

Указом Президії Верховної Ради СРСР "Про воєнний стан" від 22 червня 1941 р. широкі владні повноваження надавалися *військовим радам* фронтів, армій, військових округів, а там, де не було військових рад — вищому військовому командуванню військових з'єднань. Цим указом на значній території СРСР, у тому числі на всій території УРСР, запроваджувався *особливий правовий режим воєнного стану*. Військове командування отримало право для потреб оборони застосовувати трудову, воєнно-квартирну, автогужо-

ву повинності, вилучати транспортні засоби, врегульовувати час роботи установ, підприємств та організацій (встановлювати комендантську годину), забороняти в'їзд чи виїзд з населених пунктів, застосовувати в адміністративному порядку виселення, позбавлення волі на строк до 6 місяців, штраф до 3000 рублів. Накази, постанови і розпорядження відповідних військових інстанцій були обов'язковими для місцевих органів влади, державних та громадських організацій, усього населення місцевості. Винні у їх невиконанні притягалися до кримінальної відповідальності за законами воєнного часу.

Потреби фронту спричинили *структурні зміни і перебудову діяльності конституційних органів державної влади* СРСР та союзних республік. Найважливішими напрямками їх діяльності стали забезпечення постачання армії, евакуація та перебудова промисловості на випуск військової продукції. Водночас відбувалась інтенсивна мобілізаційна робота з формування військових частин, народного ополчення, винищувальних батальйонів, партизанських загонів. Відповідно до постанови ДКО від 17 вересня 1941 р. "Про загальне обов'язкове навчання військовій справі громадян СРСР" з 1 жовтня 1941 р. запроваджувалося військове навчання для всіх громадян чоловічої статі від 16 до 50 років. За роки війни 40-мільонний український народ дав фронту понад 7 млн бійців і командирів. За питомою вагою воїни-українці та вихідці з України посідали друге місце в армії і флоті (після росіян).

У зв'язку з тимчасовою окупацією німецько-фашистськими військами території України центральні органи влади республіки були евакуйовані до Саратова, а пізніше були в Уфі та Москві. У лютому 1943 р. вони повернулися на територію України, спочатку до Харкова, а потім — до Києва.

Верховна Рада УРСР, місцеві ради, більшість депутатського корпусу яких перебувала на фронті та в партизанських загонах, припинили сесійну роботу. Продовжували діяти Президія Верховної Ради УРСР та, певною мірою, виконкоми місцевих рад. Проте в роки війни тричі збиралися сесії Верховної Ради СРСР (червень 1942 р., січень–лютий 1944 р., квітень 1945 р.), на яких затверджувався військовий державний бюджет, ратифіковувалися договори з країнами антигітлерівської коаліції тощо.

Закономірно посилилася роль *Президії Верховної Ради СРСР*, указами та постановами якої запроваджувався військовий стан, ого-

лошувалася мобілізація, затверджувалися зміни в законодавстві, адміністративно-територіальному устрої, створювалися наркомати та призначалися наркоми, ратифіковувалися міжнародні договори тощо. У зв'язку із закінченням у червні 1942 р. повноважень депутатів Верховної Ради УРСР ці повноваження указами Президії Верховної Ради УРСР від червня 1942, 1943, 1944 років щорічно продовжувалися.

У березні 1944 р. відновила діяльність Верховна Рада УРСР, яка на своїй шостій сесії розглянула питання про відбудову народного господарства республіки, а також внесла зміни до Конституції УРСР у зв'язку із створенням союзно-республіканських наркоматів закордонних справ та оборони. На визволеній території України відновлювалась і діяльність місцевих рад. На 1 червня 1945 р. діяли всі місцеві ради УРСР (24 обласні, 253 міські, 824 районні, 16 005 сільських та 453 селищні).

Діяльність *виконавчо-розпорядчих органів*, що була спрямована на забезпечення потреб оборони, зазнала ще більшої централізації. На Раднаркоми СРСР і союзних республік покладалися основні функції із забезпечення виконання стратегічних рішень ДКО. Для керівництва забезпеченням потреб фронту в озброєнні створювалися *нові наркомати* (танкової промисловості — у вересні 1941; мінометного озброєння — у листопаді 1941 р.).

Відповідно до постанови РНК СРСР від 1 липня 1941 р. розширилися повноваження РНК та наркоматів УРСР. Постановою РНК СРСР від 23 липня 1941 р. РНК УРСР та обласним виконкомам надавалося право перерозподіляти робочу силу в інтересах потреб оборони. Зазнала реорганізації структура державних та господарських установ республіки, скорочувалися та ліквідовувалися безпосередньо не пов'язані з оборонними питаннями управління й відділи.

Водночас окремі функції органів державної влади покладалися на *органи спеціального призначення*. Так, у червні 1941 р. було створено загальносоюзну раду (в Україні — комісію) з питань евакуації; на місцях діяли уповноважені ради, при наркоматах та відомствах — комітети й бюро з евакуації. До кінця 1941 р. з України було евакуйовано 3,5 млн громадян, 550 найбільших підприємств, понад 400 МТС, велику кількість промислової та сільгосппродукції. У перші дні війни при РНК СРСР було створено Комітет з об-

ліку і розподілу робочої сили. Відповідні бюро діяли також при РНК УРСР та обласних виконкомах.

З визволенням українських земель уряд республіки розробив низку заходів, спрямованих на відбудову енергетики та видобутку вугілля, промисловості, залізничного транспорту, зв'язку, сільськогосподарства, культурно-освітніх закладів. Було прийнято ряд спільних постанов РНК УРСР та ЦК КП(б)У, серед яких "Про організацію видобутку вугілля і відбудову шахт Донбасу" від 15 лютого 1943 р., "Про відновлення роботи шкіл у районах Української РСР, визволених від фашистських окупантів" від 27 лютого 1943 р., "Про відбудову Ново-Краматорського і Старо-Краматорського заводу" від 30 вересня 1943 р. та ін. Значна увага приділялася житловому будівництву, для керівництва цією галуззю 10 серпня 1943 р. було утворено республіканський Наркомат житлово-цивільного будівництва.

На підставі прийнятих X сесією Верховної Ради СРСР законів "Про утворення військових формувань союзних республік" та "Про надання союзним республікам повноважень у галузі зовнішніх зносин" 5 лютого 1944 р. були утворені *союзно-республіканські наркомати УРСР закордонних справ та оборони*. Характерно, що право мати власного наркома оборони з усіх союзних республік реалізувала лише Україна. Проте робота цих наркоматів значною мірою була обмеженою. Коли остаточно з'ясувалося питання про вступ України до ООН, наркомат оборони було фактично ліквідовано, а наркомат закордонних справ виконував здебільшого "декоративну" функцію, його діяльність чітко дозувалася центром.

Відбулися й інші зміни в структурі урядових органів. Так, при РНК УРСР були створені Управління у справах поліграфії і видавництва (вересень 1943 р.), у справах архітектури (грудень 1943 р.), у справах сільського і колгоспного будівництва. У січні 1945 р. створюються Управління у справах кінематографії та Комітети у справах мистецтв та у справах культурно-освітніх установ.

До справи оборони країни і руху опору були залучені також церква, різні комітети, фонди, народні ініціативи щодо допомоги фронту, патріотично налаштоване зарубіжжя.

Наприкінці 1942 р. розпочалося відновлення місцевого владного апарату. З цією метою створювалися спеціальні *оперативні групи* з керівних партійних, радянських та господарських працівників, які входили у районні та обласні центри України разом із

передовими частинами Червоної Армії. В умовах відсутності до 80 % депутатів місцевих рад місцеві керівні органи формувалися на основі цих груп із залученням представників партійно-радянського активу. За прикладом центру застосовувалася практика прийняття спільних постанов партійних і радянських органів на місцях. Отже, характерною особливістю процесу відновлення місцевих органів влади стало безпосереднє об'єднання партійного і радянського керівництва.

В умовах війни відбулися значні зміни в діяльності судових та правоохоронних органів. Відповідно до Указу "Про воєнний стан" від 22 червня 1941 р. "усі справи про злочини проти оборони, громадського порядку та державної безпеки" передавалися на розгляд *військових трибуналів*. Крім того, воєнним властям надавалося право на власний розсуд "передавати на розгляд військових трибуналів справи про спекуляцію, злісне хуліганство та інші злочини, передбачені Кримінальними кодексами союзних республік".

Цього ж дня своїм указом Президія Верховної Ради СРСР затвердила Положення про військові трибунали в місцевостях, оголошених на воєнному стані, і в районах бойових дій. Відповідно до Положення військові трибунали створювалися при військових округах, фронтах і флотах, при арміях, корпусах та інших військових з'єднаннях і воєнізованих установах. У військові трибунали реорганізовувалися лінійні суди залізничного та водного транспорту. Положення визначало порядок комплектування, підсудність справ військовим трибуналам, порядок розгляду ними справ та оскарження вироків.

Діяли *трибунали військ НКВС*, які поділялися за територіальною ознакою на окружні та обласні. У прифронтових місцевостях, де запроваджувався стан облоги, з обласних та районних судів також утворювалися військові трибунали.

Цивільні справи й частину кримінальних справ розглядали встановлені Законом про судоустрій СРСР, союзних і автономних республік (1938 р.) *народні й обласні суди*, які діяли до окупації відповідних територій німецько-фашистськими загарбниками. Відразу ж після визволення районів та областей вони відновили свою роботу, спрямовуючи її на вирішення цивільно-правових спорів, що виникли внаслідок беззаконня і свавілля фашистів. Характерними для цього часу були позови про право на житлову

площу, вiндикацiйнi позови власникiв майна, яке опинилося у чужому володiннi, позови про вiдшкодування збиткiв тощо.

Наслiдком запровадження воєнного стану на територiї України стала *воєнiзацiя прокурорських органiв*. Прокуратури областей, районiв i мiст прифронтової смуги, а також транспортнi прокуратури було перетворено у вiдповiднi вiйськовi. На визволених вiд нiмецьких окупантiв територiях прокурорськi органи спрямовували свою дiяльнiсть на вiдновлення радянського правопорядку, боротьбу iз злочиннiстю, охорону прав вiйськовослужбовцiв i членiв iх сiмей, iнвалiдiв вiйни. За участю прокурорських працiвникiв дiяли мiськi, обласнi та республiканськa надзвичайнi комiсії з вивчення i розслiдування злочинiв нiмецько-фашистських загарбникiв та iх спiльникiв.

На початку вiйни вiдбулася ще бiльша *централiзацiя органiв держбезпеки та внутрiшнiх справ*. 20 липня 1941 р. НКДБ i НКВС СРСР були об'єднанi у єдиний НКВС СРСР. (Перед вiйною НКВС подiлили на два наркомати: внутрiшнiх справ i держбезпеки.) На початку серпня аналогiчно вiдбулося об'єднання органiв держбезпеки та внутрiшнiх справ УРСР.

Дiяльнiсть органiв держбезпеки мала вiдверто репресивний характер. Уже протягом першого тижня вiйни, щоб не залишити жодних "антирадянських елементiв, потенцiю корисних нiмцям", вони здiйснили масове знищення полiтичних в'язнiв у тюрмах Захiдної України. Продовження таких акцiй "врегулював" наказ Сталiна № 270 вiд 16 серпня 1941 р. Пiд час вiдступу Червоної Армiї за наперед заготовленими списками здiйснювалися арешти "неблагонадiйних", яким, за блискавично сфабрикованими звинуваченнями, вiйськовi трибунали виносили, як правило, смертнi вироки. Тих, хто ухилився вiд евакуацiї, заарештували, пiдозрюючи у зрадi. Наказом № 227 вiд 28 липня 1942 р. Сталiн санкцiонував створення загороджувальних загонiв вiйськ НКВС, яким надавалося право розстрiлу "у позасудовому порядку".

Поряд iз репресивними функцiями на органи НКВС поклалися функцiї охорони вiйськових тилiв, створення та керiвництво винищувальними батальйонами, органiзацiя збройного опору в тилу ворога.

Пiсля визволення вiд нiмецьких загарбникiв територiї Захiдної України на органи та вiйська НКВС було покладено завдання боротьби проти ОУН-УПА. Для проведення "чекiстсько-вiйськових

операцій”, крім військ НКВС та підрозділів Львівського військового округу, залучалися сформовані з місцевого населення “винищувальні батальйони” та “групи сприяння”. За даними НКВС УРСР, у боях загинуло близько 100 тис. вояків УПА та близько 10 тис. осіб із радянського боку. У 1944–1945 рр. у Західній Україні були продовжені розпочаті ще перед війною масові репресії, внаслідок яких десятки тисяч громадян були депортовані до Сибіру.

В умовах війни з’явилися *нові напрями діяльності органів міліції*, пов’язані з втіленням у життя наказів військового командування щодо забезпечення особливого режиму у місцевостях, оголошених на воєнному та осадному стані. Серед них: охорона важливих об’єктів, боротьба з дезертирством, сприяння владі у залученні громадян до трудової повинності, у вилученні транспортних засобів для оборонних потреб тощо. У відбудовний період міліція, поряд з охороною громадського порядку та боротьбою зі злочинністю, займалася ліквідацією дитячої безпритульності, вилученням зброї у населення та ін.

Визволення України завершилося звільненням 28 жовтня 1944 р. Закарпатської України від фашистських окупантів. На звільненій території створювалися тимчасові органи народної влади — народні комітети. 26 листопада 1944 р. у м. Мукачевому I з’їзд *народних комітетів Закарпатської України* прийняв Маніфест про возз’єднання Закарпатської України з Україною і вихід зі складу Чехословаччини, а також обрав Народну Раду Закарпатської України як єдиний орган державної влади. Наступного дня було сформовано виконавчий орган Народної Ради (уряд) у складі Президії Народної Ради та уповноважених з питань внутрішніх справ та держбезпеки, комунального господарства, фінансів, землеробства, промисловості та торгівлі, освіти, комунікації, охорони народного здоров’я, соціальної опіки.

Відповідно до адміністративно-територіального поділу розпочалося створення місцевих органів влади та управління (окружних, міських та сільських народних комітетів), судових, прокурорських, слідчих органів, адвокатури та нотаріату. Для підтримання громадського порядку народними комітетами формувалися народна міліція та народна дружина.

29 червня 1945 р. було підписано *договір між СРСР і Чехословаччиною*, згідно з яким Закарпатська Україна переходила до складу УРСР. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 22 січня 1946 р. у

складі УРСР була створена Закарпатська область. На підставі Указу Президії Верховної Ради УРСР від 24 січня 1946 р. на територію новоствореної області поширилася чинність законодавства України. Відбулося завершення історичного процесу об'єднання всіх українських земель.

Окупаційний режим.

Спроби національно-державного будівництва. Рух опору

Завоювання фашистською Німеччиною та її сателітами України тривало до 22 липня 1942 р., хоча вже в перші чотири місяці війни вони захопили майже всю її територію, крім Луганської та східних районів Харківської та Сталінської (Донецької) областей. *“Нова східна територіальна політика”* нацистів передбачала ліквідацію радянської державності і знищення 65 % українців. На *“звільнені”* землі планувалося заселити 20 млн німців. Україну, як і інші загарбані радянські території, окупанти вважали частиною великонімецького *“життєвого простору”*. Вона мала перетворитися на колоніальний аграрно-сировинний додаток, джерело дешевої робочої сили для *“Великої Німеччини”*.

17 липня 1941 р. Гітлер підписав наказ про передачу окупованих радянських земель у відання рейхсміністерства у справах зайнятих східних областей на чолі з А. Розенбергом. *Нехтуючи національними прагненнями українців, навмисно порушивши територіальну цілісність України, окупанти утворили на її території кілька адміністративних одиниць.*

Найбільша з них — Рейхскомісаріат “Україна” з центром у м. Рівне була утворена 20 серпня 1941 р. Рейхскомісаріат складався із шести генеральних округів (Волинсько-Подільський, Житомирський, Київський, Дніпропетровський, Миколаївський, Таврія), які поділялися на округи й райони. На чолі Рейхскомісаріату було поставлено відомого особливою ненавистю до слов'ян нациста Е. Коха. Усі важливі адміністративні та господарські посади належали виключно німцям. Нижні ланки управління в районах, містах і селах комплектувалися з лояльних до окупаційної влади місцевих жителів.

Проте ще 1 серпня 1941 р. німці утворили *дистрикт “Галичина”* з центром у Львові як п'ятий дистрикт Генерального губернаторс-

тва Польщі (генерал-губернатор Г. Франк). Він поділявся на округи та повіти на чолі з цивільною німецькою адміністрацією. Зважаючи на більш доляльне ставлення західних українців до німецьких властей, їм звичайно віддавали перевагу перед поляками при призначенні на посади місцевого цивільного управління.

За згодою Гітлера територія Чернівецької області була приєднана до королівства Румунії як *губернаторство "Буковина"*, територія Ізмаїльської області увійшла до губернаторства "Бессарабія". Територія Одеської, південні райони Вінницької і західна частина Миколаївської областей були об'єднані у губернаторство "Трансністрія", яке формально до складу Румунії не входило. Проте німці надали Румунії мандат на управління й економічне використання цієї території. Адміністрація губернаторств складалася переважно з румунів, представників місцевого населення призначали лише на низові посади. Території румунської зони окупації відділялися кордоном від інших українських земель.

Наближені до лінії фронту території Чернігівської, Сумської, Харківської, Сталінської (Донецької) та Луганської областей перебували під управлінням військової адміністрації. Безпосереднє керівництво тут здійснювали комендатури оперативних тиллових районів, які також залучали до співпраці в місцевих цивільних органах управління недоволених радянською владою представників місцевого населення. Прифронтна зона відмежовувалася від Рейхскомісаріату кордоном, переходити який дозволялося лише в певному місці за спеціальними перепустками.

На території України встановився режим *"нового порядку"*, який передбачав тотальний контроль військової влади та окупаційної адміністрації. Особливі функції щодо підтримання окупаційного режиму покладалися на гестапо, жандармерію, поліцію, спеціальні групи та *"зондеркоманди"*. До співпраці у військово-поліцейських підрозділах гітлерівці залучали й місцеве населення. За даними західних дослідників, серед майже мільйона колишніх радянських громадян, котрі у 1944 р. носили німецьку форму, було близько 220 тис. українців. До тих, хто воював на боці Німеччини з політичних міркувань, слід зарахувати сформовану 1943 р. переважно на добровільних засадах дивізію СС "Галичина". Охоронно-вартові, допоміжні, поліцейські підрозділи склалися здебільшого з військовополонених, які йшли на службу до німців з безвиході.

Механізм окупаційної влади діяв шляхом фізичного і морального терору, грабунку і масового знищення людей. Нацисти утворили на території України понад 180 великих концентраційних таборів, 50 гетто. За кілька місяців вони знищили 850 тис. євреїв. Усього за роки війни на українській землі були закатовані окупантами, вмерли від холоду, голоду, хвороб 3,9 млн мирного населення та 1,3 млн військовополонених.

Для усього українського населення запроваджувалася трудова повинність і примусова праця. Згорталася система медичного обслуговування й освіти. Планувалося ліквідувати більшу частину української інтелігенції. Міста майже не постачалися продовольством. Так, Київ втратив близько 60 % жителів.

З метою вивезення до рейха устаткування, сировинних ресурсів було створено спеціальний апарат, численні “господарські інспекції” та “команди”. У збережених, але дещо змінених за формою колгоспах окупанти нещадно експлуатували селянство. Широко застосовувалася експропріація продовольства. В результаті з України надходило 85 % усього постачання Німеччини продуктами з окупованих радянських територій.

Порушуючи елементарні норми міжнародного права, гітлерівці розробили і методично здійснювали програму поневолення населення окупованих територій. Новоявлені колонізатори надзвичайно “оцінили” українців як робочу силу — більшість остарбайтерів (2,5 млн) походили з України.

Закономірною реакцією на тотальний гітлерівський геноцид було поширення *партизанського руху*. Щоправда, на початку окупації вишколені у боротьбі з рухом опору в попередньо завойованих країнах німецькі каральні підрозділи певною мірою блокували дії поспіхом сформованих загонів радянських партизан і підпільників. Організованих форм війна у тилу ворога набула із створенням у Москві Центрального (травень 1942 р.) та Українського (червень 1942 р.) штабів партизанського руху. Дії партизанів почали набувати більш скоординованого характеру, налагодилося постачання зброєю і боєприпасами за допомогою авіації.

З кінця 1942 р. радянський рух опору набув масового характеру. В деяких контрольованих партизанами районах Чернігівської, Сумської, Київської, Житомирської, Рівненської та Волинської областей відновлювалися за участю депутатів місцевих рад і партійно-радянських активістів органи радянської влади (*виконкоми*).

Діяльність цих органів, а також командування партизанських з'єднань, що брало на себе певні функції місцевих радянських органів, мала надзвичайний характер. Вирішуючи в умовах боротьби з окупантами воєнні, адміністративно-господарські питання, вони нерідко чинили суд. У деяких загонах існували *спеціальні партизанські суди* — “надзвичайні трійки” у складі командира, комісара і начальника штабу загону. Іноді вироки надзвичайного суду затверджувалися загальними зборами загону.

Найбільше відомі партизанські з'єднання С. Ковпака, О. Федорова, О. Сабурова, Д. Медведєва, П. Вершигори та ін. За підрахунками вітчизняних істориків, в Україні діяло 46 партизанських з'єднань і близько 2 тис. загонів та диверсійно-розвідувальних груп, в яких налічувалося майже 500 тис. чоловік. Західні дослідники називають іншу цифру — близько 50 тис. радянських партизанів. Однак беззаперечним є факт вагомості внеску партизанів і підпільників у розгром німецько-фашистських загарбників та їх прибічників. За даними німецького командування, в боротьбі з партизанським рухом було задіяно 10 % військової сили Східного фронту.

Окупацію німцями українських земель намагалась використати для *відновлення “Суверенної Соборної Української Держави”* Організація українських націоналістів (ОУН).

30 червня 1941 р. у залишеному Червоною Армією Львові похідна група ОУН(б) за підтримки батальйону “Нахтігаль” зібрала представників національного осередку міста і проголосила їх *Національними зборами українців*. У прийнятому ними *Акті відновлення Української держави* зазначалося: “На західних землях України твориться Українська Влада, яка підпорядкується Українському Національному Урядові, що створиться у столиці України — Києві з волі українського народу.” Також було проголошено призначення Я. Стецька головою *Українського державного правління*. Незважаючи на заявлену готовність “тісно співдіяти з Націонал-Соціалістичною Велико-Німеччиною, що під проводом Адольфа Гітлера творить новий лад в Європі й світі та допомагає українському народові визволитися з-під московської окупації”, реакція німецького керівництва була різко негативною. Коли С. Бандера та інші лідери ОУН(б) відмовилися на вимогу німецької адміністрації відкликати акт про відновлення Української Держави, їх було заарештовано, а згодом відправлено до концтабору.

Без узгодження з німецькими чиновниками українські націоналісти створили обласні управління в Тернополі, Львові, Рівному, Дрогобичі, Станіславі і Луцьку, а також свої органи майже в усіх районах західних областей і в 26 районах Правобережної України. Але сама можливість існування будь-яких владних українських структур суперечила планам окупантів. 15 вересня 1941 р. поліція безпеки і СД Рейхскомісаріату “Україна” доповідала в Берлін: “Діяльність західноукраїнської групи Бандери стає все більш шкідливою в інших районах України. Там пропагують національні політичні ідеї, для яких раніше не було практично жодного сприятливого підґрунтя. Ці ідеї становлять гостру небезпеку для німецьких інтересів сьогодні і в майбутньому”.

Невдалими були й інші спроби відновлення української державності. Створену у липні 1941 р. у Львові Українську національну раду на чолі з К. Левицьким (колишнім головою уряду ЗУНР) гітлерівці примусили саморозпуститися. У жовтні 1941 р. з ініціативи О. Ольжича (Кандиби) ОУН(м) у Києві утворила Українську національну раду на чолі з М. Величківським. 17 листопада 1941 р. її заборонили, а понад 40 ініціаторів цієї акції, у тому числі поетеса О. Телігу, невдовзі було розстріляно. У середині листопада 1941 р. була розпущена “Українська повстанська армія — Поліська Січ” (Т. Бульби-Боровця).

Після невдалих спроб використати німецько-фашистську окупацію для відновлення української державності радикальні націоналістичні організації перевели основну частину своїх кадрів на нелегальне становище і нелегальні форми роботи. 14 жовтня 1942 р. була створена Українська повстанська армія (УПА). На початку 1943 р. відбулися перші збройні виступи її підрозділів. Дії УПА, крім Волині та Полісся, поширилися на Галичину. В деяких місцевостях встановлювалася українська цивільна та військова влада, започатковувалася земельна реформа, проводилася мобілізація в УПА. Для націоналістів партизанська боротьба була формою самооборони українського населення на окупованій території. Метою її було нагромадження сил і ресурсів для збройного повстання в слушний час.

З наближенням лінії фронту до Західної України на рубежі 1943–1944 рр. бойові дії ОУН–УПА, яка налічувала 60–80 тис. вояків, спрямовувалися головним чином проти радянських військ та партизанів. На визволеній Червоною Армією від фашистів ук-

раїнській землі ОУН –УПА розгорнула активну партизансько-підпільну війну проти радянської влади. У 1944–1945 рр. ними було вчинено 14,5 тис. диверсій і терористичних актів, жертвами яких стали не менш як 30 тис. осіб, з них майже 4 тис. представників органів радянської влади. Водночас з 1943 р. підрозділи УПА вели жорстоку боротьбу проти поляків на змішаних українсько-польських землях за територію, зводячи давні рахунки.

Риси права

В умовах воєнного часу зміни у правовій системі Української РСР зумовлювалися завданнями щодо оборони всієї країни і здійснювалися відповідно до змін у загальносоюзному законодавстві.

Цивільне право, що ґрунтувалося на принципі панування державної власності, в цілому виявилось досить пристосованим до надзвичайних умов війни. Створена ще напередодні війни система планового розподілу також відповідала потребам *мілітаризації* народного господарства. Зважаючи на необхідність *евакуації* промисловості на схід, перерозподілу основних фондів було розширено права господарських наркоматів та спрощено порядок передачі майна між державними підприємствами та установами. Застосовувалися *реквізиції*, і насамперед до об'єктів колгоспно-кооперативної власності.

У період відбудови звільнених від німецько-фашистських окупантів районів з'явився ряд нормативно-правових актів (постанови РНК СРСР від 17 квітня 1943 р., РНК УРСР від 28 вересня 1943 р. та ін.), які встановлювали порядок здачі військовим частинам, органам НКВС або органам влади трофейного та безгосподарного майна; повернення майна підприємств, колгоспів, військових частин, яке опинилося у громадян під час окупації, їх законним власникам.

Ряд змін стосувався *майнових і немайнових прав* громадян. Так, за постановою РНК УРСР від 14 вересня 1941 р. за всіма категоріями військовослужбовців зберігалася на період війни надана їм житлова площа у випадках, коли ця житлова площа залишалася незаселеною, квартплата за неї не стягувалася. Терміни позовної давності у справах осіб, які перебували на фронті, було продовжено на весь період перебування у збройних силах.

Припинявся плин шестимісячного терміну, встановленого ЦК УРСР, для прийняття *спадщини*. Згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 14 березня 1945 р. було розширено коло спадкоємців за законом: до них почали зараховувати батьків, братів і сестер спадкодавця. У разі відсутності спадкоємців за законом дозволялося заповідати майно державним органам, громадським організаціям та стороннім особам. Однак спадкодавець не мав права позбавити спадщини неповнолітніх дітей або працездатних членів сім'ї.

Застосовувався децю інший порядок визнання *безвісно відсутніми і померлими* тих осіб, які безвісти пропали на фронті. Повідомлення військових органів про зникнення особи вважалося судом підставою для визнання особи померлою.

Командирам окремих військових частин, а також начальникам шпиталів надавалося *право засвідчення* доручень та заповітів військовослужбовців.

Зміни у *сімейному праві* стосувалися насамперед посилення охорони дитинства й материнства. Ряд постанов союзного та українського урядів було спрямовано на влаштування та надання *допомоги дітям-сиротам*: РНК УРСР від 15 лютого 1942 р. "Про влаштування дітей, які залишилися без батьків"; РНК СРСР від 15 червня 1943 р. "Про посилення заходів боротьби з дитячою безпритульністю і хуліганством"; РНК УРСР від 27 березня 1943 р. "Про організацію допомоги дітям, батьки яких загинули в боях з німецько-фашистськими окупантами, замордовані або розстріляні фашистськими загарбниками під час окупації районів УРСР"; РНК СРСР від 30 липня 1944 р. "Про заходи боротьби з бездоглядністю і безпритульністю дітей в Українській РСР".

Указом Президії Верховної Ради УРСР від 8 вересня 1943 р. було вдосконалено *порядок усиновлення*.

Згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 8 липня 1944 р. збільшувалася державна *допомога вагітним жінкам, багатодітним і одиноким матерям*, встановлювалося почесне звання "Мати-героїня", засновувалися ордени "Материнська слава" та "Медаль материнства". Водночас було скасовано право матері звертатися до суду з позовом про встановлення батьківства. Права та обов'язки подружжя породжував лише зареєстрований шлюб, що, на думку законодавця, мало сприяти зміцненню сім'ї, виховувало серйозніше ставлення до шлюбу.

Значні зміни відбулися у *трудовому праві*. Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 22 червня 1941 р. “Про воєнний стан” воєнній владі надавалося право застосовувати *трудова повинність* для виконання оборонних робіт. У подальшому порядком залучення громадян до трудової повинності регламентувався постановою РНК СРСР від 10 серпня 1942 р.

Усі робітники і службовці підприємств воєнної промисловості Указом Президії Верховної Ради СРСР від 26 грудня 1941 р. були визнані на період війни мобілізованими і закріплювалися за тими підприємствами, на яких вони працювали. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 13 лютого 1942 р. з метою забезпечення постійними кадрами підприємств, що обслуговували потреби оборони, було запроваджено *трудова мобілізацію* як форму залучення громадян до праці. Трудова мобілізація поширювалася на працездатне міське населення, чоловіків від 16 до 55 років та жінок від 16 до 45 років, які не працювали в державних установах та підприємствах.

Серед форм залучення громадян до праці певною мірою зберігався й трудовий договір. Відповідно до постанови РНК УРСР від 27 серпня 1944 р. набули поширення договори підприємств з колгоспами, за якими колгоспники залучалися як робоча сила до відбудови вугільної промисловості Донбасу.

Істотні зміни стосувалися таких інститутів трудового права, як *робочий час і час відпочинку*. Згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1941 р., директорам підприємств дозволялося встановлювати обов’язкові понаднормові роботи тривалістю до трьох годин на день. Чергові та додаткові відпустки було замінено грошовою компенсацією, яка відповідно до указів Президії Верховної Ради СРСР від 9 квітня 1942 р., 9 січня 1943 р. перераховувалась як заощадження на спеціальні рахунки працівників.

З метою *стимуляції праці* запроваджувалися премії, нові почесні звання, відзнаки, а також застосовувалися міри дисциплінарної і кримінальної відповідальності за порушення *трудової дисципліни*.

Нагальним питанням було працевлаштування та надання допомоги інвалідам війни. Відповідно до постанови РНК УРСР та ЦК КП(б)У від 20 квітня 1943 р. “Про працевлаштування і побутове обслуговування інвалідів Вітчизняної війни” інвалідам надавалося право першочергового працевлаштування та соціальні пільги (в отриманні житла, медичної допомоги, освіти тощо).

Суттєвою рисою змін у *земельному і колгоспному законодавстві* стало подальше зближення колгоспної власності з державною. На потребу воєнного часу було прийнято нормативні акти щодо підвищення продуктивності праці та зміцнення трудової дисципліни в колгоспах. Однак це завдання вирішувалося переважно посиленням примусово-репресивних методів. Так, постановою РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 13 квітня 1942 р. встановлювався обов'язковий мінімум у 120 трудоднів на рік (для районів УРСР) колгоспникам та 50 трудоднів підліткам — членам сімей колгоспників у віці від 12 до 16 років. Передбачалося, що працездатні колгоспники, які без поважних причин не виконували цього мінімуму, могли за вироком суду бути покарані виправно-трудовами роботами до 6 місяців з відрахуванням з виплати трудоднів до 25 % на користь колгоспу. Вони мали вважатися такими, що вибули з колгоспів, втратили права колгоспників і позбавлялися присадибних ділянок.

Місцевим органам влади відповідними нормативними актами надавалося право залучати у порядку обов'язкової мобілізації на сільськогосподарські роботи працездатне населення міст і сільської місцевості віком від 14 до 55 років. У 1944–1945 рр. встановлювався обов'язковий вихід на роботу всіх працездатних членів сімей колгоспників у віці 14 і більше років на час збирання врожаю.

Щоправда, з 1943 р. розпочалося впровадження *додаткових виплат* колгоспникам за високоякісну працю.

Значні зміни відбувалися у сфері *кримінального права*. В умовах воєнного стану загальною тенденцією було *посилення кримінальної репресії*. Посилилася відповідальність насамперед за державні та військові злочини (зносини з контрреволюційною метою з іноземною державою, антирадянська пропаганда або агітація, шпигунство, перехід на бік ворога, зрада, дезертирство та ін.).

Встановлювалися *нові склади злочинів*. Так, відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР “Про відповідальність за поширення у воєнний час брехливих чуток, які викликають тривогу серед населення” від 6 липня 1941 р., особи, винні у поширенні у воєнний час брехливих чуток, “каралися за вироком військового трибуналу ув'язненням від 2 до 5 років, якщо ця дія за своїм характером не тягла за собою більш тяжкого покарання”.

Серед нових складів злочинів — ухилення від трудової мобілізації, приховування трофейного майна, зброї тощо. Склад деяких

злочинів передбачав застосування колективних покарань. За постановою ДКО від 24 червня 1942 р. до повнолітніх членів сімей, осіб, які були засуджені до вищої міри покарання за шпигунство, перехід на бік ворога, службу в каральних та адміністративних органах німецьких окупантів, спробу зради, зрадницькі наміри, застосовувалися репресії у вигляді арешту і вислання у віддалені місцевості СРСР терміном на 5 років.

В умовах війни підвищилося значення боротьби зі злочинними посяганнями на державну і колгоспну власність. При розгляді цих справ широко застосовувалася сумнозвісна постанова ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. Водночас були прийняті й спеціальні акти, що передбачали підвищену відповідальність за розкрадання майна, яке мало оборонне значення. Так, Указом Президії Верховної Ради СРСР від 23 серпня 1942 р. *“Про відповідальність за розкрадання пального в МТС і радгоспах”* встановлювалося покарання до 5 років ув’язнення.

У деяких випадках кримінальна відповідальність застосовувалася за дії, які раніше каралися в адміністративному порядку (зокрема, пов’язані з необережністю, недбалістю, бездіяльністю) або регулювалися трудовим законодавством (наприклад, самовільне залишення роботи).

У кваліфікації певних злочинів застосовувався принцип аналогії. Так, злісне ухилення від трудових обов’язків робітників і службовців підприємств прифронтових районів за указами від 7 та 26 грудня 1941 р. розглядалось як дезертирство; крадіжка особистого майна в умовах воєнних дій за обтяжувальних обставин (повітряний наліт тощо) відповідно до постанови Пленуму Верховного Суду від 8 січня 1942 р. кваліфікувалася як бандитизм.

Характерно, що поширення кримінальної репресії, посилення жорстокості покарань поєднувалося із застосуванням умовного засудження, відстрочки виконання вироку до закінчення воєнних дій з направленням на потреби фронту засуджених у *“штрафні” роти та батальйони*.

Відповідно до Декларації держав-союзниць (СРСР, США, Великобританії) *“Про відповідальність гітлерівців за вчинені звірства”* 19 квітня 1943 р. було прийнято Указ Президії Верховної Ради СРСР *“Про міри покарання для німецько-фашистських лиходіїв, винних у вбивствах і катуваннях радянського цивільного населення і полонених червоноармійців, для шпигунів, зрадників Батьків-*

щини з числа радянських громадян та їх підсобників”. Цим актом встановлювалося, що “німецькі, італійські, румунські, угорські, фінські фашистські злочинці, винні у вбивствах і катуваннях цивільного населення і полонених червоноармійців, а також шпигуни та зрадники з числа радянських громадян” несуть *покарання у вигляді смертної кари через повішення*. Для “посібників з місцевого населення”, винних у сприянні вчиненню зазначених злочинів, встановлювалося *покарання у вигляді заслання та каторжних робіт від 15 до 20 років*. Розгляд зазначених справ покладався на створювані при дивізіях *військово-польові суди* у складі: голови військового трибуналу дивізії (голова суду), начальника особливого відділу дивізії та заступника командира дивізії з політичної частини за участі прокурора дивізії. Вироки мали затверджуватися командирами дивізій та виконуватися негайно.

У зв’язку з випадками кваліфікації будь-якої допомоги радянських громадян окупаційним властям як зради Батьківщини 25 листопада 1943 р. Пленум Верховного Суду СРСР прийняв постанову “Про кваліфікацію дій радянських громадян, що надавали допомогу ворогу в районах, тимчасово окупованих німецькими загарбниками”, в якому чітко розмежовувалися зрада і пособництво. Значалися також випадки, коли до осіб, які співпрацювали з окупаційною владою, кримінальна відповідальність не застосовувалась (допомога населенню, робота за професією тощо).

Зміни в *процесуальному законодавстві* стосувалися переважно кримінально-процесуальної галузі. Насамперед вони полягали в *особливому порядку* попереднього розслідування та розгляду справ військовими трибуналами, що був встановлений “Положенням про військові трибунали в місцевостях, де оголошувався воєнний стан, і в районах бойових дій” від 22 червня 1941 р. *Військові трибунали* розглядали справи у складі трьох постійних членів через 24 години після вручення обвинувального висновку.

Вироки військових трибуналів касаційному оскарженню не підлягали і могли бути скасовані або змінені лише у порядку нагляду. Вони набирали законної сили з моменту їх оголошення і виконувалися негайно за винятком вищої міри покарання (розстрілу), щодо якої застосовувався особливий процедурний порядок. Про кожний *смертний вирок* військовий трибунал повинен був негайно телеграфом повідомляти Голову військової колегії Верховного Суду СРСР, а також Головного військового прокурора Червоної

Армії або Головного військового прокурора Військово-Морського Флоту за належністю. Якщо протягом 72 годин від них не надходило повідомлення про призупинення вироку, вирок виконувався.

Право призупиняти виконання смертних вироків надавалося також Військовим радам округів, фронтів та армій (флотів, флотилій) за умови негайного повідомлення про власну думку Голови військової колегії Верховного Суду СРСР та Головного військового прокурора Червоної Армії або Головного військового прокурора Військово-Морського Флоту за належністю.

Цим Положенням керувалися й загальні суди у справах про злочини, за які була встановлена відповідальність за законами воєнного часу.

* * *

Друга світова війна завдала Україні більше втрат і руйнувань, ніж будь-якій іншій країні Європи. У цій жахливій бойні загинув кожен шостий її житель. Було зруйновано 714 міст і селищ, 28 тисяч сіл. Лише прямі матеріальні збитки, яких зазнала Україна в результаті окупації, становили 285 млрд карбованців у довоєнних цінах.

Зміни державно-правового розвитку України відбувалися у рідкісній воєнно-політичних заходів СРСР, спрямованих на розгром ворога. Закономірністю функціонування державного механізму під час війни було ще більше посилення тоталітарно-централістських засад, здійснення владних функцій неконституційними надзвичайними та воєнно-політичними органами, в яких відбулося безпосереднє об'єднання партійного, радянського та військового керівництва. Значно збільшилася репресивно-каральна функція органів НКВС, військових трибуналів, прокуратури й суду.

В умовах воєнного стану сформувалося своєрідне нормативно-правове поле з різними засобами стимулювання та примусу людей до військової і трудової діяльності. Характерною рисою його розвитку було посилення кримінальної репресії.

Окупаційний режим, встановлений фашистською Німеччиною та її сателітами на території України, передбачав знищення державності, масовий геноцид та економічне пограбування українського народу. Важливою складовою перемоги став рух опору про-

ти німецько-фашистських загарбників. Невдалими виявилися спроби створення української державності на ілюзорних намаганнях ОУН заручитися підтримкою з боку фашистської Німеччини.

Увібравши всі етнічні українські землі, УРСР як складова Радянського Союзу стала однією з переможниць у війні. Відбулося піднесення України — фундатора ООН на міжнародній арені.

Завдання для самостійної роботи

1. Проаналізуйте, який характер мала воєнна акція Радянського Союзу на західноукраїнських землях у вересні 1939 року та на території Бессарабії й Північної Буковини у червні 1940 року. Розкрийте правові засади, юридичну процедуру та наслідки приєднання Західної Волині, Східної Галичини, Північної Буковини й частини Бессарабії до складу УРСР.
2. Розкрийте, які структурні зміни відбулися в органах влади відповідно до Указу “Про воєнний стан” від 22 червня 1941 р.; при цьому з’ясуйте, які напрями їхньої діяльності стали найважливішими. Охарактеризуйте основний зміст та особливості діяльності органів влади УРСР в період, коли територія України була окупована німецько-фашистськими загарбниками. Розкрийте процес відновлення діяльності Верховної Ради УРСР та місцевих рад на визволеній території України.
3. Які зміни відбулися у діяльності судових та правоохоронних органів відповідно до Указу “Про воєнний стан” від 22 червня 1941 р.? Охарактеризуйте порядок комплектування військових трибуналів, підсудність та порядок розгляду ними справ. Розкрийте призначення та компетенцію трибуналів військ НКВС.
4. З’ясуйте, які зміни в діяльності прокурорських органів відбулися із запровадженням воєнного стану на території України. Розкрийте спрямованість та особливості діяльності прокурорських органів на визволених від німецьких окупантів територіях. Проаналізуйте основні функції органів держбезпеки та НКВС на різних етапах війни і зробіть власний висновок, чому їхня діяльність мала відверто репресивний характер. Наведіть аргументи, що підтверджують цей вис-

- новок. Які нові напрямки з'явилися діяльності органів міліції в умовах війни?
6. На які адміністративні одиниці поділялася територія України в період німецько-фашистської окупації? З'ясуйте, що це були за одиниці та розкрийте характерні риси й відмінності управління та здійснення окупаційного режиму на цих територіях. Розкрийте характерні риси та особливості окупаційного режиму.
 7. З'ясуйте обставини проведення у Львові 30 червня 1941 р. Національних зборів українців і проаналізуйте прийнятий ними Акт відродження Української держави. Яке основне завдання відновленої Української держави визначав цей акт? Якою була реакція німецького керівництва на Акт відродження Української держави? Проаналізуйте інші спроби українських націоналістів щодо національно-державного будівництва.
 8. Охарактеризуйте партизанський рух опору на окупованій Україні. З'ясуйте, які місцеві органи радянської влади та судові органи відновлювалися на територіях, визволених від німців радянськими партизанами, та яким був характер діяльності цих органів. Розкрийте склад і повноваження партизанських судів та особливості розгляду ними справ і виконання вироків.
 9. Проаналізуйте зміни у напрямках та формах боротьби ОУН за незалежну Україну. Охарактеризуйте діяльність Української Повстанської Армії (УПА), наведіть приклади встановлення у визволених нею місцевостях української цивільної та військової влади.
 10. Розкрийте зміст правового режиму воєнного стану, що запроваджувався Указом Президії Верховної Ради СРСР від 22 червня 1941 р. на усій території УРСР.
 11. Охарактеризуйте зміни в цивільному праві, зокрема ті, що стосувалися майнових і немайнових прав громадян, термінів позовної давності, прийняття спадщини, порядку спадкування, визнання особи безвісно відсутньою чи померлою та ін. Поясніть, в чому полягало розширення прав господарських наркоматів та спрощення порядку передачі майна між державними підприємствами та установами.

11. Поясніть, які зміни відбулися у трудовому праві у зв'язку із запровадженням воєнного стану. Розкрийте зміст категорій “трудова повинність” і “трудова мобілізація” та встановіть, якими актами вони запроваджувалися і які обов'язки у зв'язку з цим покладалися на певні категорії населення. З'ясуйте, які істотні зміни стосувалися таких інститутів трудового права, як робочий час і час відпочинку.
12. Характеризуючи зміни, що відбувалися на потребу війни у земельному й колгоспному законодавстві, з'ясуйте його основні риси. Розкрийте зміст нормативно-правових актів щодо підвищення продуктивності праці та зміцнення трудової дисципліни в колгоспах, при цьому зверніть увагу на посилення примусово-репресивних методів виконання цих завдань.
13. Розкрийте зміни у сімейному праві, що посилювали охорону дитинства й материнства. З'ясуйте зокрема, якими постановами союзного та українського урядів визначалися заходи щодо влаштування та надання допомоги дітям-сиротам і розкрийте сутність цих заходів.
14. Особливої уваги потребує аналіз змін, що відбувалися у сфері кримінального права. Наведіть аргументи на підтвердження того, що в умовах воєнного стану загальною тенденцією було посилення кримінальної репресії. Поясніть, як це проявилось у сфері державних та військових злочинів. Охарактеризуйте зміни в об'єктному складі злочинів і з'ясуйте, склад яких злочинів передбачав застосування колективних покарань. Дайте власне пояснення, чому поширення кримінальної репресії, посилення жорстокості покарань поєднувалося з поширенням застосування умовного засудження, відстрочки виконання вироку.
15. Охарактеризуйте зміни в процесуальному законодавстві, які стосувалися переважно кримінально-процесуальної галузі (особливий порядок попереднього розслідування, розгляд справ воєнними трибуналами). При цьому особливу увагу зверніть на підсудність, порядок розгляду справ та опротестування вироків військових трибуналів.

Основна

1. *Історія держави і права України. Академічний курс: У 2 т. / За ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина. — К., 2000. — Т. 2. — С. 292–299, 324–369.*
2. *Історія держави і права України: Підручник: У 2 ч. / За ред. А. Й. Рогожина. — К., 1996. — Ч. 2. — С. 234–240, 263–297.*
3. *Іванов В. М. Історія держави та права України: Навч. посіб.: У 2 ч. — К., 2002–2003. — Ч. II. — С. 92–114.*
4. *Іванов В. М. Історія держави і права України: Навч. посіб. — К., 2003. — С. 274–298.*
5. *Іванов В. М. Практикум з історії держави і права України. — К.: МАУП, 2006. — С. 515–554.*
6. *Історія держави і права України: Навч. посіб. / За ред. А. С. Чайковського. — К., 2000. — С. 310–340.*
7. *Кузьминець О. В., Калиновський В. С., Дігтяр П. А. Історія держави і права України: Навч. посіб. — К., 2000. — С. 238–259.*
8. *Кульчицький В. С., Тищик Б. Й. Історія держави і права України: Навч. посіб. — К., 2001. — С. 237–250.*
9. *Музиченко П. П. Історія держави і права України: Навч. посіб. — К., 1999. — С. 506–540.*
10. *Хрестоматія з історії держави і права України: У 2 т. / За ред. Гончаренка В. Д. — К., 1997. — Т. 2. — С. 427–523.*
11. *Хрестоматія з історії держави і права України: Навч. посіб. / Упоряд.: А. С. Чайковський (кер.), О. Л. Копиленко, В. М. Кривоніс та ін. — К., 2003. — С. 513–556.*

Додаткова

12. *Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 рр.: У 2 кн. — К., 1994. — Кн. 2.*
13. *Вегеш М., Задорожний В. Велич і трагедія Карпатської України. — Ужгород, 1993.*
14. *Зайцев Л. Спроби відновлення Української держави (теорія і практика 1941–1945 рр.) // Вісн. Академії правових наук України. — Х., 1996. — Вип. 5.*
15. *Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні. — Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993.*

16. *Кульчицький В. С., Настюк М. І., Тищик Б. Й., Глубіш М. І.* Вхідження Галичини, Північної Буковини та Закарпаття до складу України (1939–1945 рр.). — Дрогобич, 1995.
17. *Мірчук П.* Українська повстанська армія 1942–1952: Документи і матеріали. — Львів, 1991.
18. *Муковський І. Т., Лисенко О. Є.* Звитяга та жертвовність: Українці на фронтах Другої світової війни / За ред. В. Д. Конашевича. — К., 1996.
19. *Настюк М.* Застосування радянського законодавства у західних областях України (1939–1940) // Рад. право. — 1979. — № 10.
20. *Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Зб. док. і матеріалів.* — К., 1963.
21. *Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика* / За ред. В. Т. Маляренка. — К., 1997.
22. *Рогожин А., Зайцев Л.* Местные советы Украины в годы Великой Отечественной войны // Сов. государство и право. — 1989. — № 9.
23. *Сергійчук В.* ОУН–УПА в роки війни: Нові документи і матеріали. — К., 1996.
24. *Советское право в период Великой Отечественной войны: В 2 ч.* — М., 1948.
25. *Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: Док. и материалы: В 3 т.* — К., 1985.
26. *Україна в Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів: У 4 т.* / Упоряд. і передм. В. Косика. — Л., 1997.
27. *Чайковський А. С.* Невідома війна (партизанський рух в Україні 1941–1944 рр. мовою документів, очима історика). — К., 1994.

ТЕМА 18. ДЕРЖАВНО-ПРАВОВЕ БУДІВНИЦТВО В УРСР У ПОВОЄННІ РОКИ ТА У ПЕРІОД ДЕСТАЛІНІ- ЗАЦІЇ (1945 — перша половина 1960 р.)

Державний лад

Державно-правовий розвиток Української РСР у післявоєнні роки відбувався відповідно до нових реалій внутрішнього та міжнародного життя Радянського Союзу. Спричинений Другою світовою війною перерозподіл сил призвів до нового загострення протиборства політичних систем, відомого під назвою “холодна війна”. Надзвичайно інтенсивними темпами здійснювалася відбудова важкої промисловості та вдосконалювалося виробництво оборонної промисловості. Обсяг промислової продукції УРСР, яка займала чільне місце у загальносоюзному воєнно-промисловому комплексі, у 1950 р. перевищив довоєнний рівень на 15 %.

Водночас вкрай тяжким було становище розореного війною і сталінською системою управління сільського господарства. Вивезення продовольства заради геополітичних інтересів, а також жахлива посуха призвели у 1946–1947 рр. до нового голодомору в українських селах, жертвами якого стали понад 800 тис. чоловік. Започатковані в Москві кампанії “жданівщини”, “лисенківщини”, “боротьби з космополітизмом” та інші доповнювалися в Україні звинуваченнями в націоналізмі діячів літератури, мистецтва, науки. Черговим антинародним кроком стала ліквідація у 1946 р. греко-католицької церкви в Західній Україні. 1949 року вона була ліквідована й на Закарпатті.

Після смерті Сталіна (5 березня 1953 р.) боротьба за владу у вищому партійно-державному керівництві завершилася перемогою М. Хрущова, який у вересні 1953 р. став першим секретарем ЦК КПРС. Відбулися зміни в партійному та радянському керівництві УРСР, областей, районів. У червні 1953 р. першим секретарем ЦК КПУ став О. Кириченко — перший українець за все її існування. У лютому 1956 р. делегати ХХ з'їзду КПРС заслухали доповідь М. Хрущова про культ особи Сталіна, у липні 1956 р. було опубліковано постанову ЦК КПРС “Про подолання культу особи і його наслідків”. Розпочався період десталінізації, або, за влучним визначенням письменника І. Еренбурга, “хрущовська відлига”.

Як уже зазначалося, ще до кінця війни центральні й місцеві органи влади й управління УРСР відновили господарську і культур-

но-виховну діяльність. 4 вересня 1945 р. припинив свою діяльність ДКО.

Перші післявоєнні вибори до *Верховної Ради УРСР*, яка офіційно залишалася вищим органом влади в республіці, відбулися 9 лютого 1947 р. Порядок обрання, форми діяльності й структура вищого органу влади не зазнали значних змін. До 21 року підвищився віковий ценз для депутатів ВР. У роки десталінізації *дещо розширилася компетенція союзних республік у господарській сфері та законодавчій діяльності*. Відповідно до загальносоюзного закону від 11 лютого 1957 р. Верховна Рада УРСР отримала право, поряд із затвердженням бюджету республіки, затверджувати щорічні народногосподарські плани, самостійно вирішувати питання в галузі землекористування, адміністративно-територіального поділу, будівництва. У її складі тепер було більше представників робітничого класу, збільшився й відсоток українців. 1959 року було прийнято Закон про порядок відкликання депутатів Верховної Ради УРСР і місцевих рад.

Указом Президії Верховної Ради УРСР від 25 березня 1946 р. Рада Народних Комісарів Української РСР була перетворена відповідно до перейменування союзного уряду та з урахуванням міжнародної практики на *Раду Міністрів Української РСР*. Народні комісаріати УРСР відповідно були перейменовані у *міністерства УРСР*. У процесі десталінізації відбувався *перерозподіл компетенції* між союзними й республіканськими урядовими органами на користь останніх. Зменшувалася кількість загальносоюзних міністерств і збільшувалася кількість союзно-республіканських. Ліквідація зайвих та паралельно діючих установ дало змогу протягом 1954–1956 рр. скоротити апарат управління майже на 100 тис. осіб.

Розширенню повноважень республік сприяв Закон СРСР від 11 лютого 1957 р. “Про віднесення до відання союзних республік розв’язання питань обласного, крайового адміністративно-територіального устрою”. З Конституції СРСР було виключено положення про те, що “до відання СРСР відноситься затвердження утворення нових областей та країв”. За Союзом РСР залишалось лише “затвердження утворення нових автономних республік та автономних областей у складі союзних республік”.

Спроба радикально змінити систему управління народним господарством у напрямі її децентралізації розпочалася з прийняттям у

травні 1957 р. Закону СРСР “Про подальше вдосконалення організації управління промисловістю й будівництвом” та одноіменно-го закону УРСР. Відповідно до цих актів в Україні створювалися 11 *раднаргоспів* (РНГ): Вінницький (Вінницька і Хмельницька області), Дніпропетровський, Запорізький, Київський (Київська, Черкаська, Кіровоградська, Житомирська області й Київ), Луганський, Львівський (Львівська, Тернопільська, Ровенська, Волинська області), Одеський, Сталінський (він же Донецький), Станіславський (Закарпатська, Станіславська, Чернівецька області), Харківський (Харківська, Полтавська, Сумська області), Херсонський (Кримська, Миколаївська, Херсонська області й м. Севастополь). Відповідні міністерства й державні комітети ліквідувалися.

Раднаргоспи у межах економічних адміністративних районів керували підприємствами промисловості та іншими господарськими організаціями, які раніше підпорядковувалися загальносоюзним і союзно-республіканським міністерствам. Усередині районів успішно здійснювалася спеціалізація й кооперування споріднених підприємств, з’явилася перспектива розвитку у напрямі економічної самостійності республіки. Однак управління через РНГ послаблювало централізоване галузеве керівництво, призводило до порушень технічної політики. З метою позбутися наслідків децентралізації у 1960 р. було створено республіканський РНГ, а в 1962 р. — Вища рада народного господарства СРСР (ВРНГ СРСР).

Для проведення прогресивної технічної політики на галузевих підприємствах, підпорядкованих ВРНГ СРСР, були створені *галузеві державні комітети*. Поряд із ними створювалися *виробничі державні комітети* (газової промисловості, середнього машинобудування, енергетики), яким, на відміну від галузевих, підпорядковувалися підприємства певної галузі. Голови держкомітетів наділялися правами міністрів СРСР. Але всі ці заходи лише ускладнили становище.

Постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР “Про поліпшення управління промисловістю” від 30 вересня 1965 р. раднаргоспи було ліквідовано. Управління промисловістю знову почало здійснюватися за галузевим принципом через загальносоюзні та союзно-республіканські міністерства. Заходи, передбачені зазначеною постановою, були закріплені в загальносоюзному Законі від 2 жовтня 1965 р. “Про зміну системи органів управління промисловістю

і перетворення деяких інших органів державного управління” та однойменному законі УРСР від 23 жовтня 1956 р.

У 1954 р. відзначалося 300-річчя возз’єднання України з Росією. У січні 1954 р. Кам’янець-Подільську область було перейменовано у Хмельницьку, а обласний центр, стародавнє українське місто Проскурів, — у м. Хмельницький.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 19 лютого 1954 р. було затверджене спільне подання Президії Верховної Ради РРФСР та Президії Верховної Ради УРСР про передачу Кримської області із складу Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки. Передача обґрунтовувалася, як зазначалося в указі, спільністю економіки, територіальною близькістю, тісними господарськими й культурними зв’язками між Кримською областю та Українською РСР. Законом СРСР “Про передачу Кримської області із складу РРФСР до Української РСР” від 26 квітня 1954 р. зазначений указ було затверджено і внесено відповідні зміни до ст. 22 і 23 Конституції СРСР.

Враховуючи, що цей факт по-різному трактується в історичній та соціально-політичній літературі, зазначимо, що зміна територіального устрою союзних республік відбулася цілковито відповідно до норм чинних на той час Конституцій РРФСР та УРСР, Конституції СРСР, зокрема ст. 14, 18, 146. Процедура прийняття рішення також відповідає правовим нормам, що існували на той час. Указ Президії Верховної Ради СРСР від 19 лютого 1954 р., Закон СРСР від 26 квітня 1954 р. про передачу Кримської області із складу РРФСР до Української РСР є легітимними правовими актами радянської влади.

Перші повоєнні вибори до *місцевих рад депутатів трудящих* відбулися 21 грудня 1947 р. Діяльність місцевих органів влади поживилася після XX з’їзду КПРС. Цьому сприяла зокрема постановка ЦК КПРС від 22 січня 1957 р. “Про поліпшення діяльності рад депутатів трудящих і зміцнення їх зв’язків з масами”. *Розширювалися права органів місцевої влади*, зокрема у питаннях планування, будівництва, бюджетно-фінансовій сфері та ін. Президією Верховної Ради УРСР 31 травня 1957 р. були затверджені Положення про обласні, районні, міські, районні у місті, селищні і сільські ради депутатів трудящих, а також Положення про постійні комісії місцевих рад депутатів трудящих.

У цих документах регламентувалося правове становище місцевих органів державної влади, повноваження і функції кожної ланки рад у соціально-економічному та культурному житті адміністративно-територіальних одиниць, роль постійних комісій у місцевому управлінні. Розширилася компетенція виконкомів місцевих рад у вирішенні ряду господарських і соціально-культурних питань, збільшилася кількість постійних і тимчасових комісій, почали діяти вуличні, будинкові комітети, органи народного контролю. Кількість депутатів місцевих рад збільшилася з 322,6 тис. у 1950 р. до 381,5 у 1959 р. Потягом 1962–1963 рр. до відання місцевих рад було передано значну частину житлового фонду, а також підприємства побутового обслуговування населення.

У грудні 1962 р. *обласні ради були поділені за виробничою ознакою на сільські і промислові*. Негативні наслідки поділу, що руйнував єдність рад, виявилися очевидними. Невдовзі, після відставки М. Хрущова, його було скасовано.

Реформування судових і правоохоронних органів

Реорганізація державного життя у повоєнний період стосувалася судових та правоохоронних органів. Після скасування у вересні 1945 р. широкої юрисдикції військових трибуналів *відновилися в повному обсязі юрисдикція народних, обласних судів та Верховного Суду України*.

У 1947 р. Верховна Рада УРСР обрала на п'ять років *новий склад Верховного Суду*. Протягом 1947–1948 рр. сесіями обласних рад депутатів трудящих строком на п'ять років було обрано *нові склади обласних судів*. 30 січня 1949 р. уперше відповідно до Конституції УРСР (ст. 108) і Закону СРСР про судоустрій 1938 р. проводилися *вибори народних суддів* громадянами району на основі загального, прямого і рівного права при таємному голосуванні. Порядок виборів детально визначався у Положенні про вибори народних судів від 10 жовтня 1948 р. Народні судді та народні засідателі обиралися на три роки. Для кандидатів встановлювався віковий ценз 23 роки.

Скасовувався порядок накладання стягнень на суддів у дисциплінарному порядку (їх накладали міністр юстиції, голови облуправлінь юстиції, голови обласних та крайових судів). За Поло-

женням про дисциплінарну відповідальність суддів від 15 липня 1948 р. право накладати стягнення на суддів надавалося спеціальним колегіям у дисциплінарних справах при обласних і Верховному судах.

Внаслідок реформування управління судовою системою у травні 1956 р. були ліквідовані Міністерство юстиції СРСР та обласні й крайові управління юстиції. Мін'юст УРСР, як і інших республік, дістав статус союзно-республіканського міністерства. На обласні суди покладалися невластиві для судових органів функції керівництва нотаріальними конторами, виконанням судових рішень і вироків у частині майнових стягнень, контролю за всією діяльністю народних судів, проведення в них ревізій. Народні суди дістали право призначати судових виконавців. Проте спроба децентралізувати управління судовою системою виявилася невдалою і в 1962 р. поновився попередній порядок загального керівництва судами з боку Мін'юсту та його органів.

За новим Положенням про Верховний Суд СРСР від 12 лютого 1957 р. вищому органу радянської судової системи надавалося право законодавчої ініціативи. Важливою складовою роботи Верховного Суду СРСР стала аналітично-роз'яснювальна діяльність (аналіз та узагальнення судової практики, надання роз'яснень судам з питань застосування законодавства при розгляді судових справ). Наглядові ж функції Верховного Суду скорочувалися: переважна більшість наглядових проваджень здійснювалася на республіканському рівні. До складу Верховного Суду СРСР входили: пленум Верховного Суду, Судова колегія з цивільних справ, Судова колегія з кримінальних справ, Воєнна колегія. Членами Верховного Суду СРСР за посадою ставали також голови верховних судів союзних республік.

Завдання правосуддя та нові засади реформування судової системи визначили прийняті наприкінці 1958 р. Основи законодавства про судоустрій Союзу РСР, союзних і автономних республік та Закон про судоустрій УРСР від 30 червня 1960 р. Зміни стосувалися передусім організації і діяльності низової ланки судової системи. Замість діляничної системи народних судів встановлювалися єдині народні суди району чи міста, які тепер обиралися не на три, а на п'ять років. Народні засідателі обиралися на два роки зборами трудових колективів. Судові справи між суддями розподілялися за територіальним принципом, за кожним суддею закріплювала-

ся певна територія району (міста). Народні суди мали звітувати про свою діяльність перед відповідними радами, а народні судді — перед виборцями.

Підвищенню ролі громадськості у здійсненні правосуддя сприяло створення керованих судами самодіяльних органів — *Рад народних засідателів*. Відновили діяльність товариські суди, що виникли у 20-х роках для боротьби з порушниками дисципліни праці. Відповідно до Положення про товариські суди Української РСР від 15 серпня 1961 р., до їх підсудності належали справи про антигромадські вчинки і злочини, за вчинення яких не передбачалося кримінальне покарання. Товариські суди застосовували переважно заходи громадського впливу і лише в разі необхідності могли порушувати клопотання перед народними судами про застосування кримінального покарання. Справи розглядалися колегіально у складі трьох членів товариського суду.

Закон про судоустрій УРСР 1960 р. вніс зміни у правовий статус *адвокатури*. Зазначалося, що колегії адвокатів є добровільними об'єднаннями осіб, які займаються адвокатською діяльністю. Відповідно до норм кримінального і цивільного судочинства, адвокат допускався до участі у розгляді будь-якої кримінальної і цивільної справи. 25 вересня 1962 р. було прийнято Положення про адвокатуру УРСР, яке значно посилило роль місцевих рад депутатів трудящих у керівництві діяльністю адвокатури. Новим у Положенні був розділ про права і обов'язки адвоката. Адвокат був зобов'язаний не розголошувати відомостей, що були повідомлені йому довірительом у зв'язку із наданням юридичної допомоги у справі. Тому адвокат не міг бути допитаний як свідок про обставини, що стали йому відомими у зв'язку з виконанням обов'язків захисника у справі. Йому заборонялося відмовлятися від узятого на себе захисту обвинуваченого.

Завдання, права та обов'язки, форми і методи діяльності *прокуратури* визначало прийняте 24 травня 1955 р. Положення про прокурорський нагляд в СРСР. Серед завдань прокуратури важливе місце займала охорона політичних, трудових, житлових та інших особистих і майнових прав громадян. Вищий нагляд за дотриманням законів міністерствами, підпорядкованими їм підприємствами і службовими особами, а також громадянами СРСР покладался на Генерального прокурора СРСР. Органи прокуратури на місцях підпорядковувались Генеральному прокуророві і

мали здійснювати нагляд за законністю незалежно від впливу місцевих органів влади. Встановлювався десятиденний термін розгляду протестів прокурорів щодо виявлених фактів порушення законності в управлінні.

У повоєнний період відбувалася реорганізація *органів держбезпеки та внутрішніх справ*. Після смерті Й. Сталіна у 1953 р. Л. Берія, намагаючись захопити владу, ініціював об'єднання окремих міністерств держбезпеки (МДБ) і внутрішніх справ (МВС) в одне міністерство (МВС СРСР) і очолив його. Проте після арешту Л. Берії органи держбезпеки знову відокремлюються. Для керівництва ними при Раді Міністрів утворюється Комітет державної безпеки (КДБ).

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 30 грудня 1956 р. розпочалася *децентралізація органів внутрішніх справ*. Обласні управління МВС були підпорядковані обласним радам депутатів трудящих, а управління, відділи (відділення) міліції в містах і районах перетворювалися на управління, відділи (відділення) міліції виконкомів місцевих рад депутатів трудящих. 1960 року у зв'язку з ліквідацією МВС СРСР керівництво органами внутрішніх справ повністю передавалося МВС союзних республік. 5 вересня 1962 р. органи внутрішніх справ були перейменовані в органи охорони громадського порядку.

Важливим кроком на шляху їх зміцнення було прийняття у 1962 р. нового Положення про міліцію, тексту присяги особового складу міліції, встановлення щорічного відзначення Дня радянської міліції.

З 1963 р. органам охорони громадського порядку було надано право проводити *попереднє слідство*. Залученню громадськості до охорони громадського порядку сприяло виникнення у 1958 р. на Донбасі і подальше поширення в Україні *народних дружин*. Правові основи їх діяльності були визначені постановою Ради Міністрів УРСР від 2 березня 1959 р. "Про участь трудящих в охороні громадського порядку в країні". На 1 січня 1965 р. в Україні діяло понад 32 тис. народних дружин, у складі яких налічувалось близько 1 млн 700 тис. дружинників.

Зміни в законодавстві

Повоєнний розвиток правової бази відбувався на основі принципу *пріоритету союзного законодавства*. Посилення партійного керівництва безпосередньо зачіпало законодавчу діяльність держави. Директиви партійних з'їздів, рішення пленумів ЦК КПРС набували в державі нормативного значення. Правова регуляція важливих сфер життя здійснювалася спільними актами партійних і радянських органів, що мали юридичну силу.

Проголошений XX з'їздом КПРС курс на демократизацію й розширення повноважень союзних республік передбачав *усунення деформації в правовій системі*. Посиленню демократичних тенденцій у розвитку права мав сприяти союзний Закон від 11 лютого 1957 р. "Про віднесення до відання республік законодавства про устрій судів союзних республік, прийняття цивільного, кримінального та процесуального кодексів". Проте робота над *другою кодифікацією права* в Україні розпочалася раніше, після прийняття 14 травня 1956 р. Президією Верховної Ради Української РСР постанови "Про перегляд кодексів законів Української РСР".

Цивільне законодавство спрямовувалося на зміцнення передусім права державної власності. Так, протягом 1945–1946 рр. була проведена націоналізація землі, підприємств, банків, засобів зв'язку в західних областях, на Буковині й Закарпатті. В умовах переходу до мирного будівництва підвищилася роль *господарсько-договірних відносин* між підприємствами й організаціями. Постанова Ради Міністрів СРСР від 26 квітня 1949 р. мала сприяти поширенню практики укладання договорів господарськими організаціями. Передбачалася певна цивільно-правова регуляція порядку здавання виробниками зерна державі.

Але у відповідь на директиву Сталіна від 15 вересня 1947 р., в якій було засуджено послаблення керівництва заготівлею зерна з боку партійних та радянських органів, ЦК КП(б)У і Рада Міністрів УРСР повернулися до застосування надзвичайних адміністративних заходів (встановлення добових завдань, закріплення керівних працівників з обласних центрів "персонально за молотильними агрегатами й відповідними колгоспами" тощо). У результаті було штучно створено новий голодомор в Україні. В умовах, коли тисячі українських селян помирали з голоду, Голова Ради Міністрів УРСР М. Хрущов, Секретар ЦК КП(б)У Л. Каганович, Уповнова-

жений Міністерства заготівель СРСР по Українській РСР В. Калашніков доповідали Сталіну що “колгоспи, радгоспи і селянські господарства УРСР, виконуючи соціалістичні зобов’язання і дані Вам обіцянки, 10 жовтня 1947 р. достроково виконали державний план хлібозаготівель на 100,3 %. Здавання хліба державі понад план продовжується”.

Відбувалося “зближення” державної та колгоспно-кооперативної форм власності. Так, відповідно до рішення Пленуму ЦК КПРС (червень 1956 р.), були передані у державну власність артілі промислової кооперації.

Зміцненню товарно-грошових відносин сприяла постанова Ради Міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) від 14 грудня 1947 р., якою запроваджувалося проведення грошової реформи. Було скасовано карткову систему, ліквідовано комерційну торгівлю і запроваджено продаж товарів за єдиними державними цінами. Але внаслідок зміни грошової системи майже втричі підвищилися роздрібні ціни.

Певні зміни відбувалися у цивільно-правову регулюванні особистої власності. Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 серпня 1948 р. “Про право громадян на купівлю та будівництво індивідуальних житлових будинків” громадяни отримали право особистої власності на одно- або двоповерховий будинок. Щоправда, житлова площа його обмежувалася 60 кв. метрами, а кількість кімнат — п’ятьма. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 10 вересня 1953 р. замість адміністративного запроваджувався судовий порядок виселення з будинків державних підприємств, установ робітників і службовців, які припинили з ними трудові відносини.

Прийнятий Верховною Радою УРСР 18 липня 1963 р. *Цивільний кодекс УРСР* віддзеркалював Основи цивільного законодавства Союзу РСР (1961 р.). Кодекс складався з восьми розділів: I. Загальні положення. II. Право власності. III. Зобов’язальне право. IV. Авторське право. V. Право на відкриття. VI. Спадкове право. VI. Право на винахід, корисну модель, промисловий зразок, знак для товарів та послуг, раціоналізаторську пропозицію. VII. Спадкове право. VIII. Правоздатність іноземних громадян і осіб без громадянства. IX. Застосування цивільних законів іноземних держав, міжнародних договорів і угод.

Істотний вплив на головні положення Цивільного кодексу 1963 р. мали утопічні за своєю суттю установки КПРС щодо побудови комунізму. Так, *завданням кодексу* проголошувалося регулювання “майнових та пов’язаних із ними немайнових відносин з метою створення матеріально-технічної бази комунізму та все більш повного задоволення матеріальних та духовних потреб громадян”. Перевага віддавалася *забезпеченню права державної власності*. Громадянські права у випадку, коли вони суперечили “призначенню цих прав у соціалістичному суспільстві”, взагалі не охоронялися законом. Подальшого розвитку набуло *зобов’язальне право*, якому присвячено переважну більшість статей кодексу. ЦК 1963 р. містить норми, що врегульовували як загальні положення про зобов’язання, так і окремі види зобов’язань (купівля-продаж, дарування, підряд та ін.). Особлива увага приділялася забезпеченню тих видів зобов’язань, зміст яких виникав з актів планування народного господарства.

Установлювалися дві черги *спадкування* за законом: 1) діти, чоловік чи дружина, батьки померлого; 2) брати, сестри, діди й бабусі. Заповідач отримав право заповідати свою власність й іншим особам або позбавляти спадщини на власний розсуд.

Відбулися певні зміни у *сімейному праві*. 1953 року було ліквідовано заборону на шлюби між громадянами СРСР та іноземцями. Кодекс про сім’ю, опіку, шлюб та акти громадянського стану УРСР було доповнено положенням про обов’язок батьків утримувати своїх дітей до досягнення ними повноліття.

Зміни у *трудовому праві* передбачали поновлення довоєнних норм, що регулювали трудові відносини. *Скасовувалися трудова мобілізація, трудова повинність, щоденні понаднормові роботи*. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 30 червня 1945 р. відновлювалося право працівників на чергові й додаткові відпустки. Відповідно до постанови Ради Міністрів УРСР від 4 лютого 1947 р., поновилася практика *укладання колективних договорів* між адміністрацією підприємства, установи й профспілковими організаціями. Водночас зберігалися такі форми примусового залучення до праці, як організований набір працівників (договори господарських організацій з колгоспами й колгоспниками) та призов (мобілізація) молоді на навчання в ремісничі й залізничні училища.

Подальша *демократизація трудового права* пов’язана з періодом десталінізації. У квітні 1956 р. була скасована кримінальна відпові-

дальність працівників за самовільне залишення роботи. З 1957 р. відмовилися від призову молоді на навчання у системі державних трудових резервів. Відновилося право працівника на звільнення з роботи за власним бажанням з попередженням про це адміністрації за два тижні. Отже, поновилася дія інституту трудового договору.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 8 березня 1956 р. робочий день напередодні вихідних і свят скорочувався на дві години. Протягом 1958–1960 рр. відбулося переведення всіх робітників і службовців на 7-годинний робочий день. Для працівників, зайнятих на підземних роботах, та деяких інших категорій встановлювався шестигдинний робочий день.

Посилилась охорона праці підлітків, вагітних жінок. Відповідно до указу Президії Верховної Ради СРСР “Про посилення охорони праці підлітків” від 13 грудня 1956 р. заборонялося приймати на роботу молодь до 16 років. Для працівників у віці від 16 до 18 років встановлювався 6-годинний робочий день, посилювалися гарантії у наданні щорічних відпусток. З квітня 1956 р. з 77 до 112 днів збільшилась тривалість відпусток жінкам у зв’язку з вагітністю та пологами.

Посилилась захисна функція профспілок. Так, необхідною умовою звільнення працівника з ініціативи адміністрації була згода на це профспілки. З 1957 р. на підприємствах і установах за участю на паритетних засадах представників адміністрації і профспілок створюються комісії з трудових спорів (КТС). Підвищенню ролі профспілок у трудовому регулюванні, охороні прав працівників сприяло затвердження 15 липня 1958 р. Президією Верховної Ради СРСР Положення про права фабричного, заводського, місцевого комітету профспілки.

14 липня 1956 р. було прийнято Закон “Про державні пенсії”, який встановлював порядок призначення і виплати пенсій. Право на пенсію за віком мали чоловіки — при досягненні ними 60 років з трудовим стажем не менш як 25 років, жінки — при досягненні віку 55 років та наявності 20 років трудового стажу.

Суперечливим виявився розвиток *колгоспного права*. Постановою Ради Міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) “Про заходи по ліквідації порушень Статуту сільськогосподарської артілі в колгоспах” від 19 вересня 1946 р. визначалися основні засади удосконалення організації і діяльності колгоспів у повоєнний період. Ряд норматив-

них актів регламентував здійснення колективізації у західних областях (1947–1950 рр.), але це не позбавило від порушень темпів і принципу добровільності.

Постановою Ради Міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) від 19 квітня 1948 р. як основна форма артільної праці встановлювалася *бригада*. Вона складалася з кількох ланок, мала постійний склад колгоспників, земельні ділянки, худобу, інвентар. Зрівнялівка у нарахуванні трудоднів, кругова порука зводили нанівець принцип матеріальної заінтересованості колгоспників, позбавляли їх ініціативи. Розподіл натуральних і грошових прибутків колгоспників відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР від 16 лютого 1952 р. здійснювався в останню чергу після завершення всіх інших розрахунків господарств. До 1956 р. продовжувала існувати кримінальна відповідальність за невиконання мінімуму трудоднів. Колгоспники до 1958 р. не мали паспортів, що надавало їхній праці примусового характеру.

Нових обертів *свавілля на селі* надав прийнятий у лютому 1948 р. ініціативи вищого керівництва УРСР таємний Указ Президії Верховної Ради СРСР “Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності у сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя”. Виселення проводилося органами МВС на підставі рішень загальних колгоспних зборів. Протягом двох років дії Указу було здійснено близько 12 тис. таких рішень.

Влітку 1949 р. розпочалося форсоване *укрупнення колгоспів*. При цьому порушувався принцип добровільності й доцільності. На кінець 1950 р. їх кількість зменшилася на 42 %. Гігантоманія призвела до того, що деякі раніше рентабельні господарства занепадали. Проте в цілому великі колгоспи стали спроможними забезпечувати себе сільськогосподарськими спеціалістами і технікою. У 1958 р., з ініціативи УРСР, *МТС були реорганізовані в РТС*, а сільгосптехніка викупувалася колгоспами у держави. Замість обов’язкових поставок колгоспами сільгосппродукції державі встановлювалася закупка її у колгоспів. Цього ж року почала впроваджуватися *грошова оплата праці колгоспників*.

Розширенню прав колгоспів сприяла постанова Ради Міністрів СРСР і ЦК КПРС від 6 березня 1956 р. “Про Статут сільськогосподарської артілі і подальший розвиток ініціативи колгоспників в організації колгоспного виробництва й управління справами ар-

тілі". Загальним зборам колгоспників надавалося право з урахуванням умов кожного господарства встановлювати обов'язковий мінімум трудовнів, розміри присадибних ділянок, кількість худоби і птиці, яка могла бути в індивідуальній власності колгоспників.

Однак з 1959 р. розпочалося обмеження особистого господарства колгоспників, посилювалося втручання партійних і радянських органів у діяльність колгоспів.

У зв'язку з закінченням війни відбулися певні зміни в *кримінальному праві*. Втратили силу окремі норми законодавчих актів, які з'явилися під час війни (відповідальність за поширення чуток, що породжували тривогу серед населення, тощо). Держава вважала можливим видати акти загальної амністії.

Перша амністія була оголошена Указом Президії Верховної Ради СРСР "Про амністію у зв'язку з перемогою над гітлерівською Німеччиною" від 7 липня 1945 р. Цим актом було звільнено від покарання осіб, засуджених до позбавлення волі до трьох років, а для осіб, засуджених на строки понад 3 роки, термін покарання скорочувався наполовину. Також звільнялися від покарання особи, засуджені за злочини, пов'язані з умовами воєнного часу, і засуджені з відстрочкою виконання вироку.

Друга повоєнна амністія відбулася після смерті Сталіна на підставі Указу Президії Верховної Ради СРСР від 27 березня 1953 р. Від покарання звільнялись особи, засуджені до позбавлення волі на терміни до 5 років, а засудженим на термін понад 5 років покарання скорочувалося наполовину. Від покарання також звільнялися чоловіки старші від 55 років, жінки старші від 50 років, неповнолітні й особи з невиліковними хворобами. Амністія не поширювалася на засуджених за політичні злочини, вбивства й бандитизм. Загалом на волю вийшли понад 1 млн засуджених, що призвело до ускладнення криміногенної ситуації в країні.

У вересні 1955 р. були амністовані громадяни, які співробітничали з окупантами в роки війни. Близько 55 тис. українців, особливо мешканців західного регіону, звинувачених у "пособництві ворогові", учасників оунівського руху та членів їх сімей повернулися додому. Також були достроково звільнені німецькі громадяни, засуджені за злочини проти радянського народу під час війни.

26 травня 1947 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР було скасовано смертну кару. За злочини, що передбачали смертну кару,

у мирний час застосовувалося позбавлення волі на 25 років у виправно-трудових таборах. Однак Указом від 12 січня 1950 р. “на численні прохання трудящих” було відновлено застосування смертної кари до зрадників Батьківщини, шпигунів, диверсантів.

Основними тенденціями подальшого розвитку кримінального права були: захист передусім інтересів держави, соціалістичної власності, уніфікація кримінально-правового регулювання, поява норм, що визначали склад нових злочинів. Кримінальний кодекс УРСР було приведено у повну відповідність до норм законодавства СРСР.

Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 9 червня 1947 р., встановлювалися нові склади в групі “інші державні злочини”: розголошення державної таємниці; втрата документів та інших матеріалів, зміст яких становить державну таємницю; заявлення чи передавання за кордон винаходів, відкриттів і технічних удосконалень, що становлять державну таємницю.

Указом Президії Верховної Ради СРСР “Про кримінальну відповідальність за крадіжку державного і громадського майна” від 4 липня 1947 р. посилювалися до 25 років позбавлення волі санкції за розкрадання соціалістичного майна, а також вперше встановлювалася кримінальна відповідальність за незавлення про вчинене чи таке, що готується, розкрадання.

Посилилися санкції за злочини проти життя, здоров’я, гідності особи, за злочини проти особистої власності. Проте було безпідставно анульовано склад такого злочину, як пограбування. Не завжди законодавчо визначалася кваліфікація злочину й конкретний вид покарання. Так, у цілому гуманний Закон “Про захист миру” від 12 березня 1951 р. щодо осіб, винних у пропаганді війни, обмежувався вимогою засуджувати їх як небезпечних кримінальних злочинців.

Десталінізація принесла певне обмеження застосування кримінальної репресії, звуження кола кримінальної відповідальності. З 1959 р. широко застосовується умовне засудження.

Прийнятий 28 грудня 1960 р. *Кримінальний кодекс УРСР* базувався на Основах кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік (1958 р.). Він повністю увібрив у себе загальносоюзні закони про кримінальну відповідальність за державні, військові злочини та інші злочини, спрямовані проти СРСР. Кодекс поділявся на Загальну та Особливу частини.

Загальна частина складалася з V глав: I. Загальні положення. II. Межі чинності кримінального кодексу. III. Про злочин. IV. Про покарання. V. Про призначення покарання і про звільнення від покарання. Особлива частина, за ознаками родового об'єкта, містила одинадцять глав: I. Державні злочини. II. Злочини проти державної і колективної власності. III. Злочини проти життя, здоров'я і гідності громадян. IV. Злочини проти політичних і трудових прав громадян. V. Злочини проти індивідуальної власності громадян. VI. Господарські злочини. VII. Посадові злочини. VIII. Злочини проти правосуддя. IX. Злочини проти порядку управління. X. Злочини проти громадської безпеки, громадського порядку та народного здоров'я. XI. Військові злочини.

Кримінальний кодекс 1960 р. мав завданням охорону від злочинних посягань суспільного і державного ладу, соціалістичної власності, особи і прав громадян, був спрямований на попередження злочинності. Важливими положеннями КК 1960 р. були: звуження сфери кримінальної відповідальності (скасувалось понад 70 складів злочинів, передбачених КК 1927 р.); зменшення видів покарань; відмова від принципу аналогії; проголошення вини єдиною підставою кримінальної відповідальності.

Закону, що усував або пом'якшував караність діяння, надавала-ся зворотна сила. Закон, який встановлював караність діяння чи посилював її, зворотної сили не мав.

Вік кримінальної відповідальності підвищувався до 16 років, за вчинення тяжких злочинів — 14 років. Знижувався максимальний, з 25 до 15 років, термін позбавлення волі. Конкретизованішими стали види примусових заходів виховного характеру і порядок їх застосування. Відновлювалася відома радянському праву з 1918 р. практика умовного засудження, встановлювався новий порядок умовно-дострокового звільнення від покарання і заміни покарання більш м'яким. Смертна кара проголошувалася виключною мірою покарання.

Як загальну тенденцію слід відзначити пом'якшення відповідальності за злочини, які не становили великої суспільної небезпеки, з одночасним посиленням відповідальності за найтяжчі злочини проти життя та здоров'я особи. Водночас КК 1960 р. зберігав норми, спрямовані на боротьбу з інакомисленням (ст. 56 — “зрада Батьківщині”, ст. 61 — “шкідництво”, ст. 62 — “антирадянська агі-

тація і пропаганда” та ін.), під дію яких підпадали вияви невдоволення владою і дисидентства.

Зміни в *процесуальному праві* розпочалися із скасування Указом Президії Верховної Ради СРСР від 21 вересня 1945 р. *широкої підсудності* справ військовим трибуналам. Восени 1953 р. було ліквідовано Особливу нараду при МВС СРСР і трибунали військ МВС. Наказом МВС СРСР і Генерального прокурора СРСР від 17 жовтня 1953 р. на виконання Указу Президії Верховної Ради СРСР від 1 вересня 1953 р. про скасування Особливої наради при МВС СРСР вимагалось “усі слідчі справи, розслідувані органами МВС, направляти на розгляд у відповідні суди за підсудністю”. Згідно з цим наказом до суду передавалися справи стосовно лише тих осіб, які вчинили злочини, передбачені радянським кримінальним законодавством.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 19 квітня 1956 р. *скасовувався особливий процесуальний порядок* провадження слідства і судового розгляду у справах про підготовку або вчинення терористичних актів (постанова Президії ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 р.) Цим же указом скасовувалися постанови ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 р. та від 14 вересня 1937 р. про внесення змін у чинні кримінально-процесуальні кодекси союзних республік, згідно з якими не дозволялися касаційні скарги у справах про шкідництво, терор та диверсії.

1953 року розпочався *процес реабілітації* невинно засуджених під час масових репресій. Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 1 вересня 1953 р. Прокуратура СРСР розглядала скарги та заяви засуджених колегією ОГПУ, “трійками” НКВС–УНКВС та Особливою нарадою про скасування рішень, скорочення терміну покарання, дострокове звільнення та скасування судимості з попередніми висновками щодо цих справ МВС СРСР. Верховний Суд СРСР на підставі протесту Генерального прокурора переглядав рішення цих позасудових органів.

У 1954 р. було створено комісію Президії ЦК КПРС і близько 100 комісій у регіонах, які мали право реабілітації та помилування. До перегляду справ залучалися органи прокуратури і КДБ. Право перегляду справ у порядку нагляду було надано Верховному Суду України та обласним судам.

Проте *реабілітація не була гласною і всеохоплюючою*. Вона не поширювалася на діячів Центральної Ради, Директорії, осіб, засуд-

жених за політичні злочини у 20-х — першій половині 30-х років, учасників національно-визвольного руху. Поряд з реабілітацією жертв сталінського режиму відбувалося переслідування інакомислячих і нові політичні репресії. За даними КДБ, протягом 1954–1959 рр. в Україні “було ліквідовано 183 націоналістичних і антирадянських угруповання, за антирадянську діяльність притягнуто до судової відповідальності 1879 осіб”.

28 грудня 1960 р. прийнято *Кримінально-процесуальний кодекс України*; з 1 квітня 1961 р. його було введено в дію. В основу КПК було покладено Основи кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік (1958 р.). Кодекс складається із Загальної та Особливої частин, які разом містили шість розділів. *Загальна частина* об'єднує норми, що стосувалися усіх стадій і форм провадження з кримінальних справ, підсудності, прав і обов'язків учасників процесу, вимог до доказів, обставин, що виключають можливість участі у кримінальному судочинстві, строків та судових витрат.

Особлива частина регламентує: порушення кримінальної справи, дізнання і попереднє слідство; провадження справ у суді першої інстанції; касаційне оскарження вироків, ухвал суду й постанов судді та внесення на них подання прокурора; виконання вироку, ухвали і постанови суду; застосування примусових заходів медичного характеру.

КПК 1960 р. закріплював перехід на демократичні засади кримінального процесу, розпочатий у 1956 р., коли було скасовано особливий процесуальний порядок провадження слідства і судового розгляду у справах про терористичні організації і терористичні акти, шпигунство й диверсії. *Завданням кримінального судочинства* проголошувалася “охорона прав та законних інтересів фізичних і юридичних осіб..., швидке і повне розкриття злочинів, викриття винних та забезпечення правильного застосування закону з тим, щоб кожний, хто вчинив злочин, був притягнутий до відповідальності і жоден невинний не був покараний”.

У липні 1963 р. Верховною Радою УРСР прийнято *Цивільний процесуальний кодекс УРСР*. Кодекс відтворював положення Основ цивільного судочинства Союзу РСР і союзних республік (1961 р.) і складався із шести розділів. *Розділ I* “Загальні положення” встановлював загальні норми цивільного судочинства, зокрема врегульовував питання підвідомчості та підсудності цивільних

справ, процесуальних строків, судових штрафів, сплати судових витрат. *Розділ II* містив норми про осіб, які беруть участь у справі, їх права і обов'язки. *Розділ III* — про провадження в справах у судах першої інстанції. *Розділ IV* — у касаційній та наглядовій інстанціях. *Розділ V* — про виконання судових рішень. У VI розділі викладено цивільні процесуальні права іноземних громадян і осіб без громадянства, подано норми про позови до іноземних держав, судові доручення і рішення іноземних судів, визначено порядок розгляду справ у зв'язку з міжнародними договорами та угодами.

* * *

Тоталітарний режим, зміцнілий за роки війни, маючи за мету посилити свій вплив у повоєнному світі, втягнув країну у “холодну війну”. Спрямування всіх матеріальних і людських сил на відбудову важкої та оборонної промисловості при занепаді розореного війною сільського господарства призвело до нового голодомору в Україні. За формального повернення до конституційних засад у діяльності центральних і місцевих органів влади й управління домінували, по суті, адміністративно-командні методи. Створений у 30-ті роки репресивно-каральний механізм продовжував діяти. Спричинені скасуванням воєнного стану зміни у законодавстві мали обмежений характер.

Процес демократизації державно-правового життя в період деґалінізації характеризується спробами реорганізувати систему центрального і місцевого управління, радикальним виявом яких стала передача функцій господарського управління раднаргоспам. Посилилися господарські й соціально-культурні функції місцевих рад. Разом з тим поділ обласних рад за виробничою ознакою призвів до негативних наслідків.

Відбулося реформування судових і правоохоронних органів. Припинилися масові репресії й терор. Розпочалася друга кодифікація радянського права, яка сприяла удосконаленню правової системи. Характерною особливістю другої кодифікації законодавства в Україні було те, що вона розпочалася з кримінального та кримінально-процесуального права. Це свідчить про значну на той час роль кримінально-правового примусу як методу управління суспільством.

Проте “хрущовські” реформи були непослідовними. Незмінними лишалися політичні й економічні основи держави. Країною, як і раніше, управляла партійно-радянська бюрократія.

Завдання для самостійної роботи

1. Розкрийте характерні особливості державно-правового розвитку України у повоєнний період. У чому полягала реорганізація центральних органів влади і управління УРСР у період десталізації?
2. На основі аналізу Указу Президії Верховної Ради СРСР від 19 лютого 1954 р. та Закону СРСР від 26 квітня 1954 р. розкрийте правові засади передачі Кримської області із складу РРФСР до складу УРСР.
3. З'ясуйте, які зміни відбулися в діяльності місцевих рад депутатів трудящих. Охарактеризуйте правове становище місцевих органів влади відповідно до положень про обласні, районні, міські, районні у місті, селищні і сільські ради депутатів трудящих, затверджених Президією Верховної Ради УРСР 31 травня 1957 р. При цьому особливу увагу зверніть на розширення повноважень і функцій рад в соціально-економічному та культурному житті адміністративно-територіальних одиниць, підвищення ролі постійних комісій у місцевому управлінні тощо. Поясніть, які наслідки мав поділ у грудні 1962 р. обласних ради за виробничою ознакою на сільські і промислові.
4. Охарактеризуйте зміни в судовій системі УРСР у період десталізації. З'ясуйте, які завдання правосуддя та нові засади реформування судової системи були визначені Основами законодавства про судоустрій Союзу РСР, союзних і автономних республік від 25 грудня 1958 р. та Законом про судоустрій УРСР від 30 червня 1960 р. Розкрийте компетенцію, порядок створення та діяльності товариських судів відповідно до Положення про товариські суди Української РСР від 15 серпня 1961 р.
5. Охарактеризуйте завдання, права та обов'язки, форми і методи діяльності прокуратури, які визначало прийняте 24 травня 1955 р. Положення про прокурорський нагляд в СРСР.

6. Розкрийте причини та зміст реорганізації органів держбезпеки і внутрішніх справ після смерті Й. Сталіна у 1953 р. Який статус отримав створений в результаті цієї реорганізації Комітет державної безпеки (КДБ) при Раді Міністрів СРСР? Проаналізуйте зміни в органах внутрішніх справ в 60-х роках.
7. Поясніть, які загальнодержавні процеси спричинили потребу в усуненні деформації у правовій системі, посиленні демократичних тенденцій у розвитку права. З'ясуйте, якими актами була започаткована робота над другою кодифікацією права в Україні. Охарактеризуйте початок другої кодифікації радянського права.
8. Аналізуючи розвиток цивільного права, передусім зверніть увагу на акти, що були спрямовані на зміцнення права державної власності та “зближення” державної і колгоспно-кооперативної форм власності. Поясніть, які зміни відбувалися у цивільно-правому регулюванні особистої власності, зокрема, в житловій сфері. Розкрийте структуру та основний зміст Цивільного кодексу УРСР 1963 р.
9. Проаналізуйте зміни, що відбулися у трудовому праві. Охарактеризуйте процес поновлення довоєнних норм, що регулювали трудові відносини, та подальшої демократизації трудового права, пов'язаної з періодом десталінізації.
10. Охарактеризуйте розвиток колгоспного права та з'ясуйте, в чому виявилась його суперечливість. Розкрийте нормативні засади удосконалення організації і діяльності колгоспів у повоєнний період.
11. Розкрийте зміни в кримінальному праві, що відбулися у зв'язку із закінченням війни та в період десталінізації. Охарактеризуйте завдання, зміст та структуру Кримінального кодексу УРСР 1960 р. З'ясуйте, які зміни вніс кодекс у сферу кримінальної відповідальності, застосування покарань та інші інститути кримінального права. Яку загальну тенденцію розвитку кримінального права можна визначити на основі аналізу КК 1960 р.?
12. Охарактеризуйте зміни в процесуальному праві, які відбулися в повоєнний період, розкрийте зміст і структуру Кримінально-процесуального кодексу України 1961 р.

13. Розкрийте зміст та структуру Цивільного процесуального кодексу УРСР 1963 р. Поясніть, які демократичні засади цивільного процесуального права запроваджував цей кодекс і чи могли вони бути реалізовані повною мірою в умовах неототалітарного режиму.

Література

Основна

1. *Історія держави і права України. Академічний курс: У 2 т. / За ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина. — К., 2000. — Т. 2. — С. 370–448.*
2. *Історія держави і права України: Підручник: У 2 ч. / За ред. А. Й. Рогожина. — К., 1996. — Ч. 2. — С. 298–349.*
3. *Іванов В. М. Історія держави та права України: Навч. посіб.: У 2 ч. — К., 2002–2003. — Ч. II. — С. 115–133.*
4. *Іванов В. М. Історія держави і права України: Навч. посіб. — К., 2003. — С. 299–318.*
5. *Іванов В. М. Практикум з історії держави і права України. — К.: МАУП, 2006. — С. 555–576.*
6. *Історія держави і права України: Курс лекцій / За ред. В. Г. Гончаренка. — К., 1996. — С. 244–262.*
7. *Історія держави і права України: Навч. посіб. / За ред. А. С. Чайковського. — К., 2000. — С. 341–358.*
8. *Історія українського права: Навч. посіб. / За ред. О. О. Шевченка. — К., 2001. — С. 188–195.*
9. *Кузьминець О. В., Калиновський В. С., Дігтяр П. А. Історія держави і права України. Навч. посіб. — К., 2000. — С. 260–264.*
10. *Музиченко П. П. Історія держави і права України: Навч. посіб. — К., 1999. — С. 541–567.*
11. *Хрестоматія з історії держави і права України: У 2-х т. / За ред. Гончаренка В. Д. — К., 1997. — Т. 2. — С. 524–629.*
12. *Хрестоматія з історії держави і права України: Навч. посіб. / Упоряд.: А. С. Чайковський (кер.), О. Л. Копиленко, В. М. Кривоніс та ін. — К., 2003. — С. 557–568.*

Додаткова

13. Баран В. Україна після Сталіна. Нариси історії 1953–1985. — Л., 1992.
14. Бенько О. П. Державно-правові аспекти політичного терору в Україні (1917–1953 рр.). — К., 1994.
15. Воронов І., Пилявець Ю. Голод 1946–1947 рр. — К., 1991.
16. Грищук В. К. Основні етапи другої комплексної кодифікації законодавства Української РСР // Рад. право. — 1988. — № 1.
17. Грищук В. К. Кодифікація законодавства Української ССР (1956–1985): Текст лекцій. — Л., 1991.
18. Єременко В. Органи прокуратури Української РСР у післявоєнний період (1945–1953 рр.) // Рад. право. — 1972. — № 1.
19. Історія України. Нове бачення: У 2 т. / За заг. ред. В. А. Смолія. — К., 1996. — Т. 2.
20. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. — К., 1995.
21. Кульчицький С. Петро Шелест: слід в історії // Історія України. — 1998. — № 29–32.
22. Маркатун І. Антирелігійна кампанія 50–60-х років на Україні // УІЖ. — 1991. — № 10.
23. Шаповал Ю. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. — К., 1993.
24. Шелест П. Все, що скоїться, я передбачав // Україна. — 1990. — № 21.

**ТЕМА 19. ДЕРЖАВА І ПРАВО УКРАЇНИ
В ПЕРІОД “ЗАСТОЮ”
(середина 1960-х — середина 1980-х років)**

Органи влади й управління

Після звільнення жовтневим Пленумом ЦК КПРС 1964 р. М. Хрущова з посад Голови Ради Міністрів СРСР та першого секретаря ЦК КПРС на зміну процесу демократизації суспільства прийшов “брежнєвський консерватизм”. Розпочата в 1965 р. Головою Ради Міністрів СРСР О. Косигіним нова економічна реформа, що мала на меті розширення господарської самостійності підприємств, у 1972 р. силами консерваторів була припинена. Курс на гіпертрофований розвиток важкої та оборонної промисловості важким тягарем ліг на економіку України. У травні 1972 р. було усунуто з посади першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста, який певною мірою намагався захистити економічні та національно-культурні інтереси республіки від союзного центру.

Нових обертів набув процес посилення партійного контролю над органами державної влади й життям суспільства, юридичним оформленням якого стало прийняття відповідних положень у Конституції СРСР 1977 р., Конституції УРСР 1978 р., а також конституціях інших союзних республік. Так, ст. 6 Конституції СРСР визначила статус КПРС як “керівної і спрямовуючої сили радянського суспільства, ядра його політичної системи, державних і громадських організацій”. Конституційно за партією закріплювалися державницькі функції визначення “лінії внутрішньої і зовнішньої політики СРСР”. Це положення один до одного було продубльоване в ст. 6 Конституції УРСР. Рішення центральних партійних органів і місцевих партійних комітетів були обов’язковими для відповідних державних органів та громадських організацій.

Система органів влади й управління, встановлена відповідно до Конституції УРСР 1937 р., зазнала незначних змін із прийняттям у 1978 р. нової Конституції УРСР. Найвищим органом влади республіки вважалася **Верховна Рада УРСР**. Конституція 1978 р. визначила кількісний склад Ради — 650 депутатів (за попередньою Конституцією обирався один депутат від 100 000 населення). Депутати Верховної Ради УРСР обиралися громадянами за виборчими округами з рівною кількістю населення на основі загального, рівного

і прямого виборчого права при таємному голосуванні, але не на чотири, як раніше, а на п'ять років.

До повноважень Верховної Ради належало: прийняття Конституції УРСР, внесення до неї змін; затвердження державних планів економічного і соціального розвитку УРСР, державного бюджету республіки і звітів про їх виконання; прийняття законів УРСР; призначення референдумів. Конституція 1978 р. знизил віковий ценз депутата Верховної Ради до 18 років (раніше 21 рік). Основними формами діяльності Верховної Ради були сесії, які скликалися двічі на рік. Позачергові сесії повинні були скликатися Президією Верховної Ради з її ініціативи, а також за пропозицією не менш як третини депутатів. Сесія Верховної Ради складалася із засідань Верховної Ради, а також засідань постійних та інших комісій. Верховна Рада обирала Голову Верховної Ради та чотирьох його заступників. Повноваження Голови Верховної Ради зводилися до керівництва засіданнями Верховної Ради і відання внутрішнім розпорядком.

Верховна Рада також обирала підзвітний їй в усій своїй діяльності постійно діючий орган — *Президію Верховної Ради УРСР*. До її складу входили Голова Президії, три заступники Голови, Секретар і двадцять членів Президії. На відміну від попереднього Основного Закону, Конституція УРСР 1978 р. детально визначила повноваження Президії. *Серед основних її повноважень були:* призначення виборів та скликання сесій Верховної Ради УРСР; координація діяльності постійних комісій; здійснення контролю за додержанням Конституції УРСР; тлумачення законів УРСР; вирішення питань адміністративно-територіального устрою УРСР (до рівня районного поділу областей включно); керівництво діяльністю місцевих рад; скасування постанов та розпоряджень уряду республіки та рішень місцевих рад у разі невідповідності їх законів; ратифікація і денонсація міжнародних договорів Української РСР; призначення виборів до районних (міських) судів; встановлення і присвоєння почесних звань, прийняття до громадянства Української РСР та ін. Президії Верховної Ради УРСР надавалося право з подальшим затвердженням на сесії Верховної Ради вносити у разі необхідності зміни до чинних законодавчих актів республіки; утворювати області; за пропозицією уряду утворювати і ліквідувати міністерства і державні комітети УРСР; за поданням голови

Ради міністрів УРСР звільняти з посад і призначати окремих осіб, які входять до складу уряду.

Укази Президії Верховної Ради УРСР широко застосовувалися у нормативно-правовому регулюванні життя республіки.

Для попереднього розгляду і підготовки питань, а також для сприяння проведенню в життя законів та інших своїх рішень, контролю за діяльністю державних органів та організацій Верховна Рада обирала із середовища депутатів *постійні комісії*. Завдання, права та обов'язки постійних комісій, кількість яких мала тенденцію до збільшення, регулювалися Положеннями про постійні комісії Верховної Ради УРСР 1966 та 1980 років. Крім того, у разі необхідності Верховна Рада мала право створювати слідчі, ревізійні та інші комісії у будь-якому питанні, віднесеному до відання Української РСР. Верховна Рада також утворювала Комітет народного контролю Української РСР, який очолював систему органів народного контролю в республіці.

Рада Міністрів Української РСР — Уряд Української РСР, за Конституцією 1978 р., *важався найвищим виконавчим і розпорядчим органом державної влади республіки*. Рада Міністрів Української РСР утворювалася Верховною Радою УРСР у складі: Голови Ради Міністрів, перших заступників і заступників Голови, міністрів і голів державних комітетів Української РСР. Уряд України був відповідальним перед Верховною Радою УРСР і їй підзвітним, а в період між сесіями відповідно — перед Президією Верховної Ради УРСР. Рада Міністрів УРСР була “правомочна вирішувати всі питання державного управління, віднесені до відання Української РСР, оскільки вони не входять, згідно з Конституцією, до компетенції Верховної Ради Української РСР і Президії Верховної Ради Української РСР”. У межах своїх повноважень Рада Міністрів забезпечувала керівництво народним господарством і соціально-культурним будівництвом; здійснювала заходи щодо забезпечення державної безпеки й обороноздатності країни; охорони соціалістичної власності і громадського порядку, прав і свобод громадян; здійснювала керівництво діяльністю виконавчих комітетів місцевих рад.

До повноважень уряду республіки належало також керівництво, виходячи з установленого Союзом РСР порядку, у сфері відносин Української РСР з іноземними державами та її участю в діяльності міжнародних організацій. Докладніше компетенцію і

порядок діяльності уряду республіки регламентував Закон “Про Раду Міністрів Української РСР” від 19 грудня 1978 р. Відповідно до Конституції Ради Міністрів Української РСР мала право видавати *постанови і розпорядження*, які були обов’язковими до виконання на всій території республіки. Постійно діючим органом уряду була Президія Ради Міністрів у складі Голови Ради Міністрів, його перших заступників і заступників, а також деяких членів уряду.

Центральними органами державного управління були союзно-республіканські та республіканські *міністерства і державні комітети УРСР, інші підпорядковані уряду відомства*. Перелік цих органів містився у Законі “Про Раду Міністрів Української РСР”, але кількість міністерств і держкомітетів не була сталою. Так, на середину 70-х років було 29 союзно-республіканських міністерств проти 6 республіканських. Усіма важливими галузями народного господарства, внутрішньою і зовнішньою політикою керували союзно-республіканські міністерства і відомства, які, маючи формально *подвійне підпорядкування* як Раді Міністрів УРСР, так і відповідному міністерству СРСР, фактично управлялися Москвою.

Місцевими органами влади, за Конституцією 1978 р., були обласні, районні, міські, районні в містах, селищні, сільські *ради народних депутатів* (до 1978 р. відповідно до Конституції 1937 р. — ради депутатів трудящих). Місцеві ради обиралися громадянами на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні. Правові засади утворення і діяльності місцевих рад регулювалися законами УРСР “Про сільські і селищні Ради депутатів трудящих” від 2 липня 1968 р., “Про районні, міські, районні в містах Ради депутатів трудящих” від 15 липня 1971 р., Законом СРСР “Про статус депутатів Рад трудящих СРСР” від 20 вересня 1972 р. Права і обов’язки місцевих рад були розширені й конкретизовані у прийнятих 1979 р. нових редакціях законів про районну Раду народних депутатів УРСР; про міську, районну в місті Раду народних депутатів УРСР; про селищну Раду народних депутатів УРСР; про сільську Раду народних депутатів УРСР; 1980 р. — про обласну Раду народних депутатів УРСР. Конституція УРСР 1978 р. збільшила до 2,5 років строк повноважень місцевих рад (за попередньою Конституцією — 2 роки).

До повноважень місцевих рад належало: керівництво на своїй території державним, господарським і соціально-культурним будівництвом; затвердження планів економічного і соціального розвит-

ку, місцевого бюджету і звітів про їх виконання; здійснення керівництва підпорядкованими їм державними органами, підприємствами, установами й організаціями; забезпечення додержання законів, охорони державного і громадського порядку, прав громадян, сприяння зміцненню обороноздатності країни. У межах своїх повноважень місцеві ради ухвалювали рішення, які були обов'язковими для виконання всіма розташованими на території відповідної ради підприємствами, установами й організаціями, а також службовими особами і громадянами.

Основною формою роботи місцевих рад були сесії, які скликалися не менше як чотири рази на рік. Місцевими радами також з депутатів обиралися постійні комісії для попереднього розгляду та підготовки питань, сприяння проведенню в життя власних рішень і рішень органів державної влади і управління вищого рівня, контролю за діяльністю державних органів, підприємств, установ та організацій. Виконавчими і розпорядчими органами місцевих рад були виконавчі комітети, що обиралися ними з депутатів, у складі голови, заступників голови, секретаря і членів. До їх компетенції входило вирішення усіх питань, віднесених до повноваження відповідних рад, за винятком тих, які вирішувалися безпосередньо сесією рад. Виконкоми скликали сесії рад; сприяли депутатам у здійсненні їх повноважень; організовували виконання рішень рад і органів державної влади та управління вищого рівня, наказів виборців; керували підпорядкованими їм органами управління.

Судові та правоохоронні органи

Судова система в досліджуваній період була об'єктом пильного партійного керівництва. Про це свідчить зокрема постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 30 липня 1970 р. "Про заходи щодо поліпшення роботи судових і прокурорських органів", в якій визначалися конкретні завдання судових органів, заходи щодо поліпшення роботи із суддівськими кадрами. Основоположні засади діяльності судових установ містила Конституція УРСР 1978 р. За Основним Законом республіки правосуддя в Українській РСР мало здійснюватися тільки судом. *Судова система України складалася з Верховного Суду УРСР, обласних судів, Київського міського суду, районних (міських) судів. Усі судові установи*

республіки утворювалися на засадах виборності суддів і народних засідателів. Народні судді районних (міських) народних судів обиралися громадянами району (міста) на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні на п'ять років. Народні засідателі районних (міських) народних судів обиралися на зборах громадян за місцем їх роботи або проживання відкритим голосуванням терміном на два з половиною роки. Суди вищого рівня обиралися відповідними радами терміном на п'ять років. Зазначалося, що судді і народні засідателі відповідальні перед виборцями або органами, що їх обрали, звітують перед ними й можуть бути відкликані з посад.

Найвищим судовим органом республіки був Верховний Суд УРСР, який обирався Верховною Радою УРСР у складі: голови, його заступників, членів і народних засідателів. Верховний Суд здійснював нагляд за судовою діяльністю всіх судів УРСР.

Розгляд цивільних і кримінальних справ у всіх судах здійснювався колегіально; в суді першої інстанції — з участю народних засідателів. Народні засідателі при здійсненні правосуддя за Конституцією мали користуватися усіма правами суддів. Проте, не маючи відповідної професійної підготовки та досвіду судової роботи, вони, як правило, орієнтувалися на думку суддів. Проголошувалась незалежність суддів і народних засідателів, які мали підкорятися тільки законові; декларувалося, що здійснення правосуддя в УРСР відбувається на засадах рівності громадян перед законом і судом. Але саме в цей період набувало дедалі більшого поширення так зване телефонне право. Поліпшенню роботи судових органів мали сприяти прийняті у 1981 р. закони "Про судоустрій УРСР", "Про вибори районних (міських) народних суддів УРСР", "Про порядок відкликання народних суддів і народних засідателів районних (міських) народних судів УРСР".

Діяльність органів державного арбітражу спрямовувалася на забезпечення виконання суб'єктами господарювання планових завдань і договірних зобов'язань, правильного й однакового застосування законодавства у вирішенні господарських спорів. Цьому мало сприяти перетворення у 1974 р. Держарбітражу при Раді Міністрів СРСР у союзно-республіканський орган. У зв'язку з цим було прийнято нове Положення про державний арбітраж при Раді Міністрів СРСР та Положення про державний арбітраж при Раді Міністрів УРСР. Юридичне оформлення цієї реорганізації за-

вершив Закон СРСР “Про державний арбітраж СРСР” від 30 листопада 1979 р., який визначив систему, завдання та компетенцію органів державного арбітражу.

Органи прокуратури УРСР до прийняття Конституції СРСР 1977 р. та Конституції УРСР 1978 р. діяли на підставі Положення про прокурорський нагляд від 24 травня 1955 р. Конституція СРСР 1977 р. завершила процес конституційного оформлення централізації системи прокурорських органів. Виходячи з цього, Конституція УРСР 1978 р. визначала, що “найвищий нагляд за точним і однаковим виконанням законів усіма міністерствами, державними комітетами й відомствами, підприємствами, установами та організаціями, виконавчими і розпорядчими органами місцевих рад народних депутатів, колгоспними, кооперативними та іншими громадськими організаціями, службовими особами, а також громадянами на території Української РСР здійснюється Генеральним прокурором СРСР і підлеглими йому Прокурором Української РСР і нижчестоящими прокурорами”.

Прокурор УРСР та прокурори областей призначалися Генеральним прокурором СРСР, а міські та районні прокурори — Прокурором УРСР із затвердженням Генеральним прокурором СРСР. Встановлювався 5-річний термін повноважень прокурорів усіх ланок.

Завдання, структуру, принципи організації та діяльності прокурорських органів відповідно до Конституції СРСР 1977 р. визначив Закон СРСР “Про прокуратуру СРСР” від 30 листопада 1979 р. Підпорядковуючись тільки Генеральному прокуророві СРСР, органи прокуратури повинні були здійснювати свої повноваження незалежно від будь-яких місцевих органів. Насправді ж місцеві керівники постійно втручалися в діяльність органів прокуратури, покладали на прокуратуру безліч не властивих для прокурорського нагляду обов’язків.

Характерною тенденцією керівництва **органами внутрішніх справ** було повернення до централістських засад. 1966 року створюється Міністерство охорони громадського порядку СРСР, якому у листопаді 1968 р. було повернуто назву “Міністерство внутрішніх справ СРСР”. Відповідно було перейменовано Міністерство охорони громадського порядку Української РСР у МВС УРСР. Відбулося перейменування місцевих відділів охорони громадського порядку у районні, міські відділи, обласні управління внутрішніх

справ. До відання МВС належали: міліція, виправно-трудові установи, пожежна охорона, слідство та ін.

Міліція поділялася на територіальну і транспортну. До її складу входили: карний розшук, служба боротьби з розкраданням соціалістичної власності, державна автомобільна інспекція, відомча міліція та ін.

Приймається ряд нормативних актів, спрямованих на посилення боротьби зі злочинністю та удосконалення діяльності міліції. Серед них: постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР “Про заходи посилення боротьби зі злочинністю” від 23 липня 1966 р., “Про заходи по зміцненню міліції” від 19 листопада 1968 р., Указ Президії Верховної Ради СРСР “Про основні обов’язки і права радянської міліції по охороні громадського порядку і боротьбі зі злочинністю” від 8 червня 1973 р., нове Положення про радянську міліцію.

Діяльність *адвокатури* регулювалася Положенням про адвокатуру УРСР 1962 р. із змінами й доповненнями від 15 червня 1965 р. Положення встановлювало організаційну форму адвокатської діяльності — обласні колегії адвокатів. Це були добровільні об’єднання осіб, які займалися адвокатською діяльністю. Визначалися завдання і склад колегій, права й обов’язки адвокатів. За Положенням *адвокатські об’єднання (колегії) здійснювали захист на попередньому слідстві й суді, представництво з цивільних справ у суді та арбітражі, надавали юридичну допомогу громадянам, підприємствам, установам, організаціям і колгоспам*. Певна увага адвокатури приділялась у Конституціях СРСР та УРСР. Зокрема зазначалося, що “обвинуваченому забезпечується право на захист. Для подання юридичної допомоги громадянам і організаціям діють колегії адвокатів. У випадках, передбачених законодавством, юридична допомога громадянам подається безплатно”.

Удосконаленню діяльності адвокатури сприяло прийняття Закону “Про адвокатуру СРСР” від 30 листопада 1979 р. та нового Положення про адвокатуру УРСР від 1 жовтня 1980 р. Згідно з цими актами, колегії адвокатів утворювалися за заявами груп засновників. Загальне керівництво їх діяльністю покладалося на ради народних депутатів. Порядок оплати юридичної допомоги та праці адвокатів встановлювали союзне та республіканське міністерства юстиції. Вони також здійснювали контроль за дотриман-

ням колегіями адвокатів законодавства. Для надання юридичної допомоги населенню утворювалися *юридичні консультації*.

Як вже зазначалося, керівництво *нотаріальними органами*, до компетенції яких входило посвідчення безспірних фактів, що мали юридичне значення, в період з 1963 р. до 1970 р. здійснювалося Верховним Судом УРСР та обласними судами. Із створенням у 1970 р. союзно-республіканського Міністерства юстиції СРСР система нотаріату була віднесена до його відання. На місцях керівництво нотаріальними конторами здійснювали відповідні відділи юстиції. Організаційно-правові засади нотаріату визначалися Законом СРСР “Про державний нотаріат” від 19 липня 1973 р. та Законом УРСР “Про державний нотаріат” від 15 грудня 1974 р.

Риси права

Згортання реформ 60-х років, зміцнення командно-адміністративної системи призвело до *посилення уніфікації законодавства, централізації законодавчого регулювання*. Повною мірою це виявилось у порядку та змісті *другої кодифікації права*, яку було здійснено у 60–80-ті роки. Спочатку Верховною Радою СРСР приймалися Основи законодавства у тій чи іншій галузі права, на основі яких розроблялися відповідні республіканські кодекси. При цьому відповідно до норм Конституції СРСР існування принципових відмінностей у союзному і республіканському законодавствах не допускалося. *У разі розходжень республіканське законодавство приводилося у відповідність до союзного*.

Упродовж 1958–1984 рр. було прийнято Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік стосовно 16 галузей права і сфер суспільного життя. Кодифікаційні роботи сприяли подальшому удосконаленню законодавства, результатом чого стало видання Зводу законів СРСР і Зводу законів УРСР.

Конституційне законодавство набуло подальшого розвитку з прийняттям 7 жовтня 1977 р. Конституції СРСР. На її основі позачерговою сесією Верховної Ради УРСР 20 квітня 1978 р. була прийнята четверта й остання Конституція УРСР. *Конституція складалася з преамбули і розділів: I. Основи суспільного ладу УРСР; II. Держава і особа; III. Національно-державний адміністративно-територіальний устрій УРСР; IV. Ради народних депутатів УРСР і*

порядок їх обрання; V. Найвищі органи державної влади і управління УРСР; VI. Місцеві органи державної влади і управління в УРСР; VII. Державний план економічного і соціального розвитку УРСР і бюджет УРСР; VIII. Правосуддя, арбітраж і прокурорський нагляд; IX. Герб, прапор, гімн і столиця УРСР; X. Дія Конституції УРСР і порядок її зміни.

Конституція проголошувала Українську РСР соціалістичною загальнонародною державою, яка виражає волю й інтереси робітників, селян та інтелігенції, трудящих республіки всіх національностей. Носієм влади проголошувався народ. Він мав здійснювати державну владу через ради народних депутатів. Усі інші державні органи були підконтрольні і підзвітні радам народних депутатів. Вперше закріплювався статус народних депутатів як повноважних представників народу, які у своїй діяльності керуються загальними передставними інтересами, враховують запити населення виборчого округу, добиваються втілення в життя наказів виборців. Депутати всіх рівнів здійснювали свої повноваження, не пориваючи з виробничою або службовою діяльністю.

Як вже зазначалося, Конституцією були внесені певні зміни у визначення основ суспільного ладу, в систему органів державної влади, судових та правоохоронних органів. За своїм змістом і призначенням вони спрямовувалися на зміцнення *командно-адміністративної системи*. Конституція декларувала суверенітет УРСР та її право вільного виходу з СРСР, але механізм здійснення цього права не передбачався. Розходилися з життям конституційні норми, що встановлювали демократичні права і свободи громадян (свобода слова, друку, зборів, мітингів, демонстрацій; право об'єднуватись у громадські організації; гарантії недоторканності особи тощо).

На подальше удосконалення радянської представницької системи були спрямовані закони СРСР "Про статус народних депутатів СРСР" (1979 р.), "Про порядок відкликання депутата Верховної Ради СРСР" (1979 р.), укази Президії Верховної Ради СРСР, якими визначалися основні права і обов'язки районних, міських, районних у містах, селищних і сільських рад народних депутатів та інші акти.

Адміністративне законодавство розвивалося шляхом видання законів та інших актів, що регулювали відносини в окремих сферах і галузях державного управління. Адміністративно-правові

норми містили Загальне положення про міністерства Союзу РСР (1967 р.), Положення про окремі міністерства та відомства, законодавство про місцеві ради.

Адміністративні правовідносини регулювалися загальносоюзними статутами та кодексами: Повітряний кодекс СРСР (1961 р.), Статут залізниць СРСР (1964 р.), Митний кодекс СРСР (1964 р.), Ветеринарний статут СРСР (1967 р.), Кодекс торгового мореплавства (1968 р.). Адміністративні норми містило законодавство УРСР про охорону здоров'я, про освіту, про охорону природи тощо.

13 жовтня 1980 р. уперше в історії радянського права були прийняті Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про адміністративні правопорушення. На базі загальносоюзних Основ 7 грудня 1984 р. був прийнятий *Кодекс Української РСР про адміністративні правопорушення*. Завданням законодавства Української РСР про адміністративні правопорушення визначалася охорона суспільного ладу УРСР, соціалістичної власності, соціально-економічних, політичних та особистих прав і свобод громадян, а також прав і законних інтересів підприємств, установ та організацій, встановленого порядку управління, державного і громадського порядку, зміцнення соціалістичної законності. *Кодекс складався з п'яти розділів: I. Загальні положення; II. Адміністративне правопорушення і адміністративна відповідальність; III. Органи, уповноважені розглядати справи про адміністративні правопорушення; IV. Проведення у справах про адміністративні правопорушення; V. Виконання постанов про накладення адміністративних стягнень.*

Адміністративним правопорушенням визнавалася протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на державний або громадський порядок, соціалістичну власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яку законодавством передбачено адміністративну відповідальність. Кодекс визначав *види адміністративних стягнень*. Вік, після досягнення якого настає адміністративна відповідальність, встановлювався у 16 років. При цьому до осіб віком від 16 до 18 років, які вчинили адміністративні правопорушення, передбачалося застосування переважно заходів впливу (зобов'язання попросити вибачення у потерпілого, попередження, догана тощо).

Цивільно-правові відносини регулювалися нормами Цивільного кодексу 1963 р. Дещо розширили сферу цивільно-правового ре-

гулювання норми Конституцій СРСР і УРСР. Так, громадяни СРСР отримали *право на судовий захист від посягань на їх честь і гідність*. Відповідні зміни, що стосувалися зміцнення державної та суспільної власності, охорони немайнових прав громадян, вдосконалення зобов'язальних відносин, були внесені до загальносоюзного та республіканського законодавства Указом Президій Верховної Ради СРСР від 30 жовтня 1981 р.

Розвиток *сімейного законодавства* спрямовувався на зміцнення сім'ї, захист інтересів матері і дитини, охорону здоров'я молодого покоління. 20 червня 1969 р. було прийнято *Кодекс про шлюб та сім'ю УРСР*, який базувався на положеннях Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про шлюб і сім'ю (1968 р.). Кодекс складався із шести розділів: загальні положення, шлюб, сім'я, опіка і піклування, акти громадського стану, застосування законодавства України про шлюб та сім'ю до іноземців та осіб без громадянства. *Основними завданнями кодексу* визначалися: зміцнення сім'ї; побудова сімейних відносин на добровільному шлюбному союзі, на позбавлених матеріальних розрахунків почуттях взаємної любові, дружби та поваги усіх членів сім'ї; виховання сім'єю дітей; охорона інтересів матері й дитини. Законним визнавався лише шлюб, укладений в органах загсу. Визначалися *умови вступу до шлюбу*: взаємна згода, досягнення шлюбного віку (18 років для чоловіків і 17 — для жінок), неперебування в іншому шлюбі, дієздатність, відсутність близької спорідненості. Припинення шлюбу здійснювалося у судовому порядку. Розірвання шлюбу в органах загсу допускалося за взаємною згодою подружжя, якщо воно не мало неповнолітніх дітей, а також у разі розлучень з безвісно відсутніми, недієздатними чи засудженими до позбавлення волі на три і більше років особами.

Кодекс регулював *особисті та майнові відносини у сім'ї* між подружжям, між батьками і дітьми, між іншими членами сім'ї, відносини, які виникали у зв'язку з усиновленням, опікою та піклуванням, прийняттям дітей на виховання, порядок та умови припинення шлюбу, порядок реєстрації актів громадянського стану.

Норми *житлового права* містив прийнятий Верховною Радою УРСР 30 червня 1983 р. *Житловий кодекс УРСР*, який вводився в дію з 1 січня 1984 р. Він віддзеркалював положення Основ житлового законодавства Союзу РСР і союзних республік (1981 р.). *Кодекс*

містив сім розділів: I. Загальні положення; II. Управління житловим фондом; III. Забезпечення громадян жилими приміщеннями, використання жилих приміщень; IV. Забезпечення збереження житлового фонду, його експлуатація і ремонт; V. Відповідальність за порушення житлового законодавства; VI. Вирішення житлових спорів; VII. Заключні положення. Норми кодексу становили правовий механізм реалізації гарантованого Конституціями СРСР (1977 р.) та УРСР (1978 р.) *права громадян на житло*. Регулювався порядок надання житлової площі і поліпшення житлових умов громадян передбачалася відповідальність за порушення житлового законодавства.

Подальшого розвитку набуло *трудове законодавство*. 10 грудня 1971 р. Верховна Рада УРСР прийняла *Кодекс законів про працю УРСР (КЗпП УРСР)*, який набув чинності з 1 червня 1972 р. Кодекс, відтворюючи положення Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю (1970 р.), визначав правові засади і гарантії здійснення громадянами права на працю. *КЗпП УРСР* складався з 18 глав і містив норми про: колективний договір; трудовий договір; робочий час; час відпочинку; нормування праці; заробітну плату; гарантії та компенсації працівникам; охорону праці, працю жінок; працю молоді; пільги для робітників і службовців, які суміщають роботу з навчанням; профспілки та участь робітників та службовців в управлінні виробництвом; трудові спори тощо.

Конституція УРСР 1978 р. серед основних прав громадян визначила *право на працю*. Під ним за Конституцією розумілося право на одержання гарантованої роботи з оплатою праці відповідно до її кількості та якості і не нижче встановленого державою мінімального розміру, — включаючи право на вибір професії, роду занять і роботи відповідно до покликання, здібностей, професійної підготовки, освіти та з урахуванням суспільних потреб. Зазначалося, що сумлінна праця є обов'язком і справою честі кожного здатного до праці громадянина.

Водночас законодавство спрямовувалося на посилення боротьби з порушниками *трудової дисципліни*, прогульниками. 1983 року приймаються постанови ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і ВЦСПС “Про посилення роботи по зміцненню соціалістичної дисципліни праці”, “Про додаткові заходи щодо зміцнення трудової дисципліни”. На зміцнення трудової дисципліни спрямовувалися

зміни до трудового законодавства, внесені Указом Президії Верховної Ради СРСР від 12 серпня 1983 р. Зокрема, санкціонувалося застосування до злісних порушників трудової дисципліни таких видів стягнень, як переведення на певний термін на нижчеоплачувану роботу, зменшення прогульникам чергової відпустки на кількість днів прогулу та ін.

Завдання правової охорони навколишнього природного середовища вирішувало *аграрне й природноресурсове законодавство*, яке набуло розвитку у досліджуваний період. Особлива увага приділялася правовому регулюванню використання земельних ресурсів та охороні землі. 8 липня 1970 р. Верховна Рада УРСР прийняла *Земельний кодекс УРСР*, який від набув чинності з 1 січня 1972 р. Віддзеркалюючи положення Основ земельного законодавства Союзу РСР і союзних республік (1969 р.), він встановлював *монополне право власності держави на землю*. Кодекс складався з одинадцяти розділів: I. Загальні положення; II. Землі сільськогосподарського призначення; III. Землі населених пунктів; IV. Землі промисловості, транспорту, курортів, заповідників та іншого не-сільськогосподарського призначення; V. Землі державного лісового фонду; VI. Землі державного запасу; VII. Державний земельний кадастр; IX. Державне землевпорядкування; X. Вирішення земельних спорів; XI. Відповідальність за порушення земельного законодавства.

На *правове регулювання раціонального природокористування* було спрямоване прийняття Основ водного законодавства Союзу РСР і союзних республік (1970 р.), Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про надра (1975 р.), Основ лісового законодавства Союзу РСР і союзних республік (1977 р.), Закону СРСР про охорону атмосферного повітря та про охорону і використання тваринного світу (1980 р.). Відповідно до загальносоюзного законодавства, були прийняті кодекси Української РСР: водний (1972 р.), про надра (1976 р.), лісовий (1979 р.).

Норми *кримінального права містив Кримінальний кодекс УРСР 1960 р.* Проте в тексті його статей було *внесено чимало змін і доповнень*. Найбільш значними з них були: положення про особливо небезпечного рецидивіста, про умовно-дострокове звільнення від покарання, про погашення судимості (липень 1969 р.); запровадження інституту умовного засудження до позбавлення волі з обов'язковим залученням засудженого до праці (червень 1970 р.);

поняття злочину, який спричинив особливо тяжкі наслідки, та вичерпний перелік його видів (травень 1972 р.); запровадження відбування покарання у колоніях-поселеннях для осіб, які вчинили злочин з необережності, розширення кола засуджених, до яких могли застосовуватися умовно-дострокове звільнення і заміна невідбутого покарання більш м'яким (лютий 1977 р.) та ін.

З метою приведення кримінального законодавства у відповідність до Конституції СРСР 1977 р. і Конституції УРСР 1978 р. до КК були внесені зміни і доповнення термінологічного характеру. Подальші зміни й доповнення, які вносились до КК, були спрямовані на посилення боротьби з хуліганством (червень 1981 р.), рецидивною злочинністю (липень і жовтень 1982 р.), розкраданням державного і громадського майна (грудень 1982 р.) тощо. Серед видів покарання *домінувало позбавлення волі*, що призвело до переповнення виправно-трудових установ та неефективності їх діяльності.

Завдання забезпечення виконання кримінального покарання покладалося на *виправно-трудове законодавство*. 23 грудня 1970 р. було затверджено *Виправно-трудовий кодекс УРСР*, який вводився в дію з 1 червня 1971 р. Він базувався на положеннях Основ виправно-трудового законодавства Союзу РСР і союзних республік, прийнятих 11 липня 1969 р. Суть основних положень ВТК УРСР 1970 р. збігалася також з нормами Виправно-трудового кодексу УСРР 1925 р. В кодексі *визначався порядок та умови відбуття покарання*, регламентувалася діяльність виправно-трудових установ. ВТК УРСР 1970 р. мав 8 розділів, які містили 23 глави (126 статей). *Перший розділ* визначав завдання та порядок застосування виправно-трудового законодавства. *Другий* — висвітлював загальні положення виконання покарань. *Третій розділ* регулював порядок та умови виконання покарань у вигляді позбавлення волі: види виправно-трудових установ, режим, умови та порядок організації праці, засади виховання, загальноосвітнього і професійно-технічного навчання, матеріально-побутового забезпечення і медичного обслуговування, матеріальної відповідальності осіб, позбавлених волі, заходи безпеки і підстави застосування зброї. *Четвертий та п'ятий розділи* визначали порядок та умови виконання покарання у вигляді заслання та вислання. *Шостий* — порядок і умови виконання покарання у вигляді виправних робіт без позбавлення волі. *Сьомий розділ* висвітлював підстави звільнення від відбування покарання; розкривав порядок здійснення допомоги особам, звіль-

ним з місць позбавлення волі, нагляду за особами, звільненими від відбування покарання. *Норми восьмого розділу* регулювали питання участі громадськості у виправленні і перевихованні засуджених.

У подальшому Основи виправно-трудового законодавства СРСР були доповнені розділом про *порядок і умови виконання умовного засудження до позбавлення волі з обов'язковим залученням засудженого до праці* (Указ Президії Верховної Ради СРСР від 8 лютого 1977 р.). 15 березня 1983 р. Президія Верховної Ради СРСР затвердила Положення про порядок і умови виконання покарань, не пов'язаних із заходами виправно-трудового впливу на засуджених. Цей акт регулював виконання таких видів покарань, як позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, позбавлення військового або спеціального звання, штрафів, конфіскацій майна, громадського осуду.

Норми *процесуального законодавства* містили *Цивільний процесуальний кодекс УРСР 1963 р.* та *Кримінально-процесуальний кодекс УРСР 1960 р.*, а також відповідні Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік. Відповідно до цих актів розширилося коло учасників процесу, збільшилися їх процесуальні права, чіткіше розрізнялися докази і засоби доказування. Водночас у досліджуваній період відбувався подальший розвиток процесуального законодавства. Так, указами Президії Верховної Ради від 24 січня 1967 р. до Кримінально-процесуального кодексу УРСР було внесено розділ VII. "Протокольна форма досудової підготовки матеріалів", від 30 серпня 1971 р. — розділ VIII. "Проведення в справах про злочини неповнолітніх". Положення про попереднє взяття під варту від 11 липня 1969 р. чітко визначало порядок застосування цього запобіжного заходу. Відповідно до указів Президії Верховної Ради СРСР від 11 липня 1969 р. і 3 лютого 1970 р. захисник допускався до участі у справі з моменту оголошення обвинуваченому про закінчення попереднього слідства і подання для ознайомлення всіх матеріалів справи. Однак його участь у попередньому слідстві не була обов'язковою. Лише за постановою прокурора захисник міг бути допущений до участі у справі з моменту висунення обвинувачення.

Конституція УРСР 1978 р. закріпила в цілому демократичні принципи процесуального права: здійснення правосуддя на засадах рівності громадян перед законом і судом; відкритість і гласність судо-

вого розгляду; колегіальність розгляду цивільних і кримінальних справ у всіх судах; незалежність суддів та народних засідателів та підпорядкування їх тільки законам; право обвинуваченого на захист; провадження судочинства українською мовою або мовою більшості населення місцевості; право осіб, що беруть участь у справі і не володіють мовою, якою провадиться судочинство, на участь у судових діях через перекладача і виступати в суді рідною мовою. Проте не завжди ці принципи втілювалися у життя.

* * *

Правове становище УРСР у складі СРСР, незважаючи на закріплену Конституцією 1978 р. суверенність, характеризується політичною, економічною та ідеологічною залежністю від союзного центру. В умовах абсолютної монополії КПРС на владу відбувалося зміцнення позицій партійно-радянської бюрократії.

Посилилися централізація державного механізму, судових та правоохоронних органів.

Зміцнення командно-адміністративної системи призвело до уніфікації законодавства, централізації законодавчого регулювання. В умовах панування бюрократичної номенклатури порушувалися права й свободи громадян, придушувались вияви пробудження національної свідомості українського народу.

Завдання для самостійної роботи

1. З'ясуйте, яких змін зазнала система органів влади й управління із прийняттям у 1977 р. і 1978 р. нових Конституцій СРСР та УРСР. Поясніть, який статус за цими Конституціями отримала КПРС та які державні функції закріплювалися за нею. Розкрийте негативні наслідки впливу авторитарної командно-адміністративної системи управління на суспільно-політичні процеси.
2. Охарактеризуйте державно-правовий статус, повноваження, структуру та порядок роботи Верховної Ради УРСР. З'ясуйте, які зміни в кількісному складі та порядку її обрання внесла Конституція 1978 р. Розкрийте державно-правовий статус,

склад, повноваження та порядок діяльності Президії Верховної Ради УРСР. Охарактеризуйте компетенцію і порядок діяльності уряду республіки.

3. Розкрийте структуру місцевих органів влади за Конституцією 1978 р. та проаналізуйте зміни, які відбулися в їхньому складі, повноваженнях та порядку роботи. Поясніть, у чому полягало розширення прав і обов'язків місцевих органів влади.
4. Проаналізуйте структуру, склад та юрисдикцію судових органів і складіть схему судової системи України. Розкрийте порядок формування судових установ, при цьому з'ясуйте, яким чином було реалізовано принцип виборності суддів і народних засідателів. Проаналізуйте основний зміст прийнятих у 1981 р. законів “Про судоустрій УРСР”, “Про вибори районних (міських) народних суддів УРСР”, “Про порядок відкликання народних суддів і народних засідателів районних (міських) народних судів УРСР”.
5. Охарактеризуйте систему органів прокуратури УРСР, їх функції та повноваження. Поясніть, як відбувався процес завершення централізації системи прокурорських органів з прийняттям Конституції СРСР 1977 р. та Конституції УРСР 1978 р. З'ясуйте, якому органу Конституція УРСР 1978 р. надала право призначати Прокурора УРСР та прокурорів областей і затверджувати міських та районних прокурорів. Який загальносоюзний акт згідно з Конституцією СРСР 1977 р. визначав завдання, структуру, принципи організації та діяльності прокурорських органів?
6. Проаналізуйте зміни, що відбувалися в системі органів внутрішніх справ і встановіть основну, на вашу думку, тенденцію, що відображала зміст цих змін.
7. Розкрийте призначення, завдання, функції та обов'язки адвокатури за Положенням про адвокатуру УРСР 1962 р. із змінами й доповненнями від 15 червня 1965 р. Охарактеризуйте організаційно-правові засади діяльності обласних колегій адвокатів. З'ясуйте, які зміни, спрямовані на удосконалення діяльності адвокатури, відбулися відповідно до Закону “Про адвокатуру СРСР” від 30 листопада 1979 р. та Положення про адвокатуру УРСР від 1 жовтня 1980 р.

8. Охарактеризуйте призначення та компетенцію нотаріальних органів. З'ясуйте, які зміни в керівництві системою нотаріату відбулися із створенням у 1970 р. союзно-республіканського Міністерства юстиції. Розкрийте організаційно-правові засади діяльності нотаріату за Законом СРСР “Про державний нотаріат” від 19 липня 1973 р. та Законом УРСР “Про державний нотаріат” від 15 грудня 1974 р.
9. Розкрийте зміст і наслідки другої кодифікації радянського права в Україні.
10. Охарактеризуйте адміністративне законодавство. Особливу увагу слід приділити характеристичі прийнятого 1984 року Кодексу Української РСР про адміністративні правопорушення.
11. Проаналізуйте процес розвитку цивільно-правових відносин, що регулювалися нормами Цивільного кодексу 1963 р. Зверніть увагу на деяке розширення сфери цивільно-правового регулювання, що стосувалося зміцнення державної та суспільної власності, вдосконалення зобов'язальних відносин, охорони немайнових прав громадян, у тому числі судового захисту від посягань на їх честь і гідність.
12. Охарактеризуйте розвиток сімейного законодавства, що спрямовувалося на зміцнення сім'ї, захист інтересів матері і дитини, охорону здоров'я молодого покоління. Розкрийте основний зміст та структуру Кодексу про сім'ю і шлюб УРСР 1969 р.
13. Вивчаючи процес розвитку житлового права, особливу увагу слід приділити аналізу норм Житлового кодексу УРСР 1983 р., який містив правовий механізм реалізації гарантованого Конституціями СРСР (1977 р.) та УРСР (1978 р.) права громадян на житло. Розкрийте основні положення, структуру та значення кодексу.
14. Проаналізуйте процес подальшого розвитку трудового законодавства. Розкрийте основний зміст, структуру та значення Кодексу законів про працю УРСР (КЗпП УРСР) 1971 р. Також проаналізуйте прийняте 1983 року законодавство, яке спрямовувалося на посилення боротьби з порушниками трудової дисципліни, прогульниками.
15. Охарактеризуйте Земельний кодекс УРСР 1970 р. З'ясуйте також, які загальносоюзні та республіканські правові акти,

прийнятті у 1970-х роках, спрямовувалися на правове регулювання раціонального природокористування і випишіть назви цих джерел у зошит.

16. Характеризуючи процес розвитку кримінального права, зверніть увагу на те, що до текстів статей щойно прийнятого у 1960 р. Кримінального кодексу УРСР у досліджуваний період було внесено багато змін і доповнень.
17. Проаналізуйте мету та види покарань. Поясніть, які наслідки мало домінування серед видів покарання покарань, пов'язаних з позбавленням волі. Охарактеризуйте процес розвитку виправно-трудового законодавства. Розкрийте зміст, структуру та значення Виправно-трудового кодексу УРСР 1970 р.
18. На основі аналізу норм Цивільного процесуального кодексу УРСР 1963 р. та Кримінально-процесуального кодексу УРСР 1960 р. Охарактеризуйте розвиток процесуального законодавства. З'ясуйте, якими правовими актами у досліджуваній період запроваджувався подальший розвиток процесуального законодавства.

Література

Основна

1. *Історія держави і права України. Академічний курс: У 2 т. / За ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина. — К., 2000. — Т. 2. — С. 449–489.*
2. *Історія держави і права України: Підручник: У 2 ч. / За ред. А. Й. Рогожина. — К., 1996. — Ч. 2. — С. 350–386.*
3. *Іванов В. М. Історія держави та права України: Навч. посіб.: У 2 ч. — К., 2002–2003. — Ч. II. — С. 134–150.*
4. *Іванов В. М. Історія держави і права України: Навч. посіб. — К., 2003. — С. 319–337.*
5. *Іванов В. М. Практикум з історії держави і права України. — К.: МАУП, 2006. — С. 577–620.*
6. *Історія держави і права України: Курс лекцій / За ред. В. Г. Гончаренка. — К., 1996. — С. 262–286.*

7. *Історія держави і права України: Навч. посіб.* / За ред. А. С. Чайковського. — К., 2000. — С. 341–358.
8. *Історія українського права. Навч. посіб.* / За ред. О. О. Шевченка. — К., 2001. — С. 194–215.
9. *Кузьминець О. В., Калиновський В. С., Дігтяр П. А.* Історія держави і права України: Навч. посіб. — К., 2000. — С. 264–267.
10. *Музиченко П. П.* Історія держави і права України: Навч. посіб. — К., 1999. — С. 568–592.
11. *Хрестоматія з історії держави і права України: У 2 т.* / За ред. В. Д. Гончаренка. — К., 1997. — Т. 2. — С. 630–668.
12. *Хрестоматія з історії держави і права України: Навч. посіб.* / Упоряд.: А. С. Чайковський (кер.), О. Л. Копиленко, В. М. Кривоніс та ін. — К., 2003. — С. 569–602.

Додаткова

13. *Баран В.* Україна після Сталіна. Нариси історії 1953–1985. — Л., 1992.
14. *Грищук В. К.* Основні етапи другої комплексної кодифікації законодавства Української РСР // Рад. право. — 1988. — № 1.
15. *Грищук В. К.* Кодифікація законодавства Української ССР (1956–1985): Текст лекцій. — Л., 1991.
16. *Грищук В. К.* Кодифікація кримінального законодавства України. — Л., 1992.
17. *Емец И.* Совершенствование советского законодательства на современном этапе. — К., 1981.
18. *Історія України. Нове бачення: У 2 т.* / За заг. ред. В. А. Смоля. — К., 1996. — Т. 2.
19. *Касьянов Г.* Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. — К., 1995.
20. *Конституція УССР: реалізація її принципів и норм.* — К., 1988.
21. *Кульчицький С.* Петро Шелест: слід в історії // Історія України. — 1998. — № 29–32.
22. *Петро Шелест: “Справжній суд історії ще попереду”.* Спогади, щоденники, документи, матеріали / За ред. Ю. Шаповала. — К., 2003.
23. *Турченко Ф., Панченко П., Тимченко С.* Новітня історія України: У 2 т. — К., 1986. — Т. 2.

Тема 20. ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ В ПЕРІОД ПЕРЕБУДОВИ (1985–1991 рр.)

Перебудова. Зміни у державному статусі Української РСР

Поглиблення кризи тоталітарної системи зумовило зміни у внутрішній та зовнішній політиці СРСР. На квітневому (1985 р.) пленумі ЦК КПРС правляча верхівка на чолі з М. Горбачовим проголосила курс на прискорення соціально-економічного розвитку країни. Уперше було заявлено про необхідність докорінних змін в усіх сферах життя суспільства. Розпочався період *перебудови*, кінцевою метою якого проголошувалося створення “гуманного демократичного соціалізму”. Головним напрямом реформування визначалася економіка, але шість років перебудови не дали якогось конкретного результату в економічній сфері.

Важливою складовою перебудови мало стати реформування політичної системи та демократизація суспільно-політичного життя. Сутність *політичної реформи* полягала у поступовому переході влади від партійної номенклатури до державних органів, які обиралися б парламентським шляхом. На XIX Всесоюзній конференції КПРС (червень 1988 р.) було наголошено на необхідності змін у виборчій системі, наданні їй елементів альтернативності. Вибори народних депутатів СРСР (1989 р.) відбулися за можливості висування будь-якої кількості кандидатів на одне місце, вільного обговорення виборчих програм, контролю з боку громадськості за ходом виборів і підрахунком голосів. На I з’їзді народних депутатів СРСР (травень 1989 р.) уперше після 1917 р. фактично виникла *парламентська опозиція* — Міжрегіональна депутатська група.

Радикальний поворот до реформування політичної системи пов’язаний із запровадженням *інституту президентства в СРСР*. 15 березня 1990 р. III з’їздом народних депутатів СРСР більшістю у 59,2 % Президентом СРСР було обрано М. Горбачова. Суттєвим кроком на шляху реформування владних органів стало прийняття 26 грудня 1990 р. Закону СРСР “Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) СРСР у зв’язку з удосконаленням системи державного управління”. Уряд отримав статус підпорядкованого президентові СРСР виконавчо-розпорядчого органу; його було перейменовано в Кабінет Міністрів СРСР. Відповідно до Законів СРСР від 29 березня 1990 р. та 20 березня 1991 р. відбувалася ре-

форма державного апарату виконавчої влади. Отже, процес формування виконавчої гілки влади знаменував собою початок втілення у практику державного будівництва теорії поділу влади.

У грудні 1989 р. створено перший орган конституційного контролю, яким став *Комітет конституційного нагляду СРСР*.

Реформи на загальносоюзному рівні привели до *змін у статусі УРСР як союзної республіки*. Значним кроком на шляху до суверенітету республіки стало прийняття 27 жовтня 1989 р. Закону УРСР “Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР”. Розширювалися повноваження Голови Верховної Ради, який набував рангу найвищої посадової особи республіки і мав представляти Україну у міжнародних відносинах. Скоротився склад Верховної Ради УРСР до 450 депутатів (раніше було 650); встановлювався 5-річний термін повноважень народних депутатів. Певних змін на шляху демократизації зазнала виборча система, зокрема передбачалася *альтернативність висування кандидатів у депутати*.

Проведені на нових засадах у березні 1990 р. вибори до Верховної Ради та місцевих рад засвідчили, що монополія Комуністичної партії на владу похитнулася. Оформлення парламентської опозиції під назвою “Народна Рада” (125 депутатів) викликало створення прокомуністичної більшості “За Радянську суверенну Україну” (239 депутатів). В умовах гострого протистояння політичних сил вперше в історії України Верховна Рада почала працювати як парламентський орган.

Важливе значення в утвердженні реального суверенітету України, розбудові Української держави мало прийняття 16 липня 1990 р. Верховною Радою *Декларації про державний суверенітет України*. Декларація складається із преамбули і десяти розділів.

У преамбулі зафіксовано, що, виражаючи волю народу України, Верховна Рада “проголошує державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах”.

У розділі I “Самовизначення української нації” наголошується, що “Українська РСР як суверенна національна держава розвивається в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією невід’ємного права на самовизначення”.

Розділ II “Народовладдя” містить головні засади реального народовладдя. Зокрема наголошується, що громадяни республіки всіх національностей становлять народ України, який є єдиним джерелом державної влади; повновладдя народу України реалізується на основі Конституції Республіки як безпосередньо, так і через народних депутатів, обраних до Верховної Ради та місцевих рад; від імені всього народу може виступати виключно Верховна Рада УРСР.

Розділ III “Державна влада” проголошує головні засади організації та здійснення державної влади. Уперше в Україні офіційно визнається здійснення державної влади за принципом її поділу на законодавчу, виконавчу та судову.

У розділі IV “Громадянство Української РСР” зазначається, що Українська РСР має своє громадянство; забезпечує рівність усіх громадян перед законом “незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної приналежності, статі, освіти, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин”.

У розділі V “Територіальне верховенство” стверджується, що Українська РСР здійснює верховенство на всій своїй території і що ця територія в існуючих кордонах є недоторканою і не може бути змінена та використана без її згоди.

У розділі VI “Економічна самостійність” встановлюється виключне право народу України володіти, користуватися і розпоряджатися національним багатством України; проголошується, що весь економічний і науково-технічний потенціал, створений на території України, є матеріальною основою її суверенітету і використовується з метою забезпечення матеріальних і духовних потреб її громадян; наголошується на зобов’язанні держави забезпечити захист усіх форм власності. Передбачалося створення банківської, фінансової, митної та податкової систем, а за необхідності — упровадження власної грошової одиниці.

У розділі VII “Екологічна безпека” визначаються головні засади екологічної безпеки країни, утверджується державний суверенітет в екологічній сфері: “Українська РСР самостійно встановлює порядок організації охорони природи на території Республіки та порядок використання природних ресурсів”.

Розділ VIII “Культурний розвиток” містить положення про державний суверенітет у культурному і духовному житті українсько-

го народу. Зокрема зазначається, що Україна “є самостійною у вирішенні питань науки, освіти, культурного і духовного розвитку української нації, гарантує всім національностям, що проживають на території Республіки, їх право вільного національно-культурного розвитку”. Наголошується на забезпеченні національно-культурного відродження українського народу, його історичної свідомості і традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови в усіх сферах життя. Новим у конституційному законодавстві є пункт про зобов’язання держави щодо “задоволення національно-культурних потреб українців, які проживають за межами Республіки”.

Розділ IX “Зовнішня і внутрішня безпека” визначає головні засади і принципи безпеки. Наголошується на праві мати власні Збройні Сили, внутрішні війська та органи державної безпеки. Урочисто проголошується намір України “стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї”.

Розділ X “Міжнародні відносини” формулює основні засади цих відносин, “визнає перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права”. Наголошується, що Україна є суб’єктом міжнародного права, здійснює безпосередні зносини з іншими державами, бере участь у діяльності міжнародних організацій, виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування. Вона активно сприяє зміцненню загального миру і міжнародної безпеки, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах.

Особливого значення набувало положення про те, що *“Декларація є основою для нової Конституції, законів України і визначає позиції Республіки при укладанні міжнародних угод. Принципи Декларації про суверенітет України використовуються для укладання союзного договору”*.

Отже, Декларація про суверенітет України є фундаментальним документом, який має статус важливого передконституційного акта. Саме ця Декларація стала фундаментом сучасної української державності.

Під тиском демократичних сил 24 жовтня 1990 р. Верховна Рада прийняла Закон “Про зміни і доповнення Конституції (Основного

Закону) Української РСР". Скасування статті 6 Конституції про керівну роль Комуністичної партії підірвало засади її монопольного панування в державі. Закріплювались правові основи діяльності політичних партій, громадських організацій і рухів; через своїх представників у радах їм надавалось право брати участь в управлінні державними і громадськими справами.

У побудові органів державної влади основними засадами, замість демократичного централізму (ст. 3), проголошувались їх виборність і підзвітність народові, відповідальність за доручену справу, обов'язковість рішень органів вищого рівня для органів нижчого рівня.

Відтепер виключно законами України визначалися організація і порядок діяльності органів суду і прокуратури республіки; вони фактично виводилися з підпорядкування союзного центру. На Верховний суд Української РСР було покладено функцію вищого судового контролю та нагляду за судовими установами республіки (ст. 149). Генеральний прокурор Української РСР призначався Верховною Радою республіки, був відповідальний перед нею і їй підзвітний (ст. 163). Передбачалося створення в Україні Конституційного Суду.

Законами від 13 та 21 травня 1991 р. було внесено зміни в структуру органів вищої виконавчої влади. Встановлювався перелік міністерств та інших органів державного управління Української РСР. Уряд почав називатися *Кабінетом Міністрів УРСР*, а голова уряду — *Прем'єр-Міністром*. Визначалися нові функції уряду, які значно обмежували адміністративне втручання загальносоюзних структур.

Логічним продовженням процесу створення нової державної влади, побудованої на основі розмежування повноважень між представницькими, виконавчими та судовими органами, стало запровадження поста Президента Української РСР. 5 липня 1991 р. було прийнято закони "Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР", "Про Президента Української РСР", "Про вибори Президента Української РСР". На 1 грудня 1991 р. призначалися вибори Президента Української РСР. Цими документами було започатковано зміни у конституційному устрої на шляху України до президентсько-парламентської республіки. Зазначалося, що "Президент є найвищою посадовою особою Ук-

раїнської держави і главою виконавчої влади". Визначалися й вимоги до кандидата на вищу державну посаду: Президентом може бути обраний громадянин України, не молодший 35 років, який має виборчі права, проживає на території України не менше десяти років і володіє українською мовою. Він обирається на п'ять років і може бути переобраний тільки один раз.

Зміни й доповнення до Конституції УРСР, що стосувалися адміністративно-територіального устрою, системи і компетенції державних органів, були внесені Законом УРСР від 19 липня 1991 р. у зв'язку з результатами референдуму у Криму про створення *Кримської Автономної Республіки*.

За Законом СРСР від 9 квітня 1990 р. "Про загальні засади місцевого самоврядування і місцевого господарства СРСР" розпочалося переведення місцевих рад з режиму єдиного державного керівництва в режим *місцевого самоврядування*. В Україні цей процес набув інтенсивності із прийняттям 7 грудня 1990 р. Закону "Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування". За законом систему місцевого самоврядування становили сільські, селищні, міські ради народних депутатів та їхніх органи, інші форми територіальної самоорганізації громадян. Органи місцевого самоврядування дістали значні права в економічній та соціально-культурній сферах на відповідних адміністративних територіях.

Проголошення державного суверенітету Україною, як і іншими союзними республіками (першою його проголосила Росія 12 червня 1990 р.), не було визнано IV з'їздом народних депутатів СРСР, який у грудні 1990 р. ухвалив постанову "Про загальну концепцію нового Союзного договору і порядок його укладання".

17 березня 1991 р. за рішенням Верховної Ради СРСР відбувся *референдум* з питання: "Чи вважаєте Ви необхідним збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої Федерації рівноправних суверенних республік, в якій повною мірою гарантуватимуться права і свободи людини будь-якої національності?" Верховна Рада УРСР додатково внесла до бюлетеня запитання: "Чи згодні Ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу Радянських Суверенних Держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?" Участь у референдумі взяли 83 % виборців. Ствердно відповіли на перше запитання 70 %, на друге — 80 %. Отже, переважна більшість населення підтримала Декларацію

про державний суверенітет України, одночасно висловившись за можливість міждержавного об'єднання рівноправних суверенних республік.

В інших республіках референдум також не вніс ясності щодо нового союзного договору і подальшої долі СРСР, а в Литві, Латвії, Естонії, Грузії, Вірменії, Молдові він взагалі не проводився.

Після референдуму у Ново-Огарьові (під Москвою) відбулися переговори керівників дев'яти республік із Президентом СРСР М. Горбачовим щодо змісту нового союзного договору. За результатами *“новоогарьовського процесу”* 15 серпня 1991 р. було розповсюджено проект нового союзного договору, а на 20 серпня 1991 р. призначалася церемонія його підписання. Проте Верховна Рада УРСР ще 27 червня 1991 р. вирішила відкласти розгляд проекту договору на вересень, тобто Україна не мала наміру брати участі в цій церемонії.

19–21 серпня 1991 р. у країні сталася спроба державного перевороту, метою якого було збереження централізованої держави. Вище партійно-державне керівництво СРСР проголосило владу *антиконституційного Державного комітету з надзвичайного стану (ДКНС)*. Рішення ДКНС передбачали ліквідацію демократичних завоювань, загрожували суверенітету України. Проте змова закінчилася провалом. Події серпня 1991 р. надзвичайно посилили відцентрові процеси, прискорили розпад СРСР.

24 серпня 1991 р. позачергова сесія Верховної Ради УРСР проголосила *Акт про незалежність України*, яким було визначено новий політико-правовий статус країни. В цьому історичному документі зазначалось: *“...продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні, виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами, здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Соціалістичної Республіки урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної української держави — України. Територія України є неподільною і недоторканною”*. Зазначалось також, що віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України.

1 грудня 1991 р. відбувся *Всеукраїнський референдум*, на якому, крім відповіді на запитання: *“Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?”*, громадяни мали обрати Прези-

дента країни. Узяли участь у голосуванні 84,2 % виборців; 90,3 % з них підтвердили Акт проголошення незалежності України. Більшістю у 61,6 % голосів Президентом України було обрано Л. Кравчука. Розпочався новий етап розвитку України як самостійної, суверенної держави.

Зміни у законодавстві

Процес перебудови, що відбувався в усіх сферах суспільно-політичного життя, істотно вплинув на правову систему.

Основними напрямками реформування законодавства були: а) внесення численних змін і доповнень до існуючих законів та інших правових актів; б) розробка та прийняття нових законодавчих актів.

Істотні зміни відбувалися в *законодавстві, яке регулювало економічні відносини*. Закон СРСР від 6 березня "Про власність в СРСР" вніс суттєві зміни в інститут власності. Серед *основних форм власності* (державної та колективної) у законі зазначається також і власність громадян. Допускалось існування в СРСР власності іноземних держав, міжнародних організацій, іноземних юридичних осіб і громадян.

Правовому забезпеченню переходу економіки на ринковій відносини сприяли закони СРСР "Про кооперацію в СРСР" від 26 травня 1988 р., "Про підприємства в СРСР" від 4 червня 1990 р., Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про оренду від 23 листопада 1989 р.

Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про землю від 28 лютого 1990 р. встановлювали право громадян на придбання землі в довічне володіння або в оренду.

Принципово новим законодавчим актом ринкового типу були прийняті у травні 1991 р. Основи цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік, які мали набрати чинності з 1 січня 1992 р. Загальносоюзні акти сприяли розвитку законодавчого забезпечення реформування економіки в Україні.

Логічним продовженням юридичного оформлення на основі Декларації про державний суверенітет України економічної незалежності республіки став прийнятий 3 серпня 1990 р. Закон "Про економічну самостійність Української РСР". У цьому документі

було визначено зміст, мету й основні принципи економічної самостійності України, механізм господарювання, регулювання економіки і соціальної сфери, організації фінансово-бюджетної системи. Проголошувалися повна господарська самостійність і свобода підприємництва всіх юридичних і фізичних осіб у рамках законів України, запровадження національної грошової одиниці. На реалізацію Декларації був спрямований також Закон УРСР “Про зовнішньоекономічну діяльність” від 12 червня 1991 р. Цей документ надавав українському народові виключне право самостійно і незалежно здійснювати зовнішньоекономічну діяльність на території Української УРСР.

Важливими актами законодавчого забезпечення реформування економіки України стали закони Української РСР “Про власність”, “Про підприємництво” від 7 лютого 1991 р., “Про підприємства в Україні” від 27 березня 1991 р. та ін. Загалом протягом останнього року перебування УРСР у статусі союзної республіки Верховна Рада прийняла близько 40 законів та 70 постанов з економічної політики.

Однак розпочата в 1991 р. *реформа цін* створила для промислових підприємств критичну ситуацію. Нові ціни на більшість товарів народного споживання перевищували діючі роздрібні. Ця акція виявилася дуже непопулярною і серед населення, оскільки призвела до порожніх полиць у крамницях. В Україні було запроваджено продаж продовольчих і непродовольчих товарів за картками споживача з купонами.

Перехід, починаючи з 1988 р., підприємств на повний госпрозрахунок і самофінансування потребував *реформування трудового законодавства*. Встановлювався новий порядок укладання колективних договорів. Тривалість випробування при прийомі на роботу почала визначатися за погодженням сторін. Скасовувалися деякі обмеження щодо роботи за сумісництвом, суміщення професій. Законом СРСР від 22 травня 1990 р. було розширено пільги і гарантії трудових прав жінкам. В умовах переходу на ринкові відносини Верховною Радою УРСР 1 березня 1991 р. було прийнято Закон “Про зайнятість населення”.

Водночас у трудовому праві спостерігалися *певні перекоси*. Так, роботодавці почали широко застосовувати нововведену контрактну форму прийняття на роботу, що значно зменшило захист прав працівників. Розвиток цієї галузі гальмували, з одного боку, наяв-

ність застарілих норм радянського трудового права, а з іншого — слабкість захисту трудових прав, орієнтація на виробництво всупереч інтересам працівника.

Зміни до законодавства, яке регулювало соціально-культурну сферу, вносили прийняті Верховною Радою закони “Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні” від 1 березня 1991 р., “Про пенсійне забезпечення” від 5 листопада 1991 р.

Відродженню духовності українського народу, регулюванню суспільних відносин у сфері української та інших мов, якими користується населення республіки, сприяло прийняття Закону “Про мови в Українській РСР” від 28 жовтня 1989 р.

В умовах загострення екологічної ситуації внаслідок Чорнобильської катастрофи подальшого розвитку набуло *екологічне законодавство*. У березні 1990 р. Верховна Рада Української РСР прийняла постанову “Про екологічну обстановку в республіці та заходи по її докорінному поліпшенню”. Серед кардинальних заходів, спрямованих на оздоровлення довкілля, передбачалося до 2000 р. вивести з експлуатації Чорнобильську АЕС, припинити скидання у водойми забруднених стоків, відмовитись від нового промислового будівництва у містах і районах з підвищеним рівнем забруднення навколишнього середовища.

Реформування суспільства й держави спричинило відповідні зміни й доповнення у *кримінальному законодавстві*.

14 листопада 1989 р. Верховна Рада СРСР прийняла Декларацію, де визнала незаконними і злочинними допущені в минулому репресивні акти проти народів, які зазнали насильницького виселення з рідних місць у роки Другої світової війни. Визнавалося за потрібне прийняти необхідні законодавчі акти для безумовного поновлення прав усіх народів, які зазнали репресій. Проголошувалося, що “зневажання прав людини і норм гуманності на державному рівні більш ніколи не повториться в нашій країні”.

Істотним кроком на шляху *реабілітації* безвинних людей, які зазнали переслідувань за свою політичну діяльність, висловлювання чи релігійні переконання, став Закон України “Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні” від 17 квітня 1991 р. Реабілітація жертв політичних репресій за цим Законом охоплювала увесь період після 1917 р. і поширювалася на осіб, необґрунтовано засуджених судами України або репресованих іншими

державними органами в будь-якій формі, включаючи позбавлення волі, переселення в примусовому порядку, вислання і заслання за межі республіки, примусове поміщення до лікувальних закладів, позбавлення чи обмеження інших громадянських прав або свобод через політичні, соціальні, класові, національні і релігійні мотиви.

В умовах загострення соціально-політичної ситуації Верховною Радою СРСР приймаються закони “Про захист честі і гідності Президента СРСР” від 2 квітня 1990 р., “Про кримінальну відповідальність за блокування транспортних комунікацій та інші незаконні дії, які посягають на нормальну і безпечну роботу транспорту” від 23 жовтня 1990 р.

До загальносоюзного законодавства у 1987 р. було внесено відповідні зміни й доповнення у зв’язку з приєднанням до міжнародних конвенцій про наркотики, СНІД, боротьбу із захопленням заручників.

Ці та інші зміни у напрямку реформування кримінального права були відображені у прийнятих Верховною Радою СРСР 2 липня 1991 р. Основах кримінального законодавства Союзу РСР та союзних республік.

Демократизація суспільного життя спричинила розвиток *процесуального законодавства*. Так, 30 червня 1987 р. було прийнято Закон СРСР “Про порядок оскарження в суд неправомірних дій службових осіб, які обмежують права громадян”. Цим актом визначалася процедура оскарження у судах протиправних і таких, що обмежують права громадян, дій офіційних осіб. Громадяни отримали реальну можливість *судового захисту своїх прав від свавілля чиновників*.

Наприкінці перебудовного періоду загострилися *кризові явища у законодавстві*, спричинені протилежними підходами союзного центру та республік до проблеми верховенства законів. В умовах ослаблення органів союзної влади було прийнято Закон СРСР від 26 квітня 1990 р. “Про розмежування повноважень між Союзом РСР і суб’єктами федерації”. Зазначалося, що союзні республіки мають усю повноту державної влади на своїй території поза межами повноважень, переданих ними до відання Союзу РСР. За кожною союзною республікою зберігається право вільного виходу з СРСР. Рішення про вихід “приймається вільним волевиявленням народів союзної республіки шляхом референдуму (народного голосування)”.

Однак процес ослаблення союзного центру набув незворотного характеру. Республіки фактично проігнорували Закон СРСР від 24 жовтня 1990 р., який підтверджував вищу юридичну силу законів СРСР та указів Президента СРСР. Так, Верховна Рада УРСР саме в цей день 24 жовтня 1990 р. внесла зміни й доповнення до ст. 71 Конституції УРСР, згідно з якими *на території республіки забезпечувалося верховенство законів Української РСР*.

Отже, зміни, що відбувалися в цей період у законодавстві, були спричинені реформами у соціально-економічній і політичній сферах. Проте цей процес був непослідовним і суперечливим. Прогресивні закони ринкового характеру були неповними. Демократичні акти, спрямовані на реформування політичної системи, забезпечення прав і свобод людини, мали переважно декларативний характер. Основу правової системи все ще становили застарілі норми, які гальмували розвиток реформ.

* * *

Розпочата партійно-державним керівництвом СРСР на чолі з М. Горбачовим у 1985 році “революція зверху” була закономірною реакцією на глибоку соціально-економічну і політичну кризу, що охопила країну і суспільство. Курс на перебудову призвів до руйнування тоталітарної системи, викликав кардинальні зміни державно-правового характеру.

Радикальна реформа соціально-економічної системи та суспільно-політичного життя країни потребувала правового забезпечення. Перехід підприємств на повний госпрозрахунок і самофінансування, розвиток ринкових відносин спричинили істотні зміни у цивільному й господарському праві. Реформування законодавства було загалом непослідовним і суперечливим.

Прийняття Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р., Акта про незалежність України від 24 серпня 1991 р., підтвердженого результатами Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р., знаменувало новий етап розвитку України як самостійної, суверенної держави.

Завдання для самостійної роботи

1. Поясніть, як відбувався поступовий перехід влади від партійної номенклатури до державних органів, що обиралися парламентським шляхом. Охарактеризуйте процес виборів у травні 1989 р. народних депутатів та діяльності I з'їзду народних депутатів СРСР. Розкрийте значення запровадження інституту президентства в СРСР як радикального повороту до реформування політичної системи.
2. Поясніть, яке значення на шляху до суверенітету республіки мало прийняття 27 жовтня 1989 р. Закону УРСР "Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР". З'ясуйте зокрема, які відбулися зміни у повноваженнях Голови Верховної Ради, складі Верховної Ради УРСР, термінах повноважень народних депутатів, виборчій системі.
3. Поясніть, які наслідки мало проведення на нових засадах у березні 1990 р. виборів до Верховної Ради та місцевих рад. З'ясуйте, коли вперше в історії України Верховна Рада почала працювати як парламентський орган.
4. Ознайомтеся з текстом Декларації про державний суверенітет України, що була прийнята Верховною Радою УРСР 16 липня 1990 р. Розкрийте зміст і значення цього історичного документа для утвердження реального суверенітету України, розбудови незалежної Української держави
5. Проаналізуйте процес та наслідки прийняття під тиском демократичних сил 24 жовтня 1990 року Верховною Радою Закону "Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР", яким скасувалась стаття 6 Конституції про керівну роль Комуністичної партії. З'ясуйте, які основні засади побудови органів державної влади проголошувалися замість демократичного централізму та як це вплинуло на діяльність політичних партій, громадських організацій і рухів. Поясніть, які зміни відбулися в статусі та підпорядкування органів суду і прокуратури України.
6. Охарактеризуйте зміни в структурі та функціях органів вищої виконавчої влади, що були введені Законами від 13 та 21 травня 1991 р. Які встановлювалися нові назви Уряду та голови Уряду УРСР?

7. Розкрийте зміст та значення прийнятих 5 липня 1991 р. законів УРСР “Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР”, “Про Президента Української РСР”, “Про вибори Президента Української РСР”.
8. Поясніть, які зміни й доповнення до Конституції УРСР, що стосувалися адміністративно-територіального устрою, системи і компетенції державних органів, були внесені Законом УРСР від 19 липня 1991 р. у зв’язку з результатами референдуму у Криму про створення Кримської Автономної республіки.
9. Охарактеризуйте процес переведу місцевих Рад із режиму єдиного державного керівництва в режим місцевого самоврядування за Законом УРСР від 7 грудня 1990 р. “Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування”.
10. Розкрийте зміст та історичне значення Акту про державну незалежність України, проголошеного 24 серпня 1991 р. позачерговою сесією Верховної Ради України, підтвердженого результатами Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р.
11. Розкрийте основний зміст прийнятого 3 серпня 1990 р. Закону УРСР “Про економічну самостійність Української РСР”. Охарактеризуйте зміст та значення для забезпечення реформування економіки України законів “Про власність” від 7 лютого 1991 р., “Про підприємництво” від 7 лютого 1991 р., “Про підприємства в Україні” від 27 березня 1991 р. та ін.
12. Проаналізуйте спричинені переходом підприємств на повний госпрозрахунок і самофінансування напрями реформування трудового законодавства. Охарактеризуйте трудове законодавство, що спрямовувалося на соціальний захист працівників. З’ясуйте обставини, що гальмували розвиток цієї галузі.
13. Проаналізуйте зміни у законодавстві, яке регулювало соціально-культурну сферу, зокрема, закони “Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні” від 1 березня 1991 р., “Про пенсійне забезпечення” від 5 листопада 1991 р. Особливу увагу слід приділити Закону “Про мови в Українській РСР” від 28 жовтня 1989 р.

14. Поясніть, які зміни й доповнення у кримінальному законодавстві спричинило реформування суспільства й держави.
15. З'ясуйте як демократизація суспільного життя вплинула на розвиток процесуального законодавства.
16. Проаналізуйте наслідки загострення кризових явищ у законодавстві наприкінці перебудовного періоду спричиненого протилежними підходами союзного центру та республік до проблеми верховенства законів. Наведіть приклади такого протистояння.

Література

Основна

1. *Історія держави і права України. Академічний курс. У 2 т. / За ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина. — К., 2000. — Т. 2. — С. 490–519.*
2. *Історія держави і права України: Підручник: У 2 ч. / За ред. А. Й. Рогожина. — К., 1996. — Ч. 2. — С. 387–414.*
3. *Іванов В. М. Історія держави та права України: Навч. посіб.: У 2 ч. — К., 2002–2003. — Ч. II. — С. 151–162.*
4. *Іванов В. М. Історія держави і права України: Навч. посіб. — К., 2003. — С. 338–351.*
5. *Іванов В. М. Практикум з історії держави і права України. — К.: МАУП, 2006. — С. 621–640.*
6. *Кульчицький В. С., Тищик Б. Й. Історія держави і права України: Навч. посіб. — К. 2001. — С. 251–268.*
7. *Музиченко П. Історія держави і права України: Навч. посіб. — К., 1999. — С. 593–614.*
8. *Хрестоматія з історії держави і права України: У 2 т. / За ред. В. Д. Гончаренка. — К., 1997. — Т. 2. — С. 669–702.*
9. *Хрестоматія з історії держави і права України: Навч. посіб. / Упоряд.: А. С. Чайковський (кер.), О. Л. Копиленко, В. М. Кривоніс та ін. — К., 2003. — С. 602–618.*

Додаткова

10. *Августовский* путч: Причины и следствия — М., 1991.
11. *Алексеев Ю. М. Кульчицкий С. В., Слюсаренко А. Г.* Україна на зламі історичних епох: Державотворчий процес 1985–1999 рр. — К., 2000.
12. *Горбатенко В. П.* Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть. — К., 1999.
13. *Горбачов М. С.* Перебудова і нове мислення для нашої країни і всього світу. — К., 1987.
14. *Історія України. Нове бачення: У 2 т. / Під заг. ред. В. А. Смолія.* — К., 1996. — Т. 2.
15. *Кравчук Л. М.* Останні дні імперії... Перші роки надії / Запис бесід С. Кичигина. — К., 1994.
16. *Литвин В. М.* Украина: политика, политики, власть: На фоне политического портрета Л. Кравчука. — К., 1997.

РОЗБУДОВА ТА РОЗВИТОК СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

ТЕМА 21. ДЕРЖАВА І ПРАВО УКРАЇНИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ (1991–2006 рр.)

Розбудова незалежної Української держави

Декларація про державний суверенітет України, Акт проголошення незалежності України і Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 р. ознаменували *початок нового періоду нашої історії*.

10 грудня 1991 р. Верховною Радою України була ратифікована Угода про створення Співдружності Незалежних Держав, підписана у Біловезькій Пущі керівниками Білорусі, Росії та України. Після того як до неї приєдналися й інші республіки і 21 грудня 1991 р. в Алма-Аті керівники Азербайджану, Білорусі, Вірменії, Казахстану, Киргизстану, Молдови, Росії, Таджикистану, Туркменістану, Узбекистану, України підписали Декларацію про Співдружність Незалежних Держав, перестав існувати Союз РСР.

Перехід від статусу союзної республіки з обмеженим суверенітетом і вихід України на історичну авансцену як незалежної самостійної держави відбувався мирним еволюційним шляхом. Він передбачав *реформування існуючих органів влади та створення нових, які мали відповідати принципам незалежної держави*. 12 вересня 1991 р. Верховна Рада прийняла Закон “Про правонаступництво України”. Цей Закон розв’язав питання щодо території, населення, правової і державотворчої спадщини нової Української держави та перехід до неї прав і обов’язків від Радянської України. Законом підтверджувалася чинність на території республіки Конституції, законів та інших нормативних актів УРСР, якщо вони не суперечать законам України, ухваленим після 24 серпня 1991 р. Найвищим органом влади проголошувалася Верховна Рада, яка мала діяти в існуючому депутатському складі до нових виборів у

парламент. Органи влади, управління, судів, прокуратури мали діяти до створення нових.

Проголошення Української держави зумовило необхідність визначити *правовий статус її населення*. Верховна Рада України 8 жовтня 1991 р. ухвалила Закон “Про громадянство України”. Громадянами України проголошувались “особи, які на момент набрання чинності цим Законом проживали в Україні, незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної належності, статі, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду й характеру занять, які не є громадянами інших держав і які не заперечують проти набуття громадянства України”. Громадянами України набували й особи, які перебували за межами України за державним направленням, на військовій службі чи на навчанні, якщо вони народилися чи довели, що постійно проживали на території України. Ці особи не повинні були мати громадянство інших держав і не пізніш ніж через рік після набрання чинності цим Законом виявити бажання стати громадянами України.

Визначалися *підстави набуття громадянства України*: 1) за народженням; 2) за походженням; 3) через прийняття до громадянства України; 4) через поновлення у громадянстві України; 5) за іншими підставами, передбаченими цим Законом; 6) за підставами, передбаченими міжнародними договорами України.

На державу покладався обов’язок захисту громадян за кордоном, зазначалася неприпустимість видачі громадянина України іноземній державі, за винятком випадків, передбачених міжнародними угодами.

Зважаючи на те, що на території України проживали громадяни понад 100 національностей, які разом з українцями становили 52-мільйонний народ України, Верховна Рада прийняла 1 листопада 1991 р. “*Декларацію прав національностей України*”. Наголошувалося, що Українська держава гарантує всім народам, національним групам, народам, що проживають на її території, рівні політичні, економічні, соціальні та культурні права. Дискримінація за національною ознакою забороняється і карається законом. Українська держава гарантує всім національностям право на збереження їхнього традиційного розселення і забезпечує існування національно-адміністративних одиниць. Вона бере на себе обов’язок створювати належні умови для розвитку всіх національних

мов і культур, гарантує всім народам і національним групам право вільного користування рідними мовами в усіх сферах суспільного життя, включаючи освіту, виробництво, одержання й поширення інформації. Держава забезпечує право своїм громадянам вільно користуватися російською мовою.

Усім громадянам України кожної національності гарантується право сповідувати свою релігію, використовувати свою національну символіку, відзначати свої національні свята тощо.

Забезпеченню *міжнаціональної злагоди* сприяло прийняття 25 червня 1992 р. Верховною Радою Закону “Про національні меншини в Україні”. Проголошувалося, що держава гарантує всім громадянам, незалежно від національного походження, рівні права і свободи, підтримує розвиток національної самосвідомості й самовиявлення. Передбачалося вирішення комплексу заходів щодо вільного національно-культурного розвитку національних меншин.

Важливе значення для становлення суверенної Української держави стало законодавче *визначення головних державних символів*. 15 січня 1992 р. Президія Верховної Ради видала Указ “Про Державний гімн України”, яким було затверджено музичну редакцію Державного гімну (автор музики М. Вербицький). Постановами Верховної Ради від 28 січня 1992 р. було затверджено Державний прапор України — національний синьо-жовтий прапор, від 19 лютого 1992 р. — тризуб як малий герб України, що вважається головним елементом великого герба України.

Досить інтенсивним був процес *входження нової Української держави до світової спільноти*. Вже 2 грудня 1991 р., на другий день після референдуму, суверенну Україну визнала Польща, а протягом грудня — ще 68 держав світу, у тому числі всі найбільш розвинені і впливові (5 грудня — Росія, 25 грудня — США). В короткий термін створювалися дипломатичні та консульські представництва України за кордоном.

Складовою частиною зовнішньополітичної та зовнішньоекономічної діяльності стало створення державної митниці. Правову основу організації митної справи в Україні заклали Закон “Про митну справу в Українській РСР” від 25 червня 1991 р., яким було започатковано створення Державного комітету митного контролю, митних органів і митниці України, та Митний кодекс України, прийнятий 12 грудня 1991 р.

Після розпаду Радянського Союзу Україні дістався третій за розмірами (після США і Росії) ядерний потенціал. Здійснюючи проголошений у Декларації про державний суверенітет намір стати постійно нейтральною державою з неядерним статусом, Україна відмовилася від ядерної зброї. Незважаючи на протести радикально налаштованих депутатів, Верховна Рада 16 липня 1994 р. ухвалила рішення про приєднання України до Договору щодо нерозповсюдження ядерної зброї за умови надання гарантії безпеки з боку ядерних держав. Такі гарантії були надані главами Росії, США, Великобританії, Франції та Китаю.

Особливе місце у розбудові незалежної держави відводилося створенню власних *Збройних Сил*. Першим кроком до цього стала постанова Верховної Ради від 24 серпня 1991 р. “Про військові формування на території України”, згідно з якою парламенту підпорядковувались усі війська, дислоковані на території республіки. Проте наявність на території України надто великого військового угруповання (понад 700 тис. військовослужбовців) та ядерної зброї не відповідала проголошеному курсові на нейтралітет і позаблоковий статус. До того ж на молоду державу ліг непомірний тягар утримання і матеріально-технічного забезпечення такої військової сили.

Концептуальні та юридичні засади створення Збройних Сил України та оборони країни було визначено у прийнятих Верховною Радою 11 листопада 1991 р. постанові “Про концепцію оборони та будівництва Збройних Сил України” та 19 жовтня 1993 р. — воєнній доктрині, а також законах від 6 грудня 1991 р. “Про оборону України”, “Про Збройні Сили України”. Проголошувалося створення Збройних Сил України, які складалися з сухопутних військ (війська наземної оборони), військово-повітряних сил (війська оборони повітряного простору) та військово-морських сил. Зазначалося, що структура Збройних Сил України, їх кількість, озброєння та матеріально-технічне забезпечення затверджуються Верховною Радою України за поданням Президента України. Оборона країни проголошувалася справою всього народу України. При цьому зазначалося, що Україна прагне до мирного співіснування з усіма державами і підтримує свою обороноздатність на рівні оборонної достатності для захисту від агресії.

У воєнній доктрині наголошувалося, що “Україна застосовує свої Збройні Сили виключно у випадках збройної агресії проти

неї та посягань на її територіальну цілісність, недоторканність державних кордонів або при виконанні своїх міжнародних зобов'язань”.

Принципово важливим є визначення у Законі “Про Збройні Сили” таких *засад військового будівництва*, як: верховенство закону; підзвітність конституційним органам законодавчої і виконавчої влади; єдиноначальність і колегіальне вироблення рішень; позапартійність; гарантований соціально-правовий захист військово-службовців та ін. Закон заборонив діяльність у Збройних Силах будь-яких партій і рухів.

Загальне керівництво Збройними Силами покладалося на Президента України як Головнокомандуючого Збройними Силами України й Голову Ради оборони України, безпосереднє — на Міністерство оборони України.

Організаційно-правові основи та порядок проходження військової служби визначалися Законом України “Про загальний військовий обов'язок і військову службу” від 25 березня 1992 р. Виходячи з права людини й громадянина на свободу совісті, Закон України “Про альтернативну (невійськову) службу” від 12 грудня 1991 р. надав право на альтернативну (невійськову) службу громадянам України, віровчення яких не допускає користування зброєю та служби у Збройних Силах.

Законом від 4 листопада 1991 р. на базі внутрішніх військ було створено Національну гвардію України, яка підпорядковувалася Верховній Раді України. До основних завдань Національної гвардії належали: захист конституційного ладу України, її території від спроб змінити їх насильницьким шляхом; участь у ліквідації наслідків аварій, катастроф та стихійного лиха; подання допомоги прикордонним військам; охорона дипломатичних і консульських представництв іноземних держав на території України; участь в охороні громадського порядку. Але оскільки ці завдання дублювали функції інших “силових” відомств, Законом України від 11 січня 2000 р. Національну гвардію було розформовано, з'єднання та підрозділи включено до складу Міністерства оборони та Внутрішніх військ МВС України.

4 листопада 1991 р. Верховна Рада прийняла Закон “Про державний кордон України”, яким встановлювалися *державний кордон*, його режим і забезпечення охорони. Також 4 листопада 1991 р. було прийнято Закон “Про прикордонні війська України”,

в якому визначалися завдання, структура, права прикордонних військ, соціальний захист і відповідальність військовослужбовців-прикордонників.

26 червня 1992 р. був прийнятий Закон України “Про надзвичайний стан”, який визначив умови і порядок запровадження та припинення надзвичайного стану, його правовий режим, організаційно-правові засади діяльності в цих умовах державних органів, підприємств, установ, організацій, органів місцевого самоврядування. Встановлювалися гарантії прав громадян і юридичних осіб в умовах надзвичайного стану.

У пострадянський період державний лад України мав ще перехідний характер. По суті це був конгломерат залишків радянської влади, новонароджених елементів парламентаризму та президентського правління.

На перших порах *Верховна Рада України* продовжувала діяти як вищий владний орган держави. Вона призначала вибори народних депутатів і затверджувала склад Центральної виборчої комісії, призначала прем'єр-міністра і уряд. Окрім того, вищий законодавчий орган обирав суддів Верховного Суду, обласних і Київського міського судів, призначав арбітрів Вищого арбітражного суду, Генерального прокурора, голову правління Національного банку України. Щоправда, протягом 1991–1993 рр. її функції були дещо змінені. Так, вона затверджувала не весь склад уряду, а лише міністрів закордонних справ, оборони, внутрішніх справ, фінансів, юстиції, голову СБУ, голову Держкомітету у справах охорони державного кордону та голову Державного митного комітету.

Становленню українського парламентаризму сприяло прийняття 17 листопада 1992 р. Закону “Про статус народного депутата України”. Закон встановлював права народних депутатів: обирати та бути обраним в органи Верховної Ради України; пропонувати питання для розгляду Верховною Радою або її органами; порушувати питання про визнання законопроекту терміновим та про винесення його на загальнонародне обговорення або референдум; вносити проекти постанов, інших актів, поправки до них та ін. Визначалися також обов'язки народних депутатів: бути присутнім та брати участь у засіданнях Верховної Ради та її органів; додержуватися регламенту Верховної Ради; підтримувати тісні зв'язки з виборцями, регулярно інформувати їх про свою роботу у Верховній Раді та її органах, про реалізацію своєї передвиборної програми та ін.

Закон регламентував процедуру *депутатського запиту* і встановлював обов'язок органів або посадових осіб, до яких звернено запит, дати офіційну письмову відповідь не пізніше як у 7-денний або інший встановлений Верховною Радою термін.

Чітко визначалися зміст та обсяг *недоторканності народного депутата*. Зокрема зазначалося, що "народний депутат не може бути притягнений до кримінальної відповідальності, заарештований або підданий заходам адміністративного стягнення, що накладається в судовому порядку без згоди Верховної Ради... Не допускаються обшук, огляд особистих речей і багажу, транспорту, жилого чи службового приміщення депутата, а також порушення таємниці кореспонденції, прослуховування телефонних переговорів та застосування інших заходів, що обмежують свободу депутата... Кримінальну справу щодо народного депутата України може бути порушено тільки Генеральним прокурором України. Така справа підлягає розгляду Верховним Судом України".

Закон встановлював право народного депутата України вимагати усунення порушення законності й обов'язок посадових осіб, адміністрацій, працівників міліції негайно вживати заходів до усунення порушення, а за необхідності — притягнення винуватих до відповідальності з подальшим інформуванням про це депутата.

Внаслідок неокресленості повноважень президента, прем'єр-міністра, неузгодженості функцій законодавчої і виконавчої влади, центральної влади і регіонів державний апарат працював із перебоями. Верховна Рада намагалася здійснювати управління державою, часто-густо втручаючись у розв'язання поточних питань. Законодавча діяльність парламенту не встигала за життям.

Президент України, у свою чергу, прагнучи, не обмежуючись сферою виконавчої влади, взяти на себе частину повноважень Верховної Ради. В результаті відчутним стало гальмування демократичних перетворень та економічних реформ.

У цій ситуації було зроблено рішучі кроки на шляху *реформування виконавчих структур*. Відповідно до Указу Президента від 25 лютого 1992 р. міністерства позбавлялися права безпосередньо управляти підприємствами і мали відповідати за реалізацію державної політики у відповідних галузях. Законами від 18 листопада та від 19 грудня 1992 р. розширювалися повноваження Кабінету Міністрів України. Уряд дістав тимчасове право ухвалювати декрети з економічних і соціальних питань, які мали силу законів.

Указом Президента Л. Кравчука від 25 лютого 1992 р. було утворено постійно діючий орган — *Державну Думу України*. Цей орган мав виконувати консультативні функції при президентові з питань стратегії державної політики, принципів і напрямів діяльності органів виконавчої влади. Члени Думи утворювали чотири колегії, керівниками яких було призначено радників президента України. Хоча за персональним складом Дума була дуже солідною, вона так і не стала ефективним і впливовим органом у системі центрального управління державою. Зустрівши на жорстку опозицію парламенту, Президент через дев'ять місяців змушений був розпустити Думу.

У період президентства Л. Кучми було утворено новий постійно діючий орган для забезпечення діяльності глави держави — *Адміністрацію Президента України*. Відповідно до Указу Президента "Про Адміністрацію Президента України" від 14 грудня 1996 р., її завдання полягали в організаційному, правовому, консультативному, інформаційному та аналітичному забезпеченні діяльності Президента України щодо реалізації ним повноважень гаранта державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав та свобод людини і громадянина, здійснення інших повноважень глави держави. Але на практиці цей орган дуже швидко перебрав на себе державні управлінські функції і всупереч Конституції України перетворився на владну структуру з широкими повноваженнями.

Ускладнено відбувався процес створення місцевих органів державної виконавчої влади. Верховна Рада, виходячи зі старих радянських підходів, хотіла мати свою вертикаль і також виконавчу владу. Президент намагався очолити виконавську державну вертикаль.

Законом від 5 березня 1992 р. запроваджувався *інститут представників Президента* в областях, районах і містах Києві та Севастополі як найвищих посадових осіб — голів місцевих адміністрацій. Представникам Президента надавались досить широкі повноваження, серед яких: забезпечення реалізації законів і розпоряджень центральних органів влади, контроль діяльності місцевого та регіонального самоврядування, а також підприємств, організацій та установ незалежно від їх підпорядкування та форми власності. Однак контрольні функції не передбачали розв'язання питань, що входили до компетенції місцевих рад. Навіть, якщо рішення місцевих рад суперечили закону, представник Президента

міг тільки призупинити їх дію до судового рішення з цього питання.

Верховна Рада Законом від 27 березня 1992 р. вивела місцеві ради із системи органів державної влади, надавши їм статусу *органів місцевого самоврядування*. Водночас передбачалося надання виконавчим комітетам сільських, селищних та міських рад повноважень, делегованих державою.

У лютому 1994 р. було прийнято Закон “Про формування місцевих органів влади і самоврядування”, відповідно до якого після виборів безпосередньо населенням влітку 1994 р. місцевих рад та їхніх голів було скасовано інститут представника Президента. В новій редакції цього закону від 28 червня 1994 р. виконкоми відповідних рад дістали право виконувати одночасно й функції місцевих органів виконавчої влади, а на голів відповідних рад поклалися також функції глав місцевих державних адміністрацій.

Президентським Указом “Про забезпечення керівництва структурами державної виконавчої влади на місцях” від 6 серпня 1994 р. відповідальність за здійснення делегованих державою повноважень державної виконавчої влади покладалася на голів місцевих рад. Фактично у межах виконкомів рад утворювалася нова державна адміністрація.

Подальша реорганізація органів влади на місцях відбулася з прийняттям у червні 1995 р. Конституційного договору між Верховною Радою і Президентом України. Зазначалося, що в областях, районах, містах Києві та Севастополі створюються *державні адміністрації* на чолі з головами цих адміністрацій. У селах, селищах і містах громадяни обирають *органи місцевого самоврядування* — відповідні сільські, селищні і міські ради на чолі з головами рад. Виконавчі органи цих рад — виконавчі комітети, які очолюють голови рад, здійснюють також ряд делегованих їм повноважень державної виконавчої влади.

На основі нової Конституції України з прийняттям у 1997 р. та 1999 р. нових законів про місцеві держадміністрації і про місцеве самоврядування відбулося законодавче оформлення виконавчої вертикалі. Але відсутність законодавства, що розмежувало б повноваження центру й регіонів та надало б місцевому самоврядуванню реальні важелі самоуправління, гальмує поглиблення демократичних процесів.

Процеси державного будівництва потребують подальшого вдосконалення й розвитку. Перші роки незалежності не принесли українському народу добробуту. Прийшли до занепаду цілі галузі промисловості. Значно посилилися соціальна диференціація та соціальні контрасти. Небезпечних масштабів досягли беззаконня та корумпованість влади. Все це спричинило невдоволення широких верств населення, конкретним проявом якого стала “помаранчева революція” під час президентських виборів у листопаді — грудні 2004 р. Цей прояв громадянської непокорі був викликаний численними порушеннями принципів та засад виборчого процесу і став однією з причин перемоги В. Ющенка при переголосуванні 26 грудня, яке відбулося за рішенням Верховного Суду України від 3 грудня 2004 р.

Конституційний процес. Конституція України 1996 р. Конституційна реформа

Початок конституційного процесу в Україні пов’язаний із прийняттям Декларації про державний суверенітет 16 липня 1990 р. Як уже зазначалося, у цьому документі затверджувалися конституційні основи створення незалежної суверенної демократичної Української держави, побудованої на принципах поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову, гарантування демократичних прав і свобод, рівності всіх громадян перед законом.

У червні 1991 р. Верховна Рада ухвалила розроблену Конституційною комісією на чолі з Л. Кравчуком *концепцію нового Основного Закону*. Цей документ ґрунтувався на положеннях Декларації 16 липня 1991 р., враховував норми міжнародного права. Навесні 1992 р. комісія оприлюднила проект Конституції, в якому передбачалося, що Україна має бути президентською республікою з двопалатним парламентом. Проект було винесено на всенародне обговорення, проте його суперечливі положення піддавалися різкій критиці і він не знайшов підтримки ні на місцях, ні у Верховній Раді.

Доопрацювання цього проекту тривало понад рік. Він був доповнений з урахуванням положень альтернативних проектів, висунутих рядом політичних партій, індивідуальних розробок. Влітку 1993 р. новий проект був оприлюднений. Однак полеміка щодо

того, якою республікою мала стати Україна — парламентською чи президентською, доповнилася дискусією з процедури прийняття Основного Закону. Частина радикально налаштованих депутатів парламенту наполегливо вимагала скликання Конституційної асамблеї.

Конституційний процес було фактично перервано. Продовжувала діяти Конституція 1978 р., до якої за дуже короткий термін було внесено понад двісті поправок. За своєю сутністю це був документ радянської системи, який не відповідав потребам розбудови нової держави. До того ж поправки іноді суперечили первинному тексту або іншим поправкам. Отже, чинна Конституція вже не виконувала свого основного призначення — стабілізації політичного життя і правової системи.

Другий етап конституційного процесу починається після виборів нового складу парламенту і Президента України і охоплює період з 10 листопада 1994 р. по 8 червня 1995 р. Почала діяти нова конституційна комісія. Вона була утворена за принципом представництва двох гілок влади, співголовами її відповідно стали Президент України Л. Кучма та Голова Верховної Ради О. Мороз. Знову ж таки проблема вибору форми державного правління, поділу владних повноважень між главою держави та парламентом виявилася нерозв'язаною.

Поданий Президентом у грудні 1994 р. на розгляд парламенту проект конституційного Закону “Про державну владу і місцеве самоврядування” передбачав перетворення країни з парламентсько-президентської на президентсько-парламентську республіку. Згідно з ним Президент ставав главою уряду і отримував право формувати склад уряду без узгоджень з Верховною Радою. Йому ж мала підпорядковуватись і система місцевих органів влади у вигляді місцевих держадміністрацій. За результатами голосування 18 травня 1995 р. цей проект набрав лише просту більшість голосів, тоді як для введення його в дію необхідною була конституційна, тобто 2/3 голосів, більшість. У цій ситуації Л. Кучма опублікував Указ про організацію опитування громадської думки з питання: “Кому ви довіряєте — Президенту чи Верховній Раді?” Однак ця суперечка так і не була винесена на обговорення виборців. Згідно з чинною Конституцією таке опитування не могло мати законодавчих наслідків, а влаштовувати референдуми без згоди парламенту Президент на той час не мав права.

Внаслідок протистояння між гілками влади у 1995 р. в Україні виникла конституційна криза. Її подолання потребувало нестандартних підходів. Таким виявився *Конституційний договір* між Верховною Радою та Президентом України, укладений 8 червня 1995 р. Зазначалося, що на період до прийняття нової Конституції України організація та функціонування органів державної влади і місцевого самоврядування здійснюються на засадах, визначених Законом “Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні”, який Верховна Рада України схвалила 18 травня 1995 р. більшістю голосів народних депутатів. Отже, Конституційний договір, в основу якого було покладено ініційований Л. Кучмою Закон про державну владу, мав статус тимчасового вищого правового акта. Положення Конституції 1978 р. визнавалися чинними лише в частині, що узгоджувалась із зазначеним договором. На термін дії Конституційного договору розширювалися нормотворчі та адміністративні повноваження Президента України й органів виконавчої влади і дещо обмежувалися права Верховної Ради й місцевих рад.

Конституційний договір трохи “розрядив” ситуацію між гілками влади. Розпочався *третій етап* конституційного процесу. Для роботи над проектом Конституції створюються робочі групи з фахівців у галузі конституційного права (липень 1995 р.), з членів конституційної комісії (листопад 1995 р.). Але після того як конституційна комісія передала проект Основного Закону на розгляд до Верховної Ради, протистояння знову загострилося. У поданому проекті передбачалася двопалатна структура парламенту, названого Народними Зборами, що неоднозначно було сприйнято депутатами. Гострі суперечки виникли з питань розподілу повноважень між гілками влади, визнання приватної власності на засоби виробництва, державної мови та символіки, статусу Республіки Крим. Баталії навколо конституційного процесу посилилися з появою альтернативних проектів Конституції.

У президентському оточенні знову виникло питання про звернення до народу, але цього разу у формі референдуму, а не опитування. Л. Кучма підписав відповідний указ, після чого в країні виникла гостра політична криза. З метою знайти компромісне рішення у травні 1996 р. Верховна Рада утворила спеціальну комісію. Копітка діяльність комісії дала змогу узгодити позиції різних політичних сил у парламенті щодо спірних статей проекту Конституції.

Останнім етапом складного, довготривалого конституційного процесу стала так звана конституційна ніч. Засідання Верховної Ради, розпочате 27 червня 1996 р. за рішенням народних депутатів, мало тривати доти, доки робота над прийняттям Конституції не буде завершена. Вранці 28 червня текст Основного Закону був проголосований у цілому і набрав необхідну кількість голосів. Прийняття Конституції підвело юридичну базу під державність українського народу, знаменувало собою завершення перехідного періоду становлення Української держави.

Конституція України складається з Преамбули і 15 розділів, які об'єднують 161 статтю, в тому числі 2 статті Прикінцевих положень та 14 пунктів Перехідних положень. В I розділі "Загальні засади" визначається, що Україна є суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою у формі республіки. Водночас вона характеризується як унітарна і світська держава.

Суверенітет України поширюється на всю її територію, яка в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканою (ст. 2). Носієм суверенітету України є народ. Захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу (ст. 17).

Демократичну суть держави конкретизує принцип народовладдя. Єдиним джерелом влади в Україні є народ. Виключно народові належить право визначати і змінювати конституційний лад, це право не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування (ст. 5). Державна влада в Україні здійснюється у межах, установлених Конституцією і відповідно до законів України на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову (ст. 6). Суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності. При цьому держава гарантує свободу політичної діяльності, не забороненої Конституцією і законами України (ст. 15).

Соціальний характер Української держави визначає принцип соціальної спрямованості економіки, її зобов'язання відповідати перед людиною за свою діяльність, проголошення головним державним обов'язком утвердження і забезпечення прав і свобод лю-

дини, забезпечення екологічної безпеки. Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю (ст. 3).

Держава сприяє консолідації та розвитку української нації, а також розвитку всіх корінних народів і національних меншин України. У ст. 10 закріплюються засади мовної політики держави. Державною в Україні є українська мова. Тому держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України. Гарантується також вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин. Україна дбає й про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами держави.

Проголошується принцип верховенства права (ст. 8). Визначено ознаки правової держави: найвища юридична сила Конституції; відповідність їй норм законів та інших нормативно-правових актів; пряма дія норм Основного Закону; гарантоване звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина (ст. 8); заборона примушувати робити те, що не передбачено законодавством; обов'язок органів влади та самоврядування, їх посадових осіб діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України (ст. 19).

У цьому розділі врегульовано також важливі питання про основи національної безпеки та зовнішньополітичної діяльності держави. Забезпечення державної безпеки і захист державного кордону України покладається на відповідні військові формування та правоохоронні органи. На території України забороняється створення і функціонування будь-яких збройних формувань, не передбачених законом, не допускається розташування іноземних військових баз (ст. 17). Зовнішньополітична діяльність держави має бути спрямована на забезпечення національних інтересів і безпеки України шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства (ст. 18).

Загальні засади у ст. 20 визначають державні символи України: Державний Прапор України — стяг із двох рівновеликих горизонтальних смуг синього і жовтого кольорів; Великий Державний Герб, основу якого становить малий Державний Герб України — Знак Княжої Держави Володимира Великого; Державний Гімн —

національний гімн на музику М. Вербицького. Законом України “Про Державний Гімн України” від 6 березня 2003 р. текстом Державного Гімну України визначено слова першого куплету та приспіву твору П. Чубинського “Ще не вмерла Україна”.

Розділ II “Права, свободи та обов’язки людини і громадянина” розроблено з урахуванням принципів положень міжнародно-правових актів: Загальної Декларації прав людини (1948 р.), Міжнародного пакту про громадянські та політичні права (1966), Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права (1966 р.), Європейської конвенції про права і основні свободи людини (1950 р.), Паризької хартії для нової Європи (1990) та ін.

Установлені Конституцією права і свободи відповідають найвищим міжнародним стандартам, вони гарантуються і не можуть бути скасовані. При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод (ст. 22). Забезпечується рівність всіх перед законом і не допускається привілеїв чи обмежень за ознаками раси, статі, етнічного і соціального походження, політичних, релігійних та інших переконань (ст. 24).

Конституція проголошує особисті права людини: на життя (ст. 27); на повагу до її гідності (ст. 28); на свободу і особисту недоторканність (ст. 29); на недоторканність житла (ст. 30); на таємницю листування, телефонних розмов та іншої кореспонденції (ст. 31); на невтручання в особисте й сімейне життя (ст. 32); на свободу пересування і вільний вибір місця проживання (ст. 33); на свободу світогляду і віросповідання (ст. 35).

У Конституції закріплено політичні права і свободи громадян. Це право на об’єднання у політичні партії та громадські організації (ст. 36); право брати участь в управлінні державними справами, (ст. 38); право на мирні збори, мітинги, походи і демонстрації (ст. 39); право на письмові або особисті звернення до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів (ст. 40).

Конституція передбачає широкий спектр економічних, соціальних і культурних прав людини і громадянина. До них належать: право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 41); право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом (ст. 42); право на працю (ст. 43); право на страйк для за-

хисту своїх економічних і соціальних інтересів (ст. 44); право кожного, хто працює, на відпочинок (ст. 45); право на соціальний захист (ст. 46); право на житло (ст. 47); право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї (ст. 48); право на охорону здоров'я (ст. 49); право на безпечне для життя і здоров'я довкілля (ст. 50); право на захист сім'ї, дитинства, материнства і батьківства (статті 51, 52); право на освіту (ст. 53); право на свободу творчості, захист інтелектуальної власності (ст. 54).

Уперше, порівняно з попередніми конституціями України, встановлюються гарантії прав і свобод людини і громадянина. Конституція надає кожному право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань. Зокрема, ст. 55 передбачає право на судовий захист, звернення до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. А після використання всіх національних засобів правового захисту — звернення за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна.

Права людини захищають також інші конституційні норми. Кожен має право на правову допомогу. Ніхто не зобов'язаний виконувати явно злочинних розпоряджень чи наказів. Стаття 62 встановлює презумпцію невинуватості особи у кримінальному судочинстві. Згідно зі ст. 63, особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визнається законом.

Конституція містить і обов'язки громадян України. Проте їх кількість значно менша, ніж це було у попередніх радянських конституціях, що свідчить про більший рівень її демократичності. До них належать: обов'язки захищати Вітчизну (ст. 65); не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки (ст. 66); сплачувати податки і збори (ст. 67); неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей (ст. 68); батькам утримувати дітей до їх повноліття, а повнолітнім дітям піклуватися про своїх непрацездатних батьків (ст. 51).

Розділ III *“Вибори. Референдум”* встановлює основи організації виборів, референдуму й інших форм безпосередньої демократії. Стаття 71 проголошує, що вибори до органів державної влади та

органів місцевого самоврядування є вільними і відбуваються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування.

Розділ IV "Верховна Рада України" визначає структуру й компетенцію єдиного органу законодавчої влади в Україні. Верховна Рада України складається з 450 народних депутатів, які здійснюють свої повноваження на постійній основі. Народним депутатом може бути громадянин України, який на день виборів досяг двадцяти одного року, має право голосу і проживає в Україні протягом останніх п'яти років. Не може бути обраним громадянин, який має судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена і не знята (ст. 76). Народні депутати складають присягу на вірність Україні (ст. 79) і користуються депутатською недоторканністю (ст. 80). Вони не можуть мати іншого мандата чи бути на державній службі (ст. 78).

Верховна Рада працює сесійно. Чергові сесії відбуваються двічі на рік. Позачергові скликаються на вимогу депутатів не менш як третини конституційного складу парламенту або на вимогу Президента України.

За Конституцією (статті 85, 92, 111) Верховна Рада України має вагомий повноваження у законодавчій діяльності, сфері державного будівництва та парламентського контролю. Вона вносить зміни до Конституції і приймає закони України, визначає засади внутрішньої і зовнішньої політики, затверджує Державний бюджет України, виконує істотні функції з утворення уряду та інших органів державної влади, схвалює Програму діяльності Кабінету Міністрів і здійснює контроль за його діяльністю, обирає суддів.

Розділ V Конституції "Президент України" надає Президентові України статус глави держави. У ст. 102 зазначається, що "він є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина". Інститут глави держави, який є порівняно новим явищем у політичному житті України, уособлює державну владу загалом. Він об'єднує всі гілки державної влади, забезпечує координацію їхніх дій.

Президент обирається громадянами України на п'ять років. Президентом України може бути обраний громадянин України, який досяг тридцяти п'яти років, має право голосу, проживає в Україні протягом десяти останніх років і володіє державною

мовою. Одна й та сама особа не може бути Президентом України більше ніж два строки підряд (ст. 103).

Президент України забезпечує державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави; представляє державу у міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю; припиняє повноваження Верховної Ради, якщо протягом тридцяти днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися; здійснює повноваження щодо формування органів державної влади. Він є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України; очолює Раду національної безпеки та оборони України; нагороджує державними нагородами; здійснює помилування; підписує закони; має право вето щодо прийнятих Верховною Радою законів із наступним їх поверненням на повторний розгляд тощо (ст. 106).

Президент України може бути усунений з поста Верховною Радою в порядку імпічменту у разі вчинення ним державної зради або іншого злочину (ст. 111).

Розділ VI “Кабінет Міністрів України. Інші органи виконавчої влади” визначає структуру й повноваження органів виконавчої влади. Вищим органом у системі виконавчої влади є Кабінет Міністрів України. У своїй діяльності він керується Конституцією і законами України, актами Президента України.

Кабінет Міністрів відповідальний перед Президентом, із періодом повноважень якого збігається строк і його повноважень. Він підконтрольний і підзвітний Верховній Раді, яка схвалює програму діяльності уряду та контролює його діяльність. До складу Кабінету Міністрів України входять: Прем'єр-міністр України, перший віце-прем'єр-міністр, віце-прем'єр-міністри, міністри.

Кабінет Міністрів України забезпечує державний суверенітет і економічну самостійність України, здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави; проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики; політики у сферах праці й зайнятості населення, соціального захисту, освіти, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування; здійснює заходи щодо забезпечення обороноздатності і національної безпеки, боротьби зі злочинністю та ін. (ст. 116).

Уряд у межах своєї компетенції видає постанови і розпорядження, які є обов'язковими до виконання.

До центральних органів виконавчої влади належать міністерства, державні комітети та інші відомства загальнодержавного рівня.

Виконавчу владу в областях і районах, містах Києві та Севастополі здійснюють місцеві державні адміністрації. Положення Конституції щодо місцевих органів виконавчої влади було розвинуто у Законі України “Про місцеві державні адміністрації” від 9 квітня 1999 р.

У розділі VII “Прокуратура” визначаються функції прокурорських органів та порядок призначення і звільнення Генерального прокурора України. За Конституцією на прокуратуру покладаються: підтримання державного обвинувачення в суді; представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених законом; нагляд за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство; нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов’язаних з обмеженням особистої свободи громадян (ст. 121).

Розділ VIII “Правосуддя” встановлює принципи та основні засади судочинства, структуру і порядок утворення судових органів України. Конституція покладає здійснення правосуддя виключно на суди, юрисдикція яких поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі. Населення бере участь у здійсненні правосуддя через народних засідателів та присяжних.

Судочинство здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції. Система останніх будується за принципами територіальності і спеціалізації. Найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції є Верховний Суд України. Іншими ланками судової системи є апеляційні та місцеві суди.

Конституція не допускає створення надзвичайних та особливих судів (ст. 125) чи делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами (ст. 124).

На посаду судді кваліфікаційною комісією суддів може бути рекомендований громадянин України не молодший двадцяти п’яти років, який має вищу юридичну освіту і стаж роботи у галузі права не менш як три роки, проживає в Україні не менш як десять років та володіє державною мовою (ст. 127). Перше призначення

на посаду професійного судді строком на п'ять років здійснюється Президентом України; в подальшому судді обираються Верховною Радою України безстроково (ст. 128).

Судді є незалежними й недоторканими (ст. 126); при здійсненні правосуддя вони підкоряються лише закону. Судочинство, залежне від характеру справи, провадиться суддею одноособово, колегією суддів чи судом присяжних. Серед основних засад судочинства — законність; рівність усіх учасників судового процесу; змагальність сторін; право обвинуваченого на захист; гласність, забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішень суду та ін. (ст. 129).

Новим конституційним органом в Україні є Вища рада юстиції. До її відання належить: внесення подання про призначення суддів на посади або звільнення з посад; прийняття рішення стосовно порушення суддями і прокурорами вимог щодо несумісності; здійснення дисциплінарного провадження стосовно суддів, а також прокурорів.

Правові засади здійснення правосуддя, систему судів визначає Закон України “Про судоустрій України” від 7 лютого 2002 р.

Розділ IX “Територіальний устрій України” містить засади територіального устрою, основними з яких є єдність та цілісність державної території, збалансованість соціально-економічного розвитку регіонів тощо. Систему адміністративно-територіального устрою України утворюють: Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища і села. Міста Київ та Севастополь мають спеціальний статус.

У розділі X “Автономна Республіка Крим” визначається конституційний статус Кримської автономії у складі України та її вищих органів, основні повноваження АРК.

Розділ XI “Місцеве самоврядування” встановлює гарантоване право територіальної громади — жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста — самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України.

Органами місцевого самоврядування є сільські, селищні, міські ради; спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ та міст представляють районні та обласні ради (ст. 140). До складу рад входять депутати, які обираються населенням на чотири роки. Територіальні громади також обирають на чотири роки відпо-

відно сільського, селищного та міського голову, який очолює виконавчий орган ради та головує на її засіданнях. Голова районної та голова обласної ради обираються відповідною радою та очолюють виконавчий апарат ради (ст. 141).

Органи місцевого самоврядування в межах повноважень, визначених законом, приймають рішення, які є обов'язковими до виконання на відповідній території (ст. 144). Детальніше повноваження, засади та порядок діяльності органів місцевого самоврядування визначає Закон від 27 травня 1997 р. "Про місцеве самоврядування в Україні".

Розділ XII "Конституційний Суд України" містить принципові засади організації та діяльності, основні повноваження єдиного органу конституційної юрисдикції — Конституційного Суду. До його складу входять вісімнадцять суддів Конституційного Суду, яких по шість призначають відповідно Президент України, Верховна Рада України та з'їзд суддів України. Термін їх повноважень — дев'ять років без права бути призначеними на повторний строк. Голова Конституційного Суду обирається зі складу суддів Конституційного Суду лише на один трирічний строк.

До повноважень Конституційного Суду України належить вирішення питань про конституційність (відповідність Конституції України) законів та інших правових актів Верховної Ради України; актів Президента України; актів Кабінету Міністрів України; правових актів Верховної Ради АРК. Ці питання розглядаються за зверненнями Президента України, не менш як сорока п'яти народних депутатів України, Верховного Суду України, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Верховної Ради АРК. На Конституційний Суд України покладається офіційне тлумачення Конституції та законів України (ст. 150). Рішення Конституційного Суду з цих питань є обов'язковими до виконання, остаточними і не можуть бути оскаржені.

Порядок організації і діяльності Конституційного Суду, процедура розгляду ним справ визначаються Законом від 16 жовтня 1996 р. "Про Конституційний Суд України" (з набранням чинності цим Законом втратив чинність аналогічний Закон від 3 червня 1992 р.).

Розділ XIII "Внесення змін до Конституції України" передбачає ускладнену процедуру внесення змін, що має сприяти стабільності

Основного Закону. Конституція взагалі не може бути змінена, якщо зміни передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина або якщо вони спрямовані на ліквідацію незалежності чи на порушення територіальної цілісності України (ст. 157).

У розділі XIV “Прикінцеві положення” зазначається, що Конституція України набуває чинності з дня її прийняття і цей день є державним святом.

Розділ XV “Перехідні положення” слугує врегулюванню та узгодженню нормативно-правової бази, процедурних питань у зв’язку із прийняттям Конституції. Зокрема протягом п’яти років після набуття чинності Конституцією продовжувала діяти “стара” судова система, зберігався порядок арешту, що існував до того, тримання під вартою і затримання осіб, підозрюваних у вчиненні злочину, а також порядок огляду та обшуку житла або іншого володіння особи.

Отже, прийняття Конституції — це історична подія, що знаменувала п’ятирічний період утвердження суверенної України, заклала підвалини для її становлення як демократичної, соціальної і правової держави.

Конституційна реформа. Після прийняття Конституції України фактично у нашій молодій державі спостерігаються постійні політичні чвари та авторитарність політичного режиму. Діяльність Президента Л. Кучми була пов’язана зі значною концентрацією повноважень. Окремі дії пропрезидентських сил (Всеукраїнський референдум 2000 р. та намагання імплемувати його результати, рішення Конституційного Суду щодо можливості Л. Кучми балотуватися на третій термін президентства) межували з вторгненням Президента в компетенцію інших гілок влади.

Президент у цей період фактично очолював виконавчу гілку влади, від нього цілковито залежав глава уряду, який перебував в підлеглому становищі. Таке дуалістичне становище спонукало останнього до зайвої політизації урядової діяльності. Уряд часто-густо ставав заручником розбрату між Президентом і парламентом, наслідком чого стали часті його відставки. Президент істотно впливав також на місцеві органи виконавчої влади: в областях і районах усім керували призначені ним спочатку представники Президента, а пізніше — глави адміністрацій.

Для здійснення такого великого обсягу повноважень було створено непередбачений Конституцією потужний орган центрального управління — Адміністрацію Президента України, яка стала відігравати провідну роль у державних справах. До рівня однієї з ключових політичних фігур у державі підноситься техніко-канцелярська посада керівника цієї адміністрації.

З метою обмеження впливу парламенту та збільшення своїх повноважень Президент намагався змінити Конституцію, що, по суті, мало перетворити Україну на президентську республіку. У квітні 2000 р. пропрезидентські сили організували проведення *Всеукраїнського референдуму*, на який було винесено такі питання:

- Президент наділяється правом достроково припинити повноваження Верховної Ради у разі, якщо протягом місяця не сформована постійно діюча більшість у парламенті або не затверджений протягом трьох місяців державний бюджет після подання його до Верховної Ради Кабінетом Міністрів.
- Зняття депутатської недоторканості.
- Зменшення кількості народних депутатів з 450 до 300.
- Утворення двопалатного парламенту, одна з палат якого представляла б інтереси регіонів.

Проте намагання пропрезидентських сил у парламенті здійснити імплементацію результатів референдуму зазнали невдачі.

Не залишаючи *намагання змінити систему влади в Україні*, Президент запровадив своїм Указом від 29 квітня 2001 р. посади державного секретаря Кабміну та державних секретарів міністерств. Указ визначав, що державного секретаря призначає та звільняє Президент. Оскільки в Указі йшлося лише про загальні права та обов'язки держсекретарів, то можна дійти висновку, що їхні повноваження були настільки широкими, наскільки це дозволяв глава держави. На практиці держсекретарі ставали вагомими фігурами, ніж самі міністри.

На противагу законопроекту глави держави про імплементацію результатів Всеукраїнського референдуму ще у 2001 році представники опозиційних фракцій подали альтернативний законопроект, який передбачав перехід до парламентсько-президентської форми правління. Йшлося про порядок, процедуру та підстави формування більшості або коаліції, їх право на формування Кабінету Міністрів, підзвітність Кабміну Верховній Раді. Опозиція не лише заявляла про необхідність обмеження влади Президента

та перерозподіл владних повноважень на користь парламенту, а й розпочала підготовку до запланованих на осінь 2002 р. акцій протесту за усунення Л. Кучми від влади.

У цій ситуації Президент вирішує зіграти на випередження і, звертаючись до українського народу з приводу 11-ї річниці незалежності України, заявляє про необхідність переходу до парламентсько-президентської форми правління. Внесення в березні 2003 р. президентського законопроекту до Верховної Ради відбулося за кілька днів до проведення чергових антикучмівських акцій опозиції. Саме тому політологи серед кількох причин проведення конституційної реформи називають спробу пропрезидентських сил перевести увагу виборців з акцій протесту на політреформу.

Зазначений законопроект серед іншого містив явно антидемократичні положення. Зокрема йшлося про проведення всіх виборів у країні в один рік, що грубо порушувало міжнародні стандарти виборчого законодавства стосовно періодичності, обов'язковості виборів та права громадян бути обраними. Не менш небезпечною була норма про право розпуску парламенту, якщо до 1 грудня не буде затверджено Держбюджет. У цьому разі Верховна Рада ставала б заручником уряду, який невчасно міг внести проект бюджету на розгляд парламенту. У серпні 2003 р. цей законопроект було відкликано Президентом. На зміну йому у вересні цього ж року пропрезидентські сили подали новий законопроект, який на голосуванні в парламенті 4 квітня 2004 р. не набрав необхідної кількості голосів.

Ухвалення конституційної реформи стало умовою і результатом політичного компромісу в період помаранчевої революції на переговорах між Л. Кучмою, В. Литвином, В. Ющенком, В. Януковичем за посередництва Верховного представника ЄС з питань зовнішньої політики Х. Солани і президентів Польщі та Литви. 8 грудня 2004 р. у Верховній Раді відбулося "пакетне" голосування одразу трьох законопроектів, які було прийнято більшістю у 402 голоси.

Отже прийняття Закону України *"Про внесення змін до Конституції України"*, який набрав чинності з 1 січня 2006 року, стало компромісом в історії українського державотворення.

За змінами до Конституції України значно *впливовішим став парламент*, термін повноважень якого збільшено з чотирьох до п'яти років. Згідно зі ст. 83 за результатами виборів і на основі узгоджен-

ня політичних позицій формується коаліція депутатських фракцій, до складу якої входить більшість народних депутатів від конституційного складу Верховної Ради. Принципово новим є положення, що відповідно до Конституції коаліція депутатських фракцій у парламенті вносить пропозиції Президенту України щодо кандидатури прем'єр-міністра, а також пропозиції щодо кандидатур до складу Кабінету Міністрів України. Встановлюється 15-денний термін для Президента щодо подання парламенту кандидатури про призначення її прем'єр-міністром.

До прерогатив Верховної Ради віднесено призначення за поданням глави уряду інших членів Кабінету Міністрів, голів Антимонопольного комітету, Держкомітету телерадіомовлення, Фонду держмайна, Служби безпеки України, звільнення зазначених осіб з посад, вирішення питань про відставку глави і членів уряду. Виняток становлять міністри оборони та закордонних справ, які призначаються парламентом за поданням Президента. Отже, основна ідея змін полягає в новому порядку формування уряду. Загалом посилюються його вплив і можливості, він стає менш залежним від Президента.

Згідно з пунктом 3 Перехідних і прикінцевих положень Конституції у нинішній редакції *вибори до парламенту у 2006 році здійснювалися на пропорційній основі*. Всі 450 народних депутатів обиралися в багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі за виборчими списками кандидатів у депутати від політичних партій, виборчих блоків політичних партій відповідно до закону. Своєрідним компромісом різних політичних сил на виборах 2006 року стало зниження прохідного бар'єра до 3 %. Хоча законодавець аргументував це зниження інтересами демократії, об'єктивно воно гальмує створення більших і потужніших політичних фракцій.

Нова редакція ст. 81 запроваджує так званий імперативний мандат. Так, якщо народний депутат не ввійшов до складу депутатської фракції цієї політичної партії (виборчого блоку політичних партій), за списком якої його обирали до парламенту, або вийшов з такої фракції, його повноваження достроково припиняються. Безперечно, це посилює партійну дисципліну у фракціях і можливості впливу партійних лідерів на своїх партійців-депутатів, але водночас депутат, який є представником українського народу, стає заручником внутріпартійних перипетій.

За новою редакцією ст. 78 знімається питання стосовно неумісності депутатського мандата з іншими видами діяльності. Народний депутат у двадцятиденний термін з дня виникнення таких обставин має припинити таку діяльність або подати особисту заяву про складання повноважень народного депутата України.

Зміни до Конституції зберігають і розвивають принцип стримувань і противаг між гілками влади. До цього Президент міг розпустити парламент лише тоді, коли протягом 30 днів однієї чергової сесії пленарні засідання не розпочалися. За нових умов він може це зробити ще у двох випадках:

- якщо протягом одного місяця у Верховній Раді не буде сформовано коаліції депутатських фракцій відповідно до ст. 83 Конституції;
- якщо протягом шістдесяти днів після відставки Кабінету Міністрів України не сформовано персональний склад уряду.

Рішення про дострокове припинення повноважень Верховної Ради приймає Президент після консультацій з Головою Верховної Ради України, його заступниками та головами депутатських фракцій.

Певною мірою *зміни торкнулися законодавчого процесу.* Серед суб'єктів законодавчої ініціативи немає, як це було раніше, Національного банку України. Право законодавчої ініціативи належить лише Президентові України, народним депутатам та Кабінету Міністрів України. Нова редакція частини четвертої ст. 94 усуває можливість саботування Президентом підписання законів України, якщо Верховна Рада подолала президентське вето. У разі якщо Президент України не підписав такий закон, він одразу оприлюднюється Головою Верховної Ради України і опубліковується за його підписом.

Але в цілому вплив Президента на політичну систему залишається досить значним. По-перше, він і надалі матиме право вето стосовно законів, прийнятих парламентом. По-друге, одноособово призначатиме голів районних та обласних держадміністрацій.

Певні зміни *стосуються Прокуратури України.* До її функцій відтепер також належить нагляд за додержанням прав і свобод людини і громадянина, додержанням законів з цих питань органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими і службовими особами.

Отже, відповідно до Закону України “Про внесення змін до Конституції України” від 8 грудня 2004 р., який набрав чинності з 1 січня 2006 р., розпочато конституційну реформу. На часі — раціональніше унормування практики політичних перегонів, відносин влади та опозиції. Очевидною є потреба спрямувати подальші конституційні реформації на значне посилення ролі місцевого самоврядування, розвиток інститутів громадянського суспільства.

Судові та правоохоронні органи. Судова реформа

Перші кроки розбудови України як суверенної правової держави істотно позначилися й на функціонуванні судових та правоохоронних органів.

У квітні 1992 р. Верховна Рада прийняла *Концепцію судово-правової реформи*. Законом України “Про Конституційний Суд України” від 3 червня 1992 р. були закладені основи конституційної юстиції. Але зміни у судовій системі відбувалися надто повільно.

В Україні після отримання незалежності продовжувала діяти система судів загальної юрисдикції, основною ланкою якої були районні (міські) та міжрайонні (окружні) суди. Вони розглядали основну масу кримінальних і цивільних справ. Другу ланку становили Верховний Суд Автономної Республіки Крим, обласні, Київський та Севастопольський міські суди. Вищою судовою інстанцією був Верховний Суд України. До судів загальної юрисдикції входили також і військові суди: гарнізонів, регіонів і Військово-Морських Сил. У період 1991–1994 рр. на підставі законів “Про статус суддів” від 15 грудня 1992 р., “Про органи суддівського самоврядування” від 2 лютого 1994 р. дещо розширилися функції судів і посилилась незалежність суддів.

Крім судів загальної юрисдикції, в Україні діяла система *арбітражних судів*, які вирішували господарські спори, що виникали між юридичними особами, державними та іншими органами. Реформувавшись із державних арбітражів в арбітражні суди на підставі Закону України “Про арбітражний суд” від 4 червня 1991 р., вони продовжували діяти в режимі арбітрування.

Важливий крок у напрямі становлення суду як рівноправної гілки серед органів державної влади зроблено з прийняттям Закону України “Про статус суддів” від 15 грудня 1992. Уперше судді

були визнані носіями судової влади в Україні, які здійснюють правосуддя незалежно від законодавчої та виконавчої влади. Цей Закон визначав гарантії незалежності і недоторканності суддів, умови для зайняття посади судді та підстави для припинення повноважень судді. Передбачалися заходи щодо матеріального і соціально-побутового забезпечення суддів, їх соціального захисту, встановлювалися підстави для дисциплінарної відповідальності суддів.

Правові основи організації і діяльності прокуратури були закладені Законом України “Про прокуратуру” від 5 листопада 1991 р. Відповідно до Закону систему органів прокуратури становлять: Генеральна прокуратура України, прокуратури Кримської Автономії, областей, м. Києва (на правах обласної), міські, районні, міжрайонні, а також інші прирівняні до них прокуратури. Прокуратура перших років незалежності все ще перебирала на себе за радянською традицією роль органу тотального нагляду. До її функцій належало: нагляд за додержанням законів усіма органами, підприємствами, установами, організаціями, посадовими особами та громадянами; участь у розгляді в судах кримінальних, цивільних справ та справ про адміністративні правопорушення і господарських спорів в арбітражних судах та ін. Конституція України 1996 р. створила можливість приведення системи і повноважень прокурорських органів у відповідність до цивілізованих демократичних засад.

Організаційно-правові основи діяльності міліції України містяться в Законі України “Про міліцію” від 20 грудня 1990 р. Відповідно до нього міліція — це “державний озброєний орган виконавчої влади, який захищає життя, здоров’я, права і свободи громадян, власність, природне середовище, інтереси суспільства і держави від протиправних посягань”. На неї покладається адміністративна, профілактична, оперативно-розшукова, кримінально-процесуальна, виконавча та охоронна (на договірних засадах) функції. Закон визначає обов’язки і права міліції, порядок застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів та вогнепальної зброї, правовий і соціальний захист, відповідальність працівників міліції.

Важливе значення для захисту інтересів держави мало створення державного правоохоронного органу спеціального призначення — *Служби безпеки України*. Відповідно до Закону “Про Службу безпеки України” від 25 березня 1992 р., компетенція СБУ полягає

у захисті державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного і оборонного потенціалу України, законних інтересів держави та прав громадян від розвідувально-підривної діяльності іноземних спецслужб, посягань з боку окремих організацій, груп та осіб. Служба безпеки України підпорядкована Президентові України і підконтрольна Верховній Раді України.

До системи правоохоронних органів функціонально належить і *адвокатура України*. Але вона не є державним органом. Це добровільне професійне громадське об'єднання, покликане згідно з Конституцією України сприяти захисту прав, свобод та представляти законні інтереси громадян України, іноземних громадян, осіб без громадянства, юридичних осіб, подавати їм іншу юридичну допомогу. Правові засади діяльності адвокатури визначаються Законом України "Про адвокатуру" від 19 грудня 1992 р.

Основні засади побудови судової системи на основі принципу верховенства права були визначені в Конституції України. Водночас Перехідними положеннями Конституції встановлювався п'ятирічний термін введення в дію конституційних положень стосовно побудови за принципами територіальності і спеціалізації єдиної судової системи в Україні. Судова реформа передбачає поширення юрисдикції судів на всі правовідносини в державі з метою забезпечення права громадян на судовий захист. Перебудова судової системи також полягає у створенні в межах єдиної системи загальних судів ланки судів спеціалізованих, які мають забезпечувати режим законності в окремих сферах соціального життя. В судочинстві запроваджуються засади, які б гарантували рівність усіх перед законом, а суд, здійснюючи правосуддя, робив це об'єктивно й неупереджено.

Відповідно до Перехідних положень Конституції України Верховна Рада України 21 червня 2001 р. прийняла *"пакет" законодавчих актів про внесення змін до дванадцяти законодавчих актів, які регулюють діяльність судових органів і визначають їх повноваження, а також повноваження правоохоронних органів*. Зміни внесено до Цивільного процесуального, Кримінально-процесуального, Арбітражного процесуального кодексів України, Законів України "Про судовий устрій України", "Про статус суддів", "Про органи суддівського самоврядування", "Про кваліфікаційні комісії, кваліфікаційну атестацію і дисциплінарну відповідальність суддів

судів України”, “Про міліцію”, “Про попереднє ув’язнення”, “Про прокуратуру”, “Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі”.

Поглиблення судової реформи відбулося з прийняттям 7 лютого 2002 р. нового **Закону України “Про судоустрій України”**, який набув чинності з 1 червня 2002 р. Закон визначив правові засади судової влади та здійснення правосуддя в Україні, систему судів загальної юрисдикції, основні вимоги щодо формування корпусу професійних суддів, систему та порядок здійснення суддівського самоврядування, а також встановив загальний порядок забезпечення діяльності судів та врегулював інші питання судоустрою.

Внесені до чинного законодавства зміни визначили відповідно до вимог Конституції України (статті 124, 125) систему загальних судів. Відбулося реформування арбітражних судів у спеціалізовані господарські суди.

Згідно із законом, правосуддя в Україні здійснюється у формі цивільного, господарського, адміністративного, кримінального та конституційного судочинства. Завданням суду є забезпечення на засадах верховенства права захисту гарантованих Конституцією України та законами прав і свобод людини і громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб, інтересів суспільства і держави.

Систему судів загальної юрисдикції утворюють: 1) місцеві суди; 2) апеляційні суди, Апеляційний суд України; 3) вищі спеціалізовані суди; 4) Верховний Суд України. Відповідно до Конституції України у системі судів загальної юрисдикції утворюються загальні та спеціалізовані суди окремих судових юрисдикцій.

Військові суди належать до загальних судів і здійснюють правосуддя у Збройних Силах України та інших військових формуваннях. Спеціалізованими є господарські, адміністративні та інші суди, визначені як спеціалізовані суди.

Місцевими загальними судами є районні, районні у містах, міські та міськрайонні суди, а також військові суди гарнізонів. Місцевими господарськими судами є господарські суди Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя, а місцевими адміністративними судами є окружні суди, що утворюються в округах відповідно до указу Президента України. Як суди першої інстанції вони здійснюють судочинство у справах, віднесених до їх

підсудності процесуальним законом. Місцеві загальні суди розглядають кримінальні та цивільні справи, а також справи про адміністративні правопорушення. Місцеві господарські суди — справи, що виникають із господарських правовідносин. До повноважень місцевих адміністративних судів закон відносить справи адміністративної юрисдикції — справи, пов'язані з правовідносинами у сфері державного управління та місцевого самоврядування.

Апеляційними загальними судами є: апеляційні суди областей, апеляційні суди міст Києва та Севастополя, Апеляційний суд АРК, військові апеляційні суди регіонів та апеляційний суд ВМС України, а також Апеляційний суд України. Апеляційними спеціалізованими судами є апеляційні господарські суди та апеляційні адміністративні суди, які утворюються в апеляційних округах відповідно до указу Президента України. У складі апеляційних загальних судів утворюються судові палати у цивільних та кримінальних справах. У складі спеціалізованих апеляційних судів можуть утворюватися судові палати з розгляду окремих категорій справ за встановленою спеціалізацією. До повноважень апеляційних судів належить: розгляд справ в апеляційному порядку відповідно до процесуального закону (що передбачає, по суті, новий її розгляд судом другої інстанції); розгляд у першій інстанції справ, визначених законом (крім апеляційних господарських судів); аналіз судової статистики, вивчення й узагальнення судової практики; надання методичної допомоги у застосуванні законодавства місцевими судами; здійснення інших повноважень, передбачених законом.

Вищими судовими органами спеціалізованих судів є Вищий господарський суд України, Вищий адміністративний суд України, а також інші вищі спеціалізовані суди, що утворюються Президентом України. У вищому спеціалізованому суді можуть утворюватися судові палати з розгляду окремих категорій справ за визначеною спеціалізацією. У вищому спеціалізованому суді для вирішення організаційних питань діє президія. Для вирішення загальних питань діяльності відповідних спеціалізованих судів у вищому спеціалізованому суді діє Пленум вищого спеціалізованого суду.

Вищий спеціалізований суд розглядає в касаційному порядку справи відповідної судової юрисдикції, інші справи у випадках, визначених процесуальним законом. До його повноважень також

належить аналіз судової статистики, надання методичної допомоги судам нижчого рівня з метою однакового застосування норм Конституції та законів у судовій практиці, рекомендаційних роз'яснень із питань застосування законодавства щодо вирішення справ відповідної судової юрисдикції. Для опрацювання питань, пов'язаних із роз'ясненням законодавства, а також для надання висновків щодо проектів законів, нормативно-правових актів та з інших питань, пов'язаних з необхідністю наукового забезпечення діяльності вищого спеціалізованого суду, при цих судах діють науково-консультативні ради.

Верховний Суд України як найвищий судовий орган у системі судів загальної юрисдикції, окрім розгляду справ, визначених Конституцією і законами України, набув повноважень розгляду у касаційному порядку рішень загальних судів у справах, віднесених до його підсудності процесуальним законом, перегляду в порядку повторної касації усіх інших справ, розглянутих судами загальної юрисдикції у касаційному порядку, розгляду передбачених законом інших справ, пов'язаних з винятковими обставинами. Він уповноважений давати рекомендаційні роз'яснення судам з питань застосування законодавства на основі узагальнення судової практики та аналізу судової статистики. У разі необхідності визнає не чинними роз'яснення Пленуму вищого спеціалізованого суду.

У складі Верховного Суду України діють: судова палата у цивільних справах, судова палата у кримінальних справах, судова палата у господарських справах, судова палата в адміністративних справах, Військова судова колегія. У Верховному Суді для вирішення питань, визначених Конституцією України та Законом про судоустрій України, діє Пленум Верховного Суду України, а для вирішення внутрішніх організаційних питань — Президія Верховного Суду України. До складу Пленуму Верховного Суду України входять усі судді Верховного Суду України, голови вищих спеціалізованих судів, їх перші заступники та голова Апеляційного суду України. Президія Верховного Суду України діє у складі Голови Верховного Суду України, його заступників, голів судових палат, секретаря Пленуму Верховного Суду України та суддів Верховного Суду України, кількісний склад яких визначається Пленумом Верховного Суду України.

При Верховному Суді України утворюється Науково-консультативна рада, до якої входять висококваліфіковані фахівці у галузі

права для попереднього розгляду проектів постанов Пленуму Верховного Суду щодо роз'яснення законодавства, надання висновків щодо проектів законодавчих актів та з інших питань діяльності Верховного Суду України.

Закон врегульовує питання добору кандидатів у *професійні судді*, призначення (обрання) судді на посаду, участі професійних суддів у здійсненні правосуддя, переведення судді до іншого суду. Відповідно до вимог Конституції України щодо безпосередньої участі народу у здійсненні правосуддя визначено правовий статус народних засідателів та присяжних, вимоги до них, порядок їх залучення до виконання обов'язків у суді. *Народними засідателями* є громадяни України, які у випадках, визначених процесуальним законом, вирішують у складі суду справи разом з професійними суддями, користуючись усіма правами суддів. *Присяжними* визнаються громадяни України, які у випадках, передбачених процесуальним законом, залучаються до здійснення правосуддя. Суд присяжних має бути утворений відповідно до процесуального закону для розгляду певного кола справ у першій інстанції.

Визначено систему та повноваження кваліфікаційних комісій суддів, порядок проведення кваліфікаційних атестацій, дисциплінарних проваджень щодо суддівських кадрів.

Закон встановив *організаційно-правові засади суддівського самоврядування*. Організаційними формами суддівського самоврядування є: збори суддів місцевого суду, апеляційного суду, Апеляційного суду України, Касаційного суду України, Вищого спеціалізованого суду, Верховного Суду України; конференції суддів загальних (крім військових) місцевих та апеляційних судів АРК, областей, міст Києва та Севастополя; конференція суддів військових судів; конференції суддів спеціалізованих судів; ради суддів, які виконують функції суддівського самоврядування у період між конференціями суддів. Вищим органом суддівського самоврядування є З'їзд суддів України, який скликається один раз на три роки. У період між з'їздами суддів України вищим органом суддівського самоврядування є Рада суддів України.

Організаційне забезпечення діяльності судів загальної юрисдикції, а також інших органів та установ судової системи покладається на *Державну судову адміністрацію*, яка складається з Державної судової адміністрації України, що має статус центрального органу виконавчої влади, та територіальних управлінь. Организа-

ційне забезпечення діяльності Верховного Суду України, Конституційного Суду України та вищих спеціалізованих судів здійснюється апаратами цих судів.

При Державній судовій адміністрації України функціонує вищий навчальний заклад — Академія суддів України, що здійснює підготовку, перепідготовку та підвищення кваліфікації суддів і працівників апарату судів.

До штату *апарату судів* входять помічники суддів, наукові консультанти, бібліотекарі та ін. У кожному суді діє служба судових розпорядників, призначенням якої є забезпечення дотримання особами, що перебувають в суді, встановлених правил, виконання ними розпоряджень головуючого в судовому засіданні.

Одним з головних завдань судової реформи є утвердження визначених Конституцією України засад судочинства.

Реформування законодавства. Розвиток галузей права

Реформування законодавства розпочалося разом із розбудовою незалежної Української держави. Проте цей процес спочатку не мав достатнього системного характеру, що призводило до певної неузгодженості правових норм. З прийняттям Конституції України з'явилися реальні перспективи щодо вироблення гармонійно поєднаної збалансованої законодавчої системи. В українське право запроваджуються європейські та міжнародні норми і стандарти. Водночас цей процес має відповідати правовому менталітету українського народу, цінностям і самобутності його правової культури. Отже, *основними напрямками правової реформи є*: приведення чинного законодавства у повну відповідність до Основного Закону, адаптація законодавства України до норм європейського і міжнародного права.

В умовах переходу до ринкових відносин підвищилася роль і значення *цивільного права*. Суттєво змінилися норми, що регулювали право власності, підприємницьку, договірну, торговельну та іншу діяльність. Удосконалення цивільного законодавства частково здійснювалося шляхом *внесення змін і доповнень до ЦК УРСР 1963 р.* Так, відповідно до змін, внесених Верховною Радою України 11 липня 1995 р., загальний термін позовної давності встановлено три роки, незалежно від того, хто є позивачем — фізична чи

юридична особа. Проте застарілий радянський Цивільний кодекс був принципово непридатним діяти в умовах ринкової економіки. Тому основним шляхом реформування цивільного права стало прийняття окремих законів України, які стали базовими для розвитку цивільно-правової галузі (“Про власність”, “Про підприємства в Україні”, “Про господарські товариства” та ін.) та проведення на цій основі робіт з кодифікації нового цивільного законодавства.

Цілком закономірно, що невдовзі після прийняття Конституції України, у грудні 1996 р., на розгляд Верховної Ради України було внесено проект нового Цивільного кодексу, який за своїм значенням мав стати другим Конституції України актом національного законодавства. Але через низку причин політичного і догматичного характеру пріоритети законодавчої політики змінилися. Доопрацювання нового ЦК невинновато затяглося на шість з половиною років. Протягом червня — листопада 2001 р. парламент розглянув і поетапно прийняв новий Цивільний кодекс. Проте, зважаючи на необхідність детальнішого узгодження правових норм, Президент України відправив ці акти на доопрацювання. Після внесення відповідних змін 16 січня 2003 р. новий *Цивільний кодекс України (ЦК України)* був прийнятий, а з 1 січня 2004 р. — введений в дію.

Кодекс побудовано на приватно-правових засадах за пандектною системою. Він складається з 6 книг, 90 глав та 1308 статей. *До сфери регулювання новим ЦК належать особисті немайнові та майнові відносини (цивільні відносини), що базуються на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників.* Положення ЦК України також застосовуються до врегулювання відносин, які виникають у сферах використання природних ресурсів та охорони довкілля, а також до трудових і сімейних відносин, якщо вони не врегульовані актами законодавства. Спрямований на регулювання цивільних відносин в умовах ринкової економіки Кодекс побудовано на *демократичних засадах цивільного законодавства.* Це: 1) неприпустимість свавільного втручання в сферу особистого життя людини; 2) неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, встановлених Конституцією України та законом; 3) свобода договору; 4) свобода підприємницької діяльності, яка не заборонена законом; 5) судовий захист цивільного права та інтересу; 6) справедливість, добросовісність та розумність. Істотні зміни внесено в правове становище фізичних та

юридичних осіб як суб'єктів цивільних правовідносин. Значні новели стосуються підстав виникнення права власності, договірному права та майнової відповідальності за порушення зобов'язань.

У книзі 1 *“Загальні положення”* розкриваються основні положення Кодексу, що стосуються предмета цивільного права, зокрема про основні засади та межі дії цивільного законодавства, здійснення цивільних прав і виконання цивільних зобов'язань, способів захисту цивільних прав та інтересів. Книга розглядає учасників цивільних відносин і об'єкти цивільних прав, правочини, представництво, строки й терміни, позовну давність.

Книга 2 *“Особисті немайнові права фізичної особи”* містить загальні положення про особисті немайнові права фізичної особи (поняття, види, зміст, здійснення, забезпечення, обмеження, захист, поновлення особистих немайнових прав тощо). Йдеться про особисті немайнові права, що забезпечують природне існування фізичної особи (на життя, на охорону здоров'я, на свободу, на особисту недоторканість та ін.), а також ті, що забезпечують соціальне буття фізичної особи (на ім'я, на інформацію, на свободу пересування тощо).

У книзі 3 *“Право власності та інші речові права”* розкриваються загальні положення про право власності та містяться норми про набуття, припинення, захист права власності, подаються норми, що регулюють право спільної власності, право власності на землю, право власності на житло. Подано норми, які визначають речові права на чуже майно, зокрема право володіння чужим майном, право користування чужим майном (сервітуту), право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб, право користування чужою земельною ділянкою для забудови.

Книга 4 *“Право інтелектуальної власності”* містить загальні положення про інтелектуальну власність, а також норми, що регулюють авторське право та суміжні права на літературні й художні твори, комп'ютерні програми, винаходи, комерційні (фірмові) найменування, торговельні марки, комерційні таємниці тощо.

У книзі 5 *“Зобов'язальне право”* регулюються відносини майнового обороту. До неї включено загальні положення про зобов'язання та про забезпечення виконання зобов'язань, загальні положення про договір. Детально викладено норми стосовно окремих видів договірних та недоговірних зобов'язань.

Книга 6 “Спадкове право” містить загальні положення про спадкування, а також регламентує відносини, пов’язані з порядком спадкування (спадкування за законом і за заповітом, здійснення права на спадкування, виконання заповіту, оформлення права на спадщину, спадковий договір). Встановлено п’ять черг спадкування за законом: 1) діти спадкодавця, той з подружжя, який пережив його, батьки; 2) рідні брати та сестри спадкодавця, його баба та дід; 3) рідні дядько та тітка спадкодавця; 4) особи, які проживали зі спадкодавцем однією сім’єю не менше як п’ять років до часу відкриття спадщини; 5) інші родичі спадкодавця до шостого ступеня споріднення включно, причому родичі ближчого ступеня споріднення усувають від права спадкування родичів подальшого ступеня споріднення. У п’яту чергу право на спадкування одержують утриманці спадкодавця, які не були членами його сім’ї.

Важливою сферою правового регулювання стало *забезпечення процесу приватизації в Україні*. Норми приватизаційного права містять закони України “Про приватизацію невеликих державних підприємств (малу приватизацію)” від 15 травня 1996 р., “Про перелік об’єктів права державної власності, що не підлягають приватизації” від 7 липня 1999 р. та ін.

Перехід до ринкової економіки супроводжувався створенням значної кількості нових законів, спрямованих на *регулювання й розвиток правових відносин у господарській сфері* (наприклад, “Про господарські товариства” від 19 вересня 1991 р., “Про оренду державного та комунального майна” від 14 квітня 1992 р., “Про застава” від 2 жовтня 1992 р., “Про аудиторську діяльність” від 22 квітня 1993 р., “Про оренду державного майна” від 14 березня 1995 р., “Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні” від 30 жовтня 1996 р., “Про захист економічної конкуренції” від 11 січня 2001 р. та ін.). Подальший розвиток господарських відносин спричинив потребу в систематизації та кодифікації нормативно-правових актів економічного спрямування.

16 січня 2003 р. прийнято *Господарський кодекс України (ГК України)*, який, набув чинності 1 січня 2004 р. Об’єднавши правові норми у сфері господарських і комерційних відносин, Кодекс визначив правові засади господарської діяльності, яка базується на різноманітності суб’єктів господарювання різних форм власності. Метою Кодексу є забезпечення посилення ділової активності суб’єктів господарювання, розвиток підприємництва і на цій ос-

нові підвищення ефективності суспільного виробництва, його соціальної спрямованості відповідно до вимог Конституції України, утвердження суспільного господарського порядку в економічній системі України, сприяння гармонізації її з іншими економічними системами. ГК України складається з 41 глави та 418 статей, систематизованих у 9 розділів.

Перший розділ ГК містить загальні положення правової регуляції господарської діяльності. Сформульовано загальні принципи господарювання, серед яких: забезпечення економічної багатоманітності та рівний захист державою усіх суб'єктів господарювання; свобода підприємницької діяльності у межах, визначених законом; вільний рух капіталів, товарів та послуг на території України; захист національного товаровиробника та ін. Визначено основні напрями та форми участі держави та органів місцевого самоврядування у сфері господарювання. Подано основні норми антимонопольно-конкурентного права. Розкриваються основні засади господарської комерційної діяльності (підприємництва) та некомерційної господарської діяльності.

Норми *другого розділу* визначають правовий статус суб'єктів господарювання, у тому числі підприємств, господарських товариств, об'єднань підприємств. Йдеться про правовий статус громадянина як суб'єкта господарювання, особливості статусу інших суб'єктів господарювання.

У *третьому розділі* розкриваються майнові основи господарювання, правові засади використання природних ресурсів, норми щодо прав інтелектуальної власності, цінних паперів, корпоративних прав.

Норми *четвертого розділу* стосуються господарських зобов'язань. Подано загальні положення про господарські зобов'язання, про господарські договори. В окремих главах містяться норми, що регулюють питання цін та ціноутворення в сфері господарювання, виконання та припинення господарських зобов'язань, банкрутства.

П'ятий розділ визначає відповідальність за правопорушення у сфері господарювання, зокрема йдеться про відшкодування збитків, штрафні, оперативно-господарські та адміністративно-господарські санкції, відповідальність за порушення антимонопольно-конкурентного законодавства.

У *шостому розділі* розкриваються особливості правового регулювання в окремих галузях господарювання (господарсько-торго-

вельній діяльності, комерційному посередництві, капітальному будівництві тощо).

Сьомий розділ систематизує норми щодо зовнішньоекономічної діяльності, у тому числі іноземних інвестицій.

Норми *восьмого розділу* стосуються спеціальних режимів господарювання у вільних економічних зонах, на територіях пріоритетного розвитку, у виключних (морських) економічних зонах, на державному кордоні тощо.

Дев'ятий розділ містить прикінцеві положення, якими врегульовано питання у зв'язку із змінами в національному законодавстві з метою запровадження ГК України.

Подальший розвиток *адміністративного права* відбувався як шляхом *внесення змін і доповнень* до Кодексу України про адміністративні правопорушення, до чинного адміністративного законодавства, так і прийняттям значної кількості законів та інших нормативно-правових актів, які містять адміністративно-правові норми.

Широке коло питань адміністративно-правового регулювання вирішують Повітряний кодекс України від 4 травня 1993 р., Кодекс торговельного мореплавства від 9 грудня 1994 р., Водний кодекс від 6 грудня 1995 р., Лісовий кодекс від 21 січня 1992 р., Кодекс України про надра від 27 липня 1994 р., закони України “Про державну податкову службу в Україні” від 4 грудня 1990 р., “Про міліцію” від 20 грудня 1990 р., “Про державну контрольно-ревізійну службу в Україні” від 26 січня 1993 р., “Про дорожній рух” від 30 червня 1993 р., “Про Антимонопольний комітет України” від 26 листопада 1993 р., “Про державну службу” від 16 грудня 1993 р., “Про пожежну безпеку” від 17 грудня 1993 р., “Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі” від 1 грудня 1994 р., “Про звернення громадян” від 2 жовтня 1996 р., “Про правовий режим надзвичайного стану” від 16 березня 2000 р.

Відповідно до Указу Президента України від 7 липня 1997 р. утворено *державну комісію з проведення в Україні адміністративної реформи*. Завданнями адміністративної реформи є поступовий перехід від галузевого до функціонального принципу побудови і діяльності міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, перебудова адміністративно-територіального устрою, спрощення і скорочення управлінських структур, удосконалення зако-

нодавчої основи адміністративних відносин, провадження ефективних адміністративних процедур.

Проте чинне вітчизняне адміністративне право поки що за змістом багато в чому є пострадянським і докорінно відрізняється від адміністративного права європейських країн. Якщо в Європі воно орієнтовано на забезпечення прав та інтересів людини в її стосунках з державою, то у нас — на задоволення потреб держави, державного управління. Реформування адміністративного права має перетворити його в провідну галузь правового забезпечення пріоритету прав людини у сфері публічної влади.

Певну сферу державного управління, пов'язану з розподілом і перерозподілом національного доходу країни, врегульовує *фінансове законодавство*. Верховна Рада 21 червня 2001 р. прийняла *Бюджетний кодекс України*. Цим кодексом регулюються правовідносини, що виникають у процесі складання, розгляду, затвердження, виконання бюджетів та розгляду звітів про їх виконання, а також контролю за виконанням Державного бюджету України і місцевих бюджетів. Бюджетним кодексом визначаються засади бюджетної системи України, її структура, принципи, основи бюджетного процесу і міжбюджетних відносин та відповідальність за порушення бюджетного законодавства.

Правовий статус банків як головної ланки фінансової системи і порядок здійснення банківської діяльності в Україні визначено законами України “Про Національний банк України” від 20 травня 1999 р. та “Про банки і банківську діяльність” від 7 грудня 2000 р.

Законом України “Про систему оподаткування” від 18 лютого 1997 р. встановлено *систему оподаткування*, визначено платників податків, об'єкти оподаткування, види податків і порядок їх сплати. Згідно з цим Законом, встановлення і скасування податків до бюджетів і до державних цільових фондів здійснюється Верховною Радою України. Проте недостатнє правове забезпечення є однією з головних причин серйозних недоліків у податковій політиці. Тому на часі прийняття Податкового кодексу України.

Відбувається реформування *митного законодавства*. 11 липня 2002 р. Верховна Рада прийняла новий *Митний кодекс України*, який визначає засади організації та здійснення митної справи, регулює економічні, організаційні, правові, кадрові та соціальні аспекти діяльності митної служби. Кодекс спрямований на забезпечення захисту економічних інтересів України, створення спри-

ятливих умов для розвитку її економіки, захисту прав та інтересів суб'єктів підприємницької діяльності та громадян, а також забезпечення додержання законодавства України з питань митної справи. Визначено організаційно-правові засади митного контролю, переміщення та пропуску товарів і транспортних засобів через митний кордон України, митні процедури, митний режим, митні пільги, заходи щодо запобігання контрабанді, провадження у справах про порушення митних правил.

Необхідність реформування *трудового законодавства* зумовлена потребами ринкової економіки, існуванням різних форм власності.

Нові умови розвитку трудових відносин спричинили потребу посилення законодавчого регулювання охорони праці, боротьби із безробіттям та соціального забезпечення. Верховна Рада прийняла з цих питань такі закони: “Про охорону праці” від 14 жовтня 1992 р., “Про основні принципи соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку” від 16 грудня 1993 р., “Про загальнооб'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на підприємстві і професійного захворювання, які потягнули втрату працездатності” від 23 вересня 1999 р. та ін. Регулюванню актуальних питань трудових відносин, соціального захисту працівників присвячені закони “Про оплату праці” від 25 березня 1995 р., “Про відпустки” від 15 листопада 1996 р., “Про порядок вирішення трудових спорів (конфліктів) від 3 березня 1998 р.

Подальшого розвитку зазнав інститут колективного договору (Закон України “Про колективні договори і угоди” від 1 липня 1993 р.). Кабінет Міністрів у березні 1993 та березні 1994 рр. прийняв Положення, в яких регламентовано укладання контрактної форми трудового договору.

Важливим напрямом реформування трудового законодавства є приведення його у відповідність до міжнародним норм. Так, Верховною Радою ратифіковано близько 50 конвенцій спеціалізованого органу ООН з питань праці — Міжнародної організації праці.

Актуальним є питання розробки і прийняття нового Кодексу законів про працю. Чинний кодекс (КЗпП), прийнятий 10 грудня 1971 р., хоча й зазнав близько 60 змін і доповнень, вже не відповідає новим історичним і соціально-економічним умовам.

Серед важливих напрямів реформування законодавства — розвиток *екологічного права України*. Основу правової охорони навколишнього середовища становлять норми Конституції України, земельного, водного, лісового законодавства, законодавства про надра та ін. Крім того, на нормативне врегулювання відносин з охорони навколишнього середовища і раціональне використання природних ресурсів спрямовані закони України “Про охорону навколишнього природного середовища” від 25 червня 1991 р., “Про охорону атмосферного повітря” від 16 жовтня 1992 р., “Про природно-заповідний фонд України” від 16 червня 1992 р., “Про карантин рослин” від 30 червня 1993 р., “Про тваринний світ” від 13 грудня 2001 р. та ін. В цих актах визначено екологічні права та обов’язки громадян, природокористувачів, правові засоби охорони атмосферного повітря, тваринного світу, водних ресурсів, порядок використання та охорони надр. Законом України від 21 вересня 2000 р. прийнята Загальнодержавна програма формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки.

Протягом десятиріччя відбувався бурхливий розвиток *аграрного законодавства*. Основним завданням його реформування було створення умов для раціонального використання й охорони земель, рівноправного розвитку всіх форм власності на землю і господарювання, збереження та відтворення родючості ґрунтів, поліпшення природного середовища, охорони прав громадян, підприємств, установ та організацій на землю.

13 березня 1992 р. Верховна Рада затвердила *нову редакцію Земельного кодексу України (1990 р.)*, в якій проголошувалась юридична демонополізація земельної власності. Зазначалося, що власність на землю має такі форми: державну, колективну, приватну. Кодексом передбачалося, що суб’єктами права власності на землю можуть бути лише громадяни України. Вони наділялися правом на одержання земельних ділянок у власність для: ведення селянського (фермерського) господарства, ведення особистого підсобного господарства, будівництва та обслуговування житлового будинку і господарських будівель (присадибна ділянка), садівництва, дачного і гаражного будівництва. Юридичним особам надавалося право отримувати землі в постійне або тимчасове користування, а також в оренду на строк не більше як 50 років. Організаційно-правові засади приватизації земельних ділянок визна-

чалися Декретом Кабінету Міністрів України “Про приватизацію земельних ділянок” від 26 грудня 1992 р.

Реформування аграрного законодавства відбувалося також шляхом прийняття *нових законів*. Так, Закон України “Про селянське (фермерське) господарство” від 20 грудня 1991 р. визначав організаційно-правові основи створення селянського (фермерського) господарства, передбачав створення спеціального земельного фонду шляхом вилучення частини земель колгоспів і радгоспів; Закон “Про форми власності на землю” від 30 січня 1992 р. врегулював існування, поряд з державною, колективною і приватною власністю на землю. Важливе значення мало прийняття законів “Про сільськогосподарську кооперацію” від 17 липня 1997 р. та “Про оренду землі” від 6 жовтня 1998 р., які визначають правові, організаційні та соціально-економічні умови діяльності кооперативів у сільському господарстві та оренди землі.

25 жовтня 2001 р. прийнято новий *Земельний кодекс України (ЗК України)*. Кодекс проголошує землю основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. *Завданням земельного законодавства є регулювання земельних відносин з метою забезпечення права на землю громадян, юридичних осіб, територіальних громад та держави, раціонального використання та охорони земель*. Виходячи з цих основних положень, кодекс встановлює зокрема такі принципи земельного законодавства: забезпечення рівності права власності на землю громадян, юридичних осіб, територіальних громад та держави; невтручання держави у здійснення громадянами, юридичними особами та територіальними громадами своїх прав щодо володіння, користування і розпорядження землею, крім випадків, передбачених законом; пріоритет вимог екологічної безпеки та ін.

Визначено *повноваження* Верховної Ради України, Верховної Ради Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, органів виконавчої влади в галузі земельних відносин.

Подається правовий аналіз складу, категорій та цільового призначення земель України. Зокрема розрізняються землі: сільськогосподарського призначення, житлової та громадської забудови, природоохоронного призначення, оздоровчого, рекреаційного, історико-культурного призначення, лісового, водного фонду, землі промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики, оборони та ін. При цьому кодекс виходить з пріоритетності земель сільськогос-

подарського призначення: “землі, придатні для потреб сільського господарства, повинні надаватися насамперед для сільськогосподарського використання”.

Законодавчо встановлюються *права на землю*: власності, користування, сервітуту (на обмежене користування чужою земельною ділянкою). Визначається правовий зміст добросусідства; порядок, умови та наслідки обмеження прав на землю.

Регламентуються питання набуття і реалізації права на землю громадянами і юридичними особами, гарантії прав на землю. Визначаються правові засади управління в галузі використання й охорони земель. Встановлюється відповідальність за порушення земельного законодавства.

Норми *сімейного права* містить новий *Сімейний кодекс України (СК України)*, прийнятий 10 січня 2002 р. Кодекс визначає поняття сім'ї, сімейні обов'язки, механізм захисту сімейних прав та ін. Детально окреслюються особисті та майнові права і обов'язки подружжя, підстави їх виникнення. Шлюбний вік для жінки встановлюється у сімнадцять, а для чоловіка — у вісімнадцять років. Зазначається також, що за заявою особи, яка досягла чотирнадцяти років, за рішенням суду їй може бути надано право на шлюб, якщо буде встановлено, що це відповідає її інтересам.

Уперше законодавчо врегульовано процедуру та статус *заручин*. Зарученими вважаються особи, які подали заяву про реєстрацію шлюбу. Сімейний кодекс України визначає обов'язок особи, яка відмовилася від шлюбу, відшкодувати другій стороні затрати, яких вона зазнала у зв'язку з приготуванням до шлюбу та весілля.

Врегульовано *право особистої приватної власності членів подружжя*, *право спільної сумісної власності подружжя*, *аліментні обов'язки членів подружжя*, а також батьків щодо неповнолітніх та повнолітніх дітей, *аліментні обов'язки дітей щодо батьків та ін*. Законодавчо визначено питання влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківської опіки, встановлено права й обов'язки інших членів сім'ї та родичів. Кодекс передбачає випадки застосування законодавства України про шлюб і сім'ю до іноземних громадян та осіб без громадянства, а також законів про шлюб і сім'ю іноземних держав та відповідних міжнародних договорів до українських громадян.

У новому Сімейному кодексі *спрощено процедуру розлучення, усиновлення дітей*. Встановлюється право на свободу та індивідуаль-

ність у межах шлюбу; невиконання цих положень може стати підставою для розірвання шлюбу.

Уперше в Україні на законодавчому рівні врегульовано питання *попередження насилля у сім'ї*. Організаційно-правові основи діяльності у цьому напрямі визначає прийнятий 15 листопада 2001 р. Закон “Про попередження насилля у сім'ї”. До основних заходів спеціального попередження насилля в сім'ї закон відносить: організацію системи реагування на інформацію про вчинене чи заздальгідь підготовлене насилля, зниження віктимності сім'ї, адміністративну та кримінальну відповідальність за вчинене насилля в сім'ї, позбавлення батьківських прав тощо.

Інтенсивні зміни відбуваються в *житловому праві*. Основоположними для розвитку житлового законодавства є вимоги Конституції України, згідно з якими “держава створює умови, за яких кожний громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду” (ст. 47). Водночас на державу та органи місцевого самоврядування покладається обов'язок надавати безоплатне житло (або за доступну плату) громадянам, які потребують соціального захисту. Проте недосконалість фінансово-кредитної системи, централізація будівництва, реконструкції та утримання житлового фонду, обмеження у виділенні земельних ділянок і спорудженні індивідуального житла значно загострили житлову проблему.

Закон України “Про приватизацію державного житлового фонду” від 19 червня 1992 р. створив юридичні умови для реалізації права громадян на вільний вибір способу задоволення потреб у житлі, залучення їх до участі в утриманні і збереженні існуючого житла. Власники приватизованого житла отримали право продавати, дарувати, заповідати, здавати в оренду, обмінювати, закладати житло, тобто розпоряджатися ним на власний розсуд і у спосіб, не заборонений законом. Нові організаційно-правові засади утримання житлового фонду визначив Закон України “Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку” від 29 листопада 2001 р.

Основні напрями реалізації права громадян України на житло та шляхи їх реалізації визначає *Концепція державної житлової політики*, схвалена постановою Верховної Ради України від 30 червня 1995 р. Зокрема передбачається: створення умов, за яких кожний громадянин зміг би спорудити житло, придбати його у власність,

взяти в оренду; забезпечення житлом за рахунок держави соціально незахищених громадян та деяких інших категорій громадян; надання житла з державного фонду або субсидій, пільгових кредитів сім'ям, які тривалий час перебувають на квартирному обліку; спорудження більш комфортного житла; ліквідація старого і аварійного державного житлового фонду тощо. Проте продовжують діяти й деякі застарілі норми Житлового кодексу, введеного в дію з 1 січня 1984 р.

Положення Конституції України, Концепції державної житлової політики є основою для розробки нового Житлового кодексу України, інших законодавчих актів, які регулюють житлові відносини в сучасних соціально-економічних умовах і враховуються при розробці регіональних та галузевих програм забезпечення громадян житлом.

Подальший розвиток *кримінального права* у перші роки незалежності України був зумовлений посиленням злочинності в цілому, поширенням організованої злочинності, злочинності у сфері економіки.

Реформування кримінального законодавства відбувалося шляхом *внесення змін і доповнень* до Кримінального кодексу. Так, у березні 1992 р. було скасовано такі міри покарання, як заслання і вислання. Законом від 24 грудня 1994 р. було внесено зміни у складі державних злочинів. Встановлювалася кримінальна відповідальність за дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади, за посягання на територіальну цілісність України, за масові заворушення. Цим же законом була значно зменшена кількість санкцій, які передбачали застосування виключної міри покарання — смертної кари.

У березні 1997 р. було запроваджено мораторій на виконання смертної кари. Рішенням Конституційного Суду України від 29 грудня 1999 р. положення Кримінального кодексу 1960 р., які передбачали смертну кару як вид покарання, визнано такими, що не відповідають Конституції України. 22 лютого 2000 р. Верховна Рада ратифікувала Протокол № 6 до Конвенції про захист прав і основних свобод людини, який стосується скасування смертної кари (1983 р.), підписаний від імені України 5 травня 1997 р.

5 квітня 2001 р. було прийнято новий *Кримінальний кодекс України (КК України)*, який набув чинності з 1 вересня 2001 р. Ко-

декс поділяється на Загальну та Особливу частини і містить 447 статей.

Загальна частина КК містить 108 статей, які утворюють 15 розділів, тоді як у попередньому КК 1960 р. було 55 статей, об'єднаних у 5 глав. Подальша деталізація положень Загальної частини спричинена появою нових інститутів кримінального права, які потребують спеціального регулювання (наприклад, множинність злочинів), нових норм (наприклад, про врахування вироку суду іноземної держави, виправданий ризик та ін.). З'явилися самостійні розділи, присвячені повторності, сукупності і рецидиву, звільненню від кримінальної відповідальності тощо.

Визначається *завдання* Кримінального кодексу України — право забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку і громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам (ст. 1). Встановлюються основоположні *принципи цивілізованого кримінального права*: 1) підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого цим Кодексом; 2) особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана покаранню, доки її вину не буде доведено у законному порядку і встановлено обвинувальним вироком відповідно до закону; 3) ніхто не може бути притягнений до кримінальної відповідальності за той самий злочин більше одного разу.

Залежно від ступеня тяжкості злочини *поділяються на чотири групи*: злочини невеликої тяжкості, злочини середньої тяжкості, тяжкі і особливо тяжкі злочини. Передбачається відповідальність за незакінчений злочин, а також умови звільнення від кримінальної відповідальності за наявності добровільної відмови від вчинення злочину.

На відміну від КК 1960 р., окрім понять осудності і неосудності, запроваджено поняття обмеженої осудності. Зберігається існуючий у КК 1960 р. 16-річний вік кримінальної відповідальності. Водночас значно розширено перелік злочинів, відповідальність за вчинення яких може наставати з 14 років (бандітизм, терористичний акт, захоплення заручників тощо). Новий кодекс виключає можливість притягнення до кримінальної відповідальності, починаючи з 14 років, за злочини, вчинені з необережності.

Даються чіткі визначення поняття *вини*, прямого і непрямого *умислів*, видів *необережності* — злочинної самовпевненості і злочинної недбалості.

Детально викладено поняття та види співучасті, особливості кваліфікації діянь співучасників, питання відповідальності за співучасть. Уперше визначаються особливості добровільної відмови окремих співучасників та вплив добровільної відмови одного співучасника на кваліфікацію дій іншого.

Враховуючи поширеність повторності, сукупності та рецидиву злочинів, КК відводить їм окремий розділ. Проте новий КК не містить інституту особливо небезпечного рецидивіста, що містився у попередньому.

Значно розширено *перелік обставин, що виключають злочинність діяння*, порівняно з КК 1960 р., де такими вважалися необхідна оборона, крайня необхідність та затримання злочинця. КК 2001 р., окрім названих, передбачає фізичний та психічний примус, виконання наказу чи розпорядження, діяння, пов'язане з ризиком, виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи або злочинної організації.

Визначено *правові підстави звільнення від кримінальної відповідальності*: дійове каяття, примирення з потерпілим, передача винуватого на поруки, зміна обстановки та закінчення строків давності.

З урахуванням особливостей соціальних, політичних, економічних та культурних правовідносин, що склалися в суспільстві, *запроваджено нові види покарань*: громадські роботи, службові обмеження для військовослужбовців, арешт, обмеження волі. Окрім зазначених, кодекс містить і вже відомі види покарань: штраф, позбавлення військового чи спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, виправні роботи, конфіскація майна, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців, позбавлення волі на певний строк, довічне позбавлення волі. Загалом передбачено 12 видів кримінальних покарань. На відміну від КК 1960 р., види покарання розташовані від менш суворого до більш суворого.

Передбачено загальні засади призначення покарання, обставини, які пом'якшують і обтяжують покарання, правила приз-

начення м'якшого покарання, врегульовано питання про звільнення від відбування покарання з випробуванням тощо. Новий КК розрізняє погашення судимості (яке відбувається автоматично після відбуття покарання або закінчення додатково визначених строків) та зняття судимості (що здійснюється судом). Примусові заходи медичного характеру не відмежовуються від заходів покарання, хоча у новому Кодексі вказується на особливість їхньої мети порівняно з метою покарання.

В окремому розділі передбачено положення про відповідальність неповнолітніх, покарання, які застосовуються до неповнолітніх, особливості їх призначення, а також умови звільнення від кримінальної відповідальності та покарання.

Концептуальну ідею захисту людини від злочинних посягань втілено і в *Особливій частині кодексу* 2001 р., яка містить 339 статей, об'єднаних у 20 розділів (у попередньому КК 1960 р. відповідно — 208 статей та 11 глав). Особлива частина КК розпочинається з розділу *“Злочини проти основ національної безпеки України”*. Це зумовлено тим, що захист прав і свобод людини і громадянина в державі безпосередньо залежить від стану її національної безпеки.

Норми щодо відповідальності за злочини *проти особи*, на відміну від попереднього КК 1960 р., поділено на три самостійних розділи: *“Злочини проти життя та здоров'я особи”*, *“Злочини проти волі, честі і гідності особи”*, *“Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканності особи”*. До раніше відомих видів убивств, зважаючи на реалії життя суспільства, законодавець додав низку нових: убивство малолітньої дитини, вбивство заручника, вбивство близького родича особи у зв'язку з виконанням нею службового або громадського обов'язку.

На відміну від попереднього Кодексу, який розрізняв відповідальність за злочини проти державної і колективної власності та проти індивідуальної власності, в КК 2001 р. міститься один розділ — *злочини проти власності*.

Кодекс містить нові види *економічних злочинів*: порушення порядку займання господарською та банківською діяльністю, незаконне виготовлення, зберігання, збут або транспортування з метою збуту підакцизних товарів, фіктивне підприємництво, ухилення від повернення виручки в іноземній валюті, легалізація (відмивання) грошових коштів та іншого майна, здобутих

злочинним шляхом, злочини, пов'язані з банкрутством, порушення антимонопольного законодавства, незаконна приватизація державного, комунального майна, незаконні дії з приватизаційними паперами тощо.

Кримінальний кодекс *приведено у відповідність до загальноприйнятих норм міжнародного права*. Закріплено пріоритети ратифікованих Верховною Радою міжнародних договорів, що стосуються питання кримінальної відповідальності за ті чи інші дії.

Передбачається відповідальність за такі дії, як пропаганда війни; планування підготовки, розв'язання та ведення агресивної війни; застосування зброї масового знищення; розроблення, виробництво, придбання, зберігання, збут, транспортування зброї масового знищення; екоцид; геноцид тощо.

Характерною рисою нового Кримінального кодексу є *гуманізація системи покарань*. Санкції Особливої частини передбачають в альтернативі три, а то й більше видів покарань і побудовані за схемою — від менш суворих покарань до більш суворих. Для господарських, військових, необережних злочинів знижено покарання у вигляді позбавлення волі і запровадження альтернативні види покарань. Покарання у вигляді позбавлення волі на строк до 15 років збережено, як правило, за злочини, пов'язані з посяганням на життя людини, а також за корисливо-насильницькі злочини.

Значні зміни відбулися у *цивільно-процесуальному праві*. Конституцією України скасовано *прокурорський нагляд у цивільному судочинстві*. Вдосконаленню цивільного судочинства сприяло прийняття змін і доповнень до Цивільного процесуального кодексу, зокрема нової редакції ст. 30, за якою суд звільнився від збирання доказів з власної ініціативи. Законом України "Про внесення змін до Цивільного процесуального кодексу України" від 21 червня 2001 р. запроваджено широкі зміни у цивільному судочинстві у зв'язку з реформою судової системи. Зокрема визначено процедуру перегляду судових рішень, апеляційного і касаційного провадження, перегляду рішень, ухвал, що набрали законної сили, у зв'язку з нововиявленими та винятковими обставинами. Гарантією створення умов рівноправності учасників судового розгляду є закріплення в законодавстві положення про те, що обмеження прав позивача чи відповідача під час судового розгляду справи є істотним порушенням вимог процесуального закону, що передбачає скасування судового рішення.

18 березня 2004 р. був прийнятий новий *Цивільний процесуальний кодекс України (ЦПК України)*, який набув чинності 1 вересня 2005 р.

Кодекс регулює судочинство з розгляду справ про захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів, що виникають із цивільних, сімейних, трудових, земельних, житлових відносин, а також з інших правовідносин у порядку позовного, наказного та окремого провадження. ЦПК побудовано на *демократичних принципах* цивільного процесуального права: здійснення правосуддя на засадах поваги до честі і гідності, рівності перед законом і судом; гласності та відкритості судового розгляду; змагальності сторін; диспозитивності цивільного судочинства, права на правову допомогу тощо. Кодекс складається з 415 статей та прикінцевих і перехідних положень, які систематизовано в 11 розділів.

Розділ 1 “Загальні положення” розкриває основні засади цивільного судочинства, містить норми, що стосуються цивільної юрисдикції, складу суду, учасників процесу, доказів, процесуальних строків, судових викликів і повідомлень, судових витрат, заходів процесуального примусу.

Розділ 2 “Наказне провадження” регулює безспірний порядок стягнення на підставі судового наказу з боржника грошових коштів або витребування майна за заявою особи, якій належить право такої вимоги.

Розділ 3 “Позовне провадження” визначає питання підсудності, пред’явлення позову, відкриття провадження у справі, досудового провадження, судового розгляду, фіксування цивільного процесу, зупинення і закриття провадження, залишення заяви без розгляду, судових рішень та заочного розгляду справи.

Розділ 4 “Окреме провадження” регулює порядок цивільного судочинства в окремих випадках (обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною чи поновлення її дієздатності; надання неповнолітній особі повної дієздатності; визнання фізичної особи безвісно відсутньою або оголошення її померлою; встановлення фактів, що мають юридичне значення тощо).

Розділ 5 “Перегляд судових рішень” стосується питань апеляційного провадження, касаційного провадження та провадження у зв’язку з винятковими або нововиявленими обставинами.

Розділ 6 “Процесуальні питання, пов’язані з виконанням судових рішень у цивільних справах та рішень інших органів (посадових осіб)” регулює порядок виконання судових рішень та рішень інших органів із цивільних справ.

Розділ 7 “Судовий контроль за виконанням судових рішень” визначає право учасників виконавчого провадження та осіб, які залучаються до виконавчих дій, звернення із скаргою до суду з приводу виконання судового рішення, ухваленого відповідно до цього Кодексу. Регулює питання, пов’язані з розглядом скарг та виконанням ухвали суду.

Розділ 8 “Про визнання та виконання рішень іноземних судів в Україні” містить норми, якими регулюються визнання та звернення до виконання рішень іноземних судів, що підлягають (не підлягають) примусовому виконанню.

Розділ 9 “Відновлення втраченого судового провадження” надає право особам, які брали участь у справі, або суду відновити втрачене повністю або частково провадження у цивільній справі, яка закінчена ухваленням рішення або в якій провадження закрито. Містить норми, які регулюють порядок відновлення втраченого провадження.

Розділ 10 “Провадження у справах за участю іноземних осіб” визначає процесуальні права та обов’язки іноземних осіб, особливості розгляду справ за їхньої участі, процедуру виконання судових доручень іноземних судів та право звернення судів України з дорученнями до іноземних судів.

Розділ 11 “Перехідні та прикінцеві положення” регулює питання зміни законодавства, пов’язані із впровадженням нового ЦПК України.

Порядок вирішення господарських та інших спорів, що виникають між підприємствами, установами, організаціями, громадянами-підприємцями, державними та іншими органами, регулює *Господарський процесуальний кодекс України (ГПК України)*. Прийнятий 6 листопада 1991 р., набув чинності з 1 березня 1992 р., до 21 червня 2001 р. діяв як Арбітражний процесуальний кодекс України. ГПК України містить 125 статей, об’єднаних у 15 розділів. Кодекс розкриває загальні положення та регулює процедурні питання судочинства у господарських справах, що стосуються досудового врегулювання господарських спорів, підвідомчості та підсудності справ, доказів, судових витрат, строків, подання позову,

порушення провадження, забезпечення позову, вирішення справ у першій інстанції, перегляду судових рішень в апеляційному й касаційному порядку та за нововиявленими обставинами, виконання рішення, ухвали тощо.

Важливим кроком на шляху реформування судового права стало прийняття 6 липня 2005 р. *Кодексу адміністративного судочинства України*, який набув чинності з 1 вересня 2005 р. Він визначає повноваження адміністративних судів щодо розгляду справ адміністративної юрисдикції, порядок звернення до адміністративних судів і порядок здійснення адміністративного судочинства. Кодекс містить 272 статті, об'єднані в 6 розділів, та сьомий розділ — прикінцеві та перехідні положення. *Перший розділ* визначає загальні положення: призначення кодексу, завдання та принципи адміністративного судочинства, організація правової допомоги при вирішенні справ в адміністративному суді тощо. *Другий розділ* розкриває організацію адміністративного судочинства і містить норми, що стосуються адміністративної юрисдикції і підсудності адміністративних справ, складу суду, судових викликів, фінансування адміністративного процесу, учасників адміністративного процесу, доказів, судових витрат, строків. *Розділ третій* визначає порядок провадження в суді першої інстанції, зокрема процедури звернення до адміністративного суду та відкриття провадження в адміністративній справі, підготовчого засідання, судового розгляду справи, порядок ухвалення судового рішення тощо. *Четвертий розділ* стосується перегляду судових рішень в апеляційному й касаційному провадженнях та у провадженнях за винятковими й нововиявленими обставинами. *П'ятий розділ* розкриває питання, пов'язані з виконанням судових рішень в адміністративних справах. *Шостий* — визначає заходи процесуального примусу. Сьомий розділ (прикінцеві та перехідні положення) регулює питання, пов'язані із змінами вітчизняного законодавства з метою реалізації КАС України.

Значних реформацій зазнало *кримінально-процесуальне право*. Прийнято *ряд законів*, спрямованих на посилення процесуальних гарантій громадянам. Закон України "Про оперативно-розшукову діяльність" від 18 лютого 1992 р., легітимізувавши оперативно-розшукову діяльність, визначив межі законності її здійснення. Організаційно-правові засади забезпечення безпеки учасників кримінального судочинства визначені у Законі України

“Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві” від 4 лютого 1994 р.

Кардинальні зміни внесено до Кримінально-процесуального кодексу. Так, Законом України “Про внесення доповнень і змін до законодавчих актів України” від 15 грудня 1992 р. було посилено процесуальні гарантії громадянам при зверненні їх до суду. Зокрема заарештовані особи та їхні захисники отримали право звертатися до суду з оскарженням санкції на арешт. Закон України “Про внесення змін і доповнень до окремих статей Кримінально-процесуального кодексу України” від 23 грудня 1993 р. розширив права підозрюваних, обвинувачених та підсудних осіб на захист.

Широкі зміни у кримінально-процесуальному законодавстві спричинені реформою судової системи. Закон України “Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України” від 21 червня 2001 р. встановив порядок апеляційного та касаційного провадження, перегляду судових рішень у порядку виключного провадження.

Значно змінено в судочинстві функції прокурора як представника держави. Зокрема його позбавлено права вносити протести на судові рішення, які набрали чинності, й призупиняти їх виконання, давати санкції на арешт звинуваченого у вчиненні злочину та ін. Проте участь прокурора під час розгляду судом кримінальних справ є обов’язковою, окрім випадків, коли розглядаються справи приватного звинувачення. Прокурор, підтримуючи державне обвинувачення в судовому засіданні, сприяє виконанню вимог закону про всебічний, повний і об’єктивний розгляд справи. Він викладає свої міркування з приводу застосування кримінального законодавства та міри покарання для підсудного.

Внесені до чинного Кримінально-процесуального кодексу зміни детальніше врегульовують питання щодо прав підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, обов’язків досудового слідства та суду.

Зокрема передбачено застосування запобіжного заходу у вигляді взяття під варту виключно за вмотивованою постановою судді чи ухвалою суду. Відповідне подання за згодою прокурора вносить орган дізнання чи слідчий. Таке ж подання має право внести прокурор. Закон, визначивши умови й підстави взяття під варту, вимагає при застосуванні цього запобіжного заходу враховувати тяжкість злочину, стан здоров’я та сімейний стан особи та інші об-

ставини. Тобто, на відміну від минулого, не передбачається взяття під варту лише з огляду на небезпечність злочину.

Визначено також порядок подальшого продовження строків перебування під вартою виключно судовими органами.

Відповідно до змін у кримінально-процесуальному законодавстві проведення певних оперативно-розшукових і слідчих дій (обшуків, арешту кореспонденції, зняття інформації з каналів зв'язку та ін.), за винятком невідкладних випадків, здійснюється лише за вмотивованою постановою судді. Законодавчо врегульовано порядок отримання дозволу суду на проведення цих дій.

Розвиток *кримінально-виконавчого права* відбувався шляхом *внесення змін і доповнень* до Виправно-трудоного кодексу УРСР 1970 р. з урахуванням напрацювань вітчизняної кримінально-правової й пенітенціарної науки, а також положень міжнародно-правових актів стосовно поведження із засудженими та зарубіжного досвіду у сфері виконання покарань.

11 липня 2003 р. прийнято *Кримінально-виконавчий кодекс України*, який набув чинності з 1 січня 2004 р. Кодекс складається із Загальної й Особливої частин, які містять 166 статей, об'єднаних у 26 глав і систематизованих у 5 розділів.

Норми *Загальної частини* визначають мету, завдання, чинність, джерела кримінально-виконавчого права; правовий статус засуджених; види органів та установ виконання покарань; особливості нагляду та контролю за виконанням покарань, участь громадськості у виправленні та ресоціалізації засуджених.

Норми *Особливої частини* встановлюють порядок та умови виконання покарань: а) не пов'язаних з позбавленням волі (штраф, громадські роботи, виправні роботи, арешт та ін.); б) у вигляді позбавлення волі (режим у колоніях, праця засуджених, виховний вплив тощо); в) у вигляді довічного позбавлення волі. Також подано норми, які регламентують звільнення від відбування покарання, допомогу особам, які звільнилися від відбування покарання, контроль і нагляд за ними.

Кодекс побудовано на демократичних принципах кримінально-виконавчого законодавства: невідворотності виконання і відбування покарань, законності, справедливості, гуманізму тощо. При визначенні правового статусу засуджених конкретизовано конституційні права і свободи людини і громадянина, відображено положення міжнародних актів з прав людини та Мінімальних стандартних правил поведження з ув'язненими.

Розбудова незалежної Української держави — широкий багатоплановий процес, який відбувається в усіх сферах державного й суспільного життя. Необхідність здійснення економічних реформ, утвердження демократії спричинили кардинальні зміни у державно-правовому розвитку.

Історичною подією стало прийняття Конституції України, яка заклала підвалини для становлення України як суверенної, незалежної, демократичної, соціальної і правової держави. Уперше державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Відбувається розвиток місцевого самоврядування. На часі подальший розвиток конституційного законодавства на основі демократії і парламентаризму, проведення адміністративної реформи, удосконалення адміністративно-територіального устрою.

Розпочато глибоку реформу судової системи й судочинства. Діяльність судових і правоохоронних органів дедалі більше спрямовується на захист життя, здоров'я, прав і свобод громадян, власність, природного середовища, інтересів суспільства і держави від протиправних посягань.

Реформування правової системи ґрунтується на цивілізованих принципах і нормах права, що має сприяти утвердженню законності і гуманізму в суспільстві. Водночас існує ще низка проблем, які законодавець має вирішити, щоб правова система Української держави повною мірою відповідала світовим стандартам.

Завдання для самостійної роботи ---

1. Розкрийте зміст та історичне значення Акта проголошення незалежності України і результатів Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р., а також законів України “Про правонаступництво України” від 12 вересня 1991 р., “Про громадянство” від 8 жовтня 1991 р., інших основоположних нормативно-правових актів періоду становлення незалежності України.
2. З'ясуйте, в чому полягав перехідний характер державного ладу в Україні в пострадянський період.

3. Охарактеризуйте процес становлення українського парламентаризму.
4. Проаналізуйте процес становлення президентської влади. Розкрийте зміни в статусі та повноваженнях Президента України.
5. Поясніть, які кроки було зроблено на шляху реформування виконавчих структур.
6. З'ясуйте, які ускладнення супроводжували процес створення місцевих органів державної виконавчої влади. Розкрийте основні етапи цього процесу.
7. Розкрийте процес визначення головних державних символів України.
8. Поясніть, як перші кроки розбудови суверенної правової Української держави позначилися на функціонуванні судових та правоохоронних органів.
9. З'ясуйте, в якій політичній ситуації укладався Конституційний договір між Верховною Радою та Президентом України. Розкрийте основний зміст та наслідки Конституційного договору 1995 р.
10. Розкрийте структуру та зміст Конституції України. Яке історичне значення мало прийняття Основного Закону України? Чому, на ваш погляд, прийняття Конституції України відбувалося в такий екстраординарний спосіб і чи вплинуло це на зміст Основного Закону?
11. Розкрийте причини “помаранчевої революції”, її зміст та значення для державно-правового розвитку України
12. Охарактеризуйте причини, зміст та значення конституційної реформи, зокрема, її першого етапу, пов'язаного з переходом від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської форми правління.
13. Розкрийте причини та основний зміст судової реформи, зокрема зміни, внесені Верховною Радою України 21 червня 2001 р. до дванадцяти законодавчих актів, які регулюють діяльність судових органів і визначають їх повноваження, а також повноваження правоохоронних органів, та Законом України від 7 лютого 2002 р. “Про судоустрій України”.
14. Поясніть, як здійснювалося цивільно-правове забезпечення реформування економічної системи. Охарактеризуйте структуру та основний зміст Цивільного кодексу України

- 2003 р. Розкрийте основний зміст та значення Господарського кодексу України 2003 р.
15. Проаналізуйте завдання та стан адміністративної реформи. Наведіть приклади кодексів і законів, які, на вашу думку, вирішують певні питання адміністративно-правового регулювання.
 16. Розкрийте характерні риси реформування трудового законодавства, що були зумовлені існуванням різних форм власності, потребою посилення законодавчого регулювання охорони праці, боротьби з безробіттям та соціального забезпечення в умовах ринкової економіки.
 17. Охарактеризуйте завдання та напрями розвитку аграрного законодавства. Розкрийте структуру та основний зміст Земельного кодексу України 2001 р. Проаналізуйте завдання та характерні особливості розвитку екологічного права України.
 18. Охарактеризуйте зміни, що відбулися в сімейному праві. Для цього передусім зверніться до аналізу Сімейного кодексу України, прийнятого 15 січня 2002 р. Крім того, поясніть, яким законом уперше в Україні на законодавчому рівні врегульовано питання попередження насилля у сім'ї та розкрийте основний зміст цього закону.
 19. Поясніть, які зміни відбуваються в житловому праві. Для усвідомлення цих процесів зверніться до основоположних вимог Конституції України щодо розвитку житлового законодавства.
 20. Поясніть, які фактори спричинили інтенсивний розвиток кримінального права та якими шляхами відбувалося реформування кримінального законодавства. Розкрийте зміни і доповнення до КК 1960 р., що вносились у перші роки незалежності України. Охарактеризуйте структуру, завдання та основний зміст нового Кримінального кодексу України 2001 р.
 21. Аналізуючи реформації, яких зазнало процесуальне право, зверніть увагу на ряд законів, спрямованих на посилення процесуальних гарантій громадянам. Охарактеризуйте зміст та значення змін, що були внесені до Кримінально-процесуального законодавства. Розкрийте основний зміст Цивільного процесуального кодексу України 2004 р. та Кодексу адміністративного судочинства 2005 р.

Основна

1. *Історія держави і права України: Підручник: У 2 ч. / За ред. А. Й. Рогожина. — К., 1996. — Ч. 2. — С. 415–423.*
2. *Історія держави і права України. Академічний курс: У 2 т. / За ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина. — К., 2000. — Т. 2. — С. 520–554.*
3. *Історія держави і права України: Навч. посіб. / За ред. А. С. Чайковського. — К., 2000. — С. 359–378.*
4. *Іванов В. М. Практикум з історії держави і права України. — К.: МАУП, 2006. — С. 641–651.*
5. *Кузьминець О. В., Калиновський В. С., Дігтяр П. А. Історія держави і права України: Навч. посіб. — К., 2000. — С. 291–317.*
6. *Кульчицький В. С., Тищик Б. Й. Історія держави і права України: Навч. посіб. — К., 2001. — С. 269–316.*
7. *Музиченко П. П. Історія держави і права України: Навч. посіб. — К., 1999. — С. 615–640.*
8. *Хрестоматія з історії держави і права України: У 2 т. / За ред. В. Д. Гончаренка. — К., 1997. — Т. 2. — С. 703–779.*
9. *Хрестоматія з історії держави і права України: Навч. посіб. / Упоряд.: А. С. Чайковський (кер.), О. Л. Копиленко, В. М. Кривоніс та ін. — К., 2003. — С. 618–635.*

Додаткова

10. *Авер'янов В. Б. Проблеми державного управління і забезпечення прав людини в Україні // Антологія української юридичної думки. В 10 т. / Редкол. Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. — Т. 10: Юридична наука незалежної України. — К., 2005. — С. 395–412.*
11. *Алексєєв Ю. М., Кульчицький С. В., Слюсаренко А. Г. Україна на зламі історичних епох: Державотворчий процес 1985–1999 рр. — К., 2000.*
12. *Бойко В. Ф. Мала судова реформа. — К., 2002.*
13. *Гончаренко В. Державно-правове будівництво в перші роки незалежності України (24 серпня 1991 р. — середина 1996 р.) // Вісн. Акад. прав. наук України. — 2000. — № 4.*

14. Журавський В. Український парламентаризм на сучасному етапі. Теоретико-правовий аспект. — К., 2001.
15. Кравчук Л. М. Є така держава — Україна. — К., 1992.
16. Крутько І. Міф, який став реальністю, або ще раз до питання про політичну (конституційну) реформу // Віче. — 2005. — № 12.
17. Кудряченко А. Нова політична система — це шлях до рівноваги // Віче. — 2006. — № 5–6.
18. Литвин В. М. Україна: політика, політики, власть: На фоні політичного портрета Л. Кравчука. — К., 1997.
19. Маляренко В. Про рівень правосуддя в державі та повагу до суду // Право України. — 2004. — № 1.
20. Михальченко Н. І., Андрущенко В. П. Беловежье. Л. Кравчук. Україна. 1991–1995. — К., 1996.
21. Молода Українська держава на межі тисячоліть: погляд в історичне майбутнє демократичної правової держави України: Зб. наук. праць. — Л., 2001.
22. Новітня Україна. 1991–2001 / За заг. ред. М. Ф. Головатого, Г. В. Щокіна. — К., 2001.
23. Проблеми державно-правової реформи в Україні: Зб. наук. праць. — К., 1997.
24. Судова реформа в Україні: проблеми і перспективи. — К.; Х., 2002.
25. Тацій В. Я., Стащик В. В., Баулін Ю. В. Новий Кримінальний кодекс України в контексті сучасної кримінально-правової думки // Антологія української юридичної думки. В 10 т. / Редкол. Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. — Т. 10: Юридична наука незалежної України. — К., 2005. — С. 591–626.
26. Тодика Ю. М. Конституція України як соціальна цінність // Антологія української юридичної думки. В 10 т. / Редкол. Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. — Т. 10: Юридична наука незалежної України. — К., 2005. — С. 298–315.
27. Український парламентаризм: минуле і сучасне / За ред. Ю. С. Шемшученка. — К., 1999.
28. Шевченко Я. М. Нове цивільне законодавство в світлі здійснення ринкових реформ // Антологія української юридичної думки. В 10 т. / Редкол. Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. — Т. 10: Юридична наука незалежної України. — К., 2005. — С. 435–454.

29. *Шемшученко Ю. С.* Сучасна українська юридична наука: здобутки і перспективи // Антологія української юридичної думки. В 10 т. / Редкол. Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. — Т. 10: Юридична наука незалежної України. — К., 2005. — С. 9–26.
30. *Шемшученко Ю. С.* Теоретичні засади реалізації Конституції України // Вісн. Акад. прав. наук України. — 1997. — № 4.
31. *Шемшученко Ю. С.* Що є право? // Антологія української юридичної думки. В 10 т. / Редкол. Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. — Т. 10: Юридична наука незалежної України. — К., 2005. — С. 30–46.

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

Абсолютна монархія — форма правління, за якої влада (законодавча, виконавча, судова) цілковито належить одній особі (цареві, королю, імператорові).

Автономія — надання деяким частинам держави прав на самоврядування в адміністративній сфері.

Авторитаризм — зосередження монопольної чи значної більшості влади в руках однієї особи або групи осіб.

Адміністративна реформа — комплекс заходів, спрямованих на системну перебудову органів виконавчої влади, запровадження досконаліших форм і методів їх діяльності.

Адміністративно-територіальний устрій — поділ території держави на систему адміністративно-територіальних одиниць (воєводство, волость, губернія, область, повіт, район, місто, село та ін.), відповідно до якого утворюється вертикальна структура органів державної влади й управління.

Аристократія — а) найбільш привілейований стан у рабовласницькому і феодальному суспільствах; б) форма державного правління, за якої аристократії належить уся повнота влади в країні.

Бандитизм — організація озброєних груп з метою нападу на державні, громадські установи, підприємства чи окремих осіб, а також участь у такій банді або у вчинюваному нею нападі.

Блюзнірство — кощунство, богохульство.

Боржник — особа, яка згідно з взятими зобов'язаннями має вчинити на користь іншої сторони (кредитора) передбачені попередньою угодою дії (передачу майна, виплату грошей, виконання робіт тощо).

Борисфен — Дніпро.

Бортъ — а) пасіка; б) дупло, вулик для диких бджіл.

Буржуазія — панівний клас власників основних засобів виробництва у капіталістичному суспільстві, які мають головним

джерелом доходу додаткову вартість, отримувану шляхом використання найманої праці.

Барвари — у давніх греків і римлян назва чужоземців.

Васалітет — система особистої залежності одних феодалів (васалів) від інших, могутніших (сеньйорів).

Видок — очевидець, свідок.

Вина — психічне ставлення суб'єкта права до здійснюваних ним діянь (бездіяльності) та їхніх наслідків, виражене у формі умислу або необережності.

Верв — територіальна громада.

Вето — а) заборона; б) відмова глави держави підписати і ввести в дію прийнятий парламентом законопроект.

Віра (вира) — грошове стягнення на користь князя.

Вірник — збирач віри.

Віче — збори вільного дорослого чоловічого населення міста.

Власність — історично зумовлена суспільна форма володіння матеріальними і нематеріальними благами, яка виражає суспільні та виробничі відносини між людьми в процесі суспільного виробництва, розподілу, обміну та споживання.

Галузь права — система юридичних норм, що регулюють певну сферу суспільних відносин специфічним методом правового регулювання (конституційне, адміністративне, цивільне, кримінальне тощо).

Гривня — грошова і вагова одиниця.

Головник — убивця

Головництво — а) компенсація (відшкодування) родичам убитого; б) убивство.

Громадянство — постійний правовий зв'язок особи з державою, який виявляється у їхніх взаємних правах і обов'язках.

Дача — позика.

Декларація — урочисте проголошення основних принципів внутрішньої і зовнішньої політики держави, а також документ, у якому вони викладені.

Демократія — народовладдя, що виходить з організації та функціонування державної влади на засадах визнання народу її джерелом і носієм. Здійснюється з дотриманням основних прав усіх членів суспільства.

Депутат — виборний член представницького органу державної влади або органу місцевого самоврядування.

Держава — організація політичної влади домінуючої частини населення у соціально-неоднорідному суспільстві, яка зберігаючи його цілісність та безпеку, здійснює керівництво ним в інтересах цієї частини, а також управління загальносуспільними справами

Диктатура — нічим не обмежена влада особи, класу чи інших соціальних груп у державі, що спирається на силу

Домен — велике феодалське землеволодіння.

Дуумвірат — спільне правління двох володарів.

За голову — за вбитого.

Закуп — смерд, який з різних причин (наприклад, взяв у борг майно — «купу») тимчасово втратив свою волю, але міг її знову здобути.

Закон — нормативно-правовий акт вищого представницького органу державної законодавчої влади або самого народу, що регулює найважливіші суспільні відносини, виражає волю й інтереси більшості населення і має найвищу юридичну силу.

Збіжжя — а) зерновий хліб; б) майно (рухоме).

Звичай — правило поведінки людей, що сформувалося в процесі їх співжиття внаслідок тривалого його застосування.

Злочин — передбачений кримінальним законодавством суспільно небезпечний вчинок, що посягає на суспільні відносини, які охороняються законом.

Зобов'язальне право — система норм, які регулюють відносини економічного обігу, що виникають у зв'язку з передачею майна, виконанням робіт, наданням послуг або сплатою грошей, а також відносини, що впливають з порушення майнових прав.

Изгой — людина, яка вибула з певної соціальної групи, але не ввійшла до іншої.

Імперія — а) монархічна держава, глава якої має титул імператора; б) форма державного устрою великої колоніальної держави.

Інквізиційний процес — судово-слідчий процес із застосуванням тортур.

Інститут права — система юридичних норм, що регулюють певну групу однорідних суспільних відносин у межах галузі права.

Каганат — військово-політичне об'єднання ранніх тюрків.

Канонічне право — сукупність правових норм, встановлених церковними канонами (правилами)

Кельт — будівля.

Кодифікація — спосіб упорядкування, систематизації законодавства, що полягає у перегляді чинних, заміні застарілих, внесенні нових норм, результатом чого є прийняття нового правового акта, який вносить зміни в регулювання певної сфери суспільних відносин.

Конфедерація — союз суверенних держав, утворений для досягнення певних цілей.

Конфіскація — примусове безоплатне вилучення у власність держави всього або частини приватного майна.

Контрасигнування актів глави держави — скріплення підписом глави уряду або окремого члена уряду акта глави держави. Без такого підпису акт не набував чинності.

Копа — сільська громада, орган судочинства.

Куна — дрібна грошова одиниця; гривня дорівнювала 25 кун.

Курган — ґрунтовий (інколи кам'яний) насип над одним або кількома похованнями.

Купівля-продаж — договір, за яким одна сторона (продавець) зобов'язується передати майно (рідч, товар) у власність іншій стороні (покупцеві), яка має прийняти майно і сплатити за нього певну грошову суму.

Магдебурзьке право в Україні — право міського самоврядування на українських землях, що ґрунтувалося на загальних принципах магдебурзького права.

Мечник — а) князівський дружинник; б) судовий службовець.

Місцеве самоврядування — політико-правовий інститут, у межах якого здійснюється управління місцевими справами в низових адміністративно-територіальних одиницях через самоорганізацію місцевих жителів, за згодою і за підтримки держави.

Міна — договір, згідно з яким здійснюється обмін майна між сторонами.

Монархія — форма державного правління, за якої верховна державна влада здійснюється однією особою і передається у спадок.

Націоналізація — відчуження майна з приватної власності фізичних або юридичних осіб у власність держави.

Мостники — майстри, які робили мости і дерев'яні мостові.

Мука — фізичне насилля.

Неври — слов'янське плем'я.

Нова економічна політика (неп) — антикризова програма більшовиків, що реалізовувалася в СРСР у 20-х роках ХХ ст. Полягала у відмові від політики воєнного комунізму, переході під жорстким контролем радянської держави до багатокладної економіки та ринкових відносин.

Норма права — формально-обов'язкове правило фізичної поведінки, яке має загальний характер, встановлюється або санк-

ціонується державою з метою регулювання суспільних відносин та забезпечується відповідними державними гарантіями його реалізації.

Нотаріат — система органів і посадових осіб, що здійснюють нотаріальні дії, спрямовані на підтвердження і закріплення безспірних цивільних прав і фактів.

Перебудова — визначена офіційними документами назва радикальних реформ, здійснюваних в СРСР наприкінці 80-х — на початку 90-х років ХХ ст. Була спробою привести радянську економіку, ідеологію, культуру, інші сфери суспільного життя у відповідність до загальнолюдських ідеалів та цінностей.

Орда — а) об'єднання кількох родів у степових кочовиків; б) об'єднання військових кочівницьких загонів, що здійснює загарбницький похід.

Отрок — молодший дружинник у князя, що виконував зокрема різні доручення свого володаря.

Перетес — знак на межі.

Підсусідок — безземельний селянин, що жив у чужому дворі на правах батрака.

Плюралізм — ідейно-регулятивний принцип суспільно-політичного та соціального розвитку, що базується на існуванні кількох незалежних ідейно-політичних течій.

Подимщина — податок, що сплачувався з диму, тобто з житлового приміщення.

Право — система встановлених або санкціонованих державою загальнообов'язкових норм, що виражають волю певної частини соціально неоднорідного суспільства, які спрямовані на врегулювання суспільних відносин відповідно до цієї волі і забезпечуються державою.

Правова держава — тип держави, основними ознаками якої є верховенство права, поділ влади, правовий захист особи, юридична рівність громадян і держави.

Приватизація — провідна форма роздержавлення; передача частини державної власності в будь-яку іншу недержавну влас-

ність, трансформація державних підприємств та організацій в акціонерні, колективні, приватні.

Покон — а) статут; б) звичай.

Поліандрія — багатомужество, пережиткова форма групового шлюбу, коли жінка має кілька чоловіків.

Послух — свідок доброї слави.

Поліс — античне місто-держава.

Поток (потік) — покарання.

Правова держава — тип держави, в основі якої лежать верховенство закону, правовий захист особи, юридична рівність громадянина і держави.

Прелімінарні договори — попередні договори, угоди.

Приносити урочисту обітницю — урочисто присягатися, клястися.

Продаж — грошовий штраф за вчинення злочину (стягувався на користь князя в розмірах 1, 3 і 12 гривнів).

Протекторат — форма завуальованої колоніальної залежності, яка встановлюється в результаті нерівноправного договору.

Революція — докорінний переворот у житті суспільства, який завершується ліквідацією віджилого суспільного ладу й утвердженням нового.

Реабілітація — відновлення в правах осіб, притягнутих до кримінальної чи адміністративної відповідальності.

Республіка — форма правління, за якої вища влада в державі належить обраним на певний термін представницьким органам влади, а глава держави, що також обирається, має обмежений термін повноважень.

Реформа — перетворення, зміна, нововведення, яке не знищує основ існуючої структури.

Русин (русич) — житель Київської Русі.

Ряд — договір, угода.

- Самодержавство** — російський варіант абсолютної монархії.
- Свод** — процес пошуку несумлінного володільця речі.
- Секуляризація** — звернення церковної власності у власність світську.
- Сервітут** — право користування чужою нерухомістю, річчю з певними обмеженнями, встановленими законом або договором.
- Словени** — жителі Новгородської землі.
- Смерд** — вільний селянин.
- Снеми** — міжкнязівські (феодальні) з'їзди.
- Співдружність Незалежних Держав (СНД)** — регіональна міжнародна організація, яка об'єднує 12 європейських та азіатських країн з колишніх республік СРСР.
- Суверенітет** — одна з головних ознак державності, що полягає у повній незалежності держави від інших держав у внутрішніх справах та зовнішніх зносинах.
- Судоустрій** — система судових органів держави.
- Судочинство** — процесуальна форма здійснення правосуддя, діяльність суду.
- Сюзеренітет** — верховне право могутнього феодала над іншим — васалом.
- Тать** — злодій.
- Татьба** — крадіжка.
- Тіун** — господарський управитель князя, боярина або іншого феодала.
- Тоталітаризм** — політичний режим і система державної влади з використанням насильницьких засобів у процесі управління суспільством, з відсутністю демократичних свобод і обмеженням політичних прав громадян.
- Уряд** — найвищий колегіальний орган в системі державної виконавчої влади.

Унітаризм — державний устрій, який характеризується централізованим керівництвом адміністративно-територіальними одиницями та відсутність самостійних державних утворень.

Урок — а) компенсація (відшкодування), яку отримували потерпілі від образ. Розмір залежав від характеру образи та від майнових збитків; б) мито, пеня, податок; в) статут, правило.

Федерація — союзна держава, що складається з кількох держав або державних утворень, кожне з яких, поряд із загальнофедеральними, має власні законодавчі, виконавчі та судові органи. Влада суб'єктів федерації обмежена тими правами, що належать федерації у цілому.

Централізація — політичний процес, на основі якого формується централізм як управлінська політична система з властивими для неї вертикальною структурою та субординацією, концентрацією влади в єдиному центрі.

Юрисдикція — компетенція давати правову оцінку фактам, вирішувати правові питання, спори про право.

Ябетник — а) князівський управитель; б) посадова особа в суді.

КОРОТКА ХРОНОЛОГІЯ ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА УКРАЇНИ

- VII ст. до н. е. — III ст. до н. е. — Скіфська держава (Велика Скіфія)
- III ст. до н. е. — IV ст. н. е., початок — Скіфська держава (Мала Скіфія)
- VII ст. до н. е. — IV ст. н. е. — античні міста-держави у Північному Причорномор'ї
- V ст. до н. е. — IV ст. н. е. — Боспорське царство
- VII–IX ст. — утворення державного об'єднання “Русь” або “Руська земля” з центром у Києві
- 907, 911, 944, 971 рр. — договори Київської Русі з Візантією
- 988 р. — запровадження християнства як державної релігії в Київській Русі
- XI ст., 10–30-ті роки — Руська правда Ярослава
- XI ст., 50–70-ті роки — Руська правда Ярославичів
- 1113 р. — Статут Володимира Мономаха
- 1119–1340 рр. — Галицько-Волинське князівство
- 1339 р. — надання магдебурзького права м. Сянку
- 1385 р. — Кревська унія між Польщею і Великим князівством Литовським
- 1413 р. — Городельська унія між Польщею і Великим князівством Литовським
- 1447 р. — Привілей Казимира Ягайловича феодалам Литовського князівства на володіння землями і селянами (Віленський привілей)
- 1468 р. — Судебник Казимира IV
- 1489, 1492 р. — перші документальні згадки про козаків
- 1529 р. — Перший або Старий Литовський статут
- XVI ст., середина — утворення Січі на о. Мала Хортиця
- 1557 р. — “Устава на волоки”
- 1566 р. — Другий або Волинський Литовський статут
- 1569 р. — Люблінська унія між Польщею і Великим князівством Литовським. Утворення Речі Посполитої
- 1572 р. — утворення польським урядом першого загону реєстрового українського козацтва
- 1588 р. — Третій або Новий Литовський статут

- 1596 р. — Берестейська церковна унія. Утворення української греко-католицької церкви
- 1648–1654 рр. — національно-визвольна війна українського народу. Утворення української держави — Війська Запорозького (Гетьманщини)
- 1649 р. — Зборівський договір
- 1651 р. — Білоцерківський договір
- 1654 р., 8 січня — Переяславська рада
- 1654 р., березень — “Березневі статті”
- 1658 р. — Гадяцький договір
- 1659 р. — Переяславські статті Ю. Хмельницького
- 1663–1722 рр. — діяльність Малоросійського приказу
- 1663 р. — Батуринські статті І. Брюховецького
- 1665 р. — Московські статті І. Брюховецького
- 1667 р. — Андрусівське перемир'я.
- 1669 р. — Глухівські статті Д. Многогрішного
- 1672 р. — Конотопські статті І. Самойловича
- 1674 р. — Переяславські статті І. Самойловича
- 1686 р. — “Вічний мир” між Росією та Польщею
- 1687 р. — Коломацькі статті І. Мазепи
- 1709 р. — зруйнування Петром I Запорізької Січі; Решетилівські статті І. Скоропадського
- 1710 р. — “Конституція П. Орлика”
- 1722–1727 рр. — діяльність “першої” Малоросійської колегії
- 1728 р. — “Рішительні пункти” Д. Апостола
- 1734–1750 рр. — діяльність “Правління гетьманського уряду”
- 1734 р. — “Процес короткий наказний”
- 1743 р. — “Права, за якими судиться малоросійський народ”
- 1750–1758 рр. — “Суд і розправа в правах малоросійських”
- 1764 р. — “Книга Статут и прочие права малоросийские”
- 1764 р. — скасування царським урядом гетьманства на Лівобережній Україні і утворення “другої” Малоросійської колегії
- 1767 р. — “Екстракт малоросійських прав”
- 1775 р. — ліквідація царизмом Запорізької Січі
- 1781 р. — остаточна ліквідація полково-сотенного устрою в Лівобережній Україні
- 1783 р. — Указ Катерини II про заборону переходів (повне закріпачення) селян у Лівобережній Україні

- 1785 р. — “Жалувана грамота дворянству”, за якою козацька старшина зрівнювалася в правах з російським дворянством
- XVIII ст., кінець — поширення загальноросійського адміністративного устрою на територію України
- 1807 р. — “Зібрання малоросійських прав”
- 1831 р. — скасування дії Литовського Статуту в Україні
- 1837 р. — “Звід місцевих законів західних губерній”
- 1837–1841 рр. — реформа управління державними маєтками (реформа П. Кисельова)
- 1840–1842 рр. — поширення на Україну Зводу законів Російської імперії
- 1845 р. — Уложення про покарання кримінальні та виправні
- 1847 — 1848 р. — запровадження “Інвентарних правил” на Правобережній Україні
- 1848 р. — ліквідація кріпосного права у Галичині
- 1861 р. — ліквідація кріпосного права в Російській імперії. Селянська реформа
- 1863 р. — Циркуляр міністра внутрішніх справ Валуєва про обмеження видання книг та викладання в школах українською мовою
- 1864 р. — Положення про земські установи. Земська реформа. Судові статуту. Судова реформа
- 1870 р. — Міське положення. Міська реформа
- 1876 р. — Емський указ Олександра II про заборону друку і видання книг українською мовою
- 1881 р. — Положення про заходи з охорони державного порядку та громадського спокою
- 1889 р. — Закон про земських дільничих начальників
- 1903 р. — Кримінальне уложення
- 1904 р. — скасування тілесних покарань серед селян
- 1905 р. — революційний рух в Україні, утворення рад робітничих депутатів. Маніфест імператора Миколи II “Про вдосконалення державного ладу”
- 1906 р., квітень-липень — I Державна Дума
- 1906 р., листопад — царський указ про вільний вихід селян з общини. Початок століпінської аграрної реформи
- 1907 р., лютий-червень — II Державна Дума
- 1907 р., листопад — 1912 р., червень — III Державна Дума
- 1910 р. — Закон про право закріплення землі в приватну власність і про вихід на хутори та відруби

- 1911 р. — поширення земських установ на Правобережну Україну
- 1912 р., листопад — 1917 р., лютий — IV Державна Дума
- 1917 р., 23–27 лютого — Лютнева революція в Петрограді
- 1917 р., 2 березня — зречення Миколи II престолу
- 1917 р., 3–4 березня — утворення Центральної Ради
- 1917 р., березень–квітень — утворення Рад робітничих, солдатських та селянських депутатів в Україні
- 1917 р., 6–8 квітня — Всеукраїнський національний конгрес
- 1917 р., 5–8 травня — I Всеукраїнський військовий з'їзд
- 1917 р., 28 травня — 2 червня — I Всеукраїнський селянський з'їзд
- 1917 р., 10 червня — I Універсал Центральної Ради
- 1917 р., 15 червня — створення Генерального Секретаріату Центральної Ради
- 1917 р., 3 липня — II Універсал Центральної Ради
- 1917 р., 11–14 липня — Український робітничий з'їзд
- 1917 р., 16 липня — Статут Генерального Секретаріату
- 1917 р., 4 серпня — затвердження Тимчасовим урядом (Петроград) “Тимчасові інструкції Генеральному Секретаріатові тимчасового Правительства на Україні”
- 1917 р., 7 листопада — III Універсал Центральної Ради. Проголошення Української Народної Республіки (УНР) у складі федеративної Росії
- 1917 р., 25 листопада — ухвала Генерального Секретаріату про друкування грошей УНР
- 1917 р., 2 грудня — Закон про утворення Генерального суду УНР
- 1917 р., 3 грудня — Маніфест Раднаркому (Петроград) до українського народу з ультимативними вимогами до Центральної Ради
- 1917 р., 4 грудня — відповідь Генерального Секретаріату на ультиматум РНК
- 1917 р., 8 грудня — Закон Центральної Ради “Про порядок видання законів”
- 1917 р., 9 грудня — закони про державні кошти УНР, про Головну скарбницю та Державний банк України, про скасування Дворянського та Селянського банків та повернення зиску з цукрової монополії на користь УНР
- 1917 р., 11–12 грудня — I Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів у Харкові. Проголошення

- України Республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів
- 1917 р., 17 грудня — утворення радянського уряду України — Народного Секретаріату
- 1917 р., 23 грудня — закони Центральної Ради про заведення Генерального та Апеляційних судів та про організацію прокурорського нагляду.
- 1917 р., 25 грудня — Постанова Народного Секретаріату (Харків) про формування частин Червоної гвардії для боротьби проти Центральної Ради і Каледіна
- 1917 р., 26 грудня — постанова Генерального Секретаріату про створення армії УНР на засадах добровільності та оплати
- 1918 р., 3 січня — Закон Центральної Ради “Про утворення добровільного війська (армії)”
- 1918 р., 9 січня — IV Універсал Центральної Ради. Проголошення повної самостійності УНР. Перейменування Генерального Секретаріату на Раду Народних Міністрів;
— Закон Центральної Ради “Про національно-персональну автономію”
- 1918 р., 18 січня — Земельний закон, затверджений Центральною Радою
- 1918 р., 2 березня — Закон про громадянство УНР
- 1918 р., 6 березня — Закон про адміністративно-територіальний устрій УНР
- 1918 р., 17–19 березня — II Всеукраїнський з’їзд Рад. Обрання ВУЦВК. “Тимчасове положення про соціалізацію землі”
- 1918 р., 25 квітня — запровадження в Україні німецьких військово-польових судів
- 1918 р., 29 квітня — Конституція УНР;
— державний переворот в Україні і перехід усієї повноти влади до П. Скоропадського, проголошеного на Всеукраїнському хліборобському з’їзді Гетьманом. “Грамота до всього українського народу” і “Закони про тимчасовий державний устрій України”
- 1918 р., 27 травня — Закон “Про право на врожай 1918 р. на території Української Держави”
- 1918 р., 1 липня — Закон про українське громадянство
- 1918 р., 8 липня — Закон “Про Державний Сенат”;
— Тимчасовий закон “Про заходи боротьби з розладнанням сільського господарства”

- 1918 р., 15 липня — Закон “Про передачу хліба врожаю 1918 р. в розпорядження держави”
- 1918 р., 24 липня — Закон про загальний військовий обов’язок
- 1918 р., 1 серпня — Тимчасовий закон про верховне управління Державою на випадок смерті, тяжкої хвороби і перебування поза межами Держави ясновельможного пана Гетьмана всієї України
- 1918 р., 2 серпня — затвердження Гетьманом Закону про утворення фонду Національної бібліотеки
- 1918 р., 2 жовтня — затвердження Гетьманом Тимчасового закону про утворення міських дум і проведення виборів гласних цих дум
- 1918 р., 16 жовтня — Універсал Гетьмана про відновлення козацтва
- 1918 р., 18 жовтня — створення Української Національної Ради у Львові
- 1918 р., 9 листопада — утворення УНРадою виконавчого органу влади — Державного секретаріату
- 1918 р., 13 листопада — Тимчасовий Основний закон УНРади;
— Закон УНРади про обов’язкову військову службу громадян ЗУНР
- 1918 р., 13–14 листопада — утворення Директорії УНР на чолі з Винниченком
- 1918 р., 16 листопада — Тимчасовий Закон про адміністрацію Західно-української Народної Республіки
- 1918 р., 3 грудня — декрет УСРР “Про організацію Всеукраїнської Надзвичайної Комісії”
- 1918 р., 14 грудня — скасування Директорією законів гетьманського уряду в галузі робітничого законодавства
- 1918 р., 14 грудня — передвступний договір між УНРадою і Директорією УНР про об’єднання;
— зречення гетьманом П. Скоропадським влади
- 1918 р., 26 грудня — Декларація Директорії УНР
- 1919 р., 6 січня — проголошення декретом Тимчасового робітничо-селянського Уряду України Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР)
- 1919 р., 11 січня — Декрет УСРР “Про порядок націоналізації підприємств”

- 1919 р., 22 січня — проголошення Акту возз'єднання УНР і ЗУНР в єдину соборну Україну
- 1919 р., 23 січня — Конгрес трудового народу
- 1919 р., 20 лютого — “Тимчасове положення про народні суди і революційні трибунали УСРР”
- 1919 р., 6–10 березня — III Всеукраїнський з'їзд Рад. Затвердження незалежності УСРР. Прийняття Конституції УСРР
- 1919 р., 12 квітня — Декрет РНК УСРР про хлібну розкладку
- 1919 р., 1 червня — укладення військово-політичного і господарського союзу радянських республік у Москві
- 1920 р., 5 лютого — прийняття Всеукрревкомом Закону про землю
- 1920 р., 21–23 квітня — Варшавський договір між УНР і Польщею
- 1920 р., 4 серпня — введення в дію на території УСРР “Керівних начал з кримінального права РСФРР”
- 1920 р., 12 листопада — закони “Про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в УНР”, “Про Державну Народну Раду УНР”
- 1920 р., 28 грудня — Союзний робітничо-селянський договір між РСФРР і УСРР
- 1921 р., 27 березня — Постанова ВУЦВК “Про заміну продовольчої розкладки натуральним податком”
- 1921–1923 рр. — голод в Україні
- 1922 р., 28 червня — Положення про прокурорський нагляд
- 1922 р., 2 жовтня — Положення про адвокатуру
- 1922 р., 16 грудня — Положення про судовий устрій УСРР
- 1922 р., 30 грудня — I з'їзд Рад СРСР. Утворення Союзу РСР.
- 1922–1929 рр. — перша кодифікація радянського законодавства. Кодекси УСРР: земельний, кримінальний, кримінально-процесуальний, цивільний, про працю, про народну освіту (1922); цивільний процесуальний (1924), виправно-трудо-вий (1925); про сім'ю, опіку, шлюб і акти громадянського стану (1926); адміністративний, кримінальний, кримінально-процесуальний (1927); цивільний процесуальний (1929)
- 1923 р., 1 серпня — постанова ВУЦВК і РНК УСРР “Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови”
- 1924 р., 23 лютого — Положення про товарні біржі
- 1924 р., 13 серпня — Положення про Державне Політичне Керування (ДПК) УСРР

- 1924 р., 12 жовтня — Постанова ВУЦВК “Про утворення Автономної Молдавської СРР”
- 1929 р. 7–15 травня — XI Всеукраїнський з’їзд Рад. Прийняття Конституції УСРР
- 1930 р., 5 січня — Постанова ЦК ВКП(б) “Про темпи колективізації і заходи допомоги колгоспному будівництву”
- 1930 р., 5 квітня — Постанова ВУЦВК і РНК УСРР “Про заборону орендувати землю і вживання найманої праці в поодиноких селянських господарствах у районах суцільної колективізації”
- 1930 р., 2 серпня — Постанова ВУЦВК і РНК УСРР про ліквідацію округів та перехід на двоступеневу систему управління: центр — район
- 1932 р., лютий — Постанова ВУЦВК про перехід на триступеневу адміністративно-територіальну систему управління: район — область — центр
- 1932 р., 7 серпня — Закон СРСР “Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації і зміцнення суцільної (соціалістичної) власності”
- 1932–1933 рр. — голодомор в Україні
- 1933 р., 17 грудня — Положення про Прокуратуру Союзу РСР
- 1934 р., 16 липня — Постанова ЦВК СРСР “Про утворення загальносоюзного народного комісаріату внутрішніх справ”
- 1934 р., 5 листопада — Постанова ЦВК і РНК СРСР “Про особливу нараду при НКВС СРСР”
- 1934 р. 1 грудня — Постанова ЦВК СРСР “Про виключний порядок судочинства у справах про терористичні акти”
- 1936 р., жовтень — чергова чистка КП(б)У і масовий терор в Україні (так звана “єжовщина”)
- 1937 р., 30 січня — Конституція УРСР, затверджена XIV Всеукраїнським з’їздом Рад
- 1938 р., 16 серпня — Закон СРСР “Про судоустрій СРСР, союзних і автономних республік”
- 1938 р., 20 грудня — Постанова РНК СРСР “Про введення трудових книжок”
- 1939 р., 15 березня — проголошення самостійності Карпатської України
- 1939 р., 23 серпня — договір про ненапад між Німеччиною і Радянським Союзом

- 1939 р., 1 вересня — початок Другої світової війни
- 1939 р., 17 вересня — перехід радянськими військами польського кордону. Початок радянзації Західної України.
- 1939 р., 27 жовтня — прийняття Народними Зборами Західної України Декларації про встановлення радянської влади в Західній Україні та про прийняття Західної України до складу СРСР і включення її до складу УРСР
- 1940 р., червень — інкорпорація Бессарабії та Північної Буковини до складу СРСР
- 1940 р., 2 серпня — Закон СРСР “Про включення північної частини Буковини і Хотинського, Акерманського та Ізмаїльського повітів Бессарабії в склад Української Радянської Соціалістичної Республіки”
- 1941 р., 22 червня — початок Великої Вітчизняної війни. Указ Президії Верховної Ради СРСР “Про воєнний стан”
- 1941 р., 30 червня — проголошення Національними зборами у Львові Акта відновлення української державності;
— утворення Державного Комітету Оборони СРСР (ДКО)
- 1942 р., 20 червня — утворення Українського штабу партизанського руху (УШПР)
- 1942 р., 14 жовтня — утворення Української повстанської армії (УПА)
- 1944 р., 4 березня — Закон УРСР “Про утворення союзно-республіканського наркомату закордонних справ УРСР”
- 1944 р., липень — утворення Української Головної Визвольної Ради (УГВР)
- 1944 р., 28 жовтня — визволення радянськими військами території України від німецько-фашистських окупантів
- 1945 р., 27 квітня — включення Української РСР в число первісних членів ООН
- 1945 р., 8 травня — Указ Президії Верховної Ради СРСР “Про оголошення 9 травня Святом Перемоги”
- 1945 р., 29 червня — договір між СРСР і Чехословацькою Республікою про возз’єднання Закарпатської України з Українською РСР
- 1945 р., 4 вересня — скасування ДКО
- 1946–1947 рр. — голод в Україні
- 1947 р., 26 травня — Указ Президії Верховної Ради СРСР “Про скасування смертної кари”

- 1950 р., 12 січня — Указ Президії Верховної Ради СРСР “Про застосування смертної кари до зрадників Батьківщини, шпигунів, підричників-диверсантів”
- 1954 р., 26 квітня — Закон СРСР “Про передачу Кримської області із складу РРФСР до складу Української РСР
- 1955 р., 24 травня — Положення про прокурорський нагляд в СРСР
- 1956 р., 30 червня — постанова ЦК КПРС “Про подолання культу особи та його наслідків”
- 1956 р., 14 липня — Закон СРСР “Про державні пенсії”
- 1957 р., 11 лютого — Закон СРСР “Про віднесення до відання союзних республік розв’язання питань обласного, крайового адміністративно-територіального устрою”
- 1960 р., 30 червня — Закон УРСР про судоустрій
- 1960-ті — 1980-ті роки — друга кодифікація радянського законодавства. Кодекси УРСР: кримінальний, кримінально-процесуальний (1960), цивільний, цивільний процесуальний (1963), про шлюб та сім’ю (1969), земельний (1970), виправно-трудоий, про працю (1971), водний (1972), про надра (1976), лісовий (1979), житловий (1983), про адміністративні правопорушення (1984)
- 1978 р., 20 квітня — прийняття позачерговою VII сесією Верховної Ради УРСР Конституції УРСР
- 1984 р., 7 грудня — Кодекс УРСР про адміністративні правопорушення
- 1985 р., квітень — проголошення на пленумі ЦК КПРС курсу на перебудову
- 1987 р., 30 червня — Закон СРСР про державне підприємство (об’єднання)
- 1989 р., 20 червня — Закон СРСР “Про статус суддів в СРСР”
- 1989 р., 28 жовтня — Закон УРСР “Про мови в Українській РСР”
- 1990 р., 15 березня — обрання М. Горбачова Президентом СРСР
- 1990 р., 26 квітня — Закон СРСР “Про розмежування повноважень між Союзом РСР і суб’єктами федерації”
- 1990 р., 16 липня — Декларація про державний суверенітет України
- 1990 р., 3 серпня — Закон УРСР “Про економічну самостійність Української РСР”

- 1990 р., 20 грудня — Закон УРСР “Про міліцію”
- 1991 р., 7 лютого — Закони УРСР “Про власність”, “Про підприємства”
- 1991 р., 24 серпня — проголошення Верховною Радою УРСР Акта незалежності України
- 1991 р., 12 вересня — Закон України “Про правонаступництво України”
- 1991 р., 8 жовтня — Закон України “Про громадянство України”
- 1991 р., 5 листопада — Закон України “Про прокуратуру”
- 1991 р., 1 грудня — референдум про незалежність України. Обрання Президентом України Л. М. Кравчука
- 1991 р., 6 грудня — Закони України “Про оборону України”, “Про Збройні Сили України”
- 1991 р., 10 грудня — ратифікація Верховною Радою України угоди про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД)
- 1991 р., 6 листопада — Господарський процесуальний кодекс України (до 21 червня 2001 р. діяв як Арбітражний процесуальний кодекс України)
- 1992 р., 28 квітня — прийняття Верховною Радою України Концепції судово-правової реформи
- 1992 р., 3 червня — Закон України “Про Конституційний Суд України”
- 1992 р., 19 червня — Закон України “Про приватизацію державного житлового фонду”
- 1992 р., 25 червня — Закон України “Про національні меншини в Україні”
- 1992 р., 17 листопада — Закон України “Про статус народного депутата України”
- 1992 р., 15 грудня — Закон України “Про статус суддів”
- 1992 р., 19 грудня — Закон України “Про адвокатуру”
- 1994 р., 10 липня — Президентом України обраний Л. Д. Кучма
- 1995 р., 8 червня — Конституційний договір між Верховною Радою та Президентом України
- 1996 р., 28 червня — прийняття Верховною Радою Конституції України
- 1997 р., 19 лютого — Закон України “Про приватизацію державного майна”
- 1999 р., 20 травня — Закон України “Про Національний банк України”

- 1999 р., 14 листопада — Л. Д. Кучму повторно обрано Президентом України
- 2000 р., 16 березня — Закон України “Про правовий режим надзвичайного стану”
- 2000 р., 19 жовтня — Закон України “Про державну підтримку малого підприємництва”
- 2000 р., 7 грудня — Закон України “Про банки і банківську діяльність”
- 2001 р., 18 січня — Закон України “Про громадянство України”
- 2001 р., 5 квітня — Закон України “Про політичні партії в Україні”
- 2001 р., 5 квітня — Кримінальний кодекс України
- 2001 р., 21 червня — “мала судова реформа”. Прийняття Верховною Радою України “пакету” законодавчих актів про внесення змін до дванадцяти законодавчих актів, які регулюють діяльність судових органів, визначають їх повноваження, а також повноваження правоохоронних органів
- 2001 р., 21 червня — Бюджетний кодекс України
- 2001 р., 25 жовтня — Земельний кодекс України
- 2002 р., 10 січня — Сімейний кодекс України
- 2002 р., 17 січня — Закон України “Про вищу освіту”
- 2002 р., 7 лютого — Закон України “Про судоустрій України”. Поглиблення судової реформи
- 2002 р., 11 липня — Митний кодекс України
- 2003 р., 16 січня — Цивільний кодекс України
- 2003 р., 16 січня — Господарський кодекс України
- 2003 р., 11 липня — Кримінально-виконавчий кодекс України
- 2004 р., 18 березня — Цивільний процесуальний кодекс України
- 2004 р., жовтень — грудень — президентські вибори (1 тур — 31 жовтня, 2 тур — 21 листопада, 3 тур (переголосування) — 26 грудня). Президентом обрано В. А. Ющенка. “Помаранчева революція”
- 2004 р., 8 грудня — ухвалення Верховною Радою України конституційної реформи. Закон України “Про внесення змін до Конституції України”
- 2005 р., 6 липня — Кодекс адміністративного судочинства України

The offered textbook elucidates social-political way, state system and law of Ukraine. It surveys sources of Ukrainian law beginning from the ancient time up to present days.

The textbook is prepared according to curriculum on discipline "State and law history of Ukraine" in academies of Ukraine. The structural-training material consists of sections and themes according to content-training modules. The first primary sources and tasks for self-control are added to each theme.

For students of law academies and for readers who are interested in the history of state and law development of Ukraine.

Навчальне видання

Іванов В'ячеслав Миколайович

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА УКРАЇНИ

Підручник

Educational edition

Ivanov, Viacheslav M.

STATE AND LAW HISTORY OF UKRAINE

Textbook

Відповідальний редактор *М. В. Дроздецька*

Редактор *О. В. Лебідь*

Коректор *І. С. Сандул*

Комп'ютерне верстання *О. О. Губанова*

Художнє оформлення *С. В. Бичков*

Підп. до друку 25.04.07. Формат 60×84₁₆. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 32,08. Обл.-вид. арк. 32,06. Наклад 3000 пр. Зам. № 7-369

Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП)
03039 Київ-39, вул. Фрометівська, 2, МАУП

*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 8 від 23.02.2000*

ПП "Видавництво "Фенікс"
03680 Київ-680, вул. Шутова, 136